

Sanskrit

Pratyañgīya Chapter I
It is a book on Sanskrit
Grammar in Sanskrit

॥ काव्यनाम ॥

॥ किरताञ्जुनीय ॥

—*—

॥ कविनाम ॥

॥ भारवि ॥

—*—

॥ टीकानाम ॥

॥ घण्टापथ ॥

—*—

॥ टीकाकरनाम ॥

॥ मल्लिनाथ ॥

—*—

S/0
891.21
B 575K

॥ अत्रकाव्येसर्गसंख्या ॥

अष्टादश १८ ॥

—

॥ अत्रकाव्येमूलश्लोकसंख्या ॥

एकपञ्चाशदधिकसहस्रं १०५१ ॥

—

॥ अत्रार्जुनस्यकाव्येनायकस्यपाश्र्वपताखलाभःफलम् ॥ १ ॥

—*—*—

NO LENDING

॥ शकेषडग्निसप्तेन्दु सम्मिनेवत्सरेशुभे ॥

॥ शके १०३६ ॥

॥ चन्द्रादिवसुभूमिमादिवत्सरे ॥

॥ संवत् १८०१ ॥

॥ भूयुग्मदृष्टिधरेणिसम्मिनेयवत्सरे ॥

॥ सन् १२२१ साल ॥

॥ आषाढस्यसितेपक्षेद्वितीयाश्विमेवत्सरे ॥

॥ वेदभूमिवसुचन्द्रमासनईसवीप्रमान ॥

॥ माहजूनकेवाइसाक्योयम्यपरधान ॥

॥ सन् १८१४ ईसवी । ताः २२ जून ॥

नगरेकलिकत्ताख्ये नन्दपाज्ञाय । श्री
विद्याकरमिश्रेण वैचक्षण्येण धीमता ॥ १ ॥
सम्भूयशोधयित्वाय काव्यंटीकोसमन्वितम् । मु
द्राक्षरेणयत्नेन न्यासितं सुधियाम्मुदं ॥ २ ॥
विनापरिश्रमं धीराः पाठयन्तु पठन्तु च । तद
र्थमङ्कितं चैतत्सटीकं काव्यमुत्तमम् ॥ ३ ॥

॥ संस्कृतयन्त्रे रिज्जिदरपुरे श्रीमदनपालेनाङ्कितम् ॥

॥ ७७ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ अर्द्धाङ्गीकृतदाम्पत्यमपि गानुगम्यत् । पितृभ्या
ज्जगतस्तस्मै कस्तुचिन्महमेतमः ॥ १ ॥ आलम्बे जगदा लम्बं हेरम्ब चरणाम्बुज
म् । श्रुयन्ति यद्रजःस्पर्शात्सद्यः प्रव्यूहवार्द्धयः ॥ २ ॥ तर्हि वामवयमधामसारस्व
तमुपास्महे । यत्प्रसादात्प्रलीयन्ते मोहान्धतमसश्छटाः ॥ ३ ॥ वाणीङ्गाणभुजी
मंजीगणदवावासी च वैयासकी मन्तस्तस्वमरं स्तपन्नगगवीगुम्फेषु चाजागरीत् ।
वाचामाकलयद्द्रहस्यमखिलं यश्चाक्षपादस्फुरांचोके भूद्वयपद्मे विदुषां सौज
न्यजन्यं यशः ॥ ४ ॥ मल्लिनाथकविः सोऽयं मन्दात्मानुजिर्धृक्षया । तत्किरातार्जुनी
यास्थं काव्यं व्याख्यातुमिच्छति ॥ ५ ॥ नारिकेलफलसम्मिश्रितं वचोभारवेः सपदि तद्वि
भज्यते । स्तुत्यन्तुरसगर्भे निर्भरं सारमस्य रसिकाय येऽस्मिन् ॥ ६ ॥ नानानिव
न्धविषमैकपदैर्नितान्तं साशंकचक्रमणखिन्नधियामशङ्कम् । कर्तुम्यवेशमिह भा
रविकाव्यबन्धे घण्टाप्रथं कर्मपिनूतनमातनिष्ठे ॥ ७ ॥ इहान्वयमुखेनैव सर्वे व्या
ख्यायन्ते मया । नामूलं लिख्यते किञ्चिद्भानपेक्षितमुच्यते ॥ ८ ॥ अथ तत्र भवान्भार
विनामाकीर्तिः काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदेशिवेतरक्षतये । सद्यः परनिर्भूतये का
न्तासंमिततयोपदेशयुजेऽद्याद्याचंकारिकवचनप्रामाण्यात्काव्यस्यानेकश्रेयःसाध
नत्वांकावाचाप्रोक्षणीयेदिति निषेधशक्त्या सत्काव्यविषयताद्वयपश्यन् किमर्जु

॥ कि० सं० ॥

॥ सर्ग १ ॥

॥ १ ॥

नीधंस्वमहाकायं चिकीर्षुस्विकीर्षितायां विष्णुपतिं समाप्तिं सम्प्रदाया विच्छेदलक्षणा
फलसाधनत्वादाशीर्नमस्त्रियावस्तु निर्देशो वापितन्मुखमिथाद्याशोर्वादाद्यन्यतम
स्य प्रबन्धमुखं लक्षणत्वाच्च वनेचरस्य युधिष्ठिरप्रपन्नरूपं वस्तु निर्दिशन् कथामुपदि
पति । श्रिय इति । आदितः श्रीश्च प्रयोगाद्वर्णगणादिश्रुद्धिरत्रोपयुज्यते । त
दुक्तं देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिकचकाः । ते सर्वे नैव निर्दिष्टाः स्युर्लिपिते गण
नेऽपि चेति । कुरूणां निवासः कुरुवंशजम्पदः तस्य निवास इत्युक्तं प्रत्यये जनपदे
लुक् । तेषामधिपस्य दुयै धनस्य समन्विनी शेषे यद्यु । श्रियः राज्ञोऽर्थः । कर्तृ
कर्मणोः कृतीति कर्मणि यद्यु । पाल्यते अनेयेति पालनीताम्प्रतिष्ठापिका मित्यर्थः प्रजा
रागमूलत्वात्सम्पद इति भावः । करणाधिकरणयोश्चेन्निर्हन्नेणात्र करणेऽप्युद्दिष्टं

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रियः कुरूणामधिपस्य पालनीम्यजासु वृत्तिं यमयुक्त्वे
दिनुम् । सर्वर्षिलिङ्गीविदितः समाययौ युधिष्ठिरं चैतवने वनेचरः ॥ १ ॥

श्रियादिनाडीप्रेजासु वनेषु विषये । प्रजास्यात्सन्ततौ जन इत्यमरः । वृत्तिं
व्यवहारं वेदितुं ज्ञातुं यं वनेचरं अयुक्त्वं नियुक्तवान् । वर्यः प्रशस्तिरस्यास्तीति शिनिप्र
त्ययः । तदुक्तम् । स्मरणं कीर्तनं केचिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् । संकल्पोऽध्यवसाय
श्रुक्त्यानिर्घृतिरेव च ॥ १ ॥ एतन्मैथुनमष्टांगम्प्रवदन्ति मनोविदः । विपरी
तम्ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टाङ्गम् ॥ २ ॥ एतदष्टविधमैथुनाभावः प्रशस्तिः । व
र्षीब्रह्मचारी तस्य लिङ्गं लिङ्गमस्यास्तीति वर्णिलिङ्गीब्रह्मचारिवेषवान् इत्यर्थः स
नियुक्तः वनेचरमीति वनेचरः किशोरः भिक्षुः किशोरश्चरपुत्रिन्दाम्नेऽजतिम इत्यम
रः । चरेष्ट इति प्रत्ययः तत्पुत्रवेकतिब्रह्ममिथ्यलुक् । विदितं वेदनमस्यास्ती
ति विदितः परवृत्तान्तज्ञानवान् इत्यर्थः । अर्षेणादिभ्योऽजित्यन्त्यर्थः अथवा कर्त्रेति

कर्मधर्मोपाचारः । विदितः पुरुषास्तविदित इत्युच्यते उभयत्रापि पोतागो
 भुक्तागो भुक्तागो भुक्तागो भुक्तागो भुक्तागो भुक्तागो भुक्तागो भुक्तागो भुक्तागो भुक्तागो
 भावान् । अतएव भाव्यकारः कर्मधर्मोपाचारः विभक्तमेवामस्तीति विभक्ताः ॥ पीत
 मेषामस्तीति पीताभुक्तमेवामस्तीति भुक्ता इति । अथवाऽत्र पदलोपोऽत्र इष्टव्यः
 विभक्तधना विभक्तधनः पीतो दकाः पीताभुक्तागो भुक्तागो भुक्तागो भुक्तागो भुक्तागो भुक्तागो भुक्तागो भुक्तागो भुक्तागो
 ह केव्यदः ॥ गम्यर्थस्याप्रयोगस्य लोपोऽभिमतः विभक्तधनः इत्यत्र च धनस्य य
 द्विभक्तधनः भुक्तागो भुक्तागो भुक्तागो भुक्तागो भुक्तागो भुक्तागो भुक्तागो भुक्तागो भुक्तागो भुक्तागो
 ब्राह्मणा इत्यत्र अस्मिन् भुक्तधनस्य भुक्तधनः भुक्तधनः भुक्तधनः भुक्तधनः भुक्तधनः भुक्तधनः भुक्तधनः भुक्तधनः भुक्तधनः भुक्तधनः
 वेदितरिवने चरे उपचरे । एतेन वनप्रपीतप्रतिबद्धवत्सायानुन्नप्रथमं व्यव
 स्यति । जलं युष्मास्वपीतेषु इत्येवमादौ व्यवस्थानाः । अथवा विदितः विदितवान्
 कर्मकादप्यविवक्षितकर्मणि कर्त्तरिक्तः आसितः कर्त्तरीत्यादौ यथा कुधा तोर रथान्
 रवृत्ते धान्त्वर्थेनोपसंग्रहः । प्रसिद्धेरविवक्षितः कर्मणो कर्मिका क्रियेति । प्रती
 हारादिनाज्ञापित इति वा । द्वैतवने द्वैतास्थे तपोवने । यद्वा द्वैते गते यस्मात्तद्दी
 तं द्वैतमेव द्वैतः तच्च तद्वनञ्च तस्मिन् शोकमोहादिरहिते त्वेत्थः युधिरणे स्थिरं यु
 धिष्ठिरश्चर्मसजम् । हलन्तात्सप्तम्याः संज्ञायामित्यनुक् । गवियुधिभ्यां स्थिर इ
 ति धन्वं समा ययौ सम्प्राप्तः । अत्र वने वने चर इति द्वयोः स्वरव्यञ्जनसमुदाययोरे
 कदेवावृत्त्यावृत्त्यनुप्राप्तेनामाचंकारः । अस्मिन्सर्गे वंशस्थं वृत्तन्तस्त्रक्षणम् । अ
 नैतु वंशस्थमुदीरितञ्जराविति ॥ १ ॥ * * * * * ॥
 सम्प्रतितत्कालोचितत्वं आदेशयन्तस्य तद्गुणसम्पन्नत्वमादर्शयन्नाह । इत प्रसा
 मस्येति । इत प्रसामस्य तत्कालोचितत्वात्कृतनमस्कारस्य सपत्नेतरि पुत्रादुर्योध
 नेन । रिपुवैरिसुपत्नारिद्विवहे वसादुर्दृष्ट इत्यमरः । कितां स्वायत्री कृतां महीं
 महीभुजे युधिष्ठिरस्य क्रियाग्रहसात्प्रदानवन्निवेदयिष्यतोऽपयिष्यतः ।

॥ कि० सं० ॥ टः शब्देति शतं प्रत्ययः । तस्य वने चरस्य ममो न विद्यते । कथमीदृक् प्रियं गजे वि
 ॥ सर्ग १ ॥ ज्ञापयामीति मनसि न च चालेत्यर्थः । व्यग्रभयचलेन योरिति धातेर्भलेट् । उक्तम
 ॥ २ ॥ र्थमर्थान्तरोपन्यासेन समर्थयते । नहीति । नित्यस्याहितमिच्छन्तीति हितैषिणः ।
 स्वामिहितार्थिनः पुरुषाः मृषामिथ्याभूतमप्यवक्तुं चेच्छन्ति । अन्यथा कार्यविधात
 कतया स्वामिद्वेहिणः स्युरिति भावः । अमोढ्यममांशुममृषाभां यन्ममभूह कत्वं
 चेति चारगुणा इति नीतिवाक्यामृते ॥ २ ॥ * * * * * ॥
 तथापि प्रिया हर्षाद्विकटुनिष्ठु शेक्तिन युक्त्या भङ्ग्यस्वाम्यनुज्ञायानुदुष्टोत्पत्त्या शयेना
 ह । द्विषामिति । रहस्येकान्ते सवने च रोदित्यं शब्दगो कर्मणि यस्मै । विद्याताय द्विषो वि

कृतप्रणामस्य मही मही भुजे जितं पत्नेन निवेदयिष्यतः । न विष्य
 येतस्य मनो न हि प्रियम्वक्तुमिच्छन्ति मृषा हितैषिणः ॥ २ ॥ द्वि
 षां विद्याताय विधातुमिच्छतोरहस्यनुज्ञामधिगम्य भूभृतः । ससौष्ठ
 वै दीर्घ्यविशेषशालिनीं विनिश्चितार्थामिति वाचमाददे ॥ ३ ॥

हन्तुमित्यर्थः तुमर्थो च भाववचनादिति चतुर्थी भाववचनाच्चेति तुमर्थे घञ्प्रत्ययः । अ
 वतादर्थे चतुर्थी अपि न दोषः तथापि प्रयोगवैचित्र्यविशेषस्यालंकारत्वादेवं वाचक्षते
 । विधातुं व्यापारकृते मिच्छतः समानकर्तृकेषु तु मुन् द्विषो विहन्तुमुद्युक्तज्ञानस्येत्यर्थः
 अतएव भूतो युधिष्ठिरस्यानुज्ञामधिगम्य प्राप्य सुष्ठु भावः सौष्ठवं शब्दसामर्थ्यं सुष्ठु
 शब्दादव्ययादुद्गात्रादित्वादञ्प्रत्ययः उदारस्य भावः औदार्यं अर्थसम्पत्तिः तयोर्ह
 दः सौष्ठ्वौदार्ये । औदार्यं शब्दस्याजाद्युज्जन्तत्वेऽपि लक्षणे लोः क्रियोऽप्यत्रा
 स्यात्तत्परस्यापि हेतुशब्दस्य पूर्वनिपातमकुर्वता ह्यत्र तैव पूर्वनिपातशास्त्रस्यानित्यत्वं
 ज्ञापनात्पूर्वनिपातः । उक्तञ्च काशिकायाम् । अयमेव च कृतार्थे नोरिति निर्देशः

॥ कि० सं० ॥ अमिति शेषः । समोगमृच्छोद्यादिनां सम्पुर्णं चोत्तेर्यार्थं कादात्मनेयं च ॥ १ ॥
 ॥ सर्ग १ ॥ कर्मकत्वं वैवक्षिकम् । सहितमश्रोताप्रभुकिप्रभुकिप्रितस्तमी पूर्णकसमासः सर्व
 ॥ ३ ॥ वासविनेन वक्तव्यं श्रोतव्यं स्वमिनास वक्ष्ये मन्विष्ये हे कर्मण्यं ह्यदिष्ये । से
 कमण्यं स्वपत्नमाह । सदेति । विषयं प्रपेयुः समिधुः । सम्यक् स भवत्तमाह
 कोपुषः । अथवा तस्याप्यनुकूलोपपरस्वानुरोधेन सत्सु सर्वं सम्पुर्णं कदाचित्कृतं
 समं कुर्वेत् कुर्वन्ति न अतुल्यं सातीत्यर्थः । इतो स्यात्तव्यात्तव्याप्येन त्वमिति भ
 वः । अथैवं स कर्मविषयो निर्गतो यदेतदस्य मन्विष्ये तन्मन्विष्ये कर्मण्यं
 भवत्तु कर्मस्य निर्देशः स्यात्तन्मन्विष्येति कर्मण्यं स मन्विष्येति कर्मण्यं स मन्विष्येति

सकिसखासाधुनशास्त्रयोऽधिपं हितस्य यः सम्पुर्णते सकिम्पुः ।
 सदानुकूलेषु हि कुर्वते रतिं प्रपेयसाधुमुत्तमं च यदहं ॥ ५ ॥
 ॥ तिसर्गदुर्वाधमखेयमिन्द्रायः प्रभूपतीनामृतिं कृतवत्तु ॥ तस्मा
 नुभाषोयमवेदियन्मयानि गूढतत्त्वस्य वर्तविद्विषाम् ॥ ६ ॥

धैर्यरूपो र्योन्तरन्यासोऽलंकारः । तदुत्तमसामान्यत्रिषोडशकर्मण्यं कर्मणां दुर्वाधमं नि
 र्विष्टकृतसमर्थनप्रधानं तन्मन्विष्येति ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥
 सम्पत्तिस्तद्वद्भारम्वरिहरति ॥ निर्वर्तते ॥ निर्वर्तते दुर्वाधमं कर्मण्यं कर्मणां
 यदुत्तरिणादिना खलु प्रपेयः । मूपतीनामृतिं कृतवत्तु ॥ तस्मात्तु
 मादृशापामरजना इत्यर्थः । कापि नोभयं संखयते हेत्यर्थः । तस्मात्तु
 तवाधायी विद्विषां तव वर्तमानं प्रयोगः । अन्विष्येति कर्मण्यं कर्मणां
 वचः । धैर्यमन्विष्येति कर्मण्यं कर्मणां मन्विष्येति कर्मण्यं कर्मणां
 मितियावत् । विदोऽकर्मणि लुङ् वचोमद्वेदमन्विष्येति ॥ विदोऽकर्मणि लुङ् वचोमद्वेदमन्विष्येति

मा. भवे. । पदं वैश्रजावासनपद्धतिम्यपित्तुना प्राप्तामिच्छुनापद्धतिः सन्नन्तादुपपद्य
 यः । अनिमोमयादिनाऽसादेशः । अत्र बोधोऽभ्यासस्येयम्यासजेवाऽस्मात्तद्विर
 तस्योपसृतेनास्मात्तद्विराडनं सतेनैवार्थः । तद्विरः सैवो धानुतस्माद्विरादप्यस्य
 न्यायादिकवकारप्रपद्य । अदिप्रगर्ह्यमिति वा डीयवक्तव्यइति । वन्दोघटीत
 सौतन्त्रीति इव नोपपत्तिरस्मी । तस्मात्तमायश्च प्रयोगनिस्तद्विरप्रमत्तस्वदो
 अपरस्तेववदिति । तेन दैवधनेन । पुरुषस्वकर्म पौरुषमुत्पत्तवकार उद्योग
 इति यावत् । युवादिवाच्यप्रपद्य । पौरुषं पुरुषस्वकर्मैव भवेकर्मणि तेजसीति
 विभक्तः । ननु सदिवाचनतन्निवन् अहोरात्रमिदर्थः । अत्र गुरोर्वादिना सप्तम्यर्थवृ
 त्थोरव्यययोर्द्वेदनिपानेऽवसमाप्तान्तः । विभक्त्यस्यैव सायासिदं कार्यमकार्य

कृतारिषड्वर्गजयन्त्यानवो मगम्यरूपाम्पदवीम्यपित्तुना । विभ
 अनन्तमिदमस्ततन्निष्ठावितन्यते तेन नयेन पौरुषम् ॥ ६ ॥

श्रीतिविभागोऽनयेन नीत्यावितन्यते नैवार्थः ॥ ६ ॥ * * * * *
 सम्प्रतिभवाद्यनुरेगमाह । सखीनिति । गवस्यो निरसकृसेऽतएव सदुप
 मन्ततमनारतं साधुसव्यगकपटप्रियर्थः । अनुजीविनोभृथान् प्रीतियुजःति
 म्भान् सखीर्नमिन्नाणीवदर्शयते । लोकास्येति शेषः स्तेनमतिचेति निश्च । निश्च
 व्याघ्रनेपदम् । शोभनं हृदयं येवांते सुहृदो मित्राणि च । सुहृदुर्हृदो मित्राणि च
 योरिति निपातः । बन्धुभिर्भ्रात्रादिभिः समानमानास्तु सख्यस्तत्तन्दर्शयते । बन्धूनां
 समन्तान् बन्धुनामजनबन्धुसहयेभ्यस्तुल । कृतमाधिपत्वं सख्यं यस्यां तां कृताधि
 पत्यामिदं दर्शयते । धूनधिपतीनिवदर्शयते इत्यर्थः । यद्यभृथादिषु सख्यादिबुद्धि
 क्रीयते लोकास्येति शेषः । अनुजीविनोभृथान् कर्तुरीति तत्तमं क

मानस्यस्य दुर्गं न स नया बान्धवार्थमात्मनो गच्छति वर्गः । निवर्गो धर्मकामार्थं
 श्रुत्वा समोदकोरिष्य भवः । गुणानुगमनदीयगुणेष्वनुरागात्तु खवदाश्रयजो
 न्निवर्तयः । सखं सैवी । सुख्ये इति वप्रथयः इ पिबानिषेफात्तनिवेद्युपेक्षा ।
 अर्थेयवान्मन्त्रा मन्त्रां देति कसुप्रययनो निपेतः । नान्नेप सर्गसुखमिति का
 शिकाकराश्रयः । परस्परं नवाधनेसु मवर्तिता दस्य धर्मार्थकामाः फरुस्सनुप
 मदेन दुर्गनादर्थः । उक्तं धर्मार्थकामाः सममेव सेवये ह्येकसक्तसमनोज
 घन्यइत ॥ ११ ॥ * * * * *
 अथ सो क नयेणोपायकोशं दर्शयन्नादौ सामदाने दर्शयति । निरवयवमिति ।

असक्तमाराधयतो यथायथो बभूव्य भक्त्यसि मग्ननातया । गुणानु
 रगादिष्वस्य धर्मो विना नवाधनेऽस्य विगताः परस्परम् ॥ ११ ॥
 निरवयवं सामनदानवर्जितं भूरिदानं निरवयवसंक्रियाम् । प्र
 वर्तते तस्य विशेषशालिनी गुणानुगमेन विना न संक्रिया ॥ १२ ॥

तस्य दुर्गं न स नया बान्धवार्थमात्मनो गच्छति वर्गः । अथ यामनानाम् दुर्गं ह
 दिमिभावः । सामसाख्यं । सामसाख्यमुमे समे इत्यमरः । दानवर्जितं न प्रवर्तते । अ
 न्यथा लुब्धनं वर्जितस्य पुण्याप्रियैर्वै कौटुः करकादि निभावः । उक्तं । लुब्धमर्ज
 नगृहीयात्पापुमञ्जुलिकर्मणा । मूर्खेन्द्रानुरोधेन तत्कार्ये न च परिहृतमिति । त
 आभूरि प्रभूतं न तु कदाचिच्छ्रयमिति । दानवर्जितवागः । सदित्यादर्येऽद्ययम्
 । आदर्यनारयोः सदसदीति निपातसंज्ञास्मरुक्तत् । तस्य क्रियासंक्रियां वि
 रेह्य विहाय सति सधु पूर्वोदयथादेशः । न प्रवर्तते । अमादसेशनं कल्या
 दिति भावः । अर्थः सुखमोक्षमिति विना नोपेक्षा । अथ निवर्गस्य धर्मार्थकामाः । प्रेति ।

रितः सुविचारे परमहन्ते । परेतस्मात्प्रधानवस्तुकानितित्यावत् । यद्वापरान्ति
 त्तरयन्तिभेदेनात्मसात्त्ववेत्तिरिति परेतस्मिन् । तत्करोतीति स्थित्या तत्कर्मस्येण प्रथयः ।
 रक्षनीतिरक्षान्त्वगुप्तिसमर्थ्यतिथयर्थः । नन्दिप्रणीयादिनापकाद्युच । विधा
 यस्तत्त्वानियुज्येयार्थः । अर्थोक्तिताकारमुपैति सप्रमाणस्योपि विस्तृतावदेव व्यवह
 रन्मन्त्रमेवोक्तं न मनोवर्धकम् । नन्वतान्तरक्षानुपेक्षते येन तेऽपि विकृतीरिति
 शब्देन निवेद्यते । इति यथावर्गकर्मस्य मास्त्रिषु अनुजीवितात्कृताभ्याधीनाः कृता
 अपरिचितयादृष्टादृष्टेः । देयेन चेतिसाविप्रथयः । सत्यदेऽस्य सङ्गतता
 मुपकारिन्वदन्ति दानैरेव यत्कृतज्ञत्वमेकाग्र्यतेन तु वाच्यं विज्ञेयार्थः । उत हेतुज

विधायरक्षान्तरितः परेतस्मिन् शक्तिताकारमुपैति शक्तिः । क्रिया
 पवर्गेष्वनुजीविसात्त्विकताः कृतकृतामस्य वदन्ति सम्पदः ॥ १४ ॥
 अनारतनेन पदेषु च्छिन्नाविभज्यसम्यग्विनियोगसत्क्रियाः । प
 लन्त्यपायः परिवृद्धितायतीरूपेण सङ्घर्षमिवार्थसम्पदः ॥ १५ ॥

अनुजीविनारज्यनेऽनुरक्तास्तन्तरक्षनीतिभावः ॥ १४ ॥ * * * * *
 अथोपायप्रयोगस्य फलवन्तादृश्यति । अनारतमिति । तेन गङ्गादुर्योधनेन प
 देषु प्रायवस्तुषु । पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुस्थित्यमरः । सम्यगसङ्गी
 र्थमव्यक्तविभज्यविविधविनियोगस्य सत्क्रिया अनुयहः सत्कार इति यावत् । या
 सान्ताः संमिताः स्थानेषु सम्यक्प्रयुक्ता इत्यर्थः । उपायविशेषं वा उपायाः शिमाद
 यः सङ्घर्षम्वरस्य सङ्घर्षमुपेक्षेवेत्युत्प्रेक्षा । परिवृद्धितायतीः प्रचितोत्तरकाशाः स्थ
 रा इत्यर्थः । अथैवम्पदेऽनारतमजसम्प्रलन्तिप्रवृत्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥ * * *
 अर्थसम्पदमेवाह । अनेकेति । अयुग्मश्च दस्यसम्पदं पुण्यस्य गन्धर्वगन्धोष

॥कि०स०॥

॥सर्ग १॥

॥ ७ ॥

सीसे वयुज्ज्वलदग्निः । वज्रमुपनिनेयादिभावः । विह्वलपदेनोपयुक्तः ।
उपपन्नानाद्येति सप्तम्यन्तः । कारः शब्दाणां मुपायनात्प्रहारभूतायेदन्तिनलोपाम
दः । उपायनेमुपकाशमुपहारस्तोपदेवमन्तः । वज्रमुपपायनिपुमां सोऽजन्ताः
शक्तिः । हन्ताश्चमुपगच्छन्ति । निवापयत्यन्तः । उपपन्नानि वृत्तानि साधु । रसाश्चा
न्ताश्चरन्त्याश्चम् । सेनाङ्गणादेकवद्भावः । एतेनेमांशजान्तर्यामिणस्तु
व्याघ्रनदीयमास्थाननिजेतनाजिरसभा । तस्मात्कृतेनैव । अत्र न सुखसुखिरेव
मरः । मृगमय्यर्थेनैव । अत्र न सुखसुखिरेव । अत्र न सुखसुखिरेव । अत्र न सुखसुखिरेव
दाज्ञाचंकारः । तथेऽलेभ्योऽस्त्वन्मृद्विभक्तस्तु वक्ष्ये मृद्विति ॥ १६ ॥ * ॥

अनेकज्ञानरथाश्चसुखं क्षणदीप्यमास्थाननिजेतनाजिरे । नय
ययुमेऽच्छदगन्धिरर्द्रतामृगंष्टोपायनदन्तिनामदः ॥ १६ ॥
सुखेनलभ्यादधतः । अथीवचैरुष्टपञ्चाद्वक्ष्येऽवश्यसम्पदः । वि
तन्मृगिणो ममदेवमातृकाश्चित्तयत्तस्मिन्कुरवश्चकासते ॥ १७ ॥

सुखित्तिनामपदक्षेमकरत्वमाह । सुखेनेति । चित्तयत्तस्मिन्दीर्घाधनैवेति
वन्तिक्षेमकुरेति । देवः पर्जन्यस्यमानायेचान्तेदेवमातृकाः । वृष्यन्मुजोविने
देशस्त्वभयनीयदेवमातृकास्तदीमातृका इत्यर्थः । देशेनद्वन्मुवृष्यन्मुसम्पन्नो
हिपाक्षिणः । स्थाप्यदीमातृकोदेवमातृकाश्चवक्ष्येकाममिद्यमरः । एतेनास्वकुल्यो
दिपूर्वप्रेवर्तितत्वमुक्तम् । कुरवोऽनिकासाः कुरवोऽनपदविशेषाः । उष्टेनय
चन्तइतिउष्टपञ्चाः । राज्ञ्येयादिनाकर्मकर्तारिष्यन्त्येनान्तिमान् । तद्धि
परीताश्चउष्टपञ्चा इव । उष्टिरेवा मस्तीतिउष्टोवक्ष्येकैरिष्यन्ति । राज्ञ्येया
दिनावलम्ब्येयः वक्ष्येतिदीर्घः । सुखेनालोभेनलभ्या जयं श्रम्या । श्रम्यसम्प

॥ कि० सं० ॥

॥ सर्ग १ ॥

॥ ८ ॥

अन्यथादारिद्र्यादेन ह्यहुरिति साधनं । संयतिं संयतोऽप्येवमिति साधनं ।
यः । अन्यथा कदाचिन्मुह्येति निमित्तं । संयतिमियः सङ्गतास्तार्थानि साधनं ।
तन्मोतिनसंहताः नमर्थस्वभावास्तु संयतिमिति साधनं । तन्मोतिनसंहताः नमर्थस्वभावास्तु संयतिमिति साधनं ।
स्वामिकार्यकस्तनभवन्तीति नमिदं कृत्यपूर्वकं साधनं । अन्यथा स्वामिकार्यकस्तनभवन्तीति नमिदं कृत्यपूर्वकं साधनं ।
कतवास्वामिद्रोहिणं स्फुरिषु भवन्ति वितापय्यते । धनमुद्रो धनमुद्रः । धनमुद्रो धनमुद्रः ।
यमात्रोपलक्ष्यमेतत् । धनमुद्रो धनमुद्रः । धनमुद्रो धनमुद्रः । धनमुद्रो धनमुद्रः ।
शिसुमोहितुर्नृणां कर्म । धनमुद्रो धनमुद्रः । धनमुद्रो धनमुद्रः । धनमुद्रो धनमुद्रः ।
प्रसारणादिति भावः । धनमुद्रो धनमुद्रः । धनमुद्रो धनमुद्रः । धनमुद्रो धनमुद्रः ।

महौजसोमानधनाधनार्चिताधनभृतः संयतिलब्धकीर्णयः । नसंह
साक्ष्यस्तनमिदं कृत्यपूर्वकं साधनं । धनमुद्रो धनमुद्रः । धनमुद्रो धनमुद्रः ।
महौमृतांसचरिते स्वरेभिः सवेदभिः सवेदभिः सवेदभिः ।
होदयैस्तस्य हितानुबन्धिभिः प्रतीयते धानुरिरोहितम्फलेः ॥ २० ॥

येषां समस्तचेतुषां भिधानां कृत्यां च । चक्षुषां च । तथा सामि
मांश्चिद्वेषां च । चक्षुषां च । चक्षुषां च । चक्षुषां च । चक्षुषां च ।
संयतिः ॥ १० ॥ * * * * *
सम्प्रति स्वराष्ट्रवत्पराष्ट्रवृत्तान्तमपि वेत्तीत्याह । महौमृतामिति । सवेदितकियाः
समापिते कृत्यः । धनमुद्रो धनमुद्रः । धनमुद्रो धनमुद्रः । धनमुद्रो धनमुद्रः ।
यर्थः । चरन्तीति चरासौ चरैः प्रविधिभिः । प्रविधिभिः । महौमृतां कियाः प्रारम्भा
निःशेषं वेदवेत्ति । विदोऽष्टो वेति शब्दादेशः स्वरहस्यन्तुनकश्चिद्वेदेत्याह । महो
दयैरिति । धानुरिव तस्य दुर्गो धनसोहितमुद्रो गोमहोदयैर्महद्वृद्धिभिर्हितमनु

वधुप्रभुनरुभन्तोतिहितानुबन्धिभिस्तैरित्यर्थः । फलैः कार्यसिद्धिभिः प्रतीयते ज्ञा-
 यते फलानुमेयास्तस्य प्रारम्भा इत्यर्थः ॥ २० ॥ * * * * *
 मितवत्तमाह । नेति । तेन राशौ कश्चित्पुत्रापि सहजं प्रामौर्वा सञ्जं । मैर्वीज्या शिञ्ज-
 नीगुण इत्यमरः । तेन सह हेति तुल्ययोग इति वदुर्बोहिः धनुर्नोद्यतं नोर्द्धीकृतमान-
 नं वाकोपविजिह्वा कर्षणं कांठलज्जकृतं वस्य कर्षणं सवनोदेति कुतस्तस्य युद्धप्रसन्निर-
 तिभावः । अथ न ह्यज्ञांकार इति सङ्ग इत्यत्राह । गुणेति । गुणो युदयादाक्षिण्या-
 दिषु अनुसंगेण प्रेम्णा मास्वपेक्षेणानुसंगेण यद्वा सैरभ्यगुणलोभेन न राधिपैरन्य-
 भूपलैरस्य शासनमाज्ञामालेखमात्यन्तदिव । चानुवर्ण्योदिन्वात्स्वार्थं चाप्रदृतिक्षी

न तेन सञ्जं कश्चिदुद्यतं धनुःकृतं प्रबोधोपविजिह्वा मानने । गुणा-
 नुसंगेण शिरोभिरुह्यते न राधिपैर्माल्यामिवास्त्यशासनम् ॥ २१ ॥
 सयौ वराज्येन वयौ वनोद्धतं धाय दुःशासनं मिद्धशासनः । मखेष्व-
 खिन्नो नुमतः पुण्ये धसाधनोति ह्येनूहिरण्यरेतसम् ॥ २२ ॥

रस्वामी शिरोभिरुह्यते धार्यते । वचिस्वपियजादीनां कितीति यत्किं सम्प्रसारणं ।
 अत्रापमास्फुटैव ॥ २१ ॥ * * * * *
 सम्प्रत्यस्य धार्मिकत्वमाह । सहति । इद्धशासनोऽप्रतिहताक्षोऽदुर्योधनेन वयौ व-
 नोद्धतम्प्राग्वन्धुरन्धरमित्यर्थः । दुःखेन शास्वत इति दुःशासनं सम्भावायां शाखि-
 युधोद्यादिना खलर्थे युष्मद्यः सौवराज्ये युवराज्यकर्मणि । प्रेम्णा आदिना तस्य अ-
 निधायनियुज्येत्यर्थः । पुण्ये धसाधनोति ह्येनूहिरण्यरेतसम् । अखिन्नोऽन-
 र्थः । तदुद्धतं नेदोषस्मरणादि विभावः निष्ठेति भूतार्थेन । ननु मतिबुद्धीत्यादि-
 न्नावर्तमानार्थे अन्यथा पुण्ये धसेन तस्य च वर्तमान इति पट्टीत्याह । अखिन्नोऽन

॥ कि० ख० ॥ लसोमखेषु कतुषु हव्यो न हिरण्यरेतो यस्य तं हिरण्यरेतसं जनिता त्विना तं प्राप्ते
 ॥ सर्ग १ ॥ अतिप्रीणनार्थाद्विनुकण्वोरचेत्युपपद्यते । अकारश्चान्तादेशः ॥ २२ ॥ * ॥
 ॥ ६ ॥ सचेत्तादृश उद्योगी तर्हि अस्माभिर्न निरुद्योगैर्मयि मित्याशंकाशान्दर्शयति । प्र-
 चीनेति । सदुर्योधनः प्रलीनभूपालमिति सपत्नमित्यर्थः । स्थिरायतिचिरस्थायीत्य-
 र्थः । भुवो मण्डलं आवारिधिम्यः आवारिधिः । आङ्मर्यादाभिर्विधिरित्ययं यो भावः
 । प्रशासदाज्ञापयन्नपि । यश्चिद्यादयः यडिद्यस्य संज्ञानाभ्यस्ता चतुर्दिशो नमो
 मप्रतिषेधः । त्वत्तः एव्यती सगमिष्यतो सगामिनीः धातूनामनेकार्थत्वादुक्तार्थसि-
 द्धिः अङ्गाङ्पूर्वः पाठः एते धातूस्त्विति कृद्धिः लृट् सहेति शतृप्रत्ययः उगितं शे-
 ति डीप् । औद्देशीनद्योर्नुमिति विकल्पानुभावः । भियोभयहेतून्विपदइत्यर्थः

प्रलीनभूपालमपि स्थिरायति प्रशासदावारिधिमण्डलभुवः । स
 चिन्तयत्येव भियस्त्वदेव्यती र होदुरन्तावन्नवद्विरोधिता ॥ २३ ॥

। चिन्तयति शलोचयत्येव । स एवाह । अहो बलवद्विरोधितादुरन्तादुष्टावसा-
 ना । सार्वभौमस्यापि प्रबलैः सपत्नैः सह वैरमनर्थपर्यवसाय्येवेति तात्पर्यम् । सा
 मान्येन विशेषसमर्थनरूपेऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ २३ ॥ * * * * * ॥
 ननु गूढाकारेऽस्मिन् तस्य भयम्न कथं निरधारोऽप्यत्राह । कथेति । कथा प्रसङ्गे
 न गोष्ठीवचनेन । जनैः तत्रत्यैरित्यर्थः । अन्यत्र कथा प्रसङ्गेन विषयवैद्येन । कथा
 प्रसङ्गे वाक्यं विषयवैद्येऽपि वाच्यवदिति विश्वः । एकवचनस्य तत्त्वत्वाज्जनविशेष-
 णम् । यद्वा कथा प्रसङ्गेऽस्मिन् अनेजनाश्चेत्येकम्पदम् । उद्योतादुष्कारितात्तवा-
 मिधानां नामधेयानामधेयस्मरणाद्धेतोः हेतविति पञ्चमी । आख्या ह्ये अभिधान-
 णामधेयस्य नामधेयस्मरः । अन्यत्र तवाभिधानीम् । नामैकदेशेनाममात्रम्

हृणमिति न्यायात् । नञ्च बन्धनवैभवात् । तयोर्भिधानं यस्मिन्पदे तस्मात् ।
अनुस्मृताखण्डलसूनुर्विक्रमः स्मृताजुनपरत्तमः सन्दुः सहादतिदुः सहान्मन्त्रप
दान्मन्त्रिणदात्पारकाङ्क्षेताखण्डलसूनुर्द्वानुकाउपेन्द्रे विष्णुरित्यावात् ।
सूनुः पुत्रेऽनुजेरवाकिति विश्वः । तस्य विः पक्षोगरूड इत्यर्थः । तस्य क्रमः पादविश्ले
षः सोऽनुस्मृतेत्येतत्तथोक्तः । स्मृतगरूडसहिमाउरगइवनताननः सन् । उ
रगः पद्मगोमेतीत्यमरः । वायतेदवायते । पीडावाधव्यथादुष्खमित्यमरः
अथुक्कटभयदोषादिविरागदुर्वागइति भावः । सर्वत्र जयमन्विच्छेत्पुत्रादि
च्छेत्पुत्रजयमिति न्यायादुज्जुनात्कर्षकयनं युधिष्ठिरस्य भूषणमेवेति सर्वमवदा

कथाप्रसङ्गेन जनैरुदाहृता दनुस्तृता खण्डलसूनुविक्रमः । तवा
भिधानाद्वायतेन ताननः सदुस्सहान्मर्षपादादिवोरगः ॥ २४ ॥
तदाश्रुकर्तुन्वयिंजिह्वामुद्यतेविधीयतान्तत्रविधेयमुत्तरम् । पर
प्रणीतानिवचंसिचिन्वताम्रवृत्तिसाराः खलुमादृशाङ्गिरः ॥ २५ ॥

तम् ॥ २४ ॥ * * * * *
निगमयति । नदिति । तत्तस्मात्कारणाच्चयिजिह्वाकपटे द्वाभ्यामुच्चार्यते वा अर्थोऽसौ
विद्यर्थः । तत्र तस्मिन्दुर्योधने विधेयं कर्तव्यमुत्तरम्यति क्रियोऽप्यनुविधीयतां क्रिय
ताम् । ननु कर्तव्यमपि त्वयैवोच्यतामिति चेन्न ब्रूह । परेति । परप्रणीतानि परे
ज्ञानिबचांसि चिन्वाङ्गवेधयतां मादृशं वार्त्ताहारिणामित्यर्थः । गिरः प्रवृत्तिसाराः
वार्त्तामात्रसाराः । वार्त्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त इत्यमरः । वार्त्तामात्रवादिनो वयन्ननुकर्तव्य
र्थोपदेशसमर्थाः । अतस्त्वयैव निर्द्धार्य कार्यमिति भावः । सामान्येन विशेषसम
र्थनादर्थान्तरन्यासः ॥ २५ ॥ * * * * *

॥ कि० सं० ॥

॥ सर्ग १ ॥

॥ १० ॥

इतीति । वनसन्निवासिताम्यत्वात्तेष्वसिधेयैर्इति गिरभीरयित्वा उक्ता आभिसन्नि-
वेष्टुहोतपारितोषिके गते सति । तुष्टिदानमेव चारुणां द्विवेदनोहितहोमोभासा
मिकार्येष्वतो वत्वरयन्त इति त्रीतीयावयवमृते । अथ महीभुजाराज्ञा कक्षासदन-
न्रैपदीभवनम्प्रविश्यानुजसन्निधौ तद्वने चरेत्कम्पायमानं चक्षेत्प्राख्यातं अथवा कक्षे-
ति पदच्छेदः । सदनम्प्रविश्यानुजसन्निधौ तद्वचः कक्षां चक्षेत्पदो प्राख्याता चक्षि-
कोट्टहादेर्द्विकर्मकत्वात्प्रधाने कर्मणि जित् ॥ २३ ॥ * * * * *

इतीरयित्वा गिरमात्रसन्निधौ ते यपयौ वत्ससन्निधौ मिनाम् । प्रवि-
श्य कक्षासदनम् महीभुजा तदा चक्षेत्नुजसन्निधौ वचः ॥ २४ ॥
तिशम्यसिर्द्धिर्द्धिवता सपाहतीस्ततस्तस्यावितियन्तुमक्षमा । नृप-
स्य मन्यव्यवसायदोपि नीरुदाजहारदुपदत्तमागिरः ॥ २५ ॥
भवादृशेषु प्रमदाजनोदितम्भव्यधिक्षेप इवानुशासनम् । तथा
पिवक्तुं व्यवसाययन्तिमान्निरस्तनारीसमयादुगधयः ॥ २६ ॥

निरस्तनारी इव द्वा आगतास्तस्याः । अव्ययाद्यवितियपत्रपाहतीर्विकारान्निय-
न्तुनिरेकुं ईक्षमासन्नेवपस्ययुधिष्ठिरस्य मन्यव्यवसाययोः क्रोधोद्योगयोः दोषि-
नीः सुवर्द्धनी गिरवन्प्राप्त्यानुदाजहारजगादेत्यर्थः ॥ २७ ॥ * * * * *

भवादृशेषु इति भवदृशभवद्विधाभ्युपगता इत्यर्थः । तेषु विषयेष्वदादिस्मियादि-
ना कञ्ज्ञासर्वतः कृत्वा कस्यदेशप्रमदाजनोदितं स्त्रीजनोक्तम् । वदेः कः वचिस्त्रयी-
त्यादिना सम्प्रसारणम् । अनुशासनं नियोगवचनमधिक्षेपः निरस्तार इव भवति
। अनोनयुक्तं वक्तुमिच्छति । तथापि वक्तुमनुचितेति । निरस्तनारीसमयाख्याजितम्

॥ कि० सं० ॥ वृत्तस्य सुसहायस्य धीमतः । अथैवानुगता तस्य निग्रहः सारिणीति । कुल
॥ सर्ग १ ॥ भिमानी क्षत्रियत्वा भिमानी कुलीनत्वा भिमानी च त्वदन्यस्त्वतोऽन्यः अन्यारादित्यादि
॥ ११ ॥ नापञ्चमीक्तेन राधिपो गुणैः संध्यादिभिः सौन्दर्यादिभिश्चानुरक्तां सानुरागिणीं कुल
जां कुलकमादागतां कुलीनाञ्च मनोरमां श्रियमात्मवधूमिव स्वभाट्यामिव । वधूर्जाया
सुधाचेत्यमरः । परैः शत्रुभिरपहस्येभ्यमेवापहारं कारयेदित्यर्थः । कलत्रा
पहारवद्भक्ष्यपहारेऽपि गन्तव्यमानहानिकरत्वादनपेक्षणीय इति भावः ॥ ३१ ॥ *
अथ दशभिः कोपोऽहीपनङ्करोति । भवन्तमिति । हेनरदेवनरेन्द्र । एतर्हि इदं
नीमस्मिन्नापत्कालेपीत्यर्थः । एतर्हि सम्प्रतीदानीं भुनासं प्रतन्तयेत्यमरः । इ

गुणानुरक्तामनुरक्तसाधनः कुलाभिमानिकलत्रान्नराधिपः । परै
स्त्वदन्यः कइवापहारयेन्ननोरमामात्मवधूमिव श्रियम् ॥ ३१ ॥
भवन्तमेतर्हि मनस्विगर्हिते विवर्तमानन्नरदेववर्त्तमानि । कथन्नम
न्युर्ज्वलयत्युदीरितः शमीतरुः शुष्कमिव अग्निरुच्छिखः ॥ ३२ ॥

दमोर्हितेति हि लुप्तव्ययः । एतैरेतरेभ्यो रित्येतादेशः । आपदमेवाह । मनस्विग
र्हितेऽपूरजुगुप्सितेवर्त्तमानमार्गे वर्त्तमानं शत्रुघ्नतान्दुर्दृशमनुभवन्तमित्यर्थः । भव
न्तन्वामुदीरितञ्छहीपितो मन्युः क्रोधः शुष्कनीरसंश्रुयेः कइति निष्ठातकारस्य क
कारः शमी च सौतरुः अतिविशेषणसमासः शमीयहणंशीघ्रज्वलनस्वभावकतञ्छि
खञ्जतञ्जालः । घृणिज्वालेऽपिशिखे इत्यमरः । वह्निरिव कथन्नज्वलयति ज्व
लयितुमुचितमित्यर्थः । मितं ह्रस्व इति ह्रस्वः ॥ ३२ ॥ * * * * *
नन्वन्तः शत्रुत्वादयं क्रोधः न्याज्यस्येव्याशंकाह । अवध्येति । अवध्यः कोपो यस्य
तस्य अवध्यकोपस्यातएवापदां विहन्तुर्निग्रहानुग्रहसमर्थस्येत्यर्थः पुंस इति शेषः

। देहिनी जन्तवः स्वयमेव वश्या वश्यंगता भवन्ति । वशंगत इति या प्रत्ययः । अतः को
 पिता भवितव्यमिति । यतिरेकेन निष्ठमांशे । अमर्षं शून्येन निःकोपेन जन्तुना
 । कन्यया शोक इति वत् हेता विति ज्ञोया । हृदयस्य कर्म हार्दं स्नेहः । प्रेमाना प्रियता
 हार्दं प्रेमस्नेह इत्यमरः । युवादि त्वा दण् । हृदयस्य हृल्लेखपदनेष्विति हृदादेशः
 जातहार्दं नर्जातस्नेहेन सता जनस्यादरो न विद्विषाद्विषता सतादरो न । अमर्षं ही
 नस्य रागद्वेषा किंचि करत्वा दगण्यामिति । अथवा विद्विषा सतादरो भयन्न । द
 रोऽस्त्वया भयेश्च भ्रइत्यमरः । स्तस्मिन्नेव प्रयोगे सन्निवशात् द्विधा पदच्छेदः पु
 न्नाक्येषु न दोषः अतः स्थाने कोऽर्थः कार्यस्याज्यस्त्वस्थाने कोऽपि इति भावः ॥ ३३ ॥

अबन्धकोऽप्यविहन्तुं पदाम्भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनाः । अ
 मर्षं शून्येन जनस्य जन्तुना न जातहार्दं न च विद्विषादरः ॥ ३३ ॥
 परिभ्रमं लोहितचन्दनोचितः पदातिरन्तर्गिरिरेणुरूपितः । म
 हारथः सत्त्वधनस्य मानसन्दुनोति नो कश्चिदयं वृकोदरः ॥ ३४ ॥

परिभ्रमन्निति । लोहितचन्दनोचितः उचितलोहितचन्दनः बाहिताग्न्यादिष्वितिसा
 धु । अभ्यस्तारक्तचन्दन इत्यर्थः । अभ्यस्तेत्युचितं न्याय्यमितियादवः । महारथोर
 यचारो । उभयत्रापि प्रागिति शेषः अद्यतुरेणुरूपितो धूलिं च्छुरितः पद्भ्यामततिगच्छ
 तीति पदातिः पादचारो अज्यतिभ्यां चेत्यनुवृत्तौ पादे चेत्यैणादि कङ् इन् प्रत्ययः । पाद
 स्य पदाजातिगोपहतेष्विति पदादेशः अन्तर्गिरिगिरीष्वन्तः ईदृशं त्रयर्थेऽव्ययीभावः
 । गिरेस्तेत्येकस्येति विकल्पात्समासान्तभावः । परिभ्रमन्नयं वृकोदरो भीमः सत्त्वधन
 स्येति सोऽस्त्वया वचनं । अद्यापि सत्त्वमेव रक्ष्यते न तु भ्रातर इति भावः । तवेति शेषः ।
 मानसं नोदुनेति । स्वान्तं हृन्मानसं मन इत्यमरः । कश्चिन्नपरितापयति । किङ्कचि

॥ कि० स० ॥ कामप्रवेदनइत्यमरः । स्तमिप्रायविष्करं कामप्रवेदनम् ॥ ३४ ॥ १० ॥
 ॥ सर्ग १ ॥ विजित्येति । वासवइन्द्र उपमानं यस्य सवासवोपमइन्द्रतुल्यो यो धनञ्जयः उक्त
 ॥ १२ ॥ सकुरुन्मोरेणैतशन्मानुषान्देशविशेषान् विजित्यप्राज्यभूतम् । प्रभूवम्भुरं प्रा
 ज्यमित्यमरः । कुप्यादन्यदकुप्यं हेमरूप्यात्मकम् । स्यात्कोशः स्यात्कोशः स्यात्कोशः
 रूप्यैकतां हते । ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यामित्यमरः । वसुधनमयच्छदं तवान्पाद्येया
 दिनादाशोयच्छादेशः । सधनञ्जयवतीधनेनज्ञयोऽर्जुनः । संज्ञासंभूतवृजोत्यादि
 नाखचप्रत्ययः । अरुर्द्विषदिद्यादिनामुमागमः अधुनास्मिन्काले अधुनेति निपातना
 त्साधुः । तव वल्कवासां स्यादहरन्कथन्तवमन्युनाः खंवानकरोति ॥ ३५ ॥ ११ ॥

विजित्ययः प्राज्यमयच्छदं सकुरुन्कुप्यं वसुधासवोपमः । स व
 ल्कवासांसितधाधुनाहरन्करोति मन्थुन्नकथन्तवमन्युनाः ॥ ३५ ॥
 वनान्तशय्याकठिनीकृताकृतीकचाचितौ विष्वगिवागजौ गजौ । क
 थन्त्वमेतौ धृति संयमौ यमौ विलोकयत्युत्सहसेनवाधितुम् ॥ ३६ ॥

वनान्तेति । वनान्तो वनभूमिरेव शय्यातया कठिनीकृताकृतीकठिनीकृतदेहै ।
 आकाशे देह आकृतिरिति वैजयन्ती । विष्वक् समन्तात् । समन्ततस्तु परितः स
 र्वेते विष्वगित्यपीत्यमरः । कचाचितौ कचव्याप्तौ विकीर्णकेशावित्यर्थः । अतएव
 गजौ गिरिसम्भवौ गजाविधस्थितौ । एतौ यमौ युग्मजातौ माद्रीपुत्रावित्यर्थः । य
 मोदण्डधरे ध्वांश्च संयममजेपिचेति विष्वः । विलोकयंस्त्वङ्मयं धृति संयमौ सन्नो
 यनियमौ । धृतिर्यौ गान्तरे धैर्यं धारणोद्धारतुष्टिष्विति विष्वः । बाधितुमोत्सहसे
 नप्रवर्तसे । शकधृषेद्यादिना तुमुन् । अहो ते महद्द्वैर्यमिति भावः ॥ ३६ ॥ *
 अथराशो दुर्दशान् दर्शयितुमुपोद्घातमाह । प्रकथयैवर्णयितुमर्थान्तरवर्त्तनमुपो

द्यात् । इमामिति । इमां चर्तमानान्तवेमान्तावकोन्वदीयां । तस्येदमित्यण्प्रत्य
 यः । तवकममकोवेकवचनइतितवकादेशः । धियन्त्वदापद्विषयां चिन्तवृत्तिमहं न
 वेदनवेद्मि । परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वोदितिभावः । विदो जटो वेतिशलादेशः । नचा
 म्बुष्टाम्नेनापद्मत्वात् दुःखितत्वमनुमानुंशक्यते धीरदिष्वनैकान्तिकत्वादित्या
 ह्येनाह । चिन्तवृत्तयोविचित्ररूपाः । धीरधीरह्यनेकप्रकारः खलु किन्तु परामुक्त
 ष्टाम्भवदापदं विचिन्तयन्त्याममचेतश्चित्तं आधयोमनोव्यथाः । उपसर्गैघोः कि
 रितिकिप्रत्ययः । प्रसभस्यसह्यारुजन्तिविभजन्ति । रजोभङ्गइतिधातेर्लट्प
 श्यन्तामपिदुःसहादुःखजननीत्वद्विपत्तिरनुभवितारन्त्वान्नाविष्करोतीतिमहश्चित्र

इमामहं वेदनतावकोन्धियंविचित्ररूपाःखलुचिन्तवृत्तयः । वि
 चिन्तयन्त्याभवदापदम्परांरुजन्तिचेतःप्रसभस्यमाधयः ॥ ३७ ॥
 पुराधिरूढःशयनम्महाधनंविबोध्यसेयःस्तुतिगीतिमङ्गलैः । अद
 भ्रदभीमधिश्यसंस्थजोजहासिनिद्रामशिवेशिश्वरुतैः ॥ ३८ ॥

मिमर्थः । चेतइतिरुजार्थानाम्भाववनानामज्वरइतिवष्टीनभवतितत्रशेषाधि
 काराच्छेयत्वस्यविबोधितत्वादिति ॥ ३७ ॥ *—* ● *—* ● *—* ● *—* ॥
 तदापदमेवञ्चोक्तत्रयेणाह । पुरेति । यस्त्वंमहाधनम्बहुमूल्यंश्रेष्ठम् । महाध
 नंमहामूल्यइतिविश्वः । शयनंशय्यामधिरूढःसन्स्तुतयोगीतयश्चताएवमङ्गला
 नितैः । करसभूतैःपुराविबोध्यसेवेताचिकैरितिशेषःपूर्वमोदितइत्यर्थः । पुरालुडा
 ष्मेतिभूतार्थेचइत्यन्वयमदभ्रदभीमङ्गकुशम् । अस्त्रीकुशकुशोदभः । अदभ्रमङ्ग
 लम्बुद्धिभयत्राप्यमरःस्थलीमङ्गत्रिमभूमिजनपदेत्यादिनाऽङ्गत्रिमार्थेडीप् । ए
 तेनदुःसहस्यशक्तमुक्तम् । अभोशोड्स्यासांकर्मैतिकर्मत्वंअधिश्यशयित्वा । अ

॥ कि० सं० ॥

॥ सर्ग १ ॥

॥ १३ ॥

यद्विक्रितीत्ययङ्देशः शिवैरमङ्गलैः शिवारुतेः । जोष्टुवासितैः शिवाहरितकौ
जोष्टाशमीनद्यामलक्युमेइतिवैजयन्ती । निद्राङ्गहासिञ्चयेतिशेषः ॥ ३८ ॥ *
पुरेति । हेनूपयदेतत्पुरेवर्तिवपुःपुनर्द्विजातिशेषेण द्विजभुक्तावशिष्टेनाश्वसा
मेन । भिस्सास्त्रीभक्तमन्धोन्नमिन्मरः । द्वेजातीयेयान्तेद्विजातयः । तदुक्तम् ।
अन्मनाजायतेभूदः संस्कारैर्द्विजउच्यतइति । दन्तविप्रासङ्गजाद्विजाइत्यमरः
। रमणीयस्यभावेरमणीयकं मनोहरत्वमुपनीतम्प्रापितम् । नयतेर्द्विकर्मकत्वा
त्प्रधानेकर्मणिक्तः । प्रधानकर्मण्याख्येयेलादीनाञ्जर्द्विकर्मणइतिवचनात् । अद्या
वन्यफलाशिनस्तेतवतद्वपुर्त्यशसासमम्परमतिमार्त्तकार्यम्परैतिप्राप्नोतिइत्यय

पुरेपनीतं नृपसमणीयकं द्विजातिशेषेण यदेतदश्वसा । तदे
द्युतेवन्यफलाशिनः परम्परैति कार्य्ययशसासमंबपुः ॥ ३९ ॥
अनारतयौमणिपीठशायिनावरज्जयद्राजशिरःस्वजंरजः । नि
घोदतस्तौचरशौवनेयुतेमृगद्विजालूनशिखेषुवर्हिषाम् ॥ ४० ॥

मपिधीयतइत्यर्थः । अवशसहेक्तिरलंकारः । तदुक्तञ्चाव्यप्रकाशे । ससहेक्तिः
सहार्थस्यबलादेकार्थवाचकमिति ॥ ३९ ॥ * * * * *
अनारतमिति । अनारतमजस्रंमणिपीठशायिनौमणिमयपीठस्थितौचर
शौमजशिरःस्वजाममङ्गपालमौलिस्वजंरजःपरगोऽरज्जयत् । तौतेचरशौमृगै
र्द्विजैश्चतपस्त्रिभिर्लूनशिखेषुछिन्नायेषुवर्हिषांकुशानाम् । वर्हिःकुशज्जताशयोरि
तिविश्वः । वनेषुनिघोदतस्तुतः ॥ ४० ॥ * * * * *
ननुसर्वप्राणिसाधारण्यामापदिकापरिवेदनेत्यत्राह । द्विषदिनि । यद्युतःकार
णादियन्दशास्त्रवस्था । दशावर्त्ताववस्थायामितिबिम्बः । द्विषन्तोनिमित्तंयस्याः

साद्विबोनिमिमाइतिशतृष्ययः। अतोमेमनःसमूलनिःशेषंउन्मूलयतीवोपा
 टयतीवद्वैविकीत्वापन्नदुःखमिमाह । परैरिति । परैःशत्रुभिरपर्यासिताऽपर्या
 वर्जितावीर्यसम्पद्योयान्तेकांमानिमांस्सम्भवोविपदुत्सवएवेतिवैधर्म्यंशार्थान्तरन्या
 सःमानहानिर्दुःसहानत्वापदितिभावः ॥ ४१ ॥ * ● * ● * ● * ● * ● * ॥
 विहायेति । हेनृपशान्तिंशमंविहायतत्प्रसिद्धभामतेजोविद्विषाम्प्रधायपुनःस
 न्धेहिअङ्गीकुरुप्रसीद । प्रार्थनायांलोहनाशमेनकार्यसिद्धौकिंकोधेनेत्यत्राह
 । वजन्तीति । निःस्पृहाःमुनयः । शत्रून्कामादीन्विधूयनिर्जित्यशमेनकोधवर्जं

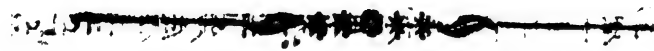
द्विविधमिमायदियन्द्वाततःसमूलमुन्मूलयतीवमेमनः । परैर
 पर्यासितवीर्यसम्पदाम्पराभवोप्युत्सवएवमानिनाम् ॥ ४१ ॥
 विहायशान्तिंनृपधामतत्पुनःप्रसीदसन्धेहिविधायविद्विषाम् । अ
 जन्तिशत्रून्विधूयनिःस्पृहाःशमेनसिद्धिमुनयोनभूभूतः ॥ ४२ ॥
 पुरःसराधामवतांयशोधनाःसुदुःसहस्राप्यनिकारमोदृशम् । भ
 वादृशाश्चेदधिकुर्वतेरतिन्निराश्रयाहन्तहेमाःसुनस्विता ॥ ४३ ॥

तेनसिद्धिमोक्षाख्याम्ब्रजन्तिभूभूतस्तुनैकैवल्यकार्यवद्राजकार्येनशान्तिसाध्यमिथ
 र्थः ॥ ४२ ॥ * — * ● * — * ● * — * ● * — * ● * — * ● * — * ॥
 पुरइति । किञ्चधामवतान्तेजस्विनाम्परापकारसहिष्णुनामिथर्थः । पुरःसरन्तीति
 सुःसराःअश्वेसराः । पुसेयतोयेषुसर्तैरित्यप्रत्ययः । यशोधनाभवादृशाःसुदुःसह
 मतिदुःसहमीदृशमुक्तप्रकारन्निकारम्पराभवम्प्राप्यरतिसन्तोषमधिकुर्वतेस्तीकुर्व
 तेचेतर्हिहन्तइतिखेदेमनस्विताऽभिमानितानिराश्रयासतीहता । तेजस्विजनैक
 शरशान्तामनीस्वितायाइत्यर्थः । अतःपराक्रमितव्यमितिभावः । यद्यप्यत्रप्रसहने

॥ कि० सं० ॥ अथ कविः कृत्वा वर्णानामाख्यानपूर्वकसर्गपरि समाप्तिं कथयति । इतीति । इति ह
 ॥ सर्ग १ ॥ हः सर्गसमाप्तिभारविहता कितकविनामकथनम् । महाकाव्ये इति महच्छब्दे मञ्जु
 ॥ १५ ॥ सत्सम्पत्तिभूतचित्ता । किरातार्जुनीय इति काव्यवर्णयोः कथनम् । प्रथमः सर्गः समा
 प्त इति शेषः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । किरातार्जुनीयवर्धितयुक्तनिर्वाणयुक्त
 रत्नार्जुनीय । शिशुकन्द इति द्वेष्टाच्छप्रत्ययः । स्रग्वपाखण्डवो यशद्वन् । तथाहि
 । अर्जुन एवात्र नायकः किरातस्तु तदुक्तार्थाय प्रतिमटतया वर्णितः । यथा हृदयदी

इति श्रीभारविहता किरातार्जुनीये महाकाव्ये प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

। वंशवोर्यप्रतापानिबर्णयित्वा रिपोरपि । यज्जयाद्रीर्थकोत्कर्षकतेनुवर्णयन्ति ।
 । अथायंसंयत्स्योक्तः । नेतामध्यमप्राण्डवो भूगवतो नारायणस्यांशस्तस्योत्कर्षकते
 नुवर्णयन्ति चरितो दिव्यः किरातपुनः । शृङ्गारादिरसेयमत्र विजयीवोरप्रधानोरसः शै
 लाद्यानि चर्चयन्ति नितिवज्रो दिव्यास्तल्लभः फलमिति ॥ इति श्रीमहोपाध्यायको
 बाबलमल्लिनाथसूरिरचिः ॥ किरातार्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसंज्ञाख्यायाम्
 प्रथमः सर्गः समाप्तः ॥ १ ॥

विहितामिवि । अथवृकोदरेमीमःप्रियायाद्रैयञ्चाप्रियायहणं अस्याहितोपदे
 शसूचनार्थम् । विहितामिविहितामिव्यर्थः । विपूर्वस्य दधातेः क्रियासामान्यवा
 चिनोयोग्यविशेषप्रत्ययसनात् । मनःप्रियामभिमतार्थयोगान्नोहंरंविशेषण
 द्वयेनापिगिरीयास्तत्त्वमुक्तम् । गिरङ्गरीयसीसारवत्तरान्निश्चिद्यन्तपन्धर्मगज
 म् । उपपत्तिमत् युक्तियुक्तजर्जिताश्रयमुदाहार्यवचनमूचेऽक्तवान् । कर्तरि
 लिङ् । वृकोदरचिह्नदेशः । वृविष्णुसीत्यादिनाद्विकर्मकत्वं च कथितमिति नृप
 त्यकर्मत्वम् ॥ १ ॥ * ● — ● * ● — ● * ● — ● * ● — ● * ॥

विनिर्दिष्टचननदाह । यदिति । मानिनीक्षत्रियकुलाभिमानवतोद्वैपदीस्तेहमये

विहितामिप्रियामेमःप्रियामघनिश्चिद्यगिरङ्गरीयसीम् ।

उपपत्तिमदूर्जिताश्रयत्वं मूचेवचनवृकोदरः ॥ १ ॥

यद्वोचदमेध्यमानिनीपरितःस्तेहमयेनचक्षुषा । अ

पित्रागधिमस्यदुर्वचनमतीदृशधीनविस्मयम् ॥ २ ॥

नस्तेहप्रभुहेतुतत्प्रवृत्तवचनेमयम् । चक्षुषाज्ञानचक्षुषा । एतेनाज्ञानमुक्तम् । प
 रितोवीक्ष्य । समन्ताद्विचिन्त्य वचनमेषोचत् । वृषावैश्वेनीलुङ्क्चोरुमिति उमा
 गमः प्रागधिपस्य वृहस्यते रतिपदुर्वचनमशकं शेषेयसुधीयं न हृद्यो गलक्षणा । अ
 त्तेनलोकोत्पदिनायसुनिप्रेक्षमासि । तद्वचनं विस्मयेविदधीत । सर्वस्यापीति
 भूयः । सर्वकामाधिपस्योपि विस्मयेविदधीतेतिसम्भवः । दुर्वचनेनापीति शो
 कः । चक्षुषोमिपि शास्त्रं मुरुषादिहिमं जानुमघ्नाति । अमेतिस्मयकरं ग्राह्य
 द्यौतद्वचनमिति तावदर्थः ॥ २ ॥ * ● — ● * ● — ● * ● — ● * ● — ● * ॥
 विस्मयकरं चेहेतुमाह । विस्मयमिति । विस्मयोपि दुर्वचोपि । अन्यत्रदुःप्रवेशो

॥ कि० सं० ॥ पिनयोतीति शस्त्रम्पयसामाशयो ह दृश्यः । कृततीर्थः कृतताभ्यसाद्युपायः सन्
 ॥ सर्ग २ ॥ । तीर्थेशस्त्रेध्वरेक्षेत्रोपायोपाध्यन्तस्त्रियु । येनैकजावतरेषु मन्त्राद्युष्टादृश
 ॥ १६ ॥ स्तपीति विष्णुः । अन्यत्र कृतज्ञावतारः सन् । तीर्थे येनैकजावतारे चेति ह वा
 युधः । विगाह्यते विगृह्यते प्रविश्यते च । किन्तु तत्र न ये सतांशुः । पुरुषो विशेष
 दुर्लभः यः कृत्यं सन्धिविद्युद्दिक्कृत्यं स्तनीनां दकञ्चनस्य वर्त्मसन्नाधुदेशकाद्यावि
 रुद्धं यथार्थमित्यर्थः । अन्यत्र च मर्त्याह प्रावाणादिरहितम् । उपन्यस्यति कदा
 हरति । उपन्यासस्तु वाङ्मयम् । उपोद्धात उदाहार इत्यमरः । यथा केचित्
 कृततीर्थे पयसि गम्भीरेऽपि प्रवेष्टारः सन्ति तीर्थे कर्तुं विरजः । तद्वन्नोत्तमपिति

विष्णोऽपि विगाह्यते न यः कृततीर्थः पयसामेषां हृदयं । सन्
 मन्त्रविशेषदुर्लभः सदुपन्यस्यति कृत्यवर्त्मयः ॥ ३ ॥ य
 रिणामस्तुखे गरीयसि व्यायकेऽस्मिन् च सिद्धिस्तौ जसाम् । अ
 तितीर्थ्यवतो वभेव जेव ऊरुः स्योयसि दृश्यते गुणः ॥ ४ ॥

गूढमपितत्वं सति वक्तारि बोद्धारः सन्ति । प्रकृतानुसक्तमः । इयञ्च साधुवर्तीति यु
 व्यते विस्मय इति तात्पर्यार्थः ॥ ३ ॥ * * * * *
 अयमाह्वाने चेत्तुम्ह । परिणामेति । परिणामः । फलकत्वः पुरिपाकावस्थापन
 वस्तुखेहिने । यस्तुं चायन्ति युद्धोपापमुखांस्तुर्दिशो यमरः । सुखं इत्यति
 शेष्यलिङ्गम् । गरीयसि गुर्वर्थे प्रतिपादकेऽर्थभूविष्टे श्रेष्ठे च कृत्यं सांजम्
 वापि क्षीणशक्तीनां व्यायके युद्धोपादयः । अन्यत्रादौ सन्नापदि दुः
 खजनकेऽप्योयस्य स्याद्वरः सत्यमाने च । उक्तम् । कृत्यमात्रमात्रोक्तो गुणः
 चेति । अस्मिन् च सति तीर्थे वयायन्तसामर्थ्यवति भेव जेवो वभेव । भेव जेव

मेवम्यं इत्यमरः । वङ्गरिक्तगुणः मानेनासंख्यनाभादि रसेभ्यवचसिद्धिश्च
 भवति । अतोया ह्यमस्यावचनमितिभावः ॥ ४ ॥ * * * * *
 सत्यमेवंमहान्शेचते किङ्करेमीत्यत आह । इयमिति । रुचिरार्थाहितार्थसम्पन्नेति
 रुचिरत्वेहेतुः । इयम्भारतीत्यैपदीक्याह छगुणायञ्चभिमतगुणायगुणया
 हिशेइत्यर्थः । भवतेतुभ्यम् । रुच्यर्थानाम्पीयमाणइतिसम्प्रदानाच्चतुर्थी । रोच
 चांसदताम् । विध्यर्थेलोड । हितवचनेबलादपेक्षाकुर्यादौषधवदितिभावः ।
 तथापिरोचवचसिकाश्रद्धातिचाह । नन्विति । गुणानां गृह्यागुणगृह्याः गुणपक्ष
 पक्षेतिइत्यर्थः । यदासैरिवाह्यपक्षेयुचेतियहेक्यप् । विपश्चितोविद्वांसः । वि

इयमिष्टगुणायरोचनंरुचिरार्थाभवतेपिभारती । ननु
 वक्तृविशेषनिःस्पृहागुणगृह्यावचनेविपश्चितः ॥ ५ ॥
 चतसृष्वपितेविवेकिनीन्दपमिद्यास्तुनिरुद्धिमागता । क
 यमेत्यमतिर्विपर्ययंकरिणीपङ्कमिवावसीदति ॥ ६ ॥

हान्विपश्चितोयइत्यमरः । वचनेविषयेवक्तृविशेषेस्त्रीपुंसादिलक्षणेनिस्पृहाः
 ननुनिरुद्धस्याःखलु । बालादपिस्तुभाषितंयाह्यमितिभावः ॥ ५ ॥ * * * * *
 सम्प्रतिस्वयमुपालभते । चतसृष्विति । हेन्दपचतसृष्वपिविद्यास्तुआन्वीक्षिका
 दिषु । आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तादण्डनीतिश्चशाश्वती । विद्याह्येताश्चतसस्तुलोकसं
 स्थित्विहेतवइतिकामन्दकः । निरुद्धिमागताप्रसिद्धिङ्गताश्चतस्रविवेकिनीसदस
 द्विवेकवती । यथाहमनुः । आन्वीक्षिक्यान्नुविज्ञानभ्रमाधर्मात्रयीस्थितौ । अर्था
 नयौचवार्तायान्दण्डनीत्याम्रयानयाविति । तेमतिः कथङ्करिणीपङ्कमिवविपर्ययं
 यवैपङ्कमिविवेकरूपमेववसीदतिनश्यति । नयुक्तमितिभावः ॥ ६ ॥ * ॥ (

॥कि०स०॥

॥सर्ग २॥

॥ १७ ॥

जिह्वामिहमिदानीयेनकेतुपासभसेयथाह । विधुरमिति । त्वयिपरैश्शत्रुभिरि
क्षीणीदृशी अवमीतागर्हिताम् । अवगीतश्चनिर्वर्तमुकुटं चगर्हिते इतिवि
श्वः । दशाङ्गमिते प्रापिते सति । सुरैरपि सम्भावितवृत्तिवर्जितप्रसारम् । अथ
वानिश्चितसङ्गावम्पौरुषम्पुरुषकाः । युवादितादणप्रथय अवसीदतिनश्यति
। यत्स्वतः परं अतो न्यत् । अधिकम्नाकिमिधुरङ्गिष्कृष्टमकिञ्चिदित्यर्थः । विधुर
म्प्राववायेस्यात्कृष्टविश्लेषयोरपीतिवैजयन्ती । अस्तीतिशेषः । अस्मिन्नेकन्तीपर
प्रथमः पुरुषः प्रयुज्यमानोऽप्यस्तीतिभाष्यकारः । भवन्तीति लटः पूर्वाचार्येणां संज्ञा
। यत् पुरुषाधिकस्य दुर्दशा सा च शत्रुहता इति महेकं कृष्टन्तश्चलयेपेक्षत इत्युपा

विधुरं किमतः परम्परैरवगीताङ्गमिते दशमिमाम् । अव
सीदतियत्सुरैरपित्वयि सम्भाषितवृत्तिपौरुषम् ॥ ७ ॥
द्विषतामुदयः सुमेधसागुरुस्वन्नतरः सुमर्षणः । नम
स्तुभ्यमिति मिच्छतां लसम्पत्प्रवणः परिक्षयः ॥ ८ ॥

लभत इत्यर्थः ॥ ७ ॥ * * * * *

अथोपेक्षाकालादियमुपेक्ष्याशङ्कनायमुपेक्षाकाल इति वक्तुं देवतावत्श्लोक
द्वयेन विविनक्ति । द्विषतामिति । भूतिमुदयमिच्छतां शोभनामेधायस्यतेन सुमे
धसा । सुधियानित्यमसि च प्रजामेधयोरित्यसि च । गुरुर्महानपि च स्वन्नतरः
। अथानदुरन्तः क्षयोन्मुख इत्यर्थः । द्विषतामुदयः सुखेन मृष्यत इति सुमर्ष
णः सुसहः उपेक्षत इत्यर्थः । स्वतस्त्वदुर्मर्षण इति भावः । भाषायां शास्त्रीयादिना
लक्ष्येयुच् । महानपि फलसम्पत्प्रवणः फलसिद्धिन्मुखः । प्रतिरन्तरित्यादिना
स्वत्परिक्षयोऽनसुमर्षणः नोपेक्ष्य इत्यर्थः । अन्यथा उपेक्ष्य इति भावः । ननुद

यस्य प्रतीकार्यः । न च क्षयः बोधेऽप्युच्यते । किन्तु स्वन्तत्वात् स्वन्तत्वाभ्यां च भा-
 र्त्वाप प्रतीकार्योऽपेक्ष्यो न भवति इत्यर्थः ॥ ८९ ॥ * * * * *
 अथोभयोरपि मध्ये कतरस्योदयक्षययोर्गतिमुक्त्वा इदानीं युगपत् परिक्षया
 गमे गतिमाह । अचिरेणेति । कृतमनेनेति कृतोक्तं लङ् व्यर्थः । इष्टादिभ्यश्चे-
 तिङ् निप्रत्ययः । परस्परक्षयोऽक्षययुक्तिक्षययोगं अचिरेणाश्रुभाविनीभूयसींदुरन्ता
 द्युतयाऽप्यनुः । क्षययुक्तिविपरीताश्चिरभाविनीम् । अल्पीयसीस्वन्ताश्च विग-
 णय्यविजायते । ल्यपिलघुपूर्वादिभ्योऽदेः । उपेक्षते अन्यथा उक्तवैपरीत्ये पर-
 स्वयमेव युक्ता अल्पीयस्यास्वस्य भूयस्यामित्यर्थः । तत्प्रतिकारनत्वात् क्षययुक्तेः प्रती-

अचिरेण परस्परभूयसीं विपरीतां विगणय्य चात्मनः ।
 क्षययुक्तिमुपेक्षत कृतोक्तं तत्प्रतिकारमन्यथा ॥ ९० ॥
 अनुपालयतामुदेद्यतीत्युक्तं द्विव्यतामनीहया । अप-
 यान्यचिरान्महीभजाश्च न निर्वोदभयादिवश्चियः ॥ ९० ॥

कारं अचिरेणाश्रुकुहने । एवं सति यदाश्चोरेभ्योदयस्वस्य चातिपरीक्षयो ब-
 यास्माकन्तदा किं वक्तव्यमित्यर्थः । सद्यः प्रतिकारं कुरुते इत्यर्थो न सिद्धमनुसन्धे-
 यम् ॥ ९१ ॥ * * * * *
 तथाप्युपेक्षायामनिष्टमाचष्टे । अनुपालयतामिति । उदेद्यतीं वर्ज्यमाणां च
 चोत्तरोर्नैमिति विकल्पान्नुमभावः । द्विव्यतामनुशक्तिको घटगडजनेजः । स
 प्रभावः प्रतापश्च यत्नेजः को घटगडजमिति । अनीहया अनुसाहेन अनुपालयतां
 उपेक्षमाणां महीभुजां श्रियः सम्यग्दोजमनिर्वादभयात् निरुष्टपुरुषानुरागात्
 लोकप्रवादभयादिति हेतून्पेक्षा । अचिरं दपयान्ति अपसरन्ति । यथा ह कर्मद्व-

॥ कि०स० ॥

॥ सर्ग २ ॥

॥ १८ ॥

कः । स्त्रीभिः वरुण इव श्रीभिरलसः परिभूयत इति । अतः पसकमितव्यमिति भा-

वः ॥ १० ॥ * * * * *

ननु परिक्षीणः कथम्यवलेनाभियुज्यते इत्यत्राह । क्षयेति । अययुक्तमपितथाक्षी-
णमपि सन्तुष्टं भवजं शिवं सर्वलोकाङ्गादकम् । धामक्षात्रनोतः प्रकाशश्च दधत्
समृद्धये वृद्धये केन्यितमुद्युक्तं तस्मात्सहमानमिति यावत् । अन्यत्र उच्यते नमुदितं च
तस्य च अन्नपायमविनाशिनं वर्द्धिष्यन्ति मित्यर्थः । नृपम्यजाः प्रतिपञ्चमं द्वितीया-
चन्द्रमिवेत्यर्थः । प्रतिपच्छेदेन द्वितीयाहमिति । प्रतिपदितस्यादृष्ट्यादि-
ति । प्रणमन्ति प्रह्वीभावेन वर्त्तत इति भावः । चन्द्रनो नमस्तुर्वन्ति क्षीणस्य स्यु-
हकार्यसिद्धेर्निदानत्वमित्यर्थः । अयं हि सततोत्साहो दुर्बलोऽपि समुन्नतेरिति

अययुक्तमपि सन्तुष्टं भवजं शिवं सर्वलोकाङ्गादकम् । प्रण-
मन्त्यन्नपायमुन्नितम्यति प्रचक्षते मन्त्रप्रज्ञान्तरम् ॥ ११ ॥

मन्दकः ॥ ११ ॥ * * * * *

ननु प्रभुशक्तिश्च न्यस्योत्साहः कुत्रोपयुज्यत इत्यत्राह । प्रभवइति । कर्मणामारम्भो-
पायः पुरुषद्रव्यसम्पत्तेश्च कालविभागः विनिर्माणप्रतीकरः कार्यसिद्धिश्चेति पञ्चाङ्गा-
नि । यथाह कामन्दकः । सहायाः साधनोपायाविभागो देशकालयोः । विनिर्माण-
प्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्ग इत्यन्ते । इति पञ्चानामङ्गानां विनिर्णयः । तद्विनाशेन
दिनाऽन्तरपदसमासः । कृतः पञ्चाङ्गविनिर्णयो यस्य स तथोक्तः नयोनीतिशालमि-
तियावत् । कोषोऽर्थराशिः । कोषोस्त्रीकुड्मलेखपिधानेद्यौघदिव्योरिष्यमर-
ः । दण्डश्चतुरङ्गसैन्यम् । दण्डोऽस्त्रीषासनेराज्ञां हिंसायां जगुडेयमे । याचाज्ञायां
सौच्यभेदे इति वैजयन्ती । तयोः कोषदण्डयोः प्रभुशक्तेरित्यर्थः । प्रभवत्यस्यादिति

प्रभवः । कारकम् । कर्तृदेव । सनयः । नोतिशास्त्रं विधेयपदेवकार्यवस्तु । प
 दं व्यवसिगं नारायणस्थानं लक्ष्मि वस्तुषु इत्यमरः । दक्षतांश्च प्रकारित्वमुक्त्वा ह इत्य
 र्थः । लोकः कृष्णदिप्रवृत्तोजनः नियतिर्देवमिव । नियतिर्नियमेदैवे इति विश्वः ।
 अनुरुध्यते अनुसरति । रुधेर्देवादि कातृत्वरि लङ् । मन्त्रस्यापि मूलमुक्त्वा हस्त
 मूलायाः प्रभुशक्तेः मूलमिति किमुवक्तव्यम् । अतः स एवाश्रयणीयः यतो न तन्निबन्धं
 न्नयतः तस्यैव प्रभोर्निरुक्त्वा हस्यतां किंचित् सिद्ध्यतीति ॥ १२ ॥ ० ० ० ० ० ॥
 अथवा हि देवात्त्वयमेव दुर्योधनः सम्पदोदास्यति तथापि तत्कथं रोचयेम हीन्याह ।
 दिवतेति । अथवा द्विषता दुर्योधनेन विहितं समर्पितमित्यर्थः । आत्मनः पदं राज्यं पु

प्रभवः खलु कोऽपि दृश्योऽस्ति पञ्चाङ्गविनिर्णयेन यः । स
 विधेयपदेव दक्षतान्निषातं लोक इवानुरुध्यते ॥ १२ ॥
 द्विषता विहितं त्वया यथायदिलभ्य पुनरात्मनः पदम् । ज
 ननायतवानुजन्मनां कृतमाविष्कृतपौरुषैर्भुजैः ॥ १३ ॥

नरपितृयालभ्यालभ्यते यदि लभेः कर्मणि लुङ् । हे जननायतवानुजन्मनां अनुजानां
 आविष्कृतपौरुषैः प्रकटितपराक्रमैः भुजैः कृतमलं व्यर्थमिति यावत् । अस्माद्भुजैर्न कि
 ञ्चित्साध्यं इत्यर्थः । राज्यदानादानयोः द्विषतामेव स्वातन्त्र्ये अस्माद्भुजैः फलत्वात् ।
 क्षत्रियस्य विजितस्य मिति शास्त्रात् । शत्रुस्यैव राज्यं ग्राह्यमिति भावः । कृतमिति प्रति
 योध्यर्थमव्ययश्चादिषु पठ्यते । कृतमिति निवारणनिषेधयोरिति गणव्याख्याने भुजै
 रिति गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया करणत्वात् प्रतीया । उक्तं च न्यासोद्योतेन । के
 वलं शूयमासौ वक्रियानि मित्रद्वारकभावस्यापि तु गम्यमानस्यापीति ॥ १३ ॥ ० ॥
 ननु सोऽहं स्या सहायस्य कथमर्थसिद्धिरित्यत आह । अभिमान इति । अभिमान

स्यस्यब्राह्मणः । तथाहपञ्चमः आश्रयः कारणयासिन्नास्तथोक्ताः समृद्धयः सम्प
दः विषादेन समं अनुत्साहेन सहननिवसन्ति पुरुषसाध्याः सम्पदो नानुद्योगसा
ध्याः अभयोः सहावस्थामविरोधादित्यर्थः । वैधर्म्येण कार्यकारणरूपेणऽर्थान्तर
न्यासः ॥ १६ ॥ * * * * *
ननु समयः प्रतीक्ष्यते इत्यत्राह । अथेति । अथावधिः कालः प्रतीक्ष्यते चेत् । अवधि
स्त्ववधानेऽस्यात्सोमिकालेऽपि चेति विश्वः । आविष्कृतजिह्मवृत्तिना प्रकटितकप
टव्यवहारेण धृतशस्त्रसुतेन दुर्व्याधनेन नरेन्द्रसम्पदोऽस्य सम्पदः । नरेन्द्रेति वाप

नेदलमपि पक्षमुन्नेरवसंख्यवसायबन्धनाम् । निव
सन्ति पशुकमाश्रयानविषादेन समं समृद्धयः ॥ १६ ॥
अथ चेदवधिः प्रतीक्ष्यते कथमाविष्कृतजिह्मवृत्तिना । धृत
शस्त्रसुतेन सुखजाच्चिरमास्वाद्यनरेन्द्रसम्पदः ॥ १७ ॥
मदसिक्तमुखैर्मृगाधिपः करिभिर्वर्जयते स्वयं हतैः । लघ
यन्खलु तेजसा जगत्तमहानिच्छतिभूतिमन्यतः ॥ १८ ॥

दच्छेदः चिरसुतुर्दशवर्षाणां स्वाद्यानुभूयकथं सुखजाः ज्ञातस्वादेन तेन पञ्चादपि
सम्पदोऽयुद्धोऽंविना न तद्व्यतस्वेत्यवधिप्रतीक्षणं व्यर्थमित्यर्थः ॥ १७ ॥ * ॥
ननु साम्रैव कार्यसिद्धौ किं क्षात्रेण । यथाहमनु । साम्राट् आनेन भेदेन समस्तैरथवा
पृथक् । विजेतुमयतेतारीमयुद्धेन कदाचनेति तत्किमायहेत्यत्राह । मदेति ।
मृगाधिपः सिंहो मदसिक्तमुखैः मदवर्धभि रित्यर्थः । स्वयं स्वनेव हतैः करिभिर्वर्जय
ते वृत्तिङ्गरोति तेरेव जीवतीत्यर्थः । चौरादिकात् वृत्तेर्हि च । भौवादिकस्य तु । अ
थावकर्मकाच्चित्तवक्त्राङ्गकादिनिपरस्त्रौ पदनियमादिति । तथाहि तेजसा प्रभावेण

॥ कि०स० ॥ । तेजोबले प्रभावे च अत्योति यच्चि विरे तसीति वैजयन्ती । अगत्सघयन् । यधू
 ॥ सर्ग २ ॥ कुर्वन्महानन्यतोऽन्यस्मात्पुरुषार्थे । भूतिवृद्धिं चेच्छति । खलुनहिते जस्विनः
 ॥ २० ॥ परायत्तवृत्तिव्युक्तं । मनुवचनन्तु अश्रूरविषयमिति भावः । विशेषेण बध्यमास
 सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १८ ॥ * ●—● * ●—● * ॥
 मनुयुद्धात्पाक्षिकोलक्ष्मीलाभः उपायान्तरैस्तु नतयेयांश्चवाह । अभिमानइति
 । अभिमानधनस्य वैरिनिर्व्यातनमेव धनं यस्येयर्थः । अतएव गत्वरैः गमनशीलैः
 स्थिरैः । गत्वरश्चेति करवन्तो निपातः अस्तुभिः प्राणैः । करणैः । पुंसिभूयस्यैः प्राणा
 इत्यमरः । स्यान्तुं स्थिरं यशश्चिषीयतः । चेत्तु संगृह्योतुमिच्छतः । ग्वाजिस्थश्च
 गत्वरिति गत्वरप्रत्ययः चिनोतेः समन्तात् गत्वरप्रत्ययः । अचिरं अंशे अस्मात्साः सा अचिरं

अभिमानधनस्य गत्वरैस्तुभिः स्यान्तु यशश्चिषीयतः । अचि
 शंशुविज्ञास चञ्चलाननु लक्ष्मीः फलमानुषज्जिकम् ॥ १९ ॥

शुर्विद्युत्तस्याः विलोचः स्फुरन्त इव चञ्चलादशिका इत्यर्थः । लक्ष्मीः सुम्पत् अन्तु
 यज्ञादागतं शानुषज्जिकं अन्वाचय शिष्टम्फलत्रनु । मानवाणञ्जयः स एव मुख
 म्फलं अभ्युच्चयस्तु लक्ष्मीरिति मानिनां मान एव ज्ञाघ्य इत्यर्थः । अत्रास्थिरप्राणन्या
 गेन स्थिरयशः स्वीकाराभिधानात् न्यूनाधिकविनिमयाख्यः परिवृत्त्यलङ्कारः । उ
 त्पञ्चकाव्यप्रकाशे । परिवृत्तिर्विनिमये योर्थानां स्यात्समासमैरिति ॥ १९ ॥ * ॥
 मन्वत्पस्यमानस्वहेतोः कथम्यागप्यागः अक्षते कर्तुं यतो जीवन्मसेभद्राणि पश्यती
 त्यांश्चवाह । ज्वलितमिति । जनोभस्मानाश्च यमास्तु न्दतिपादादिना ज्ञाकमिति ।
 अदाहकत्वादिति भावः । ज्वलितं ज्वलन्तं कूर्तरिक्तः मतिबुद्धीत्यादिसूत्रेचकाराद
 र्तेमानार्थं हि रस्यं रेतोयस्य तं हिरण्यरेतसं जग्निं ज्ञास्तु न्दति । दाहकत्वा

दितिभावाः । अतोहेतोमोहितः । अभिभूतिमयाप्रायशोभितेजःस्वामेपरिभ
 योभविष्यतीतिभयादहृतोऽसुखमक्रियं । सज्जनित्यव्यभिचारीसत्वेजानुनोभर
 न्तिमान्हातिक्रमज्जीवनात्स्वेवेकासामरणाभेदवृत्तिपर्यः । पूर्वात्तरस्योक्तवत्
 अर्थान्तरन्यासः ॥ २० ॥ * * * * *
 अत्रात्रात्रिभवेप्रयोजनश्चिन्तया । किन्तुनेजस्विनेभिरुक्तमात्रेयज्जिगीषुत्वं
 मिथ्याह । तिमिति । मृगाधिपः सिंहः किम्फलम्योधनसं । अवेध्यधनतेजार्ज
 नः । धरणीतिधरः पञ्चाद्युचं । अयसोधरान्पयोधरान्मेघान्प्रार्थयते । अभिभा
 ति । याज्यायामभिमानेचप्रार्थनाकथ्यतेबुधैरितिकेशवः । अथवाऽवरुणद्वीत्य

ज्वलितन्नहिरण्यरेतसञ्चयमास्तन्दतिभस्मानाङ्गनः । अ
 भिभूतिभयादहृततः सुखमुज्ज्वलितमभिममानिनः ॥ २० ॥
 किमपेक्ष्यफलम्योधरान्धनतः प्रार्थयतेमृगाधिपः । प्र
 कृतिः खलुसामहीयसः सहतेनान्यसमुन्नतियथा ॥ २१ ॥

र्थः । प्रार्थयतेइति अभियाज्जावरोधयोरित्यभिधानान्महीयसो महतरस्य साप्रकृ
 त्तिखलुयथाप्रकाश्याङ्गसमुन्नतिम्परवृद्धिनसहते । महतः परमज्जममेधेपुह
 तार्थइत्यर्थः । पूर्वपदलङ्कारः ॥ २१ ॥ * * * * *
 अत्रप्रयोजनंविगमयति । कुर्वतीदिति । हेन्दुपतनम्मात् । उक्तरीत्यापराकमा
 वसरमाहेतोः । यस्माद्युक्तततोहेतोइत्यमरः । प्रमादजन्तमोमोहनिर्धूयनि
 रसविजमेपौहवेरुक्रमनिभुस्रिक्ममेवाङ्गीकृतनतूपायान्तरमिथ्यार्थः । नच
 निष्कमवैपास्यमिथ्याह । धुक्मिति । विद्विवाविपमयस्वदनुसहहताः । तवमु
 ष्यादेनचमयायेनहताः प्रविशन्ते । अन्यथाप्रमेधविपद्यैरितिभावाः । पूज्येते

॥ कि० स० ॥

॥ सर्ग २ ॥

॥ २१ ॥

न ध्रुवं निश्चितं चरति हि निश्चितं । ध्रुवं निश्चितं निश्चितं चेति शम्भुतः ॥ २२ ॥ * * * ॥
न च नः पराजयं शङ्कोति धीमताः । निर्विराजति । दिग्भिरावितामर्दिष्टुप्रविष्टा
नृतामावतः शर्मिष्ठः । शोडशैर्दिग्धाधनोः शतप्रथयः । चतुरस्रैरश्वि
स्रजाम् इत्येतस्योक्तं निश्चितं । चतुरस्रो यनिधीनि वरुणे ज्ञायताः । दिग्भिर्भा
वितामर्दिष्टमन्युतेजसः शतैर्विजमानः । चतुरस्रवानुष्मन् द्विवर्तमानः प्रस
ह्येतस्योक्तं शतप्रथयः । शतैर्विजमानः इत्येतो निःशक्यं ब्रूवन्त्येति
मातुः ॥ २३ ॥ * * * * * ॥

कुरुतन्मतिमेव विजमेन पतिर्धूयतमः प्रमादजम् । ध्रुव
मेतद्वेदिविद्विद्यान्वदनुसाहृता विपत्तयः ॥ २२ ॥
द्विद्वानिबदिमिमाविता चतुरस्रो यनिधीनि वरुणः । प्र
सह्येत रश्मिस्तमनुष्मन् द्विवर्तमानः शतमन्युतेजसः ॥ २३ ॥
अजतस्तमन्वदनुसाहृता विपत्तयः सततं वैरिस्तस्य चेतसि । विद
धातुशर्मिष्ठे तस्मिन् पुनारीनयनामुसन्ततिः ॥ २४ ॥

आशीर्वाद्युज्ज्वलितमाह । अजतमिति । तव चेतसि सततं ज्वलतो वैरिस्त
स्य त्वत्तवेदस्योक्तं धीमतेरित्यर्थः । शिवे तस्मिन् शिवा इत्यर्थः । अमिदं तावदेव दुःख
जनकत्वादिति भावः । रिपुनारीनयनामुसन्ततिः । वैरिस्त्वजिता सुप्रवाहः । अमिदं
दधातुः । वैरिस्तस्य तस्य वैरिबधमन्तरेण शान्तिमश्नन्तं वदन्त्यन्तं वदन्त्यन्तं
वदन्त्यर्थः । नो धीमते विपत्तयः निजरेवेति विपत्तयो ज्ञातवेदस्योक्तं धीमते इति
आशीर्वाद्युज्ज्वलितमाह । तदुक्तम् । विपत्तयः तावदेव दुःखजनकत्वात् । यथा
विपत्तयो ज्ञातवेदस्योक्तं धीमते इति । तवा विपत्तयस्तज्ज्ञातवेदस्योक्तं धीमते

ध्यवसायात् । भेदेऽभेदेरुपातेनैवामुनिर्वाप्यत्वेति श्वघटते । तथाच । यथा
 मुसिकेनाग्निः सम्मक्षाम्यति तथाश्चुबधेनकोधइत्यौपम्यंगम्यते ॥ २४ ॥ * ॥
 इतीति । इत्युक्तरीत्यादर्शितविक्रियाकोपविक्रसेवागारम्भात्मकोयेतनंकोपपरी
 तमानसंकोपकानाचिंतंइदंविशेषवद्वयंद्विरदेपियोज्यम् । मरुतःसुतभीमंम
 हीपतिर्युधिष्ठिरदेदुष्टंद्विरदमिवएतेनास्यसौर्यमेवबुद्धिरस्तिइतिगम्यते । उ
 पसान्त्वयितुंअनुनेतुमुपचक्रमेप्रवृत्तःप्रोपास्यांसमर्थाभ्यामित्यात्मनेपदम् । राज्ञा
 भाव्युपकारविशेषोपेक्षयाकथंचिदवश्योजनःशूनैःशूनैःद्विरदवद्वशीकरणीयो
 ननुत्याज्यइतिभावः ॥ २५ ॥ * ● — ● * * ● — ● * * ● — ● * ॥

इतिदर्शितविक्रियंस्तुतंमरुतःकोपपरीतमानसम् । उप
 सान्त्वयितुंमहीपतिर्द्विरददेष्टुमिवोपचक्रमे ॥ २५ ॥
 अपवर्जितविल्लवेषुचौष्टदययाहिनिमङ्गलास्पदे । वि
 मलातवविस्तरेगिसम्प्रतिगदर्शइवाभिवृश्यते ॥ २६ ॥

प्रथमज्ञावस्तुकादिभिःप्रसादयति । अपवर्जितेति । विल्लवःप्रमाणवाधःअन्व
 यवाह्यमणसंक्रमः । सोपवर्जितोयस्यतस्मिन्नपवर्जितविल्लवेषुचौष्टुचिःशब्दसौ
 क्यलौहशुद्धिस्तद्वति । अतएवहृदयग्राहिणिमनोरमेमङ्गलास्पदेएकत्रहिता
 र्थप्रतिपादकान्तदन्यत्रमङ्गलवस्तुकाचश्रेयस्करे । रोचनसुन्दरंहेममृदङ्गन्द
 र्पकंमिश्रम् । गुरुनक्षत्रंमयास्वर्येप्रातःपश्येत्सदाबुधइतिपुराणवचनात् । तव
 निम्नविस्तरेवाकाशप्रक्षेपयनेवावशइतिघञ्प्रतिवेधात् ऋदोरवित्यप् । अत
 एवविस्तरेविषहोव्यासःसमुद्यद्यविस्तारइत्यमरः । मतिस्त्वद्विद्विरदर्शद
 र्पकोद्भवः । दर्शयेमुक्तदर्शीविज्ञाभरः । अमलाविशदाअभिवृश्यते वाग्वैषद्या

॥ कि० सं० ॥

॥ मर्श २ ॥

॥ २२ ॥

देवमतिवैद्यमनुमोयते । तत्पूर्वकृतस्यैवार्थः ॥ २६ ॥ * * * * *
अथयुग्मेनाह । स्फुटतेति । उपपत्तिरिति च । पदैः सुपतिष्ठन्तश्चैस्फुटन्त
विशदार्थताञ्जनपाकनान्यक्तार्थगौरवार्थभूयस्त्वानपन्नस्तीक्ष्णतस्तीक्ष्णतमेवे
त्यर्थः । वैद्यपुसक्तार्थगौरवभाविनिवर्तनार्थेन अद्वयसम्भावोनिषेधनिवर्तनेहै
प्रतिषेधाविति वामनः । गिराम्भदानाञ्जवान्तरवाक्यानाञ्चपृथगर्थताभिन्नार्थताञ्च
पुनरुक्तार्थतेति व्यावत् । रचिताकृता । तथा कचिदपि सामर्थ्यगिरां शब्दोप्यसामर्थ्ये
साकांक्षत्वन्नापोहितं न वर्जितम् । अन्यथा दशदण्डिमादिशब्दवदेकवाक्यानां
स्यात् । यथाहुः अर्थैकत्वादेकवाक्यापेक्षा चेद्विभागे स्यात् इति । ननु अर्थगौर
वमित्यत्र कथं घट्टीसमासः पूरणगुणेत्यादिना प्रतिषेधान्नैव दोषः । येषुज्ञादयः

स्फुटतानपदैरपाकतामचरन्तीति तमर्थगौरवम् । सति
जापृथगर्थतागिराञ्चसामर्थ्यमपोहितं कचिन् ॥ २७ ॥

शब्दाः गुणो गुणिति च वर्तन्ते यथा पटस्य श्रुत्वांशुत्वाः पटः इति च । तेषामेवात्र नितेधात्
येन सदा गुणमात्रवचनाः । यथा गौरवम्याध्यान्तरसो गन्धः संश्लेष्येवमादयस्ते
सामनिषेधात् । तत्स्यैव गुणैः घट्टीसमस्यत इति वचनात् । बहुवचनमित्युक्तप्रयोगे
गदर्शनाच्चकत्वाकायां शैल्युमित्यादौ तु भाष्यकारवचनादसम्भवं । अत्रैवार्थता
मनः । अत्र प्रीतिमादिषु गुणवचनसमासो बली स्यात् इति ॥ २७ ॥ * * * * *
उपपत्तिरिति । किञ्च । बलात्स्वबलमाश्रित्य कर्मणि च्छप्पोपेपसु मीवक्तव्या ।
उपपत्तिर्युक्तिरुदाहृता पराक्रमे पक्षे च येषां निमित्तयुक्तिरुक्त्यर्थः । उचिते चैत
न्माहावीरस्येति भावः । तथा अनुमानेन युक्त्या आगमः शास्त्रनक्षतोपपत्तिः । किञ्च
गमाविरुद्धमेवोक्तं । अन्यथा न हि हेत्वादनुमानस्यैवाप्रामास्यप्रवृत्तादिति भावः ।

ईदृक् इत्यंशत्रयमुक्तमिदं वचनं । अविद्यमानं ईदृक् इत्यंशत्रयमुक्ताभिप्रायो यस्य स
 अनोदूगाशयः । अभिप्रायश्च न्दृष्ट्वाशय इत्यमरः । कः प्रसभं हठात् वक्तुं उपक्र
 मेतन्नकोपीत्यर्थः । इत्यं वक्तुमुपक्रमितैव नास्ति वक्तुतदूरापास्तस्येति भावः । के
 चिदेतत्सौकचं निन्दामपरत्वेनापियोजयन्ति । तदसत्त्वेनोपदेशमात्रतत्परस्या
 तिवत्सलस्य गहोमत्सरिण इव महावीरे भ्रातरि विधेये सर्वानर्थमूलभूतानिन्दाताम्
 र्थकल्पनानैवित्यादिति ॥ २८ ॥ * ● — ● * ● — ● * ● — ● * ● — ● * ॥
 यदि साधून् कर्हि नथैव क्रियतामिदं शङ्काह । अवितृप्ततयेति । तथापि त्वया स
 म्यक् निर्णीतेपि मे हृदयमवितृप्ततया असन्नुष्टतया अद्यापि संशयगतत्वेनेत्यर्थः ।

उपपन्निरुदाहृतावलादनुमानेन न चागमः क्षतः । इ
 दमोदूगनीदूगाशयः प्रसभं वक्तुमुपक्रमेत कः ॥ २८ ॥
 अवितृप्ततया तथापि मे हृदयमिर्णीयमेव धावति । अव
 साययितुं क्षमाः सुखमन्विधेयेषु विशेषसम्पदः ॥ २९ ॥

निर्णयमेव धावत्यनुसरति अपेक्षत इति धामित । अद्यापि निर्णयस्य अनुदयादिति भा
 वः । निर्णयानुदये हेतुमाह । अवेति । विधेयेषु सन्धिविग्रहादिकर्तव्यार्थेषु यावि
 शेषसम्पदः अवान्तरभेदसमुद्भयोवाख्यानिताः । सुखमल्लक्षणेनावसाययितुं मु
 र्खान्प्रधानं कूल्येन सुखरूपं स्वयमेव शीघ्रमुच्चाययितुमिति धर्मः । स्वतेर्यन्तादृशि
 कर्मकर्तृकानुमुन । शेरनादिस्वरूपस्यायं विशेषः । क्षमन्त इति क्षमाः शक्तानभवन्ति
 । क्षमंश्चेति तेतिषु इत्यमरः । विधेयकस्य सुगमत्वेऽपि तद्विशेषाणां सोक्ष्मात्वा
 द्वाख्यादुर्द्वयत्वाद्वापि निर्णयार्थं निताप्यर्थः । अवनिर्णयधावनम्ययुत
 र्वाक्यार्थस्य हेतुमिच्छात्वात् । कौकार्यहेतुकत्वाच्चिह्नमलङ्कारः । तदुक्तम् । हे

॥ कि० स० ॥

तस्यं २ ॥

॥ २३ ॥

तेर्वाक्यपदार्थत्वेकाव्यक्तिमुदाहृतमिति ॥ २२ ॥ * * * * *
वस्तुविशेषावधारणमन्तरेणैव प्रवृत्तिरित्याशंक्यह । सहसेति । ज्ञायतइति
याकार्यसहसाविमृष्टेयर्थः । सहसेयाकार्यविमर्षयोरिति मन्त्रावनेस्वर
दिपाठादव्ययम् । न विदधेत । कुतः अविबेकः अविमृष्टकारित्वम्परमव्यन्तमाप
दाम्पदं स्थानं विपत्तिकारणमित्यर्थः । व्यतिरेकेणोक्तमर्थमन्येनाह । वृणुतइति ।
गुणलुब्धा गुणगृह्या गुणमृष्वइति स्वयंवरणहेतूक्तिः सम्पदः अयः विमृष्टकारणेतीति
विमृष्टकारोऽपपदमतिङिति समासः । तं स्वयमेव वृणुते भजन्ते । वृङ्-सम्भ
त्ताविति धेतुः तस्माद्विमृष्टौव प्रवर्तितव्यमित्यर्थः । अत्र सहसाविधाननिषेधलक्ष

सहसाविदधीतनक्तियामविवेकः परमापदाम्पदम् । वृ
णुतेहिविमृष्टकारिणं गुणलुब्धः स्वयमेव सम्पदः ॥ ३० ॥
अभिवर्धतियोनुपास्यन्ति धिबोऽयतिविवेकवारिणा । स
सदाफलशान्तिर्नैक्यं शरदं लोकद्वैतधितिसुति ॥ ३१ ॥

विमृष्टकारित्वरूपकारणस्यापद्रूपव्यतिरेककार्येण समर्थतान्नैवमर्थेणान्तर
न्यासः । द्वितीयाद्धैनचसस्यवसाधर्म्येणेति ज्ञेयम् ॥ ३० ॥ * * * * *
ननु साहसिकस्यापि फलसिद्धिर्दृश्यत एव न किं विवेकेमेव नाह । अभीति । याप
मानं विधीयन्तइति विधेयः एतच्च ह्युक्तिर्विधीयमानोपमितसमासः । शरदं लोक
इवेति वाक्यगतोपमानुसाह । तानि विधीयमानानि विवेकोवारीव विवेकवारिणेन
विवेकवारिणा पूर्वं वत्समासः । अनुपास्यन्तीति ह्यमोक्षशरदं न्यासमिच्छति
सिद्धिर्निसुमानफलसाधननिष्पाद्योर्ध्वसंज्ञः । फलं हेतुगतं सस्यं पुमव्यय
यभरः । तच्छाविनीतिर्योऽमीतोऽमीतः । कोऽतस्तुभुक्तेकोऽतस्तुभुक्ते

॥ कि० स० ॥

॥ सर्ग २ ॥

॥ २४ ॥

कृतः स्वयंस्तः अतएव परिशुद्धो निश्चितः । न्ये सुविहितप्रवातो दिदोषरहितः
शिवः शिवम् । अममः शास्त्रमात्रात इति विश्वः । दीपवार्ध दर्शमेकाग्र्येन वस्तु
प्रतिभासनं च कुरुते ॥ ३३ ॥ * * * * *
एवं विमृश्य कथिते देवादेर्धनाशेषिन कश्चिदपश्यद्वाह । स्पृहणीयेति । स्पृ
हणीयं गुणैर्लोकस्त्वाद्यन्तुः महात्मभिः सज्जमैः । अरिमे अनुष्ठिते कर्त्तुनि आवा
रे मज्जेय प्रकृतिद्विदधनी बन्धुगिणव्यवसुरतामित्यर्थः । विधिहेतुर्देवनिमित्त
कः । विधिर्विधाने देवेनेत्यपरः । अतएवागसां अपराधानामहेतुः । विनिपातो
ऽपि दैविकाज्जीव्यः । विमिप्रज्ञोऽवपातेत्याहैवादि व्यसनेपि चेति विश्वः । समुन्न

मतिभेदतर्मस्तरोहिते गहने कृत्यविधौ विवेकिनाम् । सु
स्वप्नपरि शुद्ध आश्रमः कुरुते दीपवार्ध दर्शनम् ॥ ३३ ॥
स्पृहणीयगुणैर्महात्माभिश्चरिते बर्त्तुनि यच्छतमममः । वि
धिहेतुरहेतुगसां विनिपातोपि समः समुन्नतेः ॥ ३४ ॥

नेरतिवृद्धेः समः तुल्यः । दैविके पुरुषस्यानुपालभ्यवादिति भावः । यथाह क
मन्दकः । यत्तु सम्यगुपक्रान्तकार्यमेति विपर्ययम् । मुमोस्तु तानुपालभ्यो दैवा
न्तरितमेव सति ॥ ३४ ॥ * * * * *
सस्य निमुद्रिमुद्यान्तदाह । शिवमिति । निगोषवोजयेच्छते नृपाः विजितेति
एवाविजितकोधवेसाः सन्तो गरीमसीम्भूताः सन्निवृत्तयतीं वक्षते तत्तत्कालांस्तन्म
सित्यर्थः । फलनिष्ठाविमलचमिनि त्रिगुणव्यक्तव्यसंनिविष्टेऽर्थे । यैस्तु संपु
स्तकवर्गं शिवमतुकूलं प्रोत्थयिष्यं कुरुते । मित्तयादित्याह यैठक् । उपायात्
हृत्स्वकान्तवर्गं प्रोत्थयिष्यं निर्पोरुचमुपायेन प्रोत्थयिष्यं । नानिश्चितफलं कुरुते

कर्त्तृतिभाषः । अथाह कामन्दकः । निःफलं ज्ञेयं ब्रह्मलं सन्दिग्धफलमेव । न
 कर्मकृत्यान्मतिमान्मुदावैरनुबन्धिचेति । नयतिः प्रापणार्थं द्विकर्मकः । अत्रपौरु
 षस्य कर्त्तृस्थकर्मत्वेऽप्युपायस्यातथात्वात्कोधं विनयतेत्यादिवत् । कर्त्तृस्थे वा शरीरे
 कर्मस्थोऽप्यात्मने पदम्भवति ॥ ३५ ॥ * * * * *
 यदुक्तं विजितकोधरं वादेति तदावश्यकमाह । अपनेयमिति । उदेतुं अभ्युदेतुं ह
 च्छता परुर्येषा पुरः प्रथमं रोषमयं रोषादागतं मयद्वेति मय इति मिरमज्ञानाभिव्यावृ
 ष्ठाकिरणेनापनेयं अपनोद्युम् । तथाहि । अंशुमतापिकर्त्रा प्रभया तेजसा करणे

शिवमौपयिकङ्करोयसीं कलनिष्पत्तिमटूयितायतीम् । विग
 णय्यनयन्ति प्रोहं विजितकोधरयाजिगीषुषः ॥ ३५ ॥
 अपनेयमुदेतुमिच्छतातिमिरं रोषमयभिव्यापुरः । अवि
 भिद्यन्ति अक्षतन्तमः प्रभयानां श्रुमताप्युदीयते ॥ ३६ ॥
 बलवान्पकोपजन्मनस्तमसोनाभिभवं रूणद्वियः । क्षय
 यक्षइवैन्दुवीः कलाः सकलाहन्ति सशक्तिसम्पदः ॥ ३७ ॥

न निशङ्कतन्तमो ध्यानमविभिद्युनो दीयते किन्तु विभिद्युषेत्यर्थः । स्वर्त्यस्याप्येव
 क्लृप्तं तेऽप्येवामित्यपिशब्दार्थः । इत्योभावेति ॥ ३६ ॥ * * * * *
 मनुदुर्बलस्यैवमस्तु बलीयसस्तु कोधादेवकार्यसिद्धिरित्यत आह । बलवानिति ।
 बलवान्प्ररोपयः कोपाब्जन्मयस्य तस्य कोपजन्मनः । अपवर्ज्या ब्रह्मब्रीहिव्यधिक
 रणं जन्माद्युत्तरपद इति वामनः । तमसोमोहस्य कटुगोगात्कर्मणि वृष्टौ अभिभव
 माकांतिनरूणद्वि । सन्दपः । क्षयस्य पक्षः क्षयपक्षः रूणपक्षः ऐन्दुवीः इन्दुसम्ब
 धिनोः कला इव । कला तु षोडशो भाग इत्यमरः । सकलाः शक्तिसम्पदः प्रभुमन्त्रोत्सा

॥ कि० सं० ॥

॥ सर्ग २ ॥

॥ २५ ॥

हं शक्त्यः तिस्रोपि हन्निना हन्ति । अथ स्यजिवापलमिद्वितीयां चरुलोकोऽपि
विशामर्थेऽर्थमेवेत्यर्थः । अथ का कस्य स वेकारस्तात् । क्षयपक्षस्य कस्य क्षयका
रित्वमस्येवममेषु नानाकालविजृम्भणान्याद्यप्यदेशः ॥ ३७ ॥ * * * * *
विमृष्टकुर्वन्तर्जित्याप्रकारमाह । समेति । यः समेनातिमृदुनीति तिस्रोऽपि
संसमवृत्तिः संसमवे सति अवसरमाह । मृदुवृत्तिरमुपैति । निगमनात्प्राप्तवृत्तिव
स्तुतनेति । समेदिनीपतिर्विवस्वानिवोजसातेजसालोकमधितिष्ठति शक्यमिति ।
सूक्ष्मेऽपि भेदेन प्राप्ताकालादिना समवृत्तिरिच्छादियोज्यम् ॥ ३८ ॥ * * * * *
उक्तान्यथोक्तं अतिष्ठमाह । केति । श्रियां सम्पदाः सत्यवज्जकालम्परियहः

समवृत्तिरप्येति माह्वं समयेयश्चतनोति तिस्रोऽपि । अथि
तिष्ठति लोकमोजसासविवस्वानिवमेदिनीपतिः ॥ ३८ ॥
कचिरायपरिग्रहं श्रियां कचटुष्टेन्द्रियवाजिक्वन्ता ।
दभ्रुचलाश्चलेन्द्रियैरसुरक्षाहिबहुलं श्रियः ॥ ३९ ॥

स्वायत्तीकरणं कइन्द्रियाणि वाजिन इवेत्युपमितसमासः । दृष्टानां अमार्गधाविनो
इन्द्रियकजिमां वश्यो वज्रजस्तस्य भावस्तनाह । नोभयमेकवृत्तिरुनीत्यर्थः । कुतः
हि बस्मान्तरदभ्रवचलाश्चलेन्द्रियैरसुरक्षाहिबहुलं श्रियः ।
। कसन्नुत्तलितेन्द्रियाणि इत्यमरः । श्रियः लक्ष्मीः । चलेन्द्रियैरजितेन्द्रियैरिन्द्रियैः ।
असुरक्षारक्षितुमशक्यः कचिद्विप्राप्ता अपि श्रियोमदिनोतेव तिस्रोऽपि । न
कार्यहेतुकत्वात्तलितमलङ्कारः ॥ ३९ ॥ * * * * *
नोभयस्य दृष्टतामुक्तास्तस्याममुपदिशति । किमिति । उपानरहस्यप्राप्तव
स्यमनसः समबोस्यप्राप्तः सामयिकः । समयस्तदस्यप्राप्तमिति ठक् । सममर्कम

समसविशमप्रकाशंक्षोभंविश्वंभवंतधीरतयाधैर्यगुणेन । मनसोतिर्वि
 किञ्च । नैवेद्यंस्वपिहेतुवित्तिरसिकाः । अधरोक्तनिरस्तुतः प्रागिति शेषः । अ
 धार्यतिरपि विद्वन्मयेमुषकैरधिकः कियते । न पराजितम्पुनरुचकैः कुर्यादिति
 भावः । अविश्वन्नेति भीमविशेषणस्य पदार्थस्योच्चैः करणे हेतुत्वात्काव्यलि
 ङ्गमसंकातः ॥ ४० ॥ * * * * *

अतमिति । किञ्च । येषु तंस्तस्वमधिगम्यापि शरीरजन्मनः शरीरप्रभवान् रि
 प्यन्कामक्रोधलोभमोहमात्मव्यादीन् विनयन्ते तनियच्छन्ति । कर्तृस्थे वा शरीरे

किमसामयिकं वितन्वतामनसः क्षोभमुपात्तरंहसः । कि
 यतेपतिरुचकैरपि भवताधीरतयाऽधैर्यकृतः ॥ ४० ॥
 अतमप्यधिगम्यतेरिपुन्विजयन्तेन शरीरजन्मनः । ज
 नयन्प्राप्यसम्पदामवशस्तेषु लुप्तापलाश्रयम् ॥ ४१ ॥
 अतिपातितकालसाधनस्वशरीरेन्द्रियवर्गतापिनी । अ
 नवन्नभक्तमक्षमानयसिद्धेरपनेतुमर्हति ॥ ४२ ॥

कर्मस्त्रीयावनेपदम् । तेखल्वचिरयुगटिति सम्पदांश्रियञ्चापलाश्रयमस्त्वैर्येति
 कृतं तस्य योऽप्युक्तीर्तिर्जनयन्ति । आश्रयदोषादस्त्वैर्ये सम्पदान्नस्वदोषादित्य
 र्थः । अजितारिषेर्बुर्गस्तुक्तमसम्पदइति भावः ॥ ४१ ॥ * * * * *
 तथापि को धातुर्हानिरित्याशयेनाह । अतिपातितेति । अतिपातितमक्षमिमान्ना
 तं जन्मकालसमये जन्तुरूपः साधकानि स्वहृद्योदीनियया सातथोक्तपयनीतितापि
 नी । कर्तृस्थे वा शरीरेन्द्रियवर्गस्वनपोस्तापिनी । अ
 विमोक्षोपममन्त्रादुक्तवत् फुट्यमानेति । तेन तुल्यमिति वतिप्रपञ्चः तेनेवार्थेय

॥ कि० सं० ॥

॥ सर्ग २ ॥

॥ २६ ॥

क्ष्यते । तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययम् । न यो स ह्येनं यसाध्यफलादपत्तेरुपकार-
कत्वेनार्हति । असमयक्रोधस्त्राससन्तपान्तिरिक्तम्पल्लोस्तीक्ष्णः । अथका-
दुष्टः क्रोध इत्युक्तमथक्षमाया गुणानाह । उपकारकमिति । आद्योत्तरकोषस्य
भृशमत्यंतमुपकारकं स्थिरफलहेतुरित्यर्थः । भूरिणः प्रभून्त्यकर्मफलस्य प्रसू-
त्यतेऽनेनेति प्रसवः कारणम् । आमायो न भवतीत्यनपायिस्त्वयमभिनन्देदेवद्विषां
निवर्हणं विनाशकं सवंगुणकं साधनं नितिक्षासमं क्षमा तुल्यं नास्ति । क्षान्तिः क्षमा
नितिक्षा चेत्यमरः । निजनिशाने इति धातोर्गुञ्जकिङ्काः सन्निविष्टमार्थे सन्प्रत्ययः
। नितिक्षारूपमित्यनुक्तोपमा समाऽन्यूना अर्थी लुप्तोपमा भूषणमनपायि शब्दैः साध-

उपकारकमिति भृशम्यसवः कर्मफलस्य भूरिणः । अन-
पायि निवर्हणं द्विषां नितिक्षासममस्ति साधनम् ॥ ४३ ॥
प्रणतिप्रवणान्विहायतः सहजप्रेमनिवर्द्धचेतसः । प्र-
णमन्ति सदा सुयोधनमग्रममानभृतां न वृक्षयः ॥ ४४ ॥

नान्तरवैलक्ष्यात् व्यतिरेकश्च व्यज्यते । भेदप्राधान्ये उपमायादुपमेयतुल्याधिक्ये
विपर्यये व्यतिरेकः ॥ ४३ ॥ * * * * * ॥
अननुतिक्ष्णयाः कालक्षेपेदुर्योधनः सर्वानराज्ञो वशीकुर्यादित्यत्राह । सुयोध-
नः सहजस्नेहेनाहनिमप्रेमानिवर्द्धचेतसो अस्मात्सुगाढं कर्माचिन्ताः । सुयोध-
ने तु न तथेति भावः । किञ्च मानभृतां अहङ्कारिणामग्रममनसु योधनस्तु न त-
थेति भावः । वृक्षयः यादवाः । प्रणतिप्रवणान्प्रणामपरास्तु योधनस्तु न त-
था भावः । नोस्मान्विहाय सुयोधनं सदान्प्रणमन्ति न नमन्ति अनुसरन्ति । कि-
न्तु कार्यकालोपेक्ष्य न्येवेत्यर्थः । सति यादवविद्यहेन किञ्चिदस्माकमसाध्यं भवे

॥कि०स०॥ हानभेदयोग्यान् । भेदोपजापाविद्यमरः । विधाताविधास्यति । विष्णुर्वस्यदमादे
 ॥सर्ग २॥ लुप्तसञ्जनितोजनः सुभेद्युइतिभावः । नचतेसहिष्णवइत्याह । प्राप्तोऽपिजनः
 ॥ २७ ॥ । अधःक्रियामपमानंन सहतेलोकाधिकधामलोकोत्तरप्रतापंराजकंराजसंभूदः ।
 गोत्रोष्ट्रेत्यादिनावुन्प्रत्ययः । किमुसहतेऽपिपुत्रेति किमुनक्तव्यमिष्यर्थः । तथा
 च । कृत्स्नैवराजमण्डलमस्मानेवावलम्बिष्यतेइतिभयः ॥ ४७ ॥ * * *
 ननुसखीनिवेत्यादिबनेचरेक्यातस्यमदसम्भावनापिकथमिष्यन्नाह । असमा
 पितेति । असमापितकृत्यसम्पदामकृतकृत्यानांकृतः । अभिमानशालिनामहंकृ

उपजपसहान्विलङ्घयन्सुविधातान्तपतीन्मदोद्धतः । स
 हतेनजनोऽधःक्रियां किमुलोकाधिकधामराजकम् ॥ ४७ ॥
 असमापितकृत्यसम्पदां हतवेगं विनयेन तावता । प्रभव
 न्याभिमानशालिनां मदमुत्तमभियुतुं विभूतयः ॥ ४८ ॥
 मदमानसमुद्धतं नृपं न विपुलैर्नियमेन मूढता । अतिमू
 ढोऽदस्यतेनयान्नयहीनादपरज्यतेजनः ॥ ४९ ॥

रिणां विभूतयः सम्पद एव । तावता स्वल्पेन विनयेन कार्यवशादपि तेनेति शेषः
 । हतवेगम्यति वृद्धवेगन्नतु स्वरूपतो हतं मदमुत्तमभियुतुं कर्त्तव्यं नृपमवन्ति सूर्य
 यादुर्जनसम्पदो विकारयन्तीति भावः ॥ ४८ ॥ * * *
 अथ मदस्यानर्थहेतुतां युग्मेनाह । मदेति । अपरागेति च । मदमानाभ्यां दर्पाहं
 काराभ्यां समुद्धतं नृपं मूढताऽकार्यपरिज्ञानवन्नियमेनावश्यं विपुलैर्न विमुञ्चति
 । अतिमूढो नयान्नीतिमार्गादुदस्यतेऽक्षिप्यते । कर्मकर्त्तरि खट्वाह । नयहं नाज्ज
 ने लोकोपरज्यतेऽपरको भवति । स्वरितत्वादान्ननेपदम् ॥ ४९ ॥ * * *

अपरगोऽपरीतिर्द्वैवइति यावत् । समीरणइवतेनेरितश्चोदितः । अ
तएवकमेकशीर्णाशीर्णीभूता आकुलाचलाचमूलसन्ततिः प्रकृत्यादिस्वजनवर्गः शि
पासंधात अयस्य सतथोक्तः । मूलवशीकृतेस्त्रीयेशिपाताग्निकादिष्विति वैज
यन्ती । रिपुर्महान्मित्ररुवद्धइवसहिष्णुनाक्षमावताउन्मूलयितुमुद्धर्तुं सुक
रः सुसाध्यः सुकरोन्मूलमइत्यर्थः । अत्रमदादेः पूर्वपूर्वस्य तरोतरम्यतिकारण
त्वात्कारणमालातरुवदित्युपमाचेति द्वयोः संहृष्टिः ॥ ५० ॥ * ● — ● *

नन्वन्तर्भेदमात्रेण कथं सुसाध्यस्तत्राह । अणुरिति । अणुरल्पोऽप्यतः प्रकृतिप्रकृ

अपरगसमीरणेरितकमशीर्णीकुलमूलसन्ततिः । सुक
रस्तुवत्सहिष्णुनारिपुन्मूलयितुमहानपि ॥ ५० ॥

अणुरप्युपहन्ति विग्रहः प्रभुमत्तः प्रकृतिप्रकोपजः । अस्त्रि
संहिहिनस्त्रिभूधरन्तरुशाखान्तनिघर्षजो नलः ॥ ५१ ॥

मतिमान्विनयप्रमाथिनः समुपेक्षेत समुन्नतिर्द्विषः । सुज
यश्चलुतादृगन्तरे विपदनाह्वाविनीतसम्पदः ॥ ५२ ॥

पञ्चोत्तरङ्गामाद्याद्यपरगसमुत्थः । प्रकृतिः पञ्चभूतेषु स्वभावे मूलकारणे । इ
~~तएवकमेकशीर्णाशीर्णीभूता~~ अणुरप्युपहन्ति विग्रहः प्रभुमत्तः प्रकृतिप्रकोपजः । अस्त्रि
नाशयति । अत्रदृष्टान्तमाह । तरुशाखान्तानां निघर्षोऽर्घ्येण नज्जोऽनलोऽ
ग्निः । भूधरङ्गिरिमस्त्रिभूधरन्तरुशाखान्तनिघर्षजो नलः । अत्रोपमानोपमेय
समानधर्माणां विम्बतया निर्देशेन दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ५१ ॥ * ● — ● *

तथापि कथं मूर्द्धमानं शत्रुमुपेक्षेत इत्याशङ्क्य दुर्विनीतत्वादित्याह । मतिमानिति
। मतिमान्प्राज्ञो विनयमप्युपमाथिनो दुर्विनीतस्य द्विषः समुन्न

॥ कि०स० ॥ तिवृद्धिमुपेक्षेत । उपेक्षायाः फलमाह । तादृग्विनीतान्तरेकविद्ग्रेसुजयसु
 ॥ सर्ग २ ॥ खेनजेतुंशकः । खलुहियस्मादविनीतसम्पदः विपदन्ताः अनर्थोदकाः ॥ ५२ ॥ *
 ॥ २८ ॥ कथन्दुर्विनीतस्य शत्रोः सुजयत्वमिच्छाशंकवर्मेदजर्जरितत्वादित्याह । लोच्यति
 । लघुवृत्तितयास्वस्यदुर्वृत्तरूपतयाबहिर्भिवादिजनपदेषुचन्तरमायादिसुच
 भिदाम्भेदङ्गतंविद्भिदादिभ्योऽडित्यङ्प्रत्ययः । नृपस्यमण्डलंराष्ट्रमनन्तरः
 सन्निहितोजिगीषुरापगारयोऽनदीवेगः । शिथिलमन्तर्भेदजर्जरंकूलमिवाभिभू-
 याक्राम्यहरति ॥ ५३ ॥ * * * * *

लघुवृत्तितयाभिदाङ्गतं बहिरन्तश्च नृपस्य मण्डलम् । अ
 भिभूय हरत्यनन्तरः शिथिलंकूलमिवापगारयः ॥ ५३ ॥
 अनुशासतमिच्छाकूलमयवर्माकुलमर्जुनायजम् । स्वय
 मर्थेद्वाभिवाञ्छितसुमभीयायपशुशरान्मजः ॥ ५४ ॥
 मधुरैरवशानिचम्भयन्नपितिर्यश्चिश्मन्निरीक्षितैः । प
 रितः पटुविभ्रदेन सान्द्रहन्धामविलोकनक्षमम् ॥ ५५ ॥

अन्विति । इतीत्यंशकुलं अरिनिवारस्मरणात्क्षुभितमर्जुनायजंभीमसेनस्यव
 र्त्तनीतिमार्गमनाकुलमसंकीर्णं यथातथा अनुशासतं उपदिशन्तद्भक्षिष्यादयः
 डित्यभ्यस्तान्मुमभावः । तंयुधिष्ठिरम्यशशरान्मजोवेदव्यासस्वयमभिवाञ्छि
 तोऽर्थेद्वासाक्षान्मनोरथेवेद्युत्प्रेक्षा । अभीयायप्राप्तः ॥ ५४ ॥ * * * * *
 अययुग्मेनाह । मधुरैरिति । मधुरैः शनौर्निरीक्षितैरवलोकनैः । नपुंसकेभावे
 ऋःनविद्युतेषां शायतमयेवान्तानि अवशानिप्रतिकूलानि । वशशायततायाश्चे
 तिविश्वः । तिर्यश्चिमुगपद्यादीनिशमंशानिचम्भयन्प्रापयन् । चमेचेति

मीमामः । गत्यर्थेयादिनाद्विकर्मकत्वं परितः पटुञ्जलं एव स्यात् । दह्यतेऽनेने
 तिरदहनं निवर्तते कन्तथापि विलोकनक्षमन्दर्शनीयवत्त्वादिविलक्षणमिति भावः ।
 धामतेजोविभ्रत् ॥ ५५ ॥ * * * * *
 सहसेति । पुनस्तहसेपगतः अस्मादागतः तपसां संहतिः प्रभवः आपदां संहतिः
 अप्रभवः मिबर्त्तक इति यांघत् । समुनिर्व्यासः वपुष्मानदेहधारी पुण्यसञ्चयः पुण्य
 शशिरिवैद्यप्रेक्षा जगदीभुजा राजा सविस्मयन्दृशेदृष्टः ॥ ५६ ॥ * * * * *
 अयेति । अथ दर्शनानन्तरम् । अवकैरुन्नतात्पराङ्मुखेष्ठात् । अर्द्धाक्षपरावरा

सहसोपगतः सविस्मयस्तपसां संहतिरसंहतिरापदाम् । द

दृशेजगतीभुजामुनिस्सवपुष्मानिवपुण्यसञ्चयः ॥ ५६ ॥

अथोच्चकैरसनतः पराङ्मुखोऽद्वान्मधूतारुणवल्कलायः । रराज

कीर्णो कपिशं श्रुजालः श्रुजालुमेगेरिवतिग्मरश्मिः ॥ ५७ ॥

अवहितहृदयो विधाय सोर्हो मृषिवद्विषप्रवरे गुरूपदिष्टाम् ।

तदनुमतमलंचकार पश्चात्प्रशमद्विश्रुतमासनमरेन्द्रः ॥ ५८ ॥

धमोत्तमपूर्वेति यत्प्रत्ययः । आसनतः सिंहासनादुद्यन्निष्ठोऽतएव धूतानि

कम्पितान्यरुणानिवल्कलायाण्यस्य सतथोक्तः । संस्पृष्टः कीर्णो विस्तृतमा कपिश

मंश्रुजालं यस्य सतथोक्तः सुमेरोः श्रुजालुद्वान्निग्मरश्मिरिव रराज ॥ ५७ ॥ * ॥

अवहितेति । सनरेन्द्रोऽवहितहृदयोऽप्रमत्तचित्तः सन् । चित्तन्तुचेतो हृदयं सा

नं हृन्मानसं मन इत्यमरः । चतुष्विप्रवरे मुनिश्रेष्ठे । चतुष्विव दृष्टार्हम् । अर्हन्त्यर्थे

वतिप्रत्ययः । गुरूपदिष्टं शास्त्रीयमित्यर्थः । अर्हाम्पूजां । गुरोश्च हल इत्यकार

प्रत्ययः । विधाय पश्चादनन्तरं तदनुमतं तेनानुज्ञातमासनम्यशमः शान्तिः श्रु

॥कि०स०॥ तंशास्त्रवणमिवालञ्चकार । उक्तञ्चपूर्वम् । प्रथमस्तस्यभवत्तु

॥सर्गो २॥ न्याज्ञयोपविष्टवानित्यर्थः ॥ ५८ ॥ * * * * *

॥ २७ ॥ व्यक्तेति । व्यक्तोदितैःपुष्टोद्भूतैःस्मितमयूखैर्विभासितावोद्यैयस्वसतथोक्तः । नि
कीर्णधाम्नेवित्तुततेजसोमुनेरभिमुखंतिष्ठन्सलपःइहसम्पृङ्गन्तुप्रीतिमितिवा
न् । अंशुजालन्तन्वन्तंगुरुंगोष्पतिम् । गुरुगोष्पतिपित्रांश्चाविद्यमरः । अभित
परितइत्यादिनाद्वितीया । अभितोअभिमुखंतिष्ठतःइतिशेषः । सकलस्यसम्पूर्णे

व्यक्तोदितस्मितमयूखविभासितोद्यैस्तिष्ठन्मुनेरभिमुखंसविकीर्णधाम्नः ।

तन्वन्तमिद्धमभितोगुरुमंशुजालंलक्ष्मीमुवाहसकलस्यशशङ्कमूर्तेः ॥ ५७ ॥

॥ इतिश्रीभारविद्यतौकिशतार्जुनीयेमहाकाव्येद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥

स्यशशंकामूर्तिर्यस्यतस्येन्दोर्लक्ष्मीमुवाहवहतिस्म । अंशोपमेवस्यशशःउपमा

नेन्दुधर्मेणलक्ष्याःसाक्षात्सम्बन्धासम्भवान्सदृशींलक्ष्मीमिवेतिप्रतिविम्बकर

णाक्षेपादसम्भवस्तुसम्बन्धात्पदार्थवृत्तिर्निदर्शनालंकारः । तदुक्तम्यतिविम्बस्य

करणंसम्भवतियत्रवस्तुयोगेनागम्यमसम्भितानिदर्शनाद्विधाभिमतोति ॥ ५७ ॥

इतिश्रीमहोपाध्यायमल्लिनाथसूरिविरचितायांकिशतार्जुनीयव्याख्यायांघण्टा

पथसमाख्यायांद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ * * * * *

शब्दविभिर्मुनिर्विशिनष्टि । चतुर्भिः कलापकमाह । तदुक्तम् । द्वाभ्यां युग्ममिति प्रो
 क्त्वभिः स्त्रोकोर्विशेषकम् । कालापकश्चतुर्भिः स्यात्तदूर्ध्वं कलकं स्मृतमिति । तत्
 इति । तत उपवेशनानन्तरं शरच्चन्द्रकारभिरामैरुत्सार्पिभिः । उत्सार्पिभि
 रुत्सार्पिभिः प्रभापटलैः प्रभापटलैः प्रांशुमुन्नतमिव स्थितमिच्छात्प्रेक्षा । पुनः आ
 नीलरुचं कलवर्णैर्मिश्रज्जीः पिङ्गलवर्णैः गौरादित्वात् डोष् । जटाः विभ्राणभारव
 न्नमतस्वर्तडिबन्तं विद्युद्युक्तमम्बुवाहमिव स्थितमिच्छात्प्रेक्षा । धर्मात्मजो युधिष्ठि
 रः स एतादृशं मुनिमावभाषे इति चतुर्थोक्तो केनान्वयः ॥ १ ॥ * * * * * ॥
 प्रसादेति । पुनः समयां सम्पूर्णं प्रसादः सौम्यता तस्य लक्ष्मीं सम्पदन्धतम् । अ

ततः शरच्चन्द्रकारभिरामैरुत्सार्पिभिः प्रांशुमिवांशुजालैः । विभ्रा
 णमानीलरुचं मिश्रज्जीर्जटास्तडिबन्तमिवाम्बुवाहम् ॥ १ ॥
 प्रसादलक्ष्मीन्धतं समयां वपुः प्रकर्षेण जनातिगेन । प्रस
 ह्यचेतस्सु समासजन्त मसंस्तुतानामपि भावमात्रम् ॥ २ ॥

तस्य वजनमतिगच्छतीति जनातिगेन लोकातिशयिना अन्यत्रापि दृश्यत इति उपपद्य
 यः वपुः प्रकर्षेण आकारसम्पदा अस्संस्तुतानामपरिचितातामपि व्यासेयमित्यजा
 नतामित्यर्थः । संस्तवः स्यात्परिचयइत्यमरः । चेतस्सु चित्तेष्वार्द्रमावस्तेहार्द्रभा
 वमभिप्रायम्प्रेक्ष्य बलात् समासजन्तं लगयन्तमितियावत् । दंशसञ्ज्ञसञ्ज्ञाश
 धीत्युपधालोपः । प्रसन्नाकारेषु सर्वेऽपि स्तिष्ठन्तीति भावः ॥ २ ॥ * * * * * ॥
 अन्विति । पुनरनुद्धताकारतया शान्ताकारत्वेन लिङ्गेनान्तःकरणस्य वृत्तिविविक्ता
 म्पूतां शान्तामितियावत् । विविक्तौ पूतविजनावित्यमरः । तन्वन्तम्प्रकटयन्तमाह
 तिरेवास्यचित्रमुद्भिः कथयतीत्यर्थः । पुनः माधुर्येनिसर्गसौम्यतां विस्मयोविश्वासः

॥ कि०स० ॥ । समौ विस्वम्भविश्वसाविद्यमरः । तयोर्विशेषमतिशयम्भजतीतितयोक्तेनेक्षिते
 ॥ संगे ३ ॥ नदृशनेनैवकताउपसम्भावासम्भाषण्येनतमिवेत्युत्प्रेक्षः दृष्टिविज्ञेयैवोपस
 ॥ ३० ॥ म्भाषणमिवस्थितमित्यर्थः । काशिकायांउपसम्भाषणंउपसङ्खनमितिभासना
 दिहृत्वेण ॥ ३ ॥ * * * * *
 धर्मेति । पुनःधर्मेनिबध्नीतीतिधर्मेनिबन्धिनीनामग्निहोत्रादिधर्मप्रतिपादिका
 नांएतःप्रणुदामघच्छिदांक्षिप्नुतीनांवेदानां । श्रुतिःस्त्रीवेदश्चान्नायेइत्येता
 । प्रसूतिम्प्रभवंसुखेनोपविष्टंमुनिनादभ्यागमनेतस्यमुनेरगमनेहेतुङ्कारेण

अनुद्धताकारतयाविविक्तातन्वन्तमन्तःकरणस्यवृत्तिम् । माधु
 र्यविस्वम्भविशेषभाजाकृतोपसम्भाषमिवेक्षितेन ॥ ३ ॥ ध
 र्मात्मजो धर्मेनिबन्धिनीनाम्यसूतिमेतःप्रणुदांश्रुतीनाम् । हेतु
 न्तदभ्यागमनेपरीप्सुःसुखोपविष्टंमुनिमावभाषे ॥ ४ ॥ चतु
 र्भिःकलापम् ॥ अनाप्तपुण्योपचयैर्दुर्गपाफलस्यनिर्द्धूतरजाःसवि
 त्री । तुल्याभवद्दर्शनसंपदेघावृष्टेर्दिवीतवलाहकायाः ॥ ५ ॥

म्यरीप्सुर्जिज्ञासुःआप्तेतेःसन्नन्तादुप्रत्ययः । आप्स्वधामादितीकारः । अत्रलोपो
 भ्यासस्येयभ्यासलोपःआवभाषेउवाच ॥ ४ ॥ * * * * *
 अनाप्तेति । अनाप्तपुण्योपचयैरकृतपुण्यसंयहैर्दुर्गपादुर्लभाफलस्यसवित्रीश्रे
 यस्करीत्यर्थः । निर्द्धूतरजाःहृतरजोगुणा । एकचरजोधूलिरन्यत्रगुणाः । र
 जोरजोगुणधूलौपरागार्जवयोरपीतिविश्वः । एवाभवद्दर्शनसम्पत्सम्पत्तिर्लोभ
 इतियावत्सम्पदादिभ्यःक्षिपोभावाद्यत्वात् । वीतवलाहकायागतमेघायादिवःआ
 काशस्यसम्बन्धिन्याःवृष्टेस्तुल्येषुपमालङ्कारः । अनभ्रवृष्टिवदतर्कितोपपन्न

मन्वेदेन सर्वथा कस्यचिच्छेयसो निश्चयनमित्यर्थः । वारिवहतीति बलाहकः पृथो
 दरादित्वात्साधुः ॥ ५ ॥ * * * * * ॥
 अद्योति । अद्य कतूनां क्रियाः अनुमानानि कामान् दुहन्तीति कामदुघाः फलदा
 इत्यर्थः । दुहः कर्मस्येति कर्तृप्रत्ययः घादेश्च । सम्प्रत्ययभूमिदेवा ब्राह्मणाः ।
 द्विजाद्यजन्मभूदेव वाडवाः । विप्रश्च ब्राह्मण इत्यमरः । सत्याशियो जाता ब्राह्म
 णा शिष्येऽद्य फलिता इत्यर्थः । यद्यतः कारणात् त्वय्यागते सति त्वदागमनेन निमि
 त्तमित्यर्थः । अस्मिन्नहमित्यर्थोऽयम् । अस्मीत्यस्मादर्थानुवादे हर्म्यपीति गणव्या
 ख्याने । दासेहतागसि भवत्युचितः प्रभूणां प्रहारादिति सुन्दरिनास्मिदय्येइ

अद्य क्रियाः कामदुघाः कतूनां सत्याशियः सम्प्रतिभूमिदेवाः । आ
 संस्तुतेऽस्मिन्नगन्तुजातस्त्वय्यागते यद्भुजमानपात्रम् ॥ ६ ॥
 श्रियं विकर्ष्य पन्नयानि श्रेयःपरिस्तौति ततोति कीर्तिम् ।
 सन्दर्शनं लोकगुरोर्भोग्यन्तवात्मयोनेरिव किन्नधत्ते ॥ ७ ॥

तिप्रयोगात् । आसंस्तुतेरासंसारत् । आसंसारमित्यर्थः । अभिविधावाङ्त्रिकल्पा
 दसमासः जगत्तुवद्भुजमानपात्रं च न्वय्योग्यताभाजनञ्जातः । सकलसत्कर्मफलभूत
 त्वेदागमनं येन मे जगन्मान्यतेति भावः ॥ ६ ॥ * * * * * ॥
 श्रियमिति । आत्मयोनेर्ब्रह्मण इव लोकगुरोरेस्त्वमभिमोघमविफलं सन्दर्शनं श्रियं वि
 कर्षति आह्वय्य ददाति । अघानि दुःखान्यपहन्ति । अघो दुःखव्यसनेष्वघमित्य
 मरः । श्रेयःपुरुषार्थस्य परिस्तौति स्तुवति धातूनामनेकार्थत्वात् परिस्तौतीति पाठे
 स एवार्थः । कीर्तिन्तनोति । किं वद्भुना किन्नधत्ते किं न कर्तेति सर्वङ्गश्रेयोत्यर्थः
 ॥ ७ ॥ * * * * * ॥

क० स०॥ अथो तदिति । हे भगवन् श्रोतव्ययूखे सुधांसाविकरे हि मद्युताविन्दावमिव विषयेन
 संगी ३॥ निर्वृतं च निर्वृतम् । न अर्थस्य न शब्दस्य सुप्तुपेति समासं भेदस्तत्त्वत्रिवै निर्वृ
 ३१॥ तिसुखमेति । तदा चेत्तच्च समुज्झितज्ञातिवियोगखेदव्यक्तबन्धुविरहदुःखं समु
 च्छेत्तीवश्च नुरोधेन प्राप्तितीवेत्युत्प्रेक्षा । पूर्वार्द्धे तु निकारलेखेऽपि इत्युच्यते निर्वृ
 तिकथनाद्विशेषोक्तिः । तदुक्तम् । तस्मा मय्यामनिर्वृतिर्विशेषोक्तिर्निगद्यतइ
 ति ॥ ८ ॥ * * * * *
 निरास्पदमिति । प्रश्नकुतूहलित्वं निरास्पदं मन्त्रमन्त्रयोनप्रश्नो निरास्पदइति ।
 । आस्पदं प्रतिष्ठायामिति निपातः । प्रश्नानवकाशे हेतुमाह । निःस्पृहाणां युष्म

श्रोतव्ययूखेऽपि हि मद्युतामेन निर्वृतं निर्वृतिमेति च ॥ समु
 ज्झितज्ञातिवियोगखेदव्यक्तबन्धुविरहदुःखं सतीवचेतः ॥ ८ ॥
 निरास्पदमप्रश्नकुतूहलित्वमस्मास्वधीनङ्किमुनिःस्पृहाणाम् ।
 तथापि कल्याणकरीङ्गिरन्ते मां श्रोतुमिच्छामुखरीकरोति ॥ ९ ॥

तदुक्तमिति व्यर्थः । अस्मास्वधीनमाय नङ्किमुनिश्चिदस्मात्तो लभ्यमिति व्यर्थः । आधा
 रत्वविवक्षायां सुप्तमो । तथापि कल्याणकरी मस्माद्धितैकहेतुमिति व्यर्थः । निःस्पृहवृ
 त्तेऽप्यर्थ्यादिति भावः । ह्यप्रोहेत्त्विति टच्प्रत्यये डोप् । अतस्ते गिरं श्रोतुमिच्छाम्
 मुखं वागस्यास्तीति मुखरो निरन्तरभाषी । मुखकुञ्जेभ्यो रोवक्तव्यइतिरः । दुर्मुखे
 मुखसर्वद्वयमुखावित्यमरः । ततः चिप्रत्ययः मुखरीकरोति व्यापारयतीत्यर्थः । निःस्पृ
 हस्यापि ते वाक्यमस्माद्धितकरत्वाच्चेतव्यमिति भावः ॥ ९ ॥ * * * * *
 इतीति । इतीत्यमुक्तिविशेषरम्यमुक्तिवैचित्र्यं चरुयथातथोक्तवान् । उदारचे
 तामहामन्वानरेन्द्रे द्वैयापनेन व्यासेन द्वीपमयनं स्थानं ज्ञानभूमिर्यस्य सद्दीपाय

कि०स०॥ क्षूणामपीत्यर्थः । भवन्तीति भाव्या साधवः मयि गेयादिना कर्त्तरि निपातः । तेव
सर्ग २॥ पुष्टपाताः स्नेहा भवन्ति न तु साध्वनुयहो महतां माध्यास्य भद्रा इति भावः ॥ १२ ॥ ●
३२॥ यन्त्रपस्य गुण केनां प्रकटयितुं शृतराष्ट्रस्य दुष्टेष्टा मुद्गाटयति । सुता इति ।
यूयत्स्य राज्ञो सुतानि किमु धृतराष्ट्रस्य पुत्रानि किमु सुता एवेत्यर्थः । मृगैः शान्तिदा
नदाक्षिण्यादिभिः सुयोधनन्नातीतानाति कान्तावाञ्जतीन एषेत्यर्थः कर्त्तरि रक्तः । अ
सुतत्वमगुणान्वञ्चयागे हेतुः युष्मासुना स्त्रीत्यर्थः । उपालम्भकारणमह
इति । यः धृतराष्ट्रो वो युष्मान्वृथानिष्कारणमेव कृत्वान्यदिवयं सुताः मुद्गा
काञ्चतर्हिकथमव्याक्षीतत्राह । बलाद्धित । सविषयाभिलाषो भोगतृष्णाबलाद्

सुतानयूयं किमु तस्मिन् राज्ञः सुयोधनं वानगुणैरनीताः । यस्त्व
क्तवान्बः स वृथा बलाद्धामो हं विधत्ते विदयाभिलाषः ॥ १३ ॥
जहानु नैनङ्कथमर्थसिद्धिः संशय्यकर्णादिषु तिष्ठतेयः । असा
धुयोगाहिजयान्तर्हयाः प्रमाथिनीनां विपदाम्पदानि ॥ १४ ॥

लात्कारादिव । वास्याद्विकल्पोपमयोरिवार्थेपि समुच्ये इति विश्वः । मोहमविवेकं
विधत्ते विषयाभिलाषातिरिक्तो न कश्चिद्वृष्णागहेतुरस्तीत्यर्थः । अवकार्यकारण
समर्थनरूपेण ऽर्थान्तरन्यासः ॥ १३ ॥ *—* ● *—* ● *—* ● *—*
अथ राज्ञ उवाच हवंर्द्धनाय शत्रोर्हानिंस्तूचयति । जहान्विति । एतं धृतराष्ट्रमर्थ
सिद्धिः कथं न जहानु जहान्वेवेत्यर्थः । प्रैवाति सर्गप्राप्तकालेषु कृत्याञ्चेति प्राप्तकाले
लोहतस्य हानिकालः प्राप्त इत्यर्थः । कुतः यो धृतराष्ट्रः संशय्य सन्दिग्धकर्णादिषु ति
ष्ठते कर्णादीन्दुर्मन्त्रिणः सन्दिग्धार्थे निर्णेतुं चेनावलम्बत इत्यर्थः । प्रकाशनस्थेया
खयोऽचेति स्थेयाख्यायामात्मनेपदम्प्रकाशस्थेयाखयोऽचेति तदुत्तिष्ठते स्मिन्नतिस्थे

धोविवाहपदनिर्णयः । तथाहि ज्ञानधुयोगादुर्जनसंसर्गाजयान्तरयाः जयवि
 घातकाः । किञ्च प्रमाथिनीनामुन्मूलनशीलानां विपदाम्पदानि स्थानानि । पदं
 व्यवसितवाणस्थानलक्ष्मांश्चिवस्तुषित्यमरः । न केवलं जयघातिनः किन्त्वनर्थेति
 रिणश्चेत्यर्थः । धृतराष्ट्रेऽपि दुर्जनविधेयत्वाद्दिनश्यतीति भावः ॥ १४ ॥ ० ॥
 एवं शत्रोरनर्थे स्त्रैव यित्वा राज्ञोऽर्थसिद्धिं सूचयति । पथइति । रिपूणां समितौ
 मृत्युयां । सभासमितिसम्पदीत्यमरः । पथश्च्युतायां मार्गाद्गृष्टायान्दुरात्मनो दुः
 क्षितौ न्यस्तीयहणसाहसमङ्गीकृतवद्यामिदर्थः । चिरायधर्म्याधर्मादनपेतां ध
 र्मपथ्यन्यायादनपेतइति यत्प्रत्ययः । धुरम्भारन्दधानेन कच्छेषपि धर्मादचल

पथश्च्युतायां समितौरिपूणां धर्म्यान्धधानेन धुरञ्चिराय । त्व
 थाविपत्स्यविपत्तिरम्यमाविष्कृतम्येमपरंगुणेषु ॥ १५ ॥
 विधायविध्वंसमनात्मनीनं शमैकवृत्तेर्भवतश्चलेन । प्रका
 शितत्वन्मतिशीलसारः कृतोपकारइव विद्विषस्ते ॥ १६ ॥

नेत्यर्थः । त्वया विपत्स्यपि विपत्तिश्च विनाशश्च तत्परम्यंगुणेषु विपदमुत्कृष्ट
 म्येमाविष्कृतं प्रकटोक्तं दुःसहमपि सोढवता त्वया साधु कृतमिति भावः ॥ १५ ॥ ०
 विधायेति । किञ्च शमस्यैव कामुख्यावृत्तिर्यस्य तस्य अपरोपतापिन इत्यर्थः । भव
 तः चलेन कपटेन ज्ञात्मानेहितज्ञात्मानात्मनीनः स न भवतीत्यनात्मनीनः स्वस्यैवानर्थहेतु
 रित्यर्थः । तं ज्ञात्मान्विज्जनभोगोत्तरपदात्तवदिति खप्रत्ययः । विध्वंसमपकारं वि
 धाय प्रकाशितः प्रस्थापितस्त्वन्मतिशीलस्योक्तवप्रज्ञास्त्वभावयोः सारः प्रकर्षोऽयैस्तेन
 योक्ताः तेन वविद्विषः कृतोपकारइव ज्ञाता इति शेषः अपकारेऽप्युपकारयैव संवृत्तः यद
 सौदौर्जन्यमसौ ज्ञान्यं च जगति सुखं नभासीदित्यर्थः । विद्यमानस्यापि सुजनस्य च

॥ कि० स० ॥ स्मनदासुण्ड वगुणाः परिमवेसवप्रचुरभवन्तीति भावः ॥ १६ ॥ * * * ॥

॥ सर्ग ३ ॥ अथ प्रयाजनान्तरमाह । लभ्येति । तवत्वयेत्यर्थः । कृत्यानां कर्त्तरि चेति षष्ठी । ध

॥ ३३ ॥ त्रीविक्रमेण लभ्या प्राप्या न च सुलभ्या इत्याह । विपक्षश्च शत्रुरपि वीर्यशैत्य

अस्त्राणां ग्रेयादीनि वलानि सैन्यानि तैर्ज्यायान् प्रशस्यन्तर् अधिकतर इति यावत् ।

ज्येष्ठस्य ज्येष्ठदेशः अतः प्रकर्षायाः धिकाय विधिरूपायो विधेयः कर्त्तव्यः हियस्माद्वरणे ज

यश्रीः प्रकर्षतच्चा प्रकर्ष प्रधाना उत्कर्षाय त्तेत्यर्थः । तच्च म्रधाने सिद्धा म् इत्यमरः

वलिनस्वकयो न तु दुर्बलस्येति भावः ॥ १७ ॥ * * * ॥

अथ त्रिरित्यादिना श्लोकचतुष्टयेन विपक्षत्रयाय स्वं वर्णयति । त्रिः सप्तेति । त्रिः

लभ्या धरि त्रीतविक्रमेण ज्येष्ठाश्च वीर्यास्त्रैर्विपक्षः । अ

तः प्रकर्षाय विधिर्विधेयः प्रकर्षतच्चाहिरणे जयश्रीः ॥ १७ ॥

त्रिः सप्तकृत्वो जगती पतीनां हन्ता गुरुर्यस्य सज्जामदग्न्यः ।

वीर्यावधूतः स्मनदा विवेद प्रकर्षमाधारवशं गुणानाम् ॥ १८ ॥

वृत्तान्सप्तत्रिः सप्तवारान् त्रिः सप्तकृत्वः एकविंशतिकृत्व इत्यर्थः । त्रिः सप्तशब्दयोः सु

प्सुपेति समासः संख्यायाः क्रियाभ्यां वृत्तिगणने कृत्वसु जितिकृत्वसु च प्रत्ययः जगती

पतीनां मही पतीनां हन्ता गुरुरस्त्रवेदोपदेष्टा सप्रसिद्ध इत्यर्थः । अतस्त्वयच्छ्र

दानपेक्षन्तदुक्तं काव्यप्रकाशे । अप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यच्छब्दोपा

दानं नापेक्षत इति । जमदग्नेरपत्यं पुमान् जामदग्न्यः गर्गादिभ्यो यजितियञ्प्र

त्ययः । यस्य भीष्मस्य वीर्यावधूतो विक्रमाभिभूतः अम्बिका स्वयम्भरे इत्यर्थः । तदा

भङ्गसमये गुणानां शैत्यदीनाम्प्रकर्षमतिशयं वीर्यातिशयम् । आधारवशमा

श्रयाधीनं विवेद जज्ञेस्त्रिविद्यायाः स्वशिष्ये भीष्मे स्वस्मादपि प्रकर्षाधानदर्शनादि

नामिन्द्रादीनां आराध्यतेऽनयेत्यासधनीनाम्पसादयित्रीमित्यर्थः । करशेखुह
 ङोप् भूरिधाम्नीमहाप्रभावां । धामदेशेगृहेरशौस्थानेजन्मप्रभावयोरिति वि
 च्छ । अतस्तपधाम्नीपिनो न्यतरस्वामिति बाङोपविद्यामैन्द्रमन्त्ररूपोसिद्धिमा
 ज्ञात्कार्यसिद्धिमिविति विद्यायाः अमायत्वेक्तिः हे प्रदानोचितेदेवपात्रप्रभूतकल
 भोक्तृत्वादस्य पात्रत्वेक्तिः । दातुमुपागतेऽस्मि ॥ २३ ॥ *—* ● *—* ॥
 इतीति । इत्युक्तवन्तमुपेदिवांसम्पन्नम्भाषायांसदसश्रुवद्वितिकसुःतंमुनिञ्जि
 ह्नुर्जयनशीलोऽर्जुनः ग्लोऽजिस्थश्चेति गस्तुप्रत्ययः । ब्रजसाधयानुतिष्ठेत्येवंरूपं च

महत्त्वयोगायमहामहिम्नामाराधनीनां नृपदेवातानाम् । दातुम्प
 दानोचिभूरिधाम्नीमुपागतः सिद्धिमिवास्मि विद्याम् ॥ २३ ॥ यु
 गम् ॥ इत्युक्तवन्तं ब्रजसाधयेति प्रमाणयन्वाक्यमजातशत्रोः ।
 उपेदिवांसन्तमुपाससादवसन्निवान्तेविनयेन जिह्नुः ॥ २४ ॥
 निर्यायविद्यायदिनादिरम्याद्विम्बादिवाक्यस्य मुखान्महर्षेः ।
 पार्थाननं वह्निकणावदाता दीप्तिः स्फुरन्त्यद्गमिवाभिपेदे ॥ २५ ॥

ज्ञातशत्रोर्धर्मराजस्य स्वयमविद्वेषणशीलत्वादियं संज्ञा । वाक्यं प्रमाणयन्तदा
 दिष्टः सन्नित्यर्थः । अन्तेवसन्कावद्व । छात्रान्तेवासिनौ शिष्य इत्यमरः । वि
 नयेनानौ ह्यनेनोपाससादसमीपम्याप ॥ २४ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ॥
 निर्यायेति । अथ वह्निकणावदाता स्फुलिङ्गवदुज्ज्वलादेवतासान्निध्यादिति भावः
 । विद्यायेन्द्रमन्त्ररूपा । दिनादिरम्यात्प्रभातभास्करस्य विम्बादिवमहर्षेर्व्यासस्य
 मुखान्निर्यायनिर्गत्या समासेन अपूर्वैकाल्यम् । दीप्तिरर्कदीप्तिरर्कदीधितिः स्फु
 रद्विकसत्पद्ममिव पार्थाननमर्जुनस्य मुखमभिपेदे प्रविष्टा ॥ २५ ॥ ● ● ● ॥

॥ कि० स० ॥ योगश्चेति । स योगस्तथा यच्च हतमायतस्यैतपःप्रभावाद्द्वितारसद्युः । येना
 ॥ सर्ग ३ ॥ धिष्ठ । योगः संज्ञानमोपायघ्यानसङ्गतिर्युक्तिष्वित्यमरः । तपःप्रभावात्सर्वीकितता
 ॥ ३५ ॥ र्ददौ चिरं काव्याद्युमपोतिभावः । येन योगेन तज्ज्ञेषु प्रकृतिमहदादिषु । तथा च
 । मूलप्रकृतिर्महान्तकात्तमनस्यपञ्चतन्मात्राणि पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि पञ्चकर्मेन्द्रि
 याणि पञ्चमहाभूतानि इति चतुर्विंशतितत्त्वानि तत्रावभासे साक्षात्कारे कृते सति च
 स्याज्जुनस्य चक्षुरक्षिप्रयसमुन्निमीलेवेन्मिषितमिवेष्टुप्रेक्षा । तदा तस्य को
 पिमहानखिलाज्ञानभङ्गनस्तत्त्वावभासश्चिरादभ्यस्यत्तुष्टिलाभइवाभवदिति भा
 वः ॥ २६ ॥ * * * * *

योगश्चतुर्योग्यतमायतस्यैतपःप्रभावाद्द्वितारसद्युः । येना
 स्यतज्ज्ञेषु कृतेऽवभासे समुन्निमीलेव चिस्य चक्षुः ॥ २६ ॥
 आकारमाशंसितभूरिलाभेन्द्रधानमन्तःकरणानुरूपम् । नि
 योजयिष्यन्विजयोदयेतन्तपःसमाधौ मुनिरित्युवाच ॥ २७ ॥

आकारमिति । आशंसित आख्यातो भूरिलाभेऽनेकश्रेयः प्राप्तिर्येन तन्तथोक्तं महाभा
 ग्यसूचकमित्यर्थः । अन्तःकरणं शब्देन तद्वर्तिरूपमाहो ज्ञेयते । तदनुरूपतद
 नुकूलमुत्साहानुगुणव्यापारक्षममित्यर्थः । आकारमूर्तिर्निन्दधानतन्मज्जुनं मुनि
 र्विजयोदये विजयफलकेतपःसमाधौ तपोनियमे । समाधिर्नियमे ध्याने मौने चैव
 समर्थेन इति विश्वः । नियोजयिष्यन् नियोजयितुमिच्छन्मित्यर्थः । लट्शेषे चेति
 लट् । लट्ः सहेति सप्तम्ययः इति वक्ष्यमाणमुवाच ॥ २७ ॥ * * * * *
 अनेनेति । अनेन स्तोपदिष्टेनेत्यर्थः । योगेन विवृङ्गते जाः निजाम्पदवीमपरस्यैव
 यच्छन्परस्वप्रवेशमायच्छन्मित्यर्थः । उपात्तशस्त्रोनिगृहीतायुधः सन् हे अर्जुन ज

पोपवासाभिषेकैः स्नाध्यायानशनस्तनैर्नोनामप्यारं समाचरन्तिष्ठ ॥ २८ ॥
 क्षेत्रविशेषतपःसिद्धिरित्याशयेन तस्मिन् कार्यमाह । करिष्यस इति । यत्र शिलो
 चये गोत्रमिदं द्रुस्य प्रसन्नये प्रसादाय सुदुश्चरितपंसि करिष्यसे चारुशिलोच
 यं मयि शिखरं तं शिलोचयंगिरिं द्रुको लम् ॥ इति गोत्रगिरिमावाच लशैलशि
 लोचय इत्यमरः । तामेव गुह्यको यक्षः अनन्तरमेवास्य पुरः प्रादुर्भावादेव इति
 निर्देशः क्षणमेव तिष्ठति प्रापयिष्यति ॥ २९ ॥ * * * * *
 इतीति । इतीत्यमहेन्द्रसूनुमर्जुनं पुत्राणेनोक्तवत्यर्थः । वर्त्तमानसामीप्ये इति भूते

अनेन योगेन विवृद्धते जातिजाम्परस्यै पदवीमयच्छन् । स
 माचरन् चारमुपात्तश्च लोचपोपवासाभिषेकैर्मुनीनाम् ॥ २८ ॥
 करिष्यसे यत्र सुदुश्चरितप्रसन्नये गोत्रमिदं सुपांसि । शिलो
 चयंचारुशिलोचयनामेव यक्षः क्षणमेव तिष्ठति गुह्यकत्वां ॥ २९ ॥
 इति पुत्राणेन महेन्द्रसूनुमर्जुनं पुत्राणेनोक्तवत्यर्थः । तं राज
 राजाऽनुचरोस्य साक्षात्प्रदेशमादेशमिवाधितौ ॥ ३० ॥

वर्त्तमानवाप्रत्ययस्तिरेधानस्याविलम्बसूचनार्थः । तेन महर्षिणा व्यासेन तिरोवभू
 वेऽन्तर्दधे । भावे लिट् । राजसजोयक्षराजः । राजा प्रभैर्नृपे चन्द्रेयक्षेत्रियराज
 योरिति विश्वः । तस्यानुचरः पूर्वाज्ञेयक्षोऽस्य मुनेरदेशं साक्षादिव प्रदेशमर्जुनाधि
 ष्ठितस्थानमधितौ प्राप्त इत्यर्थः । स्वाद्युभ्यासेन वाम्यासस्येति शत्वम् ॥ ३० ॥
 हतेति । सपुण्येनो यक्षः हतानतिः हतप्रणामः । जातस्पृहो जातास्पृहा आकां
 क्षायस्य सतथा सन्त्याहृतः उक्तः सान्त्वनादः प्रियवचनं येन तस्मिन् जिह्मावर्जुने स
 खौ सुहृदीव । अथ मित्रं सखा सुहृदित्यमरः । सम्प्रसादं विश्रम्भमियाय प्राप । त

॥ कि० सं० ॥ थाहि । सतांसाधूनां योगः सङ्गतिः प्रविशति स्वयति विष्णुसङ्गनयति । सामान्ये
 ॥ स्पर्श ३ ॥ नविशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३१ ॥ * * * * *
 ॥ ३६ ॥ अथेति । 'अथोक्षभासास्त्वय्येणोदयायपुनरुद्गमायविहीयमानान्यज्यमानानि
 नितमः प्राप्नुकारणोक्तिः । बृहदुद्गुप्तेष्वैवर्षात्वाद्दीप्यमानानित्यर्थः । इतितमः
 सङ्कोचकारणोक्तिः सुमेरुकुङ्गातिव । अचसुमेरुयहसंकुङ्गाजंस्तेष्वैवर्षात्वाद्दीप्यमानानि
 र्थनेनार्जुनेनोदयायश्रेयसेविहीयमानानि बृहदुद्गुप्तेष्वैवर्षात्वाद्दीप्यमानानि प्रकाशान् पूर्व
 यद्विशेषणद्वयस्य प्रयोजनमनुसन्धेयम् । पाण्डुसुतश्चतुरङ्ग इति शेषः दुःखेन
 कृच्छ्रेण कृतञ्जपादितः आत्मलाभ उत्पत्तिर्यस्य तत्तथेति । तेषां विवेकित्वात्कथं

कृतानतिर्यो हृतसान्त्ववादेजातस्पृहः पुण्यजनः सजिह्वो । इ
 थायसखाविवसम्प्रसादं विष्णुसयथाप्रसतां हि योगः ॥ ३१ ॥
 हयोक्षभासेव सुमेरुकुङ्गाविहीयमानानुदयायतेन । बृहद्
 सुतीनदुःखकृतात्मलाभेन नमः शनैः पाण्डुसुतान् प्रपेदे ॥ ३२ ॥

चित्त्विलम्बोदयमित्यर्थः तमः शोकोऽन्धकारश्च । तमोऽन्धकारेस्वर्भनौ तमः शो
 के गुणान्तरे इत्युभयत्रापि विष्णुः । शनैर्मन्दम्प्रपेदे तेषां विवेकित्वाद्भीतभीतमिवेति
 भावः । अचर्तमः शब्दस्य स्मृत्वात्स्तेष्वनुप्राणितेयमुपमा ॥ ३२ ॥ * * * * *
 असंशयेति । असंशयमसन्दिग्धं यथा तथा ज्ञात्वा चित्तं विवेजितं यत् कार्यन्तेन नुमो
 निरस्तः इति लघुत्वहेतूक्तिः । नुदविदोदवाघ्राभ्योन्यतरस्यामिति निष्ठानत्वम् ।
 कार्यगौरवमालोच्य निरस्त इत्यर्थः । तथापि प्रेम्णा भ्रातृवात्सल्येन कर्त्तव्यं समानीय
 पुनरङ्कय विभज्यमानः । समशोकभागोक्तियमाणाः तुल्येन प्रेम्णा तुल्यदुःखत्वम्
 धर्तीति भावः । सपूर्वोक्तो दुःखमेवातिभारेप्यतिभारभूतमपि दुःखमित्यर्थः । तन्मत्तो

भिक्षेवाद्युत्तुर्णाम्पार्थानाम्नोभिस्तुल्यादिभिर्भागादिषु पूर्वोक्ताप्रेमकृतात्मविभागा
 दिवेत्यर्थः । वस्तुतस्तुविवेकादेवेति भाविः पुनर्विभागयह शान्तस्य हेतुत्वोत्प्रेक्षार्थ
 मनुवादाददोषः । लघुर्मेनेऽमन्यानि । यथा एकोनेकधा त्रिभज्यवङ्गभिरुह्यमा
 नो महान्प्रभाशे लघुर्मन्यवेतद्वदित्यर्थः ॥ ३३ ॥ • • • • • ॥
 धैर्येण प्रेम्णा आक्रान्तोऽपि शोकं विविको निज्जिगायेत्याह । धैर्येणेति । धैर्येण
 तेषां निःसर्गतो निर्विकारचित्तत्वेन । तस्मात्तद्वर्षेण सस्य प्रवर्तकस्येति शेषः विश्वास्य
 तया अङ्गेयवचनत्वेनेत्यर्थः । अस्ति प्रभवादस्ति हेतुकात्तीव्रात्तदुःसहान्मन्योः

असंशयालोचितकार्यनुन्नः प्रेम्णा समानीयविभज्यमानः । तु
 ल्यादिभागादिषु तन्मन्त्रेभिर्दुःसादिभ्योऽपि लघुः समेने ॥ ३३ ॥
 धैर्येण विश्वास्यतया महर्षेस्तीव्रादस्ति प्रभवाच्चमन्योः । वी
 र्यश्च विद्वत्सु सुतेमघोतः सतेयुन स्यात्तद्वत्प्रशोकः ॥ ३४ ॥
 तान्भूरिधास्त्वतुरेपिदूरं विहाय यामानि ववासरस्य । ए
 कौघभूतन्तदशर्मकृष्णविभावरौ ध्वान्तमिव प्रपेदे ॥ ३५ ॥

कोधाद्धेतोस्तथा चार्जुनप्रभावपरिज्ञानाच्चेति हेतुन्तरं विशेषणमुखेनाह । म
 घोनः सुतेऽर्जुने वीर्यम् । नलोकेत्यादिना यद्वीर्यं प्रतिषेधः विद्वत्सुज्ञातवन्नितिया
 वत्विद्वेऽश्वत्थुरिति वैकल्पिको वस्तादेशः । तेषु पार्थेयुः शोकः स्यान्तं स्थितिं
 नावापनप्राप ॥ ३४ ॥ * ~ * • * ~ * • * ~ * • * ~ * ॥
 मानिति । तत्पार्थव्यागवत्शर्मसुखं । शर्मशब्दसुखानि चेन्नमरः ॥ तद्विरुद्धम
 शर्मदुःखमिति न स मासः भूरिधास्त्वतुरेपिदूरं विहाय यामानि ववासरस्य । ए
 कौघभूतमेकस्य

॥ कि० सं० ॥

॥ सर्ग ३ ॥

॥ ३७ ॥

भूतंसत् । अस्यादयः कृतादिभिर्यथैकमेव धारयः अस्यादिसर्कतिगण्ड इति शक्यं
नः । कक्षां विभावरीं कक्षापक्षगन्धिवान्नामिव कक्षान्द्रौपदीं प्रपेदे प्राप ॥ ३५ ॥
तुषारेति । साद्रौपदीं विलोकनेऽर्जुनो विलोकनेऽगूढभावाश्च गूढाभिप्रायापि स्फुट्य
भिलाषिणीति यावत् । भावोऽर्जुनोऽपि कथितो भूयः प्रप्रायः जन्तुष्विति वै नयन्ती ।
मङ्गलमङ्गलमोर्मे गलहानेर्भीता सती पर्युषणोपरिगताश्चर्कवाष्पावृते इत्यर्थः ।
अतएव तुषारलेखाकुलितोत्पलाभे हिमविन्दुसहितेन्दोर्वरसन्निभे इत्युपमालङ्का
रः । लोचने निमीलयितुं विषेहेन शशाकश्च श्रुतेर्दृष्टाविरकत्वेऽपि तन्निपात
स्यामङ्गलत्वात् तन्निवर्तकं निमीलनं सानचकारेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ * * * * *

तुषारलेखाकुलितोत्पलाभे पठ्ये शुण्णिमङ्गलमङ्गलमोर्मे । अगू
ढभावापि विलोकने सानलोचने निमीलयितुं विषेहे ॥ ३६ ॥
अहन्निमप्रेमरसाभिर्गङ्गामार्पितं दृष्टिं विलोभितुं । मनः
प्रसादाञ्जलिना निकाशमञ्जयाहपाये यमिवेन्द्रस्तनुः ॥ ३७ ॥

अहन्निमेति । इन्द्रस्तनुरर्जुनः क्रिययानिवृत्तः अहन्निमः द्वितः क्लिरिति क्लिः क्लेर्मम्
निष्प्रमितिमुन्मथयः तद्धितः प्रेमैवरसः । अहन्निमप्रेमरसेनाभिगमम् । अन्य
अप्रेमरसेन मधुरादिना चाभिगमम् । गमयारमण्यार्पितं । दृष्टिं विलोभयति इति
दृष्टिं विलोभितुं दृष्टिं प्रियमित्यर्थः । दृष्टं दर्शनम् । नपुसकेभावे क्लेर्मनः प्रसादः
प्रसन्नमन इत्यर्थः । सोऽञ्जलिरिवेत्युपमितसमासः । तेन मन्त्रप्रसादाञ्जलिनाप
यिसाधुपायेयं शम्भुमिव । पथ्यातिथिबसति स्तपते ऽर्जुनः । निकाशमतिशयेन ज
याह्वमार्पितम्यायेयम्पथि क्षेमाय भवतीत्यागमः ॥ ३७ ॥ * * * * *

धैर्येति । वन्यद्विपेन वन्ययह्वमुच्छ्रुत्वा लज्जितो नार्थे निदाघसिभुर्यीश्वरदीव

मिदाद्ययस्य सन्दैर्मित्यद्योतनार्थे धैर्यावसादेन धैर्यमंशेन कर्त्राहृतप्रसादाक्षोभ
 मितेत्यर्थः । राजपुत्रीक्षत्रियसुतादौ पदोच्चतः क्षात्रयुक्तमेव वक्ष्यतीति भावः । निरु
 द्धवाच्योदयसंरुद्धरोदनं सन्नकण्ठं हीनकण्ठं सरं अथ तयोर्भयोः कृतवज्रव्रीह्योः
 क्रियाविशेषयोर्विशेषसमासः कृच्छ्रात्क्रयश्चिदिति वक्ष्यमाणमुवाच ॥ ३८ ॥ *
 मश्रामिति । पङ्कभूतेषां कोपमते । भवेत्प्रादौ पिशाचादौ न्याये सद्योपमानयोरिति
 विश्वः । द्विचच्छन्निपङ्कपटे मश्रादुल्लङ्गमित्यर्थः । सम्भावनां योग्यतां गौर
 वमिति यावत् । भूतिसम्पदमिव । भूतिर्भस्मनिसम्पदीत्यमरः । उद्धरिष्यन् उ
 द्धारकस्त्वमेवेति शेषः । आधिद्विषादुःखच्छिदान्तपसामाप्रसिद्धेः सम्यक्सिद्धि

धैर्यावसादेन हृते प्रसादविन्यादिने कर्तृदायसिन्धुः । निरु
 द्धवाच्योदयसन्नकण्ठमुवाच कृच्छादिति राजपुत्री ॥ ३८ ॥
 मश्राद्विचच्छन्निपङ्कभूते सम्भावनामभूतिमिवोद्धरिष्यन् । आ
 धिद्विषामातपसाम्प्रसिद्धेरस्मद्विनामाभृशमुन्मनीभूः ॥ ३९ ॥

पथ्यन्तमस्मद्विना अस्माभिर्विनेत्यर्थः । पृथग्विनेत्यादिनाविकल्पात्पञ्चमीभृशं
 माउन्मनीभूः अस्मद्विरहात् दुर्मेनामाभूरित्यर्थः । दौर्मेनस्य सतपःपरिपन्थि
 त्वादिति भावः । माङ्गीत्याशीरर्थेलुङ्गमाङ्गो गेङ्ग्याङ्गमप्रतिवेधः अनुन्मना उ
 द्धनाः सम्पद्यमान उन्मनी । अभूततद्भावेऽपि अहर्म्यनश्चक्षुश्चेतोरक्षोरक्षसां स
 चोपश्चेति सकारोपोपः अस्य आवितीकारः ॥ ३९ ॥ * * * * *
 अथानैतु क्वदाद्वैतार्थे न्तस्य सर्वार्थसिद्धिनिदानत्वमाह । यद्यइति । यशोधिग
 नुङ्गीति लभुमित्यर्थः । सुखस्य लभ्यमानं लभुमिच्छया वामनुष्यसंस्थां मनुष्यगण
 नामतिवर्तितुमतिक्रामितुं अमानुषकर्म कर्तुमिवेत्यर्थः । अभियोगभाजामभिनिधे

॥ कि० सं० ॥

॥ सर्ग ३ ॥

॥ ३८ ॥

श्वतामनुत्सुकानामदुर्मेनायमानानामित्यर्थः । सिद्धिः पूर्वेक्तयश्च सुखाद्यर्थः
सिद्धिः समुत्सुकेवानुरक्तकानेषां कृमन्निकमुपैति । तस्मादस्माद्विरहदुःखमा
नपः सिद्धेः शोढव्यमिति भावः ॥ ४० ॥ * * * * *
अथास्यमन्यूपनद्वास्तपः प्रभृदिभ्यश्चयितुमरि नकारनात्तत्तुर्भिस्सूटयति
। लोकमिति । विधात्राब्रह्मणालोकंगोप्तुं विहितस्य सृष्टस्य क्षत्रस्य क्षीयजानां स
म्बन्धिजयनशीलं जेतुं तदेव जैत्रम् । जेतुं इष्टान् जनान् अत्रादिभ्यश्चेति स्वार्थे ण्
प्रत्ययः ओजोबलं दीप्तिर्वा । ओजोबले च दीप्तिरिति विभक्तः । तदेव वस्तु धनं इति रू
पकालङ्कारः । मुख्यपहरन् । अरिनिहतस्य कृतः क्षात्रन्तेज इति भावः ॥ कि

यशोधिगन्तुं सुखं लक्ष्म्याः समनुयसंस्मरति वर्जितुम्वा । नि
रुत्सुकानामभियोगभाजा समुत्सुके वाङ्मुपैति सिद्धिः ॥ ४० ॥
लोकमिधात्राविहितस्य गोप्तुं क्षत्रस्य मुख्यत्वसु जैत्रमोक्तः । ते
जस्विताया विजयैकवृत्तेर्निघ्नन् प्रियम्प्राणमिवाभिमानम् ॥ ४१ ॥

सु । विजयैकवृत्तेर्विजयैकजीवितायाः क्षत्रियस्य विजितव्यमिति स्मरणादिति भा
वः । वृत्तिवर्जनजीवने इत्यमरः । तेजस्वितायास्तेजस्विनामित्यर्थः । तेजः प्राधान्य
श्रोतव्यार्थे भावप्रधानो निर्देशः प्रियम्प्राणमिव प्राणसममित्यर्थः । अभिमानमहंका
रं निघ्नन् खण्डयन् । तेजस्विनां प्राणहानि प्रायोमानहानिरिति भावः ॥ ४१ ॥ *
अधिष्ठेपायसहननेजः प्राणाद्येष्वपि न पान्थमिषाह । व्रीजेति । पुनश्चाप्य
जनोपनीतः आवित इत्यर्थः । तथापि संशयसंदिग्धा सम्भासितबुद्धेति भावः । व्री
जानतेर्जुगुप्सितवृत्तान्तव्यवस्थादिति भावः । नृपैर्देशान्तरस्यैकपक्षेण प्रपन्नः प्रा
प्तः अप्रोक्तवाक्ययश्चिद्विश्वस्य इत्यर्थः । यः शृण्वतामपि दुःखः किमुतानुभवतामि

तिभावः । इत्येवापूर्वेयां व्याख्या । अन्यथापि व्याख्यायते । आप्नज नोपनीतः ज्ञाति
 कृतः संशय्यकथमिदं मन्याय्यमुपेक्ष्य मिति विचार्य ब्रीडानतैर्जुगुप्सितकर्मदर्श
 नादिति भावः । नृपैः सभास्यैः कच्छेण प्रपन्नोऽङ्गीकृतः गोत्रकलहेषु मध्यस्थैरुदा
 सितव्यमिति बुद्ध्या उपेक्षित इत्यर्थः । पक्षद्वयेऽपि प्रपन्न इत्यन्नापन्नज नोपनीतत्वस्य प
 दार्थभूतस्य विशेषणगत्या हेतुत्वात्त्याकाव्यलिङ्गमन्वङ्कारः । पृथिव्यां वितानभू
 तमुल्लोचतुल्यम् । युक्तेष्वादावृत्ते भूतम्प्राण्यतीते समे त्रिषु । अस्त्रीवितानमुल्लो
 च इत्यमरः । दिग्बिम्बोऽन्दिगन्तलक्ष्यं वितानमपि दिगन्तलग्नमिति भावः । वित
 नम्प्राण्यतं यशः समूहं त्रिवर्गं च यन्निवेद्युत्प्रेक्षा अशति परिभूतस्य कुतः कीर्तिरि

ब्रीडानतैरपन्नज नोपनीतः संशय्यकच्छेण नृपैः प्रपन्नः । वित
 नभूतं विततमुल्लोचतुल्यं च समूहं त्रिवर्गं च दिग्बिम्बोऽन्दिगन्तलक्ष्यं ॥ ४२ ॥
 बीर्यावदानेयुक्तावमर्षस्तन्वन्नभूतामिव सम्प्रतीतिम् । कुर्व
 न्प्रयामक्षयमायतोनामर्कं विद्यामङ्गुदावहेयः ॥ ४३ ॥

तिभावः ॥ ४२ ॥ *—* • *—* • *—* • *—* ॥
 बीर्येति । पुनश्च बीर्याण्येवावदानानि ते युक्तावमर्षः कृतास्कन्दनः पुरकृतपराक्र
 मोद्भूतान्यपि मृज्जित्यर्थः । अवदानं कूर्मवृत्तमिदममरः । अतएव सम्प्रतीतिं त्रिधा
 तिम् । प्रतीतेः प्रथितास्वातविप्रविज्ञातविश्रुता इत्यमरः । अभूतामविद्यमानामिवे
 त्युत्प्रेक्षासतोऽप्यसत्त्वमुत्प्रेक्षते । तन्वन् कुर्वन् । पुनश्चाहोऽवशेषो दिनान्तोऽर्क
 विद्यामिवायतोनामन्तरकाक्षानां प्रयामक्षयन्दैर्घनां कुर्वन् इति श्रौती पूर्णवमुप
 मा । अरिनिस्तुतस्य कुतश्चिदवस्थानमिति भावः ॥ ४३ ॥ • * • * • ॥
 प्रवह्येति । पुनश्च परैः शत्रुभिरस्मात्प्रसङ्गप्रयुक्तः आचरितो योनिकारः परि

॥ कि० स० ॥ भवः केशाकर्षणरूपः स्मर्त्तुं न शक्यः अधिकर्तुं मेनुमवितुं हि मुत । यस्य स्मरणं त्वमपि
 ॥ सर्ग ३ ॥ दुःसहं मेनुमवस्तु सुतरां दुःसह इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । संनिकारस्तद्विना त्व
 ॥ ३७ ॥ याविना । पृथग्विनेत्यादिना पञ्चमी आर्द्रः सन् । कुतश्चिदभिभूतात्पुण्यं प्रहृ
 रइव त्वद्विरहदुःखात्पुनर्नवी करिष्यति नवी भविष्यतीत्यर्थः । उपश्रुयत त्वया
 पिश्रुक्मिति भावः । दुःखस्तस्मिन् शेषपदार्थः मेहदयन्नवी करिष्यति आर्द्रां क
 रीष्यति व्रणमिवेति भावः । दुःखितस्य पुनर्दुःखोपचयः शेषप्राप्त्यपि दुःखे हेतु
 म्युनरुद्धाटयतीत्यर्थः । अत्र शेषादिविशेषण सामान्यणाद्युपस्तुतार्थप्रतीतेः
 समासोक्तिरलंकारः ॥ ४४ ॥ • • • • •

प्रसह्योऽस्मात्सुपरैः प्रयुक्तः स्मर्त्तुं न शक्यः किमु ताधिकर्तुम् । न
 वी करिष्यत्युपश्रुयत त्वया मेहदयन्नवी करिष्यति आर्द्रां क
 प्राप्नोमि मानव्यसनादसह्यन्दन्तो वदन्तव्यसनाद्विकारम् ।
 द्विषत्प्रापन्तस्मिन् रतेजाः शरद्वुनाको र्ये इवादि रङ्गः ॥ ४५ ॥

पुनः प्रकाशकतरेण मन्त्रमुदीपयति । प्राप्नोमि इति भिस्त्रिभिः । तत्र वक्ष्यमाणं प्र
 ष्यभिज्ञानहेतुभिर्न नृपयं विशिनष्टि । अभिमानस्य व्यसनात् भ्रंशान् । व्यसनं विष
 दिग्मं प्रेदोपेक्ष्य मन्त्रोपमं इत्यमरः । दुःखं व्यसनात् व्यसनात् भ्रंशान् इति वा सङ्गं वि का
 रं वैरूप्यमप्राप्नोमि । अतो न प्रत्यभिज्ञासत् इति भावः । एवमुक्त्वा नान्यत्पुनस्तु व्यसनात्
 पुनश्च द्विषत्प्रापन्तस्मिन् रतेजाः शरद्वुनाको र्ये इवादि रङ्गः प्रकाशोऽस्य समयोक्त
 अतएव शरद्वुनाको र्येः शरन्मेषश्च मोहश्च इति अर्थः । तत्र देवप्र
 ष्यभिज्ञायमान इत्यर्थः । मन्त्रास्तु मेघावरणेऽपि कथञ्चिदप्यभिज्ञायत एवेत्याह
 येनोक्तमादिरिति ॥ ४५ ॥ * ~ ~ ~ *

॥ कि० स० ॥ त्रिक्रिवन्तोपपदात्कप्रत्ययः । क्षत्रेजातः क्षत्रियः क्षत्रात्घइतिघप्रत्ययः । कर्मणि
 ॥ सर्ग ३ ॥ भवतीतिकार्मुकं कर्मणि उक्तेत्युक्त्प्रत्ययः । एवंस्थितेवाकार्थः कथ्यते यस्मात्तांसा
 ॥ ४० ॥ धूनांसहइतिसहःपचाद्यच् । यः प्राणस्यसहस्त्राणसहो रक्षणक्षमः स एव क्ष-
 त्रियश्चवाच्यः । तथायस्य कर्मुकस्य कर्मसुराक्षकियास्तु शक्तिः अस्तीतिशेषः । त-
 देवकर्मुकश्चवाच्यः । अत्रैवैतौ शब्दौ मुख्यौ नान्यत्रेत्यर्थः । एवंस्थितेद्वयोर्द्विवि-
 धामुक्तिर्द्वौ विमौ क्षत्रियकर्मुकश्चवाच्यः । अफलेपूर्वाक्तावयवार्थश्चन्यइत्यर्थः
 । अर्थेजातेस्वाभिधेयसामान्यजातिमात्रइत्यर्थः । जातज्ञात्योरजन्मास्थितिवि-
 श्वः । वहन्वर्त्तयन्संस्कारहतामव्युत्पत्तिदूषितामिदुक्करोतीत्युत्प्रेक्षा । तस्मान्नम

विशेषकं ॥ सक्षत्रियस्त्राणसहःसतांयस्तत्कर्मुकं कर्मसुयस्यशक्तिः
 । वहन्वर्त्तयन्पुण्यफलेऽर्थेजनेकरोत्यसंस्कारहतामिदोक्तिं ॥ ४८ ॥
 वीतौजसःसन्निधिमात्रशेषाभवत्कृताभूतिमपेक्षमाणाः । समा-
 नदुःखाइवनस्त्वदीयाःसरूपताम्यार्थगुणाभजन्ते ॥ ४९ ॥

स्मदक्षणेनेक्तदोषादात्मानंमोक्षयस्वेत्यर्थः ॥ ४८ ॥ * * * * *
 अथत्वद्गुणाऽपिनोज्जीवयेवुरित्याह । वीतेति । हेपार्थवीतौजसोनिःप्रभासन्नि-
 धिमात्रशेषाःसत्तामात्रावशिष्टाःभवत्कृतांभवताकरिष्यमाणांआशंसायाम्भूतव-
 ज्जेतिभूतवत्प्रत्ययः । भूतिमभ्युदयमपेक्षमाणास्त्वदीयागुणाःसमानदुःखासमदुः-
 खभाजइवनोस्माकंसरूपतांवीतौजस्त्वादिसाधर्म्यभजन्तइत्युपमांशेषसमानदुः-
 खाइवेत्युत्प्रेक्षयावीतौजस्त्वादिसम्भाविकयानुप्राणिनेत्यनुसन्धेयम् ॥ ४९ ॥ *
 तथापिममैवकोयम्भारइत्यतआह । आक्षिप्येति । प्रमादात्प्रज्ञाहानित्वान्ननुदो-
 र्वेष्ट्यादितिभावः । रिपुभिर्गक्षिप्यमाशामधिप्यमाशामतर्कवप्रमादात्तागेर्गौजैः

। ग्रहेभाहिगजानागाइतिवैजयन्ती । आलूनसटमक्षिप्रकेसरम् । सटाजटा
केसरयोरिति विभुः । मृगेन्द्रं सिंहं मिथस्थितं मयि न्यः कार्यभारस्तिग्मरश्मिं
'सूर्य्यदीप्तादिनश्रीरिवयोम्यतया निर्वीह कतयेत्यर्थः । अधिरूढा अरूढवती ।
कर्त्तरिक्तः । त्वदधीनेत्यर्थः ॥ ५० ॥ * * * * * ॥
पूर्वेनिर्व्यवसायस्य सक्षत्रियइत्यादिनादोषं उक्तः सम्प्रति व्यवसायिनो गुणमाह ।
करोतीति । यः पुमान् शेषजनादितरजनादतिरिक्ता मधिकां सर्वातिशायिनीमि
त्यर्थः । सम्भावनां योग्यतां क्रियाभिश्चरितैरर्थवतीं सफलाङ्करोति । तं पुमांसं स

आक्षिप्यमाणं रिपुभिः प्रमादनागैरिवालूनसटं मृगेन्द्रं । त्वान्धू
रियं योग्यतया धिरूढा दीप्तादिनश्रीरिव तिग्मरश्मिम् ॥ ५० ॥
करोतीत्यः सर्वजनातिरिक्तां सम्भावनां मर्धवतीं क्रियाभिः ।
संसत्तुजाते पुरुषाधिकारेण पूरणीं समुपैतिसंख्या ॥ ५१ ॥
प्रियेयुयैः पार्थविनोपपत्तेर्विचिन्त्यमानैः क्लममेति चेत्तः । तव
प्रयातस्य जयाय तेयां क्रियादघानां मंघवाविघातम् ॥ ५२ ॥

स्तुसभास्तु । सभासमितिसंसदइत्यमरः । पुरुषाधिकारे योग्यपुरुषगणानां प्र
स्तावे जाते सति पूर्यते ऽनेनेति पूरणी संख्या द्वित्वादिसंख्यानसमुपैति न गच्छति । अ
द्वितीयो भवतीत्यर्थः । तस्मादसाधारणलाभाय त्वयापि महानुत्साह आस्येयइ
ति भावः ॥ ५१ ॥ * * * * *

अथ द्वाभ्यां तु लभविपक्षस्य प्रेषितस्यार्जुनस्य कर्त्तव्यमुपदिशति । प्रियेष्विति ।
हे पार्थ प्रियेष्वस्मात्तु विषये उपपत्तेः कारणाद्विनैव विचिन्त्यमानैरकस्मादेवाशंक्य
मानैर्यैरघैश्चेत्तः क्लमं ह्वेदमेति जयाय प्रयातस्य तव सम्बन्धिनान्नेषामघानां व्यसना

॥ कि० सं० ॥ माम् । दुःखेनोत्पन्नसन्ध्यामिहमरः । मध्याह्नः योऽस्माभिर्हृत्पास्तमिति भावः
 ॥ सर्ग ३ ॥ विद्यातन्निवारकं क्रियात्कसेतुं चास्मिन्निजम् । तस्मादस्मच्चिन्तयानचेतःखेदयित
 ॥ ४१ ॥ व्यञ्जयार्थेनान्वयाच्चन्यथातदसम्भवादिति भावः ॥ ५२ ॥ • • • • •
 मागा इति । असंवाधोऽसङ्कटः विजन इत्यर्थः । सङ्कटेनानुसंवाध इत्यमरः । शि
 वेतिर्वाधः द्वयोरन्यतरस्य विशेषणविवक्षायां विशेषणसमासः । अस्मिन्नसंवा
 धश्चिदपि देशे चिह्नयचिरं एकचरः एकोवसन् प्रमादन्दैर्बल्यमागाः इणोगालु
 ङीतिगादेशः । ननु निःस्पृहस्य ममाकिञ्चित्करः प्रमाद इति वाच्यमित्याशङ्क्यह । मा
 न्येति । मत्सर एव मत्सर्ये द्वेषः रागः स्नेहः ताभ्यां उपहतात्मनां रागद्वेषदूषितस्व

मागाश्चिह्नयैकचरः प्रमादं व सन्नसंवाधश्चिदपि देशे । मात्स
 र्येण गोपहतात्मनां हि स्वलन्ति साधुष्वपि मानसानि ॥ ५३ ॥
 तदा मुकुर्वन् च नमहर्षेर्मनोरथान्नः सप्तलोकुरुष्व । प्रया
 गतत्वास्मिन्नार्थमेव स्तनोपपीठम्परिरभुकामा ॥ ५४ ॥

भावानां मानसानि मन्तांसि साधुषु सज्जनेषु अपि विषये स्वलन्ति विकुर्वन्ते । अत्र प्र
 माद निषेधत्वा प्रमाद रूपकारणेनार्थप्राप्तिरूपकार्यस्य व्यतिरेककारणसम
 र्थनाद्यैर्धर्म्यैः कार्यकारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५३ ॥ • * — * • ॥
 निगमयति । तदिति । तत्र स्मात्कारणात् । आशुशीघ्रं महर्षेर्वचनं कुर्वन्त प
 रस्मिन्नर्थः । नेऽस्माकं मनोरथान्सप्तलोकुरुष्व अरिनिर्घातनेनास्मान् प्रतिष्ठा
 पयेत्यर्थः । प्रार्थनायां लोङ् । किञ्च कृतार्थं कृतकृत्यं प्रयागतमेव त्वात्मा । त्वामैहि
 तीयाया इति वादेशः । स्तनयोरुपपीठम् इति स्तनोपपीठम् । सत्यम्यास्येऽपपीठ
 हृदयं कर्षति इति मुञ्च । परिरभुः क्लामोयस्याः सा परिरभुकामोऽस्मि । आसिद्धि

नमिच्छामोत्यर्थः । तुङ्गाममनसोरपीतिमकारलोपः । प्राक्काव्येसिद्धेःप्रमादादा
 लिङ्गनमपिनप्रीतिदमितिभावः ॥ ५४ ॥ * * * * *
 उदीरितमिति । सोऽर्जुनः इतोत्यंयज्ञसेनस्यापत्येनस्त्रियादौपद्मा उदीरिताम्
 क्राम् । नवीकृतः पुनरुद्धाटनेन प्रव्यायितश्चतस्रव उद्धाहितो मनसिनिधापितश्च
 विप्रकारः परिभवेययासातांवाचमासाद्याकर्ण्येत्यर्थः । उदीचीङ्गाष्टान्दिशम् ।
 दिशस्तुकुम्भःकाष्ठाश्चाशश्चहरितश्चताइत्यमरः । तिग्मरश्मिरिवभृशंदिदी
 पेजज्वालचुकोधेत्यर्थः ॥ ५५ ॥ * * * * *
 अथेति । अथविद्विषः शत्रून्पुणेऽभिपश्यन्निवस्थितःतथापुणेधसाधौम्येनारोपिताप्त

उदीरितान्तामिति याज्ञसेन्या नवीकृतोद्धाहितविप्रकारम् । आ
 साद्यावाचसंभृशन्दिदीपेकाष्ठामुदीचीमिवतिग्मरश्मिः ॥ ५५ ॥
 अथाभिपश्यन्निवविद्विषःपुनःपुणेधसारोपितहेतिसंहतिः । वभारर
 म्योपिवपुःसभीषणङ्गतःक्रियाम्मन्त्राभिचारिकीम् ॥ ५६ ॥

मन्त्रसमाहिता हेतिसंहतिरयुधकलापोयस्यसतथोक्तः । हेतिर्ज्वालाङ्कुगयुधइति
 वैजयन्ती । सोऽर्जुनोरम्यःसौम्यःसन्नपिअभिचारःपरहिंसाप्रयोजनंयस्याःसा
 आभिचारिकीतदस्यप्रयोजनमितिठक् । तांक्रियाङ्गतःअभिचारकर्मणिनियुक्त
 इत्यर्थः । मन्त्रइवरम्यःप्रकृत्यारमणीयःभीषयतइतिभीषणम् । नन्त्यादित्वात्
 ल्युप्रत्ययः । वपुर्वभारप्रशान्तोमन्त्रःप्रयोगभेदादिवसोप्यवस्थाभेदाद्भीषणोव
 भूवेत्यर्थः ॥ ५६ ॥ * * * * *
 उक्तमायुधारेपणंविबृण्वन्प्रस्थानमाहत्रिभिः । अविलंघ्येति । शत्रुभिःअविलं
 घ्यमनतिक्रमणीयंविकर्यणंयस्यतत् । अमोघाकर्षणमित्यर्थः । किञ्च । प्रथितो

॥ कि० सं० ॥ ज्यारवोगुणध्वनिः कर्मवाणमोक्षणादिकञ्चयस्य तत्कार्मुकञ्चोद्बुद्धिनिवन्धयः । त
 ॥ सर्ग ३ ॥ याऽरीणां दृष्टिगोचरं दृष्टिपथमगतौ आहवेष्पनिवर्त्तितादस्येति भावः । निर्गतं
 ॥ ४२ ॥ स्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः खङ्गः । उपत्यये संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानान्त्समा
 सान्तः तेन श्रुतेन तीक्ष्णो न युक्त इति श्रुतिनिस्त्रिंशयुजौ । संस्तु द्वियेयादिना किं प
 महेयुधी महानियङ्गा इयवो धोयन्तेऽनयोरिति विग्रहः कर्मण्यधिकरणे चेति किं प्र
 ग्ययः । तूणापासङ्गतूणोरनियङ्गा इयुधिर्द्वयोः । तूण्याखङ्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहा
 साऽसिरिष्टय इत्यमरः ॥ ५७ ॥ ●—●*●—●*●—●*●—●* ॥

अविलंघ्यविकर्षणम्परैः प्रथितज्यारवकर्मकार्मुकम् । अगता
 वरिदृष्टिगोचरं श्रुतिनिस्त्रिंशयुजौ महेयुधी ॥ ५७ ॥ यशसे
 वतिरोदधन्मुज्जर्महसागौत्रभिदायुधक्षतीः । कवचञ्चसरत्न
 मुद्बहन्ज्वलितज्योतिरिवन्तिरन्दिवः ॥ ५८ ॥ अलकाधिपभृ
 त्यदर्शितं शिवमुर्वीधरवर्त्मसम्प्रयात् । हृदयानि समाविवेश
 सक्षणमुद्वाप्यदृशान्तपोभृताम् ॥ ५९ ॥ त्रिभिर्विशेषकम् ॥

यशसेति । किञ्च । गोत्रभिद इन्द्रस्यायुधक्षतीः बज्रप्रहारं ध्वाणिखाण्डवदा
 हसम्भवादिति भावः । महसास्त्रकान्ध्यायशसेवमूर्त्रयाकोर्त्यैवमुज्जस्तिरोदधत् ।
 आच्छादयत् । सरत्नं रत्नसहितं अतएव ज्वलितज्योतिर्दीप्ततारकम् । ज्योतिरे
 स्तारान्निभाज्वालादृक्पुत्रार्थधरस्विति वैजयन्ती । दिवोऽन्तरत्नभो मध्यमिव स्थित
 म् । अन्तरं परिधानीयेवाह्ये स्त्रीयेन्तरात्मनि । क्लोवे तु मध्ये प्रकाशेति वैजयन्ती ।
 कवचञ्चोद्बहन् ॥ ५८ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥
 अलकेति । सोऽर्जुनोऽलकाधिपभृत्येन यक्षेण दर्शितमतः । शिवं निबोधमुर्वीधर

वर्त्महिमवन्मार्गेप्रतिसम्प्रयात् प्रगच्छमानः । क्षणमुद्वाघदृशां वियोगदुःखात्सा
 म्मुनेवाणान्तपोभृतां द्वैतवननिवासिनान्तपस्विनां हृदयानि समाविवेश खेदयामा
 सेत्यर्थः । सम्पूर्वस्य बिभेतेः खेदार्थत्वमवसेयम् ॥ ५७ ॥ * * * * *
 अनुजगुरिति । अथाशादिशः दिवि भवन्दिव्यन्दिगादिभ्यो यत् । दुन्दुभिध्वानम
 नुजगुः दध्नुः अनुगायते लट् । व्योम्नि सुरकुसुमनिपानैर्लक्ष्मीर्वितेने । पुष्प
 वृष्टिश्चाजनिष्ठेत्यर्थः । किञ्च । अनिभृताश्चलाबेलायां कूलेयावोचयस्ता एव
 बाह्वोयस्य सतथोक्तः । वेलाकूलविकारयोरिति शाश्वतः । पयोधिः स्फूर्न्तो मु
 ल्लसन्ती हर्षात्स्पन्दमानाश्च भुवं प्रियमिष्टं भागवतारसरूपङ्कययि घनिव । क
 थयितुमिवेत्यर्थः । लट् इत्येवेति चकारात्क्रियार्थायां क्रियायां लट् । अलिलिङ्ग

अनुजगुरथ दिव्यदुन्दुभिध्वानमाशाः सुरकुसुमनिपानैर्द्यौर्मिलक्ष्मीर्वितेने
 । प्रियमिव कथयिष्यन्नालिलिङ्गस्फूर्न्ती भुवमनिभृतवेलावीचिवाङ्कः पयो
 धिः ॥ ६० ॥ इति श्रीभारविहृतौ किशोर्तार्जुनीयमहाकाव्ये तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

सर्वेद्ये दन्दैव कार्यप्रवृत्तत्वादस्येति भावः । अत्र विशेषणमात्रसाम्यादप्रस्तुतस्य ग
 म्यत्वात्समासोक्तिरलङ्कारः । तत्र चाप्रकृतयोर्भूमिसमुद्रयोः प्रतिपन्नाभ्यां नायकाभ्या
 म्भेदे लक्षणातिशयोक्तिवशादालिङ्गोक्तिरिति रहस्यम् । एवमतिशयोक्त्यनु
 प्राणिनां समासोक्तिः प्रियकथनात्तेह वज्जीवयति तदङ्गभावमजतइत्युभयोर
 अङ्गिभावेन सङ्करइति विवेचनीयम् ॥ ६० ॥ * * * * * इति श्रीमहोपाध्यायकोला
 चचमल्लिनाथसूरिविरचितायां किशोर्तार्जुनीयव्याख्यायां घण्टापद्यसमाख्याया
 नृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ * * * * *

॥ कि० सं० ॥ तत इति । तत्र प्रस्थानान्तरं पुनः प्रियः सौऽर्जुनः कलहं सामेखका इवेत्युपमित
 ॥ संग ४ ॥ समासः । अन्यत्र कलहं सा इति तादृशेति विशेषः समासः । कूजन्तो कलहं हमेखका
 ॥ ४३ ॥ यस्यास्ताम् । सहपात्रेन वर्तमान इति समासनिमित्तः सख्यैः सहितः सम्पादितः ।
 पास्तुतैव गुणो यस्यास्तास्तु वमासादित्यौवनाम्प्रियामिषोपजनपुनः समीपेऽन्यत्र
 स्त्रीसमर्थं समीपार्थेऽन्यथोभावः । उपाससादोपगतवानुपमासंकारः ॥ १ ॥ *
 विनम्रेति । सेऽर्जुनः विनम्रशालिनीः प्रसवौघशालिनी लक्ष्मिभिरपेक्षित
 द्वाः निःपङ्काः ससरोरुहाय्यभ्यां चिवास्तुतास्तुयोक्ताः । उपायनीभूता अर्जुनमप्राप्य
 सहारीभूताः शरद्वृणश्चिद्यः पूर्वोक्तशरद्वर्मसम्पदं यास्तुताः उपसौमयामसौमः

ततः सकूजत्कलहं हमेखलां सपाकसस्याहितपाण्डुतागुणाम् । उपा
 ससादोपजनपुनः प्रियः प्रियामिवासादित्यौवनास्तुवम् ॥ १ ॥
 विनम्रशालिप्रसवौघशालिनोरेपेक्षितपङ्काः ससरोरुहाय्यभ्याम् । नन
 न्दपङ्कस्तुपसौमसस्योपायनीभूतशरद्वृणश्चिद्यः ॥ २ ॥

सुविभक्त्यर्थेऽन्यथोभावः । समासान्तविधेरनिवृत्त्यादतश्चेति समासान्तोत्पन्नम
 ति । केचिदुच्यन्ते यं कठिनवपुसादुर्गमेषामसौमिन्द्रियादिनपुंसकप्रयोगदर्शना
 न्नपुंसकादन्तरस्यामिति विकल्पान्तापुरिषाः । स्वात्मीरकनिमामुवः । जान्
 पदेत्यादिना अत्र निमित्तं जीप् । पश्यन्ननन् । अत्र शरद्वृणोवतादन्तरोमरेषा
 माशस्तोपायनस्तुप्रकमेर्नन्दनक्रियोपयोगितापरिणामालङ्कारः ॥ २ ॥ * * ॥
 निरीक्ष्यमाणा इति । विस्मयानुजैश्चर्यैरसावितैरतस्त्वोन्मीलितानिपदान्यो
 वलोचनाक्रियेकनैः सखेभिर्निरीक्ष्यमाणा इति स्थिताः । हृत्प्रियादृष्टिर्विवासा
 नाविभ्रमः शोभाभिस्तुल्योक्त इति मनोहरात्तत्तत्तूक्तिः । विभ्रमः संशयेभ्यः

॥ कि० सं० ॥ कृतेति । सेऽर्जुनः शिथिलत्वमायतागच्छंतीदृशनेक्षीयमाणेनेत्यर्थः । अतः
॥ सर्ग ४ ॥ एवञ्च नैः शैनेः शान्तरयेण । अन्यद्योर्मिरेख नुदयादिति भावः । वारिणाकृताः ऊ
॥ ४४ ॥ मयःतरङ्गाण्येवरेख राजयोयस्यतत्रयोक्तन्तरंगा अस्य सञ्जाता स्तरङ्गितभेदमिति
। तदस्य संयातमिति इत्थं । क्षौमन्दुकूलनाद्वद्विपाण्डुशुभ्रमिष्यपमालङ्कारः । स
मुद्रयोषितान्नदीनां सिकताऽस्यास्तीति सैकतम्पुलिनं सिकताशकराभ्याञ्चेत्यण्प्रत्य
यः । तोयोऽन्यतन्तम्पुलिनं सैकतं सिकतामयमित्यमरः । निरीक्ष्य रेमेतु तोय ॥ ६ ॥ *
तन्निस्त्रिभिः शालिगोष्ठीर्षण्यति । मनोरममिति । अपुनासूक्ष्मेण केसरेषु किञ्च

कृतोर्मिरेखंशितिलम्बमायताशनैःशनैःशान्तरयेणवारिणा । नि
 रीक्ष्यरेमेससमुद्भवोषितान्तरङ्गितंक्षौमविपाण्डुसैकतम् ॥ ६ ॥
 मनोरमम्यापितसन्तरंभुवोरलङ्कतंकेसररेणुनाणुना । अलङ्क
 ताम्राधरपल्लवश्रियासमानयन्तोमिवबन्धुजीवकम् ॥ ७ ॥
 नवातपालोहितमाहितंमुहुर्महानिवेशैपरितःपयोधरै । चका
 सयन्तीमरविन्दजंरजःपरिअमाम्भःपुलकेनसर्पिता ॥ ८ ॥

स्केष्टु । किञ्चलः केसरोऽस्त्रियामित्यमरः । योरेणुः परागस्तेनालंकृतमतस्य वमनो
रमयतीति मनोरमङ्कर्मण्यणीव्यण् भ्रुवोरन्तरं प्रापितं भ्रूमध्ये निवेशितमन्ध्रजीव
कं । बन्धूको जीवकमित्यमरः । अलङ्कृतान्नस्य साक्षात्परागरक्तस्य च धरपद्मवस्य श्रिया
शोभया समानयन्ती समीकुर्वन्ती मिवं साम्यपरीक्षां कुर्वन्ती मिवेत्यर्थः । उत्प्रेक्षा
लङ्कारः ॥ ७ ॥ * ~ * • * ~ * • * ~ * • ॥
नवेति । महान्निवेशः स्यान्नययोस्तौ महान्निवेशौ पौवरावित्यर्थः । पायोधरौ परितस्त
भयोः समन्तादित्यर्थः । अभितः परितः समयानिकवाहार्तं प्रतियोगे च दृश्यत इति द्वि

नीया । मुहुर्गृहीतन्निःक्षिप्तं न धातुपालोहितं वा स्नातपताम्रमरविन्दजं रजःपद्मं संधे
ताप्रसरतापरिश्रमाम्भःपुलकेन स्नेहोद्भवेन पुलकेन च कासयन्ती शोभयन्ती च का
स्त्रिण्यताच्छतरिडोप् । अलंकरणमप्यलं कुर्वती तत्रापि विहृततेति भावः ॥ ८ ॥ *
कपोलेति । पुनः कपोलसंश्लेषियद्वतंसकोत्पलङ्कस्योत्पलन्तद्विलोचनत्विषाभूष
यन्ती अमरस्यपि अमरस्यमिति भावः । कलमस्य गोपायतीति गोपिकांशलि
गोप्रीणुल्लेपयः । निरीक्ष्यपाण्डोः सुतेनार्जुनेन शरदः कृतार्थस्य भावः कृतार्थता
साफल्यम् । त्वत्तुर्गुणावचनस्य पुम्बद्धावोक्तव्यः मेनेऽमानि मन्यतेः कर्मणि लिट्
। शरदः स्वगुणसम्पदसिद्धिनियोगलाभादिति भावः ॥ ९ ॥ * * * * *

कपोलसंश्लेषिविलोचनत्विषाविभूषयन्ती मवतंसकोत्पलम् । सुतेन पा
ण्डोः कलमस्य गोपिकां निरीक्ष्य मेने शरदः कृतार्थता ॥ ९ ॥ विशेष
कम् ॥ उपारताः पश्चिमरात्रिगोचरं दपारयन्तः पतितुज्जवेन गाम् ।
तमुत्तुकाश्च कुरवेक्ष्योत्तुक्कङ्कवांगणाः प्रसृतपीवसेधसः ॥ १० ॥

उपारता इति । पश्चिमाचसौरात्रिञ्चेति विशेषणसमासः अपररात्र इत्यर्थः । पूर्वा
दिक् पश्चिमं न भङ्ग्यादिवत् सकदेशिशदस्यैकदेशशब्दसामानाधिकरण्यादेकदे
शे पर्यवसानं ननु पश्चिमरात्रे रित्येकदेशिसमासः । तद्विधायके पूर्वापरादिस्त्वैप
श्चिमशब्दग्रहणादनस्वाह । पूर्वैकदेशेत्यादिना समासान्तोपितस्वापि पूर्वापरादि
स्त्वैकदेशसमासविषयत्वादिति प्रकाशवर्थस्त्वेकदेशिसमासमेवाश्रित्य समासान्तमा
ह तन्मृग्यम् । गावश्चरन्त्यत्रेति गोचरे गवाञ्च स्थितानं वनमप्यश्चिमरात्रौ योगोचर
स्तस्मादुपारताः सन्निवृत्ताः जवेन गाम्भुवम्यतितुन्धावितुमपारयन्तोऽशकुवन्तः ।
प्रसृतपीवसेधसो ब्रह्मस्य रणात्त्वक्षीराः । ऊधस्तुक्तीवमापीनमित्यमरः ।

॥ कि० सं० ॥ धसेन डितस्त्रीयक्ष्णङ्गर्मेवमिति नियमोऽज्ञानादेशः । उत्तुकाः वत्सेषूक्तं
 ॥ संगी ४ ॥ स्थिता गवंगलास्तमर्जुनमवेक्ष्योत्तु कन्दर्पेन जालसञ्चकुः । स्वर्गेषु पशुवाग्वज्र
 ॥ ४५ ॥ दिग्नेत्रघृणिभूजले । लक्ष्यदृष्ट्यास्त्रियाम्पुंसि गौरित्युभयत्राप्यमरः । अत्र स्वभावे
 क्रिरलङ्कारः । स्वभावोक्तिरलङ्कारेयथा वदस्तु वर्णनमिति लक्षणात् ॥ १० ॥ *
 परीतमिति । सोऽर्जुनः उक्षापजये उक्षान्तरभङ्गे सति । जयश्रिया प्ररीतं वेष्टि
 तमुच्चैर्न दन्तक्षतसिन्धुरेधसमरुणसरित्तटं शरदिभवांशारदीं पुष्टिमव्यवोपच
 यन्दधन्तंगवामधिपं महोक्षं सविग्रहं मूर्तिमन्तम् । कायो देहः क्लीवपुंसौ शरीरं व
 र्णावियह इत्यमरः । दर्पमिवेत्युत्प्रेक्षा । ददर्श ॥ ११ ॥ • * — * • ॥

परीतमुक्षापजये जयश्रियानर्हन्तमुच्चैः क्षतसिन्धुरेधसम् । दद
 र्शपुष्टिन्दधतंसशारदीं सविग्रहन्दर्पमिवाधिपं जगाम् ॥ ११ ॥
 विमुच्यमानैरपितस्यमन्यरङ्गवाहिमानीविशदैः कदम्बकैः । शर
 न्नदीनाम्पुलिनैः कुतूहलङ्गलहुकूलैर्जघनैरिवादधे ॥ १२ ॥

विमुच्यमानैरिति । हिमानीविशदैर्हिमसंघातश्रुभैः । हिमानी हिमसंहतिरित्य
 मरः । इन्द्रवरुणेत्यादिना डोप् । तत्सन्तियोगादानुगागमश्च । गवां कदम्बकैः
 कर्तृभिः । कदम्बकंसमूहे श्रीफलपुष्पविशेषके इत्यमरः । मन्यरं मन्दं विमुच्यमा
 नैरपि किमुता विमुच्यमानैरिति भावः । शरन्नदीनां सस्त्रयोभिः । शरङ्गहस्तम्रावृष्ट
 निवृत्त्यर्थे न च पुलिनादर्शनादिति भावः ॥ पुलिनैः कर्तृभिर्गलहुकूलैर्जघनैरिव
 तस्यार्जुनस्य कुतूहलङ्गलैस्तु कमादधे आहितम् ॥ १२ ॥ • • • • • ॥
 गतानिति । पाण्डवोऽर्जुनः पशूमाङ्गवांसहजन्मयेषां ते सहजन्मानः सोदरा त एव
 बन्धवस्तेषाम्भावस्तत्ताताङ्गवान्यशुशुसोदराभिमानवत इत्यर्थः । गृहाश्रयं गृह्णति

॥ कि० सं० ॥ नैः पाणि विहारहारिभिः पाणि विक्षेपमनोहरैः । अङ्गहासेऽङ्गविक्षेपइत्यमरः
 ॥ सर्ग ४ ॥ । विकर्षणैर्मन्यगुणकर्षणैरपवर्तितत्रिकाः सञ्चलितनितम्बाः । यद्यपि पृष्ठवंश
 ॥ ४६ ॥ धरेत्रिकमिभ्यमरेतथाप्यत्र नितम्बो लक्ष्यते तन्नैकव्यादिति भावः ॥ १५ ॥ *
 ब्रजेति । ब्रजाजिरेषु गोष्ठप्राङ्गणेषु अधिकरणे सप्तमी । ब्रजे गोष्ठाध्ववृन्दे प्वित्य
 मरः । अमुदनादशं किनीर्गजितभ्रमवतीरिति भ्रान्तिमदलंकारः । शिखण्डिनां
 योषितो मयूरीः योषिद्वहणमौग्धातिशयात् । उन्मदयत्सु उन्मदं कुर्वन्तु तत्करो
 तीति स्थन्ताच्छतृप्रत्ययः । मयां मन्यनदण्डानां । वैशाखमन्यमन्यानमन्यामथ
 नदण्डकइत्यमरः । विवर्तनैः परिभ्रमणैः मुहुः प्रणुने युक्मिपतेष्विति स्वभावोक्तिः ।

ब्रजाजिरेष्वमुदनादशं किनीः शिखण्डिनामुन्मदयत्सु योषितः । मु
 हुः प्रणुनेषु मयान्निवर्तनैर्नदत्सुकुम्भेषु मृदङ्गमन्यरम् ॥ १६ ॥ सम
 न्यशवलितपीवरस्तनीः परिभ्रमणान्निविलोचनोत्पलाः । निरीक्षितु
 न्नोपरश्मवस्त्रवीरभिप्रवृत्ता इव वारयोषितः ॥ १७ ॥ कलापकम् ॥

कुम्भेषुकलशेषु मृदङ्गवन्मन्यरं ईषन्नदत्सु खनवत्सु सत्सु इति नाट्यसाम्योक्तिः
 । भावलक्षणे सप्तमीयम् ॥ १६ ॥ *—* ●● *—* ●● *—* ●● *—* ॥
 सइति । मन्यरं मन्दमावलिताञ्चलाः पीवरस्तनायासान्तास्तथोक्ताः । स्वाङ्गाच्चो
 पसञ्ज्जनावसंयोगोपधादिति छोप् । परिभ्रमेण क्लान्तानि ग्लानानि विलोचनोत्पला
 नियासान्तास्तथोक्ताः वस्त्रवीरगोपीः । गोपे गोपालगोसंखगोधुगाभीरवस्त्रवा इत्य
 मरः । अभिप्रवृत्तान्मन्यन्ती गत्यर्थादकर्मकेत्यादिना कर्तृरिक्तः । गतिबुद्धिपूजा
 र्थेभ्यश्चेति चकाराद्वर्तमानार्थत्वम् । वारयोषितोपेक्षया इव । वारस्त्रीगणिकावे
 श्या इत्यमरः सोऽर्जुनो निरीक्षितुन्नोपरश्मनविरमति स्म । उपाञ्चविभाषाक

॥ कि० स० ॥ तत इति । ततः सपूर्वोक्तो यक्षः शरद्वृक्षश्चित्रं सम्प्रेक्ष्य दर्शयित्वा वर्णनीयां विष्णु-
 ॥ सर्ग ४ ॥ र्णवर्णः । शरद्वृक्षालोकने लोचनं चक्षुषम् । लोलचक्षुः सत्तृणयोरिदं भवः ।
 ॥ ४७ ॥ । तमर्जुनमर्जुनोऽपि पृष्ठे पिगां वाचमुवाच । तथा हि इदं जितज्ञोऽवसरेऽवसीदति । इदं जितं
 हृद्वृक्षोऽवसीदति । अवसरेऽपि जितोऽपि जितोऽवसीदति । नापृ-
 ष्ठं कस्यचिद्वाच्यं इति निषेधस्तत्तात्पर्यं नोक्तिरित्यर्थः । सामान्येन विशेष-
 यस्तत्त्वज्ञानरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ २० ॥ •••••
 इति मिति । हे पार्थ शिवायाः कस्याश्चकारिण्याः नियतेः । दैवदिष्टं भागधेयं भाग्य-

ततः सम्प्रेक्ष्य शरद्वृक्षश्चित्रं शरद्वृक्षालोकने लोलचक्षुषम् । उ-
 वाचयक्षस्तमनोऽपि पिगां वाचमुवाच । इति जितोऽवसरेऽवसीदति ॥ २० ॥
 इति शिवायानियतेरिवास्तिः कृतार्थयन्तो जगतः फलैः क्रिया । ज-
 यश्चित्रं पृथक्सेतुने शरत्प्रसन्नाम्बुरनम्बुकारिणा ॥ २१ ॥
 उपैति सस्यम्परिणामरम्यता नदीरनैः ह्यमपङ्कता महीम् । न-
 वैगुणैः सम्प्रतिसंस्तवस्थिरनिरोहितम्ये मघनागमश्रियः ॥ २२ ॥

स्वनियतिविधिरित्यमरः । शुभावाहं दैवस्थायतिः प्रसन्नदामकीर्तिः । सैव जगतः
 क्रियाकृत्यादिकर्मणि फलैर्लभैः । साभनियन्त्रियोगेषु बौद्धभावे धने फलमिति
 वैजयन्ती । कृतार्थयन्तोऽपि फलयन्तोऽपि प्रसन्नाम्बुर्निर्मलोदकाश्च नववारिदानी-
 र्जलमेघाश्च मेनविशेषश्च ह्येनवृषावापृथिव्योरानुकूल्यं सूचयति । इत्यंशरत्ने ज-
 यश्चित्रं पृथक्सेतु । आशीरर्थे लोह ॥ २१ ॥ •••••
 उपैतीति । सस्यं ब्रह्मादिकम्परिणामेन परिष्ठाकेन रम्यतामुपैति । नदीरनैः ह्य-
 त्पङ्कतारूपमुपैति । महीमपङ्कतातिष्ठान्मुपैति । तथा हि । सम्प्रति नैः

॥ कि० सं० ॥

॥ सर्ग ४ ॥

॥ ४८ ॥

मदुतः स्वरोलक्ष्यते शिरसिडनो मयूरस्य सन्निधिनिडदितेऽप्येस्तरे रते कूजिते वा
अंविहाय श्रुतिः श्रुतिः । कर्णं शिरस्यैव श्रुतिः स्वोऽवसंश्रय इत्यमरः ।
उन्मादहंससिः स्वानं मत्तमगलकूजितं श्रुतिभजते । नन्वकाण्डे परिचितपरिचय
रेणापरिचिते कर्णं प्रीत्युदय इत्याहं कर्णार्थो नारदस्यति । गुह्य इति । प्रीतिः प्रीतिः
प्रियः । इगुपधशाप्रिकिरः कर्णं निरूपययः । प्रियत्वे प्रीतिरुत्तरे गुह्या अधिकतः
नियुक्ताः संस्त्वः परिचयो नाधिकतः न समर्थः प्रेमाधाने गुह्यवत्प्रत्येकाकक्ष परिचय
इत्यर्थः ॥ २५ ॥ ●● **~** ●● **~** ●● ॥
अमीति । अर्धकयून्स्वानगुच्छविभूतीनिष्ठकुलम्भृतः । स्वाम्यो गुच्छस्तुहा

विहायवाञ्छामुदिते मदाध्यादृक्ककरुस्वरुने निःसगिडनः । श्रु
तिः श्रुत्युन्मादहंसनिःस्वर्नमुखाः प्रियत्वेऽधिकतानसंस्त्वः ॥ २५ ॥
अमीपृथुस्तम्भृतः पिच्छताङ्गताविषाकेन फलस्य शालयः । वि
कासिवाप्राग्मसिगन्धस्तुचितमन्तिनिष्ठातुमिषासितोत्पलम् ॥ २६ ॥

दिनइत्यमरः । फलस्य प्रसवस्तुविषाकेन्यपरिहामेतपिच्छताङ्गताः शालयोर्वी
हिविशेषः । अप्राग्मसिगन्धस्तुचितः । पुष्पपुष्पकयोर्वीषाकेदारुः श्वेदइत्यमरः ।
विकसतीति विषासि विषासितंगन्धेन स्तुचितं तापिदमसितोत्पलमिति विधानम्
नि । सिद्धातुमिषेतपाठेऽहमिष्यर्थः । निर्दिष्टयितुं वा । निर्दिष्टननुनिष्ठातुमिष्य
र्थनालोचनेऽहमिष्यमरः । अथवा च समरमन्तिस्वजमनस्तुतिद्याय फलमुत्प्रेक्ष
तइति फलोत्प्रेक्षा ॥ २६ ॥ ●●● *~* ●●● *~* ●●● ॥
अथ च मूर्ध्नि कलापकमाह । मृणाणि नीजामिति । मृणाणि नीजानामप्युत्प्रेक्षा नानाभि
वाहिरित्यर्थः न च नुरञ्जितन्तर्गन्धमापादितमित्यर्थः । तथा च मृगपक्षशोभ

यामद्वन्द्वलकान्याश्चर्येनेत्यर्थः । विभिन्नमिश्रितम् । तथास्फुरच्छालिशिखा
 पिशाङ्गितंस्फुरद्भिः कलमायैःपङ्कलीकृतमित्यनानावर्णत्वाद्द्रुतंविगलितमहिवि
 द्विधैवृत्रशत्रौरिन्द्रस्य । सर्पैवृत्रासुरेऽप्यहिरिति वैजयन्ती । धनुःखण्डमिव
 स्थितन्नित्यसमासेऽन्तरपदस्थस्येति विसर्जनीयस्येति सस्यत्वम् । पयोवप्राम्भः
 अपदिश्यव्याजीकृत्यधावतामित्यागामिनासम्बन्धः । अत्रधनुःखण्डस्यद्रुतस्यलोकेऽ
 प्रसिद्धत्वादुत्प्रेक्ष्यंनोपमा ॥ २७ ॥ • • • • •
 विपांड्विति । विपाण्डुशुभ्रमनिलोद्धतमनिलोक्षिप्तं सप्त सप्तपलाशानि पत्राणि पर्वसु
 येयान्ते वृक्षाः सप्तपलाशाः कचित्संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये वीप्सार्थत्वं हेतुपक्षादिबदि

मृणालिनीनामनुरञ्जितं त्विषा विभिन्नमम्भोजपलाशशोभया । पयःस्फु
 रच्छालिशिखापिशाङ्गितन्द्रुतधनुःखण्डमिवाहिविद्विषः ॥ २७ ॥
 विपाण्डुसंव्यानमिवानिलोद्धतं निरुन्धतीः सप्तपलाशजं रजः । अना
 विलोन्मीलितवाणचक्षुषः सपुष्पहासावनराजियोजितः ॥ २८ ॥

मयुक्तम् । तेषाम्पुष्पाणिसप्तपलाशानि । द्विहीनम्यसवे सर्वमित्यमरः । फलेलुगित्य
 षोलुक् । तेषुजातंसप्तपलाशजं रजः परागः । संव्यानमुत्तरीयमिव । संव्यानमुत्त
 रीयञ्चेत्यमरः । निरुन्धतीर्निवारयन्तीः प्रावृतवतीरितियावत् । अनाविलान्य
 कलुषाणि उन्मीलितानि च वाणानि लसैरैयकाणि चक्षुष्यां सान्तास्तथोक्ताः । नी
 लस्वर्यगलोदासीवाणोदन्पाक्वपीति धन्वन्तरिः । पुष्पाणि हासावतैः स
 ह्वर्जन्त इति सपुष्पहासाः वनराजं यो योषित इव वनराजियोजितः ता अपदिश्येत्य
 न्वयः । अवसंव्यानमिवेत्युपमैव अन्यत्रोपमितसमासेति जिह्वम् । यथाकाचित्के
 तत्रिक्कामुकेनाक्षिप्तं सताश्रुर्कनिरुन्धतेतद्वदिति भावः ॥ २८ ॥ *—* ॥

॥ कि० स० ॥ अदीपितमिति । वैद्युतजातवेदसावैद्युताग्निता अदीपितमप्रेकाशिनं विद्युत्प्रकाश
 ॥ सर्ग ४ ॥ स्य दृष्टि विधात कत्वा तद्वाहिष्मंगुण इति भावः । सिताम्बुदानाम्बेदैः खण्डैः तिरेहि
 ॥ ४७ ॥ तातपम् । तद्दृष्टिवाधोनाप्यातपवाध इति भावः । सान्तरवारिशीकरैः विरञ्जाम्
 कशैस्तान्तरं धीप्रमथ्यं सरोजवायुभिः शिवं रम्यं नभोवर्त्मचापदिश्येति स्वभावोक्ति
 रलंकारः ॥ २७ ॥ • • • • •
 सितेति । अपदिश्यधावतामिति पूर्वश्लोकत्रयोक्तमप्ययः प्रभृति कमुद्दिश्यधावताम
 मीधांसितच्छदानामपतत्रोणां हंसानाम् । हंसास्तु श्वेतगर्भश्च काङ्गामानसौ कश्च

अदीपितं वैद्युतजातवेदसासिताम्बुदच्छेदतिरेहितातपम् । तता
 न्तरं सान्तरवारिशीकरैः शिवं नभोवर्त्मसरोजवायुभिः ॥ २७ ॥
 सितच्छदानामपदिश्यधावतां रतैरमीधांसि यिताः पतत्रिणाम् । प्र
 कुर्वते वारिदशे धनिर्गताः परस्परसत्तापमिवामलादिशः ॥ ३० ॥ कलार
 पकम् ॥ विहारभूमेरविधोयमुत्तुकाः शरीरजेभ्यश्च्युतयूथपङ्क्तयः ।
 असक्तमूधांसि पयःक्षरन्त्यमरूपाय नानीवनयन्ति धेनवः ॥ ३१ ॥

इत्यमरः । रतैः श्वैर्ययिताः दृढाः । ययितं गुम्फितं दृढमिषमरः । वारिदशे
 धनिर्गतामेधोपरोधनिर्मुक्ताः अतएवामलाः प्रसत्तादिशः परस्परसत्तापं प्रकुर्वन्त इव
 दिष्ट्यामेधोपरोधनिर्मुक्तश्चित्तदुच्छिता इति हंसकूजिनत्वाज्जेतपरस्परमाधो
 पन्तीत्युपेक्षा ॥ ३० ॥ * • • • • *
 विहारेति । विहारभूमेरपरस्परसत्तापमिवामलादिशः । आगच्छन्त्य इति शेषः । अभि
 धोयमुत्तुकाः ब्रह्मपुत्र्युत्तरिण्यः कलप्रेक्षेति भावः । योयश्चाभीरपत्नीत्यादित्य
 मरः । चुतानुदितामूथानां कलानामपि प्रेक्षेति भावः । सञ्जातौ

॥ कि० सं० ॥ यच्चित्तमिदं मृतेवर्त्तिमृगी कदम्बकङ्कतुर्भूयसो मतिमहती विप्रत्तामनुमिच्छामः ।
 ॥ सर्ग ४ ॥ अदेः सन्ननादुप्रत्ययः लुङ् सनोयास्त्रितिषसादेशः अपहायौद्धत्वा सस्यंताभ्येतिने
 ॥ ५० ॥ प्रैति । गीतासक्त्याश्रुधमपिनगणयतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ •—• ॥ •—• ॥
 असाविति । शिरसायेशमूर्द्धाऽवनमन्यमन्नपि अनास्था परयाऽनादरपरया
 सरोरुहिण्या अवधीरितोऽवज्ञातः अभ्यसा सहचरभूतेनेतिभावः । श्रुयन्नसौ कल
 मः शालिविशेषो मनेभुवातप्लव्वाकामार्तद्वाभिपासुतामुपैति । अत्रानास्थापर
 येति प्रकृतसरोरुहिणीविशेषणसामर्थ्यात्प्रस्तुतनायिकाप्रतीतेस्समासोक्तिरुक्तिष्ठ
 मानायासरोरुहिण्याः प्रतीयमानयानायिकया सहभेदेऽप्यभेदलक्षणातिशयोक्ति

असावनास्थापरयावधीरितः सरोरुहिण्या शिरसानमन्नपि । उ
 प्रैतिश्रुयन्नकलमः सहाम्भसामनेभुवातप्लव्वाभिपासुताम् ॥ ३४ ॥
 अमी समुद्धूतसरोजरेणुनाहृताहृतासारकणेन वायुना । उपा
 गमेदुश्चरिताद्वापदाङ्गतिन्ननिच्छेनुमर्षासलीमुखाः ॥ ३५ ॥

अहिम्नाऽवधीरशक्त्या सम्भन्निर्वहतीति मनेभुवातप्लव्वावेत्युत्प्रेक्षा निर्वहिके
 त्यतिशयोक्त्यनुप्राणितसमासोक्त्युपमसोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३४ ॥ * * ॥
 अमीति । समुद्धूतसरोजरेणुनेति सौरभ्योक्तिः हृतासारकणेनोपताम्बुकणेने
 ति शैत्योक्तिः । धारासम्पत्तसासारदृश्यमरः । वायुनाहृता अकृष्टा अमीष्विनीमु
 खाभृङ्गा आपदामुपगमेरुजादिभयागमेदुश्चरितादुष्टकर्माशसौ सदयइवग
 म्यनइति । गतिङ्गमम् । गन्तव्यदेशीयायं गमेगतिरिति त्रैकयन्ती । मिच्छेनु
 प्राणमसमर्षः । एकचत्रयोः सार्वत्रिकत्वेनोपादानादनिच्छयादन्वयभयाभ्यन्ता
 दितिभावः ॥ ३५ ॥ •—• ॥ •—• ॥ •—• ॥ •—• ॥ •—• ॥ •—• ॥

मुखैरिति । विद्रुमभङ्गलोहितैर्मुखैःपिंशङ्गोऽपिहङ्गवर्षः कलमस्यप्रियाःश्यामा
 मागिविभ्रतीव्यक्तशरीरकोमलाविकम्पिताशरीरसर्वार्थः सौश्रुकावलिर्गौतमिद्रु
 इन्द्रस्यधनुषःअयमनुगच्छत्यनुकरोति नानावर्णत्वाद्विद्रुमभङ्गतिरिवाभातीसुषमा
 लङ्कारः ॥ ३६ ॥ * * * * *
 इतीति । अथतत्रतस्मिन्पूर्वाक्तयक्षेइतीत्यङ्गययनिसतिनातिदूराद्वनतिदूरादु
 पह्वरइत्यर्थः । नजर्यस्यनशदस्यसुप्तुपेतिसमासः । पिहितोऽक्षरश्मिविस्मृति
 रोहितार्कमण्डलइत्यौन्नयोक्तिः । नगाधिरजोहिमाद्रिःत्रिगुणितोऽक्षरश्मिभ्राजयेवा
 न्तेतथोक्ताः । अतएवश्रुक्ताभासःद्वयोरन्यतरस्यविशेष्यत्वाविवक्षायांविशेषणस

मुखैरसौविद्रुमभङ्गलोहितैर्मुखाःपिंशङ्गोऽपिहङ्गवर्षः कलमस्यप्रियाः । सु
 कावलिर्गौतमिशरीरकोमलाधनुःअयङ्गोऽभिद्रुमगच्छति ॥ ३६ ॥
 इतिकथयतितत्रनातिदूरादथददृशेपिहितोऽक्षरश्मिविम्बः । वि
 गलितजलभारश्रुक्ताभासमिवयद्वाङ्मुखाद्गगाधिरजः ॥ ३७ ॥

मासः । तेषांविगलितजलभारश्रुक्ताभासांश्रुभ्राणाममुमुचांनिचयइवमेघवृन्दइ
 वददृशेदृष्टम् ॥ ३७ ॥ * * * * *
 तमिति । जिह्वुरर्जुनोऽतनुर्भिर्महतीभिर्वनसजिभिःश्यामिताःश्यामलाऽपत्यका
 न्नाश्चासन्नभूमिप्रदेशःयस्यतन्तथोक्तम् । उपत्यकाऽद्रेरसन्नाभूमिरूर्ध्वमधिव्यके
 व्यमरः । उपाधिभ्यान्यकन्नासन्नारूढयोरित्येकन्यत्ययः । उपरिहिमानोभिर्हि
 मसंघातैःगौरंश्रुभ्रन्नगंहिमाद्रिमासाद्याऽपगतोनिवृत्तोमदरगोयस्यतस्य । असि
 तनीलमधरंवासःउत्तरीयंविभ्रतोधृतवतःसीरंहलम्पासौयस्यतस्यसीरपाणे
 र्हलायुधस्य । हलायुधः । नीलाम्बरैरौहिषेयस्तालांकोमुसलोहलो । सङ्घर्षः

॥कि०स०॥ सीरपाणिरिचमरः । सप्तम्युपमानपूर्वपदस्येतिवज्जब्रोहिः प्रहरणार्थेभ्यः परे
॥सर्ग ४॥ निष्ठासप्तम्यौस्तइतिसप्तम्याम्परनिपातः लक्ष्मींशोभामनुसस्मारस्मृतवान् । अत्र
॥ ५९ ॥ सदृशदर्शनेन सदृशान्तरस्य स्मरणस्मरणलङ्कारः । सदृशं सदृशानुभवाद्य

तमत्तनुवनराजिज्ञ्यामितोपनयकान्तमगमुपरिहिमानीगौरमासाद्यजिष्णुः । य
पगतमदरागस्यानुसस्मारलक्ष्मीमसितमधरवासोविभ्रतः सीरपाणे ॥ ३८ ॥
इति श्रीभारविद्यतौकिशतार्जुनीये महाकाव्येशरद्वर्णनो नाम चतुर्थः स्मर्गः ॥ ४ ॥

चस्मर्यतेतत्स्मरणमिति विद्याधरः ॥ ३८ ॥ * ॥ इति श्रीमहोपाध्यायकोल
चलमस्मिनाषस्वरिविरचितायां किशतार्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायाञ्च
चतुर्थः स्मर्गः ॥ ४ ॥ • • • • •

अथ हिमवद्वर्षे नमारभते तत्र पञ्चदंशभिकुलकमाह । अथेति । अथानन्तरं
 सौऽर्जुनः मेरुमहीभृतो हेमाद्रेर्जयायनुजयार्थे वा । नुशब्दोऽत्र वितर्कः । नृपृच्छा
 कां वितर्कचेत्यमरः । रभसेवेगः । रभसेवेगहर्षयोरिति बैजयन्ती । तद्वत्या
 रभस्यातीवोत्कटतयेतियावत् । अर्शश्चादित्वादच्प्रत्ययः । दिमन्तानादिदृक्ष
 यानुदृष्टमिच्छयावानभौन्तरिक्षमिच्छयितुं अतिक्रमिषुं वा समुदितं समुत्पतितमि
 वस्थितमित्यर्थः । कुतः उच्छ्रितमुन्नतं हिमस्याचलं हिमाचलमभिययौ अत्राभिद्यौ
 तितानेकफलविशिष्टाश्चैन्नवगुणानिमित्ता उन्नतानि कियोत्प्रेक्षासाचव्यञ्जकाप्रयो
 गान्प्रतीयमानेति संक्षेपः । द्रुतविलंबितंवृत्तम् । द्रुतविलम्बितमाहनभोभराविति

अथ जयायनु मेरुमहीभृतो रभस्यानुदिगन्तदिदृक्षया । अ
 भिययौ सहिमाचलमुच्छ्रितं समुदितं नु विलंघयितुन्नभः ॥ १ ॥
 तपनमगडलेन दीपितमेकतः सततनैशतमेवृतमन्यतः । हसि
 तभिन्नतमिस्रचयम्पुःशिवमिषानुगतङ्गजचर्मणा ॥ २ ॥

लक्षणात् ॥ १ ॥ ०*० ॥ ०*० ॥ ०**० ॥ ०**० ॥ ०*० ॥ ०*० ॥
 तपनेति । एकतः एकस्मिन्भागे सार्वविभक्तिकस्तसिः तपनमगडलेन दीपितम्यका
 शितं अन्यतो न्यस्मिन्भागे सक्तनेन निविद्धेन नैशेन निशिभवेन तमसावृतं एकत्राह्वा
 रान्याम्नान्यवसङ्गतमित्यर्थः । अतएव पुनरेऽग्रे हसितेनादृहामेन विभिन्नतमिस्रच
 यन्निरसतमस्तोमन्तथागजचर्मणा अनुगतम्यच्चाह्वाप्तं । पश्चात्सादृश्ययोरन्वि
 त्यमरः । शिवमिव स्थितम् । तपन्तेजः प्रसासेप्यस्य कारणमिव कुत्रचित्परि समा
 प्यत इति महत्वातिशयोक्तिः ॥ २ ॥ ० ० — ० ० ** ० ० — ० ० ॥
 क्षितीति । परस्परं अन्योन्ये कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नोद्भवेन तद्वतिवक्तव्यत्वात्परश

॥ कि० सं० ॥ इत्यादिभावः । समासवच्चङ्गलं यदा समासवत्प्रथमैकवचनन्तदा पूर्वपदस्यैव
 ॥ सर्ग ५ ॥ वक्तव्यत्वात्प्रथमैकवचनम् । सुहृकक्तादित्यादिसर्जनीयस्य सत्त्वमङ्गवचन
 ॥ ५२ ॥ ज्ञानोन्मिश्र इवत् । यथाभावे ज्ञानोन्मेषां पुष्करैरमृशना इति । अदृष्टपरस्य
 शयैस्तैः अदृष्टपरस्य सौख्योक्तैः । क्षितौ नभसि सूरलोके च निवसन्तीति तैस्तथा
 क्तैः भूर्भुवः स्वर्लोकवासिभिरित्यर्थः । कृतनिकेतं कृतास्वदं अतएव शम्भुना विभुतां
 स्वसामर्थ्यं प्रययितुं अभिनिर्मितं भुजगताम्रतिनिधिमुत्कृतिमवस्थितमनुप्रेक्षा ।
 प्रतिकृतिरर्चाः पुंसि प्रतिनिधिरूपमोपमानं स्यादित्यमरः । त्रैलोक्यज्ञाध्यापमाप

क्षितिनभसूरलोकनिवासिभिः कृतनिकेतमदृष्टपरसरैः । प्रय
 यितुं विभुतामभिनिर्मितमप्रतिनिधिमुत्कृतिमवस्थितमनुप्रेक्षा ॥ ३ ॥
 भुजगस्य सितेन नभःश्रिता कनकराजिविश्रितसानुना । समु
 दितन्निचयेन तडित्वर्ते लघवता शरदम्बुदसंहतिम् ॥ ४ ॥
 मणिमयूषचयामुकभासुसूरवधूपरिभुक्तामागृहाः । द
 धतमुच्चशिलान्तरगोपुराः पुरइवोदितपुष्पवनाभुवः ॥ ५ ॥

रिच्छेदुश्चेतिभावः ॥ ३ ॥ * * * ॥ * * * ॥ * * * ॥ * * * ॥
 भुजगेति । पुनश्च भुजगस्य सितेन नभःश्रिता कनकराजिविश्रितसानुना । समु
 दितन्निचयेन तडित्वर्ते लघवता शरदम्बुदसंहतिम् ॥ ४ ॥ * * * ॥ * * * ॥ * * * ॥
 मणिमयूषचयामुकभासुसूरवधूपरिभुक्तामागृहाः । द
 धतमुच्चशिलान्तरगोपुराः पुरइवोदितपुष्पवनाभुवः ॥ ५ ॥

अग्निजान्तराणि शिला मध्यानियास्तुताः उदितान्बूर्ज्जितानि पुष्पाणां वनानि यास्तु
माः अतएव पुर इव नगराणीव स्थिताः भुवो दधतम् ॥ ५ ॥ ० ० ० ० ० ॥
अविस्मेति । पुनश्च अविरतं अविच्छिन्नं उज्जितं वारियैस्तेऽविरतो ज्जितवारयो वृ
ष्टिवन्त इत्यर्थः । अतएव विपास डवश्च तैरविरतो ज्जितवारि विपासडुभिः । अतो
हि मवत्पक्षत्वं सम्भवतीति भावः । अचिरद्युति तेजसा विरहितैः । आरतनिःस्वनैः
प्रशान्तगर्ज्जितैश्च अन्यथा पक्षत्वं हानिः स्यादिति भावः । पृथुनितम्बविलम्बिभिः म
हाकटकसङ्गिभिः । कटकोत्थो नितम्बो द्रेरिष्यमरः । अम्बुदैर्दितपक्षं सज्जात
पक्षमिव स्थितम्प्राक्किन्नपक्षस्यापि हिमाद्रेर्ध्वलाम्बुदसम्बन्धात्पुनः पक्षोऽन्यतमुत्प्रे

अविरतो ज्जितवारि विपासडुभिर्विरहितैरचिरद्युति तेजसा । उ
दितपक्षमिवारतनिःस्वनैः पृथुनितम्बविलम्बिभिरम्बुदैः ॥ ६ ॥
दधति मोक्षिभिः करिभिः क्षतैस्समवतारसमैरसमैस्तटैः । विवि
धकामहिनाम्बुसंस्फुटसरोजवनोजवनानदीः ॥ ७ ॥

स्ते ॥ ६ ॥ ० * ~ * ० * ~ * ० * ~ * ० * ~ * ० ॥
दधतिमिति । पुनश्चाकरः खनिरेषामस्तोनित्यो नित्येनेत्या करिभिराकरजैः । ख
निः स्त्रियामाकरः स्यादित्यमरः । करिभिर्गजैः कर्तृभिः क्षतैर्घ्नैः समवतारेषु तीर्थे
षु समैरविधमैः असमैरसदृशैरतादृशैरनुपमैरित्यमर्यः । तटैरुपलक्षिताः त
थामहिनाम्बुसः स्नाद्योदकाः अतएव विविधेभ्यः कामेभ्यः अवगाहनाद्युपभोगेभ्यो
हिताः अनुकूलाः । अनुधीतदर्शितदर्थेभ्यो दिनासमासः स्फुटानि विकसितानि सरो
जवनानि यास्तुताः ज्वन्तावेगवतीः कुचं कन्येयादिनायुच् । नदीर्दधतम् । यमक
धृत्तानुप्रासभेदव्याख्यमेवास्कारः । अर्थलङ्कारस्त्रभ्युच्चयः तस्मात्तिदुष्करत्वाद्

॥ कि० सं० ॥ सयोषोपिनाद्रियते । तदुक्तम्यायशोयमकेचित्रेसवृद्धिर्नमृग्यते ॥ ७ ॥ * ॥
 ॥ संगी ५ ॥ नवेति । पुनश्चमवानिविनिद्राणि चयानिजपाकुसुमानिताम्रपुष्पिकाकुसुमानि
 ॥ ५३ ॥ तेषांत्वयैकवत्त्रयोयवान्तेषाम् । ओड्रपुष्पज्जपापुष्परूपिकाताम्रपुष्पिकाचेतिक्
 ग्भट्टम् । तेषांद्युतिमतांमहाश्मनांमणीनांपद्मरागाणांद्युत्यर्थः । विशेषणसाम
 र्थान्निकरेणसमूहेनहेतुनाक्वचित्निचितसंघट्टिताः । काञ्चनभित्तयोयेषुतेषुसा
 नुयुविहिताःसंध्याःसंध्यायाम्भवाः । मयूखायस्मिन्तमिवस्थितङ्काञ्चनभित्तियु
 पद्मरागप्रभाप्रसरात् । उदितसंध्यारागइवभातीत्युत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥ ॐ ॥
 पृथ्विति । पुनश्चपृथुभिःकदम्बकदम्बकैःनीपकुसुमसमूहैस्तवकैराजितं । कद

नवविनिद्रजपाकुसुमत्वेषांद्युतिमतांनिकरेणमहाश्मनाम् । वि
 हितसंध्यमयूयमिवक्वचित्निचितकाञ्चनभित्तियुसानुषु ॥ ८ ॥
 पृथुकदम्बकदम्बकराजितंयथितमालतमालवन्तफुल्लः । जघु
 तुषारतुषारजलच्छुतमृत्सदानसदाननदन्तिनम् ॥ ९ ॥

म्वमाहुःसिद्धार्थेनोपेचनिकुरंक्कइत्युभयत्रापिविभ्रः । यथितमालैःवज्रपंक्तिभिः
 तमालवद्वैष्णोपिच्छवनैसकुलमाकीर्णम् । कलस्त्वधस्तमालःस्यात्तापिच्छोपीच्य
 मरः । लघुतुषारंश्चरूपसीकरंयतुषारजलंहिमोदकन्तत् । श्योततिवर्धितम
 न्तथोक्तम् । तुषारैहिमसीकरवितिशाम्भतः । अन्येभ्योपिदृश्यतइतिक्लिप्सदाना
 खमदाःसदाननाःशोभनाननाश्चयेदन्तिनःतेधृतायेनतन्तथोक्तम् ॥ ९ ॥ * ॥
 रहितेति । पुनश्चरहितरत्नचयान्रत्नराशिरहितान्शिलोच्चयान्शिखराणिनद
 धतंश्चपलताभवनाःलतागृह्रहिताःदरीभुवोगुहाप्रदेशादधतम् । दरीतुक
 न्दरेवस्त्रीदेवखान्तविकेगुहेत्यमरः । विगतानिपुलिनानिअमुरुहणिचयासानोः

सरितो बध्व इव ताः सरिद्वधू नैदधतं । अत्र सरितामध्वौ पन्यात्पुलिनाम्बुत्हाणां
 दनजघनौ प्रम्यङ्गम्यते । अकुसुमान्महीरुहो वृक्षादधतं किन्नुरत्नादिसम्पन्ना
 नेव शिलोच्चयान्दधतमिदमर्थः । अहो विभावयानां च नजसमासः ॥ १० ॥ ॐ ॥
 व्यथितेति । पुनश्चानोरस नैऋतिर्मखलैः सरस नैऋत्यर्थः । घनेभिर्विडैः अमर
 लोकवधूजघनैः शनैर्मन्दमन्दं व्यथितसिन्धुस्थोभितनदीकं अयं अपरः स्वर्ग इति
 भावः । दयिताः प्रियाः रम्या लता वीरुधो वक्तृकाः केसरश्च ये यान्तैः तथोक्तैः । वि
 शारदो मधुगन्धो वक्त्रः सर्वकेसर इति वैज्ञानिकैः । फणभृतां कुलैरभितस्तनं व्याप्नन्ति

रहितरत्नचयान्न शिलोच्चयानपलता भवनानदरीभुवः । विपु
 लिनाम्बुत्हा न सरिद्वधूरकुसुमान्दधतन्नमहीरुहः ॥ १० ॥
 व्यथितसिन्धुमनीरस नैऋतैरमरलोकवधूजघनैर्घनैः । फण
 भृतामभिधेयितस्तनान्दयितरम्यलतावकुलैः कुलैः ॥ ११ ॥
 ससुरचापपुत्रनेकमणिप्रभैरपपयोविशदं हिमपाण्डुभिः । अवि
 चलं शिखरैरुपविधतं ध्वनितसूचितमम्बुमुचाञ्चयम् ॥ १२ ॥

याविततं विस्तृतम् ॥ ११ ॥ ॐ ॥ ॐ * ~ * ॥ ॐ * ~ * ॥ ॐ * ~ * ॥
 ससुरेति । अनेकाविचित्रा मणिप्रभायेषां तैस्तथोक्तैः हिमेन पाण्डुभिः शिखरैः ससु
 रचापं सेन्द्रचापं अपपयेति जीलः अतएव विशदं अतमपपयो विशदं अविचलं दे
 वान्निश्चलं अन्तःशिखरं अङ्गाऽस्याभूदित्यर्थः । किन्तु ध्वनितेन गज्जितेन सूचि
 तं ज्ञापितं अम्बुमुचाञ्चयमुपविभ्रतं अत्र कविकल्पितसादृश्यात् । शिखरैर्मधुसन्दे
 हे मधुनिध्यात् सन्देहो लङ्कारः ॥ १२ ॥ ॐ * ~ * ॐ * ~ * ॐ * ~ * ॥
 त्रिकेति । पुनश्च विकचवारिरुहं निर्यविकसितारविन्दमिदमर्थः । वृत्तिसामर्थ्ये

१) कश्चेनाविर्वातिभिरं वुभिर्हैतुभिः धृतसितव्यजनामिव गृहीतामलकामसमिव स्थित्य
 मिषुत्प्रेक्षा । उन्नतसानुषुसमुद्धतान्महन्ती जाह्नवी गङ्गा न्दधतम् ॥ १५ ॥ • ॥
 अनुचरेणेति । अथोऽनन्तरं । मङ्गलानन्तरम्भप्रश्नकार्येष्वथोऽथेवमरः
 । धनाधिपतेरनुचरेण यक्षेस्सनगविलोकनविस्मितमानसः सोऽर्जुनः । आदरा
 त्प्रियंवचनञ्जगदे गदितः । गदतेर्गच्छत्यदुहादित्वात्प्रधाने कर्मणि लिट् । अ
 मृष्टपरिभाषणं दोषं परिहरति । मुखरतावाचा जलं अपृष्टपरिभाषा यत्नमिति
 व्यावत् । अबसरे श्रोतुं शंकां क्षासमये विराजते हि । आकांक्षितमपृष्टोऽपि ब्रूयादि

विततशीकरसशिभिरुच्छितैरुपलरोधविवर्तिभिरम्बुभिः । द
 धतमुन्नतसानुसमुद्धतान्मृतसितव्यजनामिव जाह्नवीम् ॥ १५ ॥
 कुलकम् ॥ अनुचरेण धनाधिपतेरथोनगविलोकनविस्मितमान
 सः । सजेमरे वचनमियमादरात्मुखरतावसरे हि विराजते ॥ १६
 ॥ अत्र मेयविलोकितः प्रजांतां सहसा सन्ततिमं हंसां विहन्तुम् । अ
 नवर्तसहस्रधेवैर्वन्हिमगौरैरचलाधिपः शिशोभिः ॥ १७ ॥

तिभावः ॥ १६ ॥ • • • • •

अलमिति । हिमेन गौरैः शुभ्रैः शिशोभिः शिखरैः घनवर्त्मखं सहस्रधा कुर्वन् वि
 षाड्यप्रिवेद्युत्प्रेक्षा । एषोऽवकाधिपो हिमवान् विलोकितो दृष्टमान एव प्रजा
 न्नामं हंसां सन्ततिम्याय संघातं हंसां विहन्तुम् । अलं समर्थः । पर्याप्तवचनेष्व
 लमर्थेषु हतिवृत्तम् । औपच्यन्दसिक्कं वृत्तं । ससज्जगौ पूर्वतः ससज्जभाहतिवक्षणा
 न् । अत्रैतैस्तथैव शेषोऽप्युच्यते । ससज्जगौ पूर्वतः ससज्जभाहतिवक्षणा
 न् । अत्रैतैस्तथैव शेषोऽप्युच्यते । ससज्जगौ पूर्वतः ससज्जभाहतिवक्षणा
 न् । अत्रैतैस्तथैव शेषोऽप्युच्यते । ससज्जगौ पूर्वतः ससज्जभाहतिवक्षणा
 न् । अत्रैतैस्तथैव शेषोऽप्युच्यते । ससज्जगौ पूर्वतः ससज्जभाहतिवक्षणा

॥ कि० सं० ॥ व्यः । अन्तरं मध्यभागं पुरुषे तन्तरन्तत्वं दुरधिगमैः दुर्यस्यैः दुःखेनाधिगन्तुमशक्यैः
 ॥ संग्र० ५ ॥ आगमैः पुराणादिभिः किञ्चिदेव सततं वर्णयन्ति । ननु कदाचित्प्रत्यक्षेणापिनिः
 ॥ ५५ ॥ शेषभेदकत्वादिति भावः । किन्तु अतिविपिनमतिगहनं दिग्व्यापिनममुङ्गिरिम्य
 रम्पुरुषम्परमात्मानमिव परं केवलम् । परमव्ययमिच्छन्ति केवल इति विश्वः ।
 पद्मयोनिर्ब्रह्मैव वेदानां इत्यर्थः । विदो लटो वेति शंलादेशः । अत्रोपमायम
 कयोः संख्येष्टिः । क्षमावृत्तन्तुरगस्यतिर्नाभसैगः क्षमा ॥ १८ ॥ * — * ॥
 रुचिरपल्लवेति । अयंगिरिः । रुचिराणि पल्लवानि पुष्पाणि च येषां ते तथाभूता ल
 नागृहायेयुतैस्तथोक्तैरुपलसज्जलजैर्जलराशिभिः समेभिः करणैः उपकान्तङ्का

इह दुरधिगमैः किञ्चिदेवागमैः सततमसुतरं वर्णयन्त्यन्तरम् । अनु
 मतिविपिनवेददिग्व्यापिनम्पुरुषमिव परम्पद्मयोनिः परम् ॥ १८ ॥
 रुचिरपल्लवपुष्पलतागृहैरुपलसज्जलजैर्जलराशिभिः । अन्य
 तिसन्ततमुक्तुकतामयभृतिमतीरूपकान्तभिर्पल्लवैः ॥ १९ ॥

न्तसमीपे धृतिमीतीर्जैर्यवतीरपिसमीपस्थानपि प्रियान्नगणयन्तीः मानिनोरित्यर्थः ।
 । स्त्रियः सन्ततं उक्तुकतानयति तां समा नयन्ति शिथिल्यतीत्यर्थः । अथवा उपका
 न्तभृतमतीस्तुष्टिमतीरपिसुरततृप्ता अपि पुनरुक्तुकतानयतीत्यर्थः । उभयत्रा
 पुष्टोपकत्वातिशयोक्तिः । वृत्तमुक्तम् ॥ १९ ॥ * • * • * • * ॥
 सुलभैरिति । नयवतानीति मता अयवता भाग्यक्ता असदा सुलभैर्नन्यैरित्यर्थः ।
 अयैः शुभावहो विधिरित्यमरः । निधीनां महपद्मादीनां गुह्यकानां चाधिपं कवेरं
 रमयन्तीति तथोक्तैः कर्मण्यपरमैः उक्तुष्टैः धनैः करणैरमुनाश्चिन्तिभूतहेतुना अ
 तिभूता पूर्णसती जसती मदी जगती स्वर्गपातालोत्पत्तीत्यभिधीयते । अमानुषैरपि

दुर्लभाः संपदो वसम्भवन्तीति भावः । अत्र धनातिभूतेति पदार्थस्य विशेषणगत्या
 जगदतिकमणहेतुत्वेन काव्यलिङ्गन्तस्य यमकेन संसृष्टिः । प्रमिताक्षरवृत्तं ।
 प्रमिताक्षरसंज्ञोजयावितिलक्षणात् ॥ २० ॥ * * * * *
 अखिलमिति । अमुख्यगौरीगुरोर्हि मवनइदमखिलत्रयाणाम्भवानां समाह्व
 रस्त्रिभुवनमपि तद्वितार्थेत्यादिना समासः । पात्रादित्वात्त्वोत्वप्रतिषेधः । तुलां सा
 म्यमिति इति मन्ये । यत्तु यतो जनैरविदितविभवोऽज्ञातमहिमाभवानीपतिः सदा स
 नंगिरि अधिवसति । अस्मिन्वसतीत्यर्थः । उपान्वध्याङ्वसङ्गतिकमेवं अतो यन्म
 र्मेक्षेत्रमिति भावः । प्रभावतः । स्वरशरविरतिर्नैरेप्रभेति लक्षणात् ॥ २१ ॥ * *

सुलेमैस्तदानयवताऽयवतानिधिगुह्यकाधिपरमैः परमैः । अमु
 नाधनैः क्षितिभृताऽतिभृता समतीत्यभाति जगती जगती ॥ २० ॥
 अखिलमिदममुख्यगौरीगुरोस्त्रिभुवनमपि नैति मन्येतुलाम् । अ
 धिवसति सदा यदेनेज्जनेरविदितविभवोभवानीपतिः ॥ २१ ॥

वीतेति । वीतेनिवृत्ते जन्मजरसौयस्यतद्गीतजन्मजरसञ्जराया जरसन्यतरस्य
 मिति जरसादेशः । अत्र तदन्तविधेरिष्टत्वात्परत्वेन स्यादेशवाधकत्वाच्च । तथाहि
 । टाडसिङ्सामिनां स्यादिति स्यादेशवाधनात् । परत्वाज्जरसादेशं वभायेभाष्य
 क्तव्यम् । सूत्रकारमते यत्तुज्ञापकात्परवाधनम् । भवेत्तदपि टाडस्येर्न पुनर्डी
 सिसम्भवेत् । मतद्वयेपितुं ल्यङ्सिप्रत्पूर्वाधनम् । परत्वाज्जरसादेशस्तस्या
 त्स्यादेशवाधनात् । इपकञ्चाट्टाडस्योर्यवादेशैविनादिति । इकारदीर्घयोस्त
 च वैयर्थ्येति नैविना । एत्वे सवर्णो दीर्घे च रूपसिद्धिर्भवेद्युक्तः । व्यर्थं सूत्राक्षर
 व्याघातनेन मतज्ञापकमप्युक्ती । स्वातंत्र्याज्जरसादेशे जगौ पूर्वस्यवाधनात् । समर्थन

सूरतविशेषस्तुजातावेकवचनंसूरतविशेषानित्यर्थः । शंसन्तिस्तूचयन्तीत्यर्थः ।
 अजलाक्षणादिपदार्थानांसूरतविशेषशंसनम्प्रतिविशेषगत्याहेतुत्वोक्त्याका
 वलिङ्गमलङ्कारः यमकेन संख्यते । जलधरमालावृत्तम् । मभूसौमःस्याज्जलध
 रमालेति लक्षणात् । धेनुकादिवन्धलक्षणानुरतिरहस्ये । न्यस्तहस्तयुगलानि
 जेपदेयोषिदेतिकटिरूढवल्गुभा । अयतोयदिशनैरधोमुखीधेनुकंवृषवदुम्नते
 प्रिये ॥ १ ॥ स्वेच्छयाभ्रमतिवल्गुभेपियायोषिदाचरतिवल्गुभायितम् । व्यानतं
 रनमिदंयद्विप्रियास्यादधोमुखचतुष्पदाकृतिः ॥ २ ॥ तत्कटिसमधिरुह्यवल्गु
 भःस्याद्दृष्टादिपशुसंस्थितिस्थितः । चक्रवल्गुमतिकुञ्चित्रिकाभ्रामरनिगदितं
 समुद्रवम् ॥ ३ ॥ सर्वतःकटिपरिभ्रमोयदिप्रेखपूर्वमिदमुक्तमारतम् । भूगतस्तु

गुणसम्पदासमधिगम्यपरंमहिमानमत्रमहितेजगताम् । नय
 शोभिन्निश्रियइवाधिपतौविरमन्तिनज्जलितुमौषधयः ॥ २४ ॥

नमुजास्यमस्तकामुन्नतांस्त्रेयमधोमुखीस्त्रियम् ॥ ४ ॥ कामतिस्वकरकृष्टमेहनेव
 ह्नुमेकरिरतन्तुच्यते ॥ प्रसारितेपाणिपादेशय्यास्पर्शमुखोरसि । उन्नतायाः
 स्त्रियाःकट्यांमार्जारकरशेविटुरितियन्यान्तरे ॥ २३ ॥ *—* *—* ॥
 गुणेति । जगतांमहितेजगद्भिःपूजितेपूज्यमाने । गतिबुद्धीत्यादिनावर्तमानेकः
 तस्यैववर्तमानइतिवह्नी । अचहिमवतिशौचधयस्तृणज्योतीधिनयशालिनि
 धिपतौत्तीतिसम्पन्नेरहिश्रियःसम्पदइवगुणसम्पदाक्षेत्रगुणसम्पत्त्या अन्यत्रसं
 ध्यादिगुणसम्पत्तिपरंमहिमानंउभयत्रापिप्रकाशसामर्थ्यसमधिगम्यज्वलितुम्य
 काशितुन्नविरमन्तिविरतंज्वलन्तीत्यर्थः । अन्यत्ररादावेवेतिभावः ॥ २४ ॥ *
 कुररीति । इहादौकुररीगणःउत्क्रोशसंघः । उत्क्रोशकुररौसमावित्यमरः ।

॥कि०स०॥ कृतरंजः कृतरवः कृतरवः कुसुमैरनताः कमलंजलं संकमलं सपद्मम् । कमलंज

॥सर्ग ५॥ कपटयोरिति विज्ञा । वरणाः हुमाः आवरं यथा सन्तावरं आवरणाः । वरणाः

॥ ५७ ॥ रसाः सेतुस्तिकशाकः कुमारकदम्बरः । सतसदाः सोभीतः । मूलेऽस्मिन् शीरमणि

याम् । अभयन्नलदं सेवामिदमरः । अनलं सन्तापेष्टुन्ति एषा इयन्ति मयस्मी

नलदाः सनलदाश्च ताः अनलदाः सिन्धवो नष्टाः करिणां मुदे भवन्तीति शेषः । न

कुत्राप्युक्तवैपरीत्यमिति भावः ॥ २५ ॥ *—* • *—* • *—* • *—* ॥

सादृश्यमिति । एतस्मिन् पर्वते अपनिवृत्तगन्धैः सादृश्यं कृतं कृत्राप्युक्तवैपरीत्यं

मदजलसेकजमामोदं परिमलं दधाने विभ्राणः । अनलवलीनालिः सन्त्यक्तभृङ्गः

कुररीगणः कृतरवस्तुरवः कुसुमानताः सकमलं कमलम् । इह

सिन्धवश्च वरणा वरणाः करिणां मुदे सनलदानलदाः ॥ २५ ॥

सादृश्यं कृतमपनिवृत्तगन्धैः शमोदं मदजलसेकजमामोदं । एतस्मिन्

नमदयतिको किलानकालेलीनालिः सुरकरिणां कपोलकायः ॥ २६ ॥

सुरकरिणां कपोलकायः । कपोलानां कायः कपोलानाम् । नमदयतिको किलानकालेलीनालिः । मिति ह्रस्वः । अनलवसन्तरूप

कारणाभावेऽपि मदास्थकथीत्यतिकथनाद्विभावनात्कारः । तदुक्तम् । कारणेन

विनाकार्यस्योपपत्तिः स्याद्विभावेति । अतगन्धैः सादृश्यं कृतं कृत्राप्युक्तवैपरीत्यं

मदजलसेकजमामोदं परिमलं दधाने विभ्राणः । अनलवलीनालिः सन्त्यक्तभृङ्गः

मदजलसेकजमामोदं परिमलं दधाने विभ्राणः । अनलवलीनालिः सन्त्यक्तभृङ्गः

मदजलसेकजमामोदं परिमलं दधाने विभ्राणः । अनलवलीनालिः सन्त्यक्तभृङ्गः

मदजलसेकजमामोदं परिमलं दधाने विभ्राणः । अनलवलीनालिः सन्त्यक्तभृङ्गः

मदजलसेकजमामोदं परिमलं दधाने विभ्राणः । अनलवलीनालिः सन्त्यक्तभृङ्गः

मदजलसेकजमामोदं परिमलं दधाने विभ्राणः । अनलवलीनालिः सन्त्यक्तभृङ्गः

॥ कि० स० ॥ याविलोभयान्था इति भावः । यादां विजलं जनाव इत्यमरः । भवन्त्याः भवपत्न्याः फ्र
 ॥ सर्ग ५ ॥ योगकालापेक्षेयं निर्देशः । इन्द्रवज्राभवेत्यादिना डीष् अनुगागमस्य । करैकदे
 ॥ ५८ ॥ अस्योपिकरत्वाद्यज्ञसौकरश्चेति समानाधिकरणे समासः । अतएव वामना । ध
 स्ताय हस्तादयोर्गुणगुणिनोरभेदाविति । तत्र य करम्भवः शिवः श्योतन्निदाघस
 किलाङ्गुलिनास्ववत्खेदाङ्गुलिनेति सान्विकोक्तिः । करेणाश्वगिर्यालं वतगृहीतवान् ।
 अत्राङ्गुतातीतवृत्तान्तस्य प्रत्यक्षवदभिधानाद्भावविकलाङ्गारः । अतोतानागतेयप्र
 त्यक्षवदलक्षिते । अत्यङ्गुतार्थकार्यत्वाद्भावविकलाङ्गुतादुदाहृतमितिलक्षणात् । वसन्त
 बिलकावृत्तम् ॥ २६ ॥ *—* ॥ ३३३ ॥ *—* ॥ ३३३ ॥ *—* ॥

ईशार्थमम्भसिन्धिरयतपञ्चरक्त्यायादेविलङ्घनधिलोलविलोभमायाः । आ
 लम्बतायकरमत्रभवोभयान्थाः श्योतन्निदाघसलिलाङ्गुलिना करेण ॥ २६ ॥
 येनापविद्धसलिलः स्फुटनागसङ्गादेवासुरैरमृतमम्भुनिधिर्ममध्ये । व्या
 वर्त्तनैरहिपतेरयमाहिताङ्गः खं व्यलिखन्निवेदिभोतिसमन्दराद्रिः ॥ ३० ॥

येनेति । देवाश्चासुराश्चैर्देवासुरैः येषां च विरोधोऽशाश्वतिकइति नैकवद्भावः ।
 एयं यतः कार्यतएव विरोधेन गोव्याघ्रादिवच्छाश्वतिकइत्याङ्गः । येन मन्दराद्रि
 श्यामम्यदगङ्गीकृतेनेति भावः । अपविद्धसलिलः क्षिप्तजलः अतएव स्फुटनागसङ्गा
 पातालं यस्मिन् सोऽम्भुनिधिरमृतं ममध्ये मथितम् । मथानेर्द्विकर्मकत्वात् दुहा
 दित्वात्प्रधाने कर्मणि लिट् । अहिपतेर्मध्यगुणोक्तस्य वासुकेरित्यर्थः । मथानं म
 न्दरं कृत्वानेत्रं कृत्वानुवासात्किमिति भारतवचनात् । व्यावर्त्तनैर्वैद्यनैराहिताङ्गः क
 तचिङ्गः सोयं मन्दराद्रिः खं आकाशं व्यालिखन् व्यापाठयन्निबिभाति । अत्रौन्नयानु
 पादानेनैव खलेखनेनोत्प्रेक्षणादनुपात्रगुणानिमित्ताक्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा ॥ ३० ॥ *

॥कि०स०॥ सरःकौतुकस्त्रयस्यतेन । आहुःप्रतिसरंहस्तस्त्रेमुख्येचमण्डनइतिविश्वः ॥

॥सर्ग ५॥ करेणसलीचमगृह्यतेतिदेवस्यपार्वतीपरिणयनवर्णनम् । ईशार्थमित्यत्रत्वमुपह

॥ ५७ ॥ साचेक्तिरित्यपौनरुक्त्यम् । भाविकमेवालङ्कारः ॥ ३३ ॥ * * * * *

कामद्विरिति । इहादौघनपदवीमाकाशं कामद्विर्योपुनानैरनेकसंख्यैः परस
हस्रैरित्यर्थः । कचिदनेकवर्णैरितिप्रामादिकः पाठइतिवैयर्थ्यात्प्राधाताचेति ।
प्रुचिमणिभ्यःस्फटिकेभ्योजन्मयेषानैः । जन्माद्युत्तरपदेवउब्रोहिर्यधिकर
णोपीष्यतेइतिवामनः । तेजोभिर्विभिन्नोविमिश्रः इतएवपर्यस्यन्प्रसर्पन्प्रसप्ते
स्सवितुरुत्साणांकिरणानान्निच्योनिकरः । सहस्रमितिसंख्यासहस्रसंख्यातांस्व

कामद्विर्यनपदवीमनेकसंख्यैस्तेजोभिःप्रुचिमणिजन्मभिर्विभिन्नः ॥

उत्साणाव्यभिचरतीचसप्तसप्तेःपर्यस्यन्निहनिचयःसहस्रसंख्याम्

॥ ३४ ॥ व्यधत्तयस्मिन्पुरमुच्चगोपुरमुगंविजेतुर्धृतयेधनाधिपः ।

संयथकैलासउपान्तसर्पिणःकरोत्यकालास्तमयविवस्वतः ॥ ३५ ॥

नियतामितिशेषः । व्यभिचरतिइतिकामतीवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ३४ ॥ * * * * *

व्यधत्तेति । यस्मिन्कैलासेधनाधिपःकुबेरःपुगंविजेतुःशिवस्यधृतयेसनोषायेच

गोपुरमुन्नतपुरद्वारम् । पुरद्वारन्तुगोपुरमित्यमरः । पुरमलकास्याम्पुरींय

धत्तनिर्मितवान्तत्सखित्वादिनिभावः । संयथकैलासउपान्तसर्पिणःप्रान्तचारि

णोविवस्वतोऽकालेप्रसिद्धेतरकालेइत्यमरकुरोतीवेत्युत्प्रेक्षा । वस्तुतस्तुतत्कार

णभावाह्यंनकाप्रयोगाद्भूम्योत्प्रेक्षा । साचोपान्तवर्तितयाऽसम्बन्धेसम्बन्धलक्ष

णातिशयोक्त्युत्थापितेतिविवेकः । अस्मिन्मितिमकारान्तमव्ययम् । तस्यपचाद्युज्जने

नायशब्देनवष्टीसमासः । वंशस्थंभूतमुक्तम् ॥ ३५ ॥ * * * * *

नानेति । अमुष्मिन्केलासेऽन्तःसानुसानुधित्यर्थः । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । न
नारदज्योतिषां सन्निपातैर्व्यतिकरैः कृत्तेषु कृदितेषु । वादान्तशान्तेत्यादिनानिपा
तेः । वप्रान्तरेषुकटकान्तरेषु बद्धाम्बद्धामभीक्षां वद्धां दृढोत्पादितमित्यर्थः ।
नित्यवीप्सयोरिति निष्कार्ये द्विर्भावः नित्यमभीक्षा इति काशिकायाम् । एकपदञ्चै
तत् । भित्तिशङ्काम्भित्तिरिति सन्देहमावानावानभीक्ष्णमापतन् । आङ्पूर्वाद्वाधा
नोऽनृप्रत्ययः द्विर्भावादि पूर्ववत् । मातरि अन्तरिक्षेऽर्थेति गच्छति मातरि आ
वायुः इति प्रत्ययः । तत्पुरुषे कृतिवज्जलमित्यलुक् । निहन्ति निवर्त्तयति वायुस
ञ्चारश्चित्तभावोऽवधार्यत इत्यर्थः । अतो निश्चयान्तः सन्देहालङ्कारः । शालिनी

नानारदज्योतिषां सन्निपातैश्च कृत्तेष्वन्तःसानुवप्रान्तरेषु । वद्धां वद्धां भि
त्तिशङ्काममुष्मिन्नवानावान्मातरिश्चानिहन्ति ॥ ३६ ॥ रम्यानवद्यु
तिरपैति नशाद्वलेभ्यः श्यामी भवन्त्यनुदिनं नलिनीवनानि । अस्मिन्विचि
त्रकुसुमस्तवकाचितानां शाखाभृताम्परिणमन्ति न पल्लवानि ॥ ३७ ॥

वृत्तम् ॥ ३६ ॥ • • • • • ॥
रम्येति । अस्मिन्नश्लोकादाः शब्दाणि सन्त्येप्सिति शब्दास्तेभ्यः । शाद्वलः शाद्वह
रित इत्यमरः । नडशादाद्वलच् । रम्यानवद्युतिर्नापैति किन्तु नित्येत्यर्थः । न
लिनीवनान्यनुदिनं सर्वदा श्यामी भवन्ति न कदाचित्पाण्डरी भवन्तीत्यर्थः । विचि
त्रकुसुमस्तवकैश्चितानां व्याप्तानां शाखाभृतान्तरूणाम् । पल्लवानि न परिणम
न्ति । न जीर्णानि भवन्तीत्यर्थः सर्वदानूततन्त्रेवेत्यर्थः । अत्र प्रस्तुतस्यैव तद्वस्तु
गतकान्तिस्थैर्यरूपकार्यस्य वर्णनात् । प्रस्तुतमिव कारणं कश्चिदसाधारणद्वैता
सस्यमहिमावगम्यत इति पर्यायोक्तिरलङ्कारः । तदुक्तम् । कारसंगम्यते येन

॥ कि० सं० ॥ भ्यस्तैः । क्षणं विमत्तमतङ्गजवर्जितैर्मत्तमतङ्गजरहितैः । कृतः मदस्तपितैरैरु
 ॥ सर्ग ५ ॥ वतमदसिक्तैरेव्यर्थः । मितां ह्रस्वइति ह्रस्वत्वम् । हरिचन्दनैश्चन्दनद्रुमैः सु
 ॥ ६२ ॥ रगजस्यैव वतस्य गतमप्राप्तिरनुमीयते । हरिचन्दनविशेषणैः काव्यलिङ्गमुज्जो
 यम् ॥ ४७ ॥ ०० ** ०० ** ०० ** ०० ** ०० ** ॥
 जलदेति । इहास्मिन्नद्वौ जलदजालघनैर्मैर्षवृन्दसान्द्रैरसिताश्मनामिन्द्र
 नीलानामरीचिभिर्दीधितिभिः । भानुः कशेमरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियामि
 त्थमरः । उपहतप्रचयाविघटितसंघाताच्चतस्रो दीपितकन्दराश्च प्रकाशितग

कवणकम्पनिरस्तमहाहिभिः क्षणविमत्तमतङ्गजवर्जितैः । इह
 मदस्तपितैरनुमीयते सुरगजस्य गतं हरिचन्दनैः ॥ ४७ ॥ जल
 दजालघनैरसिताश्मनामुपहतप्रचये हुमरीचिभिः । भवति दीप्ति
 रदीपितकन्दरातिमिरसं वलिनेर्बोविवस्वतः ॥ ४८ ॥ भवो भवत्त
 पिमुनेरिह शासनेन क्षात्रे स्थितः पथितपस्य हतप्रमादः । प्रायेण सद्य
 पिहितार्थकरे विधौ हि श्रेयांसि लब्धुमस्तु खानि विनान्तस्यैः ॥ ४९ ॥

ह्वराविवस्वते दीप्तिस्त्रिमिरैः संज्ञासिता व्यामिश्रिते वभवतोऽनुप्रेक्षा ॥ ४८ ॥ *
 । भवति इति । इहाद्वौ भव्योऽस्ति भवत्तपि मुनेर्वा सस्य शासनेन इन्द्रास्येन रूपेण
 क्षात्रे पथितपस्यैर्भवेत्स्थितोऽपि वीरस्यैर्ज्ञेयः । हतप्रमादोऽप्रमत्तः सन्त
 पस्यन्तपश्चरन्तु । तपस्येति कर्मणोऽर्थे सन्तपिभ्यां वार्त्तिकोऽस्ति प्रथमः । तदन्ता
 द्वातोर्लोड । न च सर्वभूतहितकारिणोऽसौ भवति । न ह्यस्ति सति विचिन्तयामिय
 र्थान्तरव्यासेनाह । प्रायेणेति । इति श्रेयांसि लब्धुमस्तु खानि विनान्तस्यैः
 नेमुनेनाह । इति श्रेयांसि लब्धुमस्तु खानि विनान्तस्यैः । इति श्रेयांसि लब्धुमस्तु खानि विनान्तस्यैः

विचित्ररवैर्विघ्नैर्विनाशोऽयं सितधुमसुखनिश्चयप्रदोऽर्थः । अतएव शक्यं
 चेद्यादिना समानकर्तृकेतिमुमुन् । अकारणवैरिणः सर्वत्र सर्वस्यापि सन्तीति भावः
 ॥ ४९ ॥ ०००—००० * ०००—००० * ०००—००० ॥
 मा भूवन्निति । तव इन्द्रियाण्येव अश्वास्तेऽपथेन हरन्तीत्यपथहरां मा भूवन्त्वाम
 पथानं मानिनीशुरित्यर्थः । माङ्गिस्तुङ्गित्याशीर्यैस्तुङ् । संतापे तपःज्ञे सति शि
 वः शिवांसाधो यसोम्यसक्तिम्यवृत्तिमुत्साहं दिशतु । किञ्चेति शार्धः । लोकपाला इ
 न्द्रादयः तमसि विषये वसं शक्तिरक्षन्तो वर्द्धयन्तः सन्तः कल्याणीं सार्धो क्रियां अनु
 स्तानमधिकफलां क्रियास्तु कुर्वन्तु । करोतेरशिविलोह ॥ ५० ॥ * ॥ ० ॥ * ॥

मा भूवन्नपथहरस्तवेन्द्रियाश्वाः संतापे दिशतु शिवः शिवाम्यसक्तिम् । र
 क्षन्तस्तपसि वल्लोकोपलाः कल्याणीं मधिकफलां क्रियां क्रियास्तु ॥
 ५० ॥ इत्युक्त्वा सपदि हितम्ययम्यार्हं धाम स्वङ्गतवतिरजराजभृत्ये ।
 सोत्कण्ठं किमपि पृथस्तुतः प्रदधौ सन्धत्ते भृशमरतिं हि सद्वियोगः ॥ ५१ ॥

इतीति । प्रियार्हं रजराजभृत्ये इति पूर्वाक्तम् । हितम्ययं वचनमिति शेषः । उ
 क्त्वासपदि स्वं स्वकीयन्धामस्थानङ्गतवतिसति पृथस्तुतोऽर्जुनः सोत्कण्ठं सौत्सुक्यं
 मपि प्रदधौ चिन्तयामास । तथा हि । सद्वियोगः सुजनवियोगो भृशमरतिं व्यथां
 सन्धत्ते करोतीत्यर्थः । अर्थान्तरन्यासः ॥ ५१ ॥ * ०—० * ०—० * ॥

नमिति । अकृशाः पूर्णाः लक्ष्म्याः शोभायस्यसः अकृशलक्ष्मीरिति वक्तुं वचनाश्रितो
 वक्तुर्वीहिः । एवमुरः प्रभृतिभ्यश्चेति कप्प्रत्ययानवकाशः । उरः प्रभृतिपाठसामर्थ्या
 देवशैषिकस्तु वैभाषिक इत्यविरोधः । सोऽर्जुनः सर्वतः सर्वत्र सारयोगादुत्कृष्टव
 स्तु प्रयोगात् । सारेबले स्थिरांशे च न्याय्येऽङ्गो वेवरे विष्णुभयत्रायमरः । अत

॥ कि०स० ॥ ति श य नी य म न ति क्तं स गी य म् । अ ने के न क उ ना अ क्त मा जा स मी प क्ते न शी घ्र भा
 ॥ सर्ग ५ ॥ वि ने ति या व त् । फ ले न का र्थ्य सि द्धा ष वि र हित म म्भू च क्तार्थ्य सि क्ते र व श्यं सो ध क
 ॥ ६३ ॥ मि त्थ र्थः । अ क्त श म त नु । चे त सा अ शं सि त म्प्रा पु मि षं शे स मि द्द्र की लं त्वं आ न्मो य

त म न ति श य नी यं स र्व तः सार यो गा द वि र हित म ने के ना क्त मा जा फ
 ले न । अ क्त श म क्त श ल क्ष्मी शे त सा शं सि तं स स्त मि व पु रू ष का रं शे
 ल म भ्या स सा द् ॥ ५२ ॥ इ ति म हो पा ध्या य श्री भा र वि ष तौ जि
 रा ता ऽ र्जु नी ये म ह्ना का ये हि म व द्द र्ण नं ता म प ञ्च मः सर्गः ॥ ५ ॥

म्यु रू ष स्य का रः क र्म तं पु रू ष का र मु क्त वि शे ष य वि शि ष्ट म्यौ रू ष मि वा भ्या स सा द् । मा
 लि नी वृ त्त म् ॥ ५२ ॥ * ॥ इ ति श्री म हो पा ध्या य म ह्नि ता य द्द र वि र चि ता यां कि
 रा ता ऽ र्जु नी ये व्या ख्या यां घ णा प थ स मा ख्या यां प ञ्च मः सर्गः ॥ ५ ॥ * ॥ • ॥ * ॥

रुचिरकृतिरिति । अथोच्चासादनानन्तरम् । रुचिरकृतिस्सौम्यवियहः । धृतसम्य
 योऽवलम्बितसन्मार्गः आकारनुरूपगुणवानित्यर्थः । यच्चाकृतिस्तत्रगुणावसन्ती
 तिसामुद्रिकाः । उपमानेषु समानमेतत् । सपुरुहृतसुतोऽर्जुनः । कनकस्य
 त्रिकारस्मानवोयस्यतङ्कनकसानुम् । गरुडसावर्ण्यार्थविशेषणमेतत् । समुदा
 येविकारवक्ष्योऽनेतिवड्वीहिरुत्तरपदलोपश्चातइन्द्रकोलम्परमः पुमान्विष्णुः ।
 पतताम्पक्षिणाम्पतिङ्गरुडमिव । त्रिभिः पथिभिर्गच्छतीति त्रिपथगाभागोरथी । अ
 न्येष्वपि दुष्यतइति डप्रत्ययः । उपपदसमासश्च । तामभितोऽभिमुखमारुरोह ।
 कभीषाभयतः शीघ्रसाकल्याभिमुखेऽभितइत्यमरः । प्रमिताक्षरवृत्तम् । प्रमिता

रुचिरकृतिः कनकसानुमथोपरमः पुमान्विपतिम्यतताम् । धृ
 तसम्ययस्त्रिपथगामभितस्तमारुरोहपुरुहृतसुतः ॥ १ ॥
 तमनिंद्यावन्दिनइवेन्द्रसुतं किहितालिनिक्शाजयध्वनयः । पवने
 रिताकुलविजिह्वाशिखाजगतीरुहोऽवचकरुः कुसुमैः ॥ २ ॥

शरसजसैरुदितेतिलक्षणात् ॥ १ ॥ *०*—*०*—*०*—*०* ॥
 अथास्यकार्यसिद्धिनिमित्तानि स्तुचयन्मार्गवर्णयति । तमिति । विहिताञ्जलि
 निक्शाजयध्वनयइवयैस्तेतथोक्ताः । पवनेरिताः पवनेन वायुनानुन्नाऽतएवाऽऽ
 कुलालोलाविजिह्वावक्राश्च शिखाः अस्मिन्निष्यन्तेतथोक्ताः । शिखाज्वालाकेतिमै
 त्त्योः शिखाश्रयायमैलिप्सितिवैजयन्ती । जगतीरुहोभूरुहः किप्चनिंद्याऽनव
 द्यायेवन्दिनः स्तुतिपाठकाइवतमिन्द्रसुतमर्जुनंकुसुमैरवचकरुः अभिववृषुरित्य
 र्थः । चट्छत्पृतामितिगुणः अत्रकिरतेर्वृक्ष्यर्थेवात्कुसुमानाङ्कुरणत्वंविशेषार्थत्वेतु
 कर्मत्वमेवयथाकदम्बान्वामावाकिरतीति । दुश्यतेच । धातूनामर्थभेदात्कारकत्व

बाङ्गमरः । समृद्धिकरींश्रेयस्करौलोकेयथादृष्टामित्यर्थः । प्रणतिन्दर्शः ।
 वासर्वलोककृष्टान्तभूतेतिभावः ॥ ५ ॥ * * * * *
 प्रबभूवेति । सोऽर्जुनः परितस्सरोजरजसाकमलरेणुनामरुणितं उत्तरीयंकुसुमा
 दिनाञ्चरुणितं संहतिमन्नीरं धन्तरङ्गभङ्गिवारितरङ्गशोभिसरित् । उत्तरीयंस्त
 नांशुकमिवस्थितंकलहंसकुलमवलोकयितुमलमन्यर्थेन प्रबभूवनशशकतत्त्वौ
 न्दय्यौ द्वेलत्वादितिभावः ॥ ६ ॥ * * * * *
 दधतीति । क्षतीः क्षतानि धदतिकृतः परिणतास्तिर्यग्दन्तप्रहारिलोद्विरदाय

अबरुणतुङ्गसुरदारुतगैतिचयेपुरःसुरसरित्पयसाम् । सद
 दर्शवेतसवनाचरिताम्यणतिम्वलीयसिसमृद्धिकरीम् ॥ ५ ॥
 प्रबभूवनालमवलोकयितुम्यरितः सरोजरजसाऽरुणितंम् । स
 रिदुत्तरीयमिवसंहतिमन्तरङ्गभङ्गिकलहंसकुलम् ॥ ६ ॥
 दधतिक्षतीः परिणतद्विरदेमुदितालियोषितिमदसुतिभिः । अ
 धिकांसरोधसिबबन्धृतिमहतेरुजन्मपिगुणायमहान् ॥ ७ ॥

स्मिन्तस्मिन् । तिर्यग्दन्तप्रहारस्तुगजः परिणतोमतइतिहलायुधः । मदसु
 तिभिर्मुदितालियोषितिरोधस्यधिकान्धृतिंप्रीतिम्वन्ध । निश्चलीकृतवानित्यर्थः ।
 तथाहि । महान्जनः रुजन्पोडयन्मपिमहतेगुणयोत्कर्षायभवति । मह
 कृत्वापीडापिप्रभावहेवेत्यर्थः । तदुक्तं गजसुगणस्यापिरोधसः प्रीतिकरत्वमिति
 भावः ॥ ७ ॥ * * * * *

अन्विति । सोऽर्जुनेऽनुहेमवप्रङ्गनकसानुसमीपे । समीपार्थेऽव्ययीभावः । अ
 रुणैः कनककान्त्युपरञ्जनादितिभावः । पृथुभिर्हूर्मिभिः समतान्त्वस्वरूपताङ्गतम्

॥ कि० सं० ॥ । सांक्ष्यात्तुर्वचनीयमिति भावः । सहभूतसहचरमियं सहशब्दस्य पञ्चदश
 ॥ सर्ग ६ ॥ नोमचरशब्देन समासः । कर्तृणैर्दीनैः रूतैः कूजितैरनुवध्नीमन्विध्यतीरयां
 ॥ ६५ ॥ गतामवनितां च कवाकीं अभिनतम् प्रकृष्टप्रेमदर्शनात्कस्य नानन्द इति भावः । अ
 चतावदूर्मीणां स्वधावस्य व्यागेनारुण्यस्वीकासतद्गुणालङ्कारः । तद्गुणः स्वगुण
 व्यागादन्योत्कृष्टगुणाश्रयादितिलक्षणात्मन्मूलाचेयञ्चकवाक्वाः स्वकान्तेतरङ्गभ्रा
 न्तिरितितद्गुणभ्रान्तिमताङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ८८ ॥ • • • • • ॥
 सितवाजिन इति । चलवीचीनां गगोरञ्जनमूर्त्तान्तरपादनन्तस्य रचनाक्रियात्

अनुहेमवप्रमर्त्यैः समताङ्गतमूर्म्भिभिः सहचरमृद्युभिः । स
 रयाङ्गनामवनिताङ्कुरैरनुवध्नीमभिनतम् रूतैः ॥ ८८ ॥
 सितवाजिनेति जगदूर्चयश्चलवीचिगगरचनापठवः । मणि
 जालमम्भसिनिमग्नमपि स्फुरितं मनोगतमिवाक्षतयः ॥ ८९ ॥
 उपलाहतेऽन्नतरङ्गधृतञ्जविनाविधूतविततं मरुता । सद
 दर्शकेतकशिखाविशदं सरितः प्रहासमिव फेनमपाम् ॥ ९० ॥

त्रपठवः समर्थाः रुचयः प्रभा । अम्भसिनिमग्नमपि मणिजालं स्वाश्रयभूतमिति भा
 वः । मनोगतं स्फुरितं सेषादिविकारमाक्षतयोधूभङ्गादिबाह्याविकाण्डवसितवा
 जिनेऽर्जुनायति जगदुःखपयामासुरिण्यर्थः ॥ ८९ ॥ • • • • • ॥
 उपलेति । उपलेशहताञ्जतयोः कृताश्चयेतरङ्गास्ते धृतञ्जविनावेगवतामरु
 तावातेन विधूतं विततञ्चकेतकस्य शिखातद्विभ्रदेमपाम्फेनमिव गङ्गा रम् । डि
 गङ्गासेभ्यः फेन इत्यमरः । सरितः प्रहासमप्युपेक्ष । सोऽर्जुने
 ददर्श ॥ ९० ॥ * ॥ • ॥ * ॥ • ॥ * ॥ • ॥ * ॥ • ॥ * ॥ • ॥ * ॥ • ॥

बल्लिति । बर्हिचन्द्रकनिभं मयूरमेचकंसदृशं । समौ चन्द्रकमेचकावित्यमरः ।
 बहुजने कथादानपयसाम्पटलज्जातावेकवचनं । बहवो मदाम्बुविन्दवद्व्यर्थः ।
 अ वगाढमन्तःप्रविष्टज्जाहेः कर्तुरित्तः । इभपतिर्दक्षितुं विकसदुन्मिषन्तंसरितो
 विलोचनशतमिवेत्युपेक्षा अस्य अर्जुनस्य धृतिमयीति विदधे ॥ ११ ॥ • • • • •
 प्रतिबोधेति । प्रतिबोधः स्फुटननिद्रापगमश्चतयत्जृम्भणं उच्छूनताजृम्भाच
 तेन विभिन्नमुखी विस्लिष्टाया विवृता स्याच । अतएव पतन्प्रसरन् अक्षौमैत्तिकमणौ
 नाम्प्रकरः स्तोमोयस्याः सा अतएव गलदश्रुविन्दुरिव स्थितेत्युपेक्षा । श्रुक्तिर्वधूरिव

बहुवर्हिचन्द्रकनिभं विदधे धृतिमस्य दानपयसाम्पटलम् । अ
 वगाढमीक्षितुमिवेभपतिम्विकसद्विलोचनशतंसरितः ॥ ११ ॥
 प्रतिबोधजृम्भणविभिन्नमुखी पुलिने सरोरुहदृशाददृशे । पत
 दच्छमैत्तिकमणिप्रकरगलदश्रुविन्दुरिव श्रुक्तिवधूः ॥ १२ ॥
 अचिरश्रुविद्रुमलताविटपस्तनुसान्द्रफेनलवसम्मलितः । स्मर
 दायिनः स्मरयति स्मभृशन्दयिताधरस्य दशनं प्रभृतः ॥ १३ ॥

पुलिने शयइति शेषः । सरोरुहदृशाऽर्जुनेन ददृशे दृष्टा । अत्र प्रतिबोधादिभिर्नि
 ष्टपदोपात्तानां प्रकृतानां श्रुक्तिवध्वोऽस्योपमारूपकयोः साधकवाधकाभावान्मुदेहा
 लङ्कारस्तत्सापेक्षचाश्रुगलनेत्येक्षेति तयो रङ्गाङ्गिभावः ॥ १२ ॥ • • • • •
 अचिरिति । अश्रुश्रुचिः सञ्ज्ञाभतनुना सान्द्रेण च फेनस्य लवेन शकलेन सम्मलितः ।
 सङ्गतो विद्रुमलतायाः विटपः पल्लवः । विटपः पल्लवे विज्ञे विस्तारे स्तम्भशखयोरि
 ति विश्वः । स्मरदायिनः कामोद्दीपकस्य दशनं प्रभृतो दन्तकान्तिकलितस्येत्यर्थः ।
 दयिताधरस्य । अधिगर्ध्यादिना यस्मि । भृशं स्मरयति स्म । लटस्तेति भूतार्थे ल

सहति । सोऽर्जुनः पुरेये सहसा समुत्पतिषोः समुत्पतितुमिच्छोः पतेः सन्ननादु
प्रत्ययः । ततिपतिदरिद्राभ्यः सन् इङ्गावक्तव्यः । इतिविकल्पादिडागमः फणि

ताःसखीरिववृहज्जघनाःसुरनिम्नगामुपयतोःसरितः ॥ १६ ॥

कमे ॥ १६ ॥ * * * * *

अधिरुह्येति । सोऽर्जुनोऽधिरुह्य अर्थात् गिरिमिति शेषः । पुष्पभरणमशिश्वैर्मेतायैस्तरुभिः परितः परिष्कृततलान्मूषितस्वरूपम् । अधःस्वरूपयोरस्त्रीतलमित्यमरः । सम्पत्युपेयः करोतेर्भूयत्वे सुडिति डागमः । अचिंश्रुद्धं अतएव मनसः प्रसन्तिमिव मूर्त्तौ मनः प्रसादमिव स्थितान् तद्धेतौ तद्भावोपेक्षा । गिरेः मूर्द्ध्वनान्तभुवमाससाद । अन्तश्चः स्वरूपवचनः । अन्तोऽध्यवसिते मृग्यौ स्वरूपेति श्रयेऽन्तिक इति वैजयन्ती ॥ १७ ॥ *—* ●● *—* ●● *—* ●● *—* ॥

अनुसान्विति । अनुसानुप्रतिसानुवीक्षार्थेऽव्ययीभावः । पुष्पिताः संजातपुष्पाः ल

अधिरुह्यपुष्पभरणमशिश्वैः परितः परिष्कृततलान्तरुभिः । मनसः प्रसन्तिमिव मूर्द्ध्वगिरेः अचिमाससादसवनान्तभुवम् ॥ १७ ॥

अनुसानुपुष्पितलताविततिः फलितोरुभूरुहविविक्तवनः । धृतिमाततानननयस्य हरेस्तपसेऽधिवस्तुमचलामचलः ॥ १८ ॥

प्रणिधायतत्रविधिनाद्यधियन्दधतः पुरातनमुनेर्मुनिताम् । अममादधावस्तुकरन्नतपः किमिवावसादकरमात्मवताम् ॥ १९ ॥

ताविततयोयस्मिन्सुः फलिताः उरुभूरुहाः येषु तानि विविक्तानि विजनानि पूतानि वावनानि यस्मिन्सुतयोक्तः । विविक्तौ पूतविजनाविष्मरः । अचल इन्द्रकीलः हरेस्तनयस्यार्जुनस्य तपसे तपश्चर्यार्थमधिवस्तुमधिष्ठातुम् । क्रियापेक्षया समानकर्तृकत्वात्तुमुन् । अचलान्भृतिमुत्सहमाततान् । अचलविशेषणपदार्थस्य धृतिकरत्वे हेतुत्वात्कालिङ्गमचलकारः ॥ १८ ॥ ●●●●●●●●●● ॥

प्रणिधायेति । अथ तत्रादौ विधिना योगशास्त्रानुसारेण धियध्विन्नवृत्तिम्यप्रणिधाय श्रेयविषये धियं नित्यम् । नेर्गदेत्यादिना चक्षम् । मुनितान्दधतस्तपस्यत इत्यर्थः

॥ कि०स० ॥ । पुणतनमुनेरर्जुनस्येवार्थः । अस्मै करं दुः करन्तपः अमेखेदन्नादधो न चकार
 ॥ सर्ग ६ ॥ । तथा हि आत्मवताम्भनस्त्रिंशोऽवसादकरमशान्तिजनकङ्कमिव न किञ्चिदित्य
 ॥ ६७ ॥ र्थः । इव शब्दे वाक्यालङ्कारे ॥ १७ ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥
 शमयन्निति । धृतमिन्द्रियशमो विषयव्यावृत्तिरेवैकमुत्थं सुखं येन सतथोक्तः आत्म
 राम इत्यर्थः । अन्यत्र धृतं कृतमिन्द्रियशमः सन्तापनिवर्तनमेकमद्वितीयं सुखमाह्ला
 दश्च येन सतथोक्तः । शुचिभिर्निर्मलैर्गुणैर्मैत्र्यादिभिरन्यत्र कान्त्यादिभिरघमय
 म्पापरूपन्तमः अज्ञानमन्यत्रान्धकारश्च शमयन्निवर्तयन् । विमलोऽमलिनः शुभ्रोऽ
 न्यत्र सोऽर्जुनः प्रतिवासरे सुकृतिभिः सुकृतैस्तपोभिरित्यर्थः । स्त्रियां क्तिन् कलाभिः

शमयन् धृतमिन्द्रियशमैकसुखः शुचिभिर्गुणैरघमयं सतमः । प्रति
 वासरं सुकृतिभिर्ववृधे विमलः कलाभिरिव शीत रुचिः ॥ २० ॥
 अधरी चकार च विवेकगुणादगुणेषु तस्य धियमस्तवतः । प्रति
 घातिनीन् विषयसङ्गरतिन्निरूपल्लवः शमसुखानुभवः ॥ २१ ॥

शीतरुचिश्चन्द्रववृधे ॥ २० ॥ * * * * *
 अधरी चकारेति । किञ्चेति चार्थः विवेकस्तत्त्वावधारणं स एव गुणस्तस्मात्तेन हेतुने
 त्यर्थः । विभाषागुणोऽस्त्रियामिति पञ्चमी अगुणेषु कामकोधादिदोषेषु विषयेतद्विरो
 धेन नञ्समासः धियञ्चित्तवृत्तिमस्तवत्वे निवारितवतस्तस्यार्जुनस्य निरूपल्लवो नि
 बाधः शमसुखानुभवः शान्त्या नन्दानुभवः । प्रतिघातिनीं सोपल्लवां विषयसङ्गर
 तिं शब्दाद्युपभोगरुचिमधरी चकार निस्पृहाञ्चकारेत्यर्थः । उक्तं च सुखं तमस्य
 प्रकृष्टवैरग्यहेतुत्वादिति भावः ॥ २१ ॥ * * * * *
 मनसेति । प्रयतः अहिंसादि विरुद्धो मनसा ध्यानेन अपैर्विशिष्टमन्त्राभ्यासैः प्रयत्नैः

तिमिर्नमस्कारैः एवं मनोवाक्कायकर्मभिर्दिवोऽधिपतिमिन्द्रं समुपेयिवान् उपसेदि
 वाम्नेऽर्जुनः सहजेतसैतैर्सर्गिकागन्तुकौजीयते अनेनेति जयो वीररसः । एरं च
 । शम्यतेऽनेनेति शंभः । जयशमौ वीरशान्तिरसौ दधती पुष्पतोमहसी तेजसी यु
 गपद्भिर्गन्धभूवभारभृहो ऊवामिति वि कल्पादाम्प्रत्ययः । अत्र युगपद्दीरशा
 न्नाधिकरणाभिधानादस्य लोकादद्भुतमहिमत्वं व्यज्यते ॥ २२ ॥ ० * * ० ॥
 शिरसेति । हरिन्मणिनिभो मरकतमणिश्यामः अभिवर्णेन स्नाने तक्तजन्मनो
 जनिताः अतः पिशङ्गोरिति भावः । जटाः शरसावहनसेऽर्जुनेऽरुणास्यानूरोद्धी

मनसा जपैः प्रणभिः प्रयतस्समुपेयिवानधिपतिंसदिवः । सह
 जेतसै जयशमौ दधती विभर्गन्धभूवयुगपन्महसी ॥ २२ ॥ शि
 रसा हरिन्मणिनिभः सवहनक्तजन्मनो भिवर्णेन जटाः । उ
 षमां ययावृक्षदीधितिभिः परिमृष्टमूर्द्धनितमालतरौ ॥ २३ ॥
 धृतहेतिरप्यधृतजिह्वामतिश्चरितैर्मृनो न धरयन् प्रुचिभिः । र
 कयाञ्चकार विरजाः समृगान्कमिवेशतेरमयितुन्नगुणाः ॥ २४ ॥

धितिभिः परिमृष्टमूर्द्धनि व्याप्तशिरसितमालतरौ उपमान्तमालतरौ सादृश्यं ययौ ।
 इत्यर्थायमुपमान्तरेणैव पद्माधिकरणत्वात्तदपेक्षया सप्तमी ॥ २३ ॥ ० ० ० ॥
 धृतेति । धृतहेति धृतायुधेऽपि अधृता जिह्वामतिः कुटिलमतिर्येन सः । प्रुचिभिः च
 रितैः मृनीन धरयन्ति रक्कुर्वन् । वेषेणैव भोषणेन तु कर्मणेति भावः । कुतो विर
 ङ्गो रजोगुणरहितः सोऽर्जुनो मृगान् रजयाञ्चकार रमयामास । रङ्गैर्मृगरम
 यतिवत्कव्यादनुमासिकलोपः । तथा हि गुणाः दया दयः कर्मिवरमयितुर्न ईशते
 कस्मादवशो कर्तुं न शक्नुवन्तीति भावः । प्रुद्धिरेव हि प्रविष्टाः सवीजम्परस्य न वेयो ना

॥ कि० स० ॥ पिसंस्तवइतिभावः ॥ २४ ॥ * ~~~~~ * ●●● * ~~~~~ * ॥
 ॥ सर्ग ६ ॥ अथास्यत्रिभिः जपसिद्धिमाह । अनुकूलेत्यादिना । अनुकूलपातिनमनुप्रतिकूल
 ॥ ६८ ॥ पातिनमचण्डगतिमन्दगामिनं सुगन्धिङ्गन्धस्येतदेकान्तमहयेपिकवीनातिरं
 कुशत्वात्समासान्तः । अथवाकेचिदागन्तुकत्वेप्येकवचनेसमासान्तमिच्छन्ति । प
 वनमभितः किरताप्रवर्तयतेत्यर्थः । षट्पुरस्यप्राप्तः आर्तवः समयः तदस्यप्राप्तमित्य
 णप्रत्ययः सचासौगुणस्तिग्मत्वरूपः सोऽवधोरितस्तिरस्कृतोयस्यतंशंश्रुमतोरुचा
 न्निचयं सुखतां सुखस्पर्शतान्नयतानयतिरिति द्विकर्मकत्वम् ॥ २५ ॥ ● ~~~~~ ● ॥

अनुकूलपातिनमचण्डगतिङ्किरतासुगन्धिमभितः पवनम् । अ
 वधोरितार्तवगुणं सुखतान्नयताहचानिचयमंश्रुमतः ॥ २५ ॥
 नवपल्लवोज्ज्वलिभृतः प्रचयेवृहतस्तूरुमयतावनतिम् । स्तृण
 तातृणैः प्रतिनिश्चमृदुभिः शयनीयतामुपयतीवस्तुधाम् ॥ २६ ॥
 पतितैरपेतजलदास्रभसः पृथगैरपांशमयताचरजः । सद
 यालुनेवपरिगाढकशः परिचर्ययानुजगृहेतपसा ॥ २७ ॥

नवेति । प्रचयेपुष्पावचयप्रसङ्गेनवपल्लवाणवाञ्जलयस्तान् विभ्रतीति तथोक्तान्
 हतः उच्चस्तूरुं नवनतिङ्गमयता । गतिबुद्धीत्यादिनातरूपाङ्गमवप्रतिनिश्चानि
 श्चिनिश्चयनीयतामुपयती शयनस्थानीभूतामित्यर्थः । वस्तुधामृदुभितृणैस्तृण
 ताञ्जाहादयता ॥ २६ ॥ * ~~~~~ * ●●● * ~~~~~ * ●●● * ~~~~~ * ●●● * ~~~~~ * ॥
 पतितैरिति । अपेतजलदाग्निरभ्रास्रभसः पतितैरपाम्पृथगैर्विन्दुभिः रजश्चर्मय
 तातपसाकर्षादयालुनेवेत्युपप्रेक्षा । दयालुत्वं सूचयति । परिगाढकशोऽतिक्षीणः
 सोऽर्जुनः परिचर्ययाऽङ्गविधवाश्रुश्रूयया अनुजगृहेऽनुगृहीतः । अनुयहोवस

चकारित्वमेव सर्वभूतानुकूल्यलिङ्गात्पञ्चैलमन्मपोऽस्येतिभावः । अत्रश्लोकत्रय
 स्याद्येकवाक्यत्वादुपेक्षैव प्रधानावधारः ॥ २७ ॥ • • • • • ॥
 महत्तद्वति । सेऽर्जुनो महत्तेषां यश्रेयसेषां स्यायचविकसत्पूर्वाक्तं शिवन्निमित्त
 मेवकुसुमं । पुरेयेऽवेक्ष्यविस्मयवशं नजगाम । तथाहि । वशिनामनुभावगुण
 णः सधैर्येन निहन्ति विस्मयादिविकारं न जनयतीत्यर्थः । तपःक्षरति विस्मयादिति
 स्मरणादितिभावः ॥ २८ ॥ • • • • • ॥
 नेदिति । सुकृतैस्तपोभिः करणैरभूरभिः कतिपयैरेव वासरैः कृतं न तत्पूर्वाक्तं वैभव

महत्तेषां लायतदवेक्ष्य शिवं विकसन्निमित्तकुसुमं सपुरः । नज
 गामविस्मयवशं वशिनां न निहन्ति धैर्यमनुभावगुणः ॥ २८ ॥
 नदभूरि वासरकृतं सुकृतैरूपलभ्य वैभवमनन्यभवम् । उपत
 स्थुरस्थितविषादधिया शतयज्जनो वनचरावसतिम् ॥ २९ ॥
 विदिताः प्रविश्य विहितानतयः शिथिलीकृते धिक्कृतकृत्यविधौ ।
 अनपेतकालमभिगमकथाः कथयां वभूवुरिति गोत्रभिदे ॥ ३० ॥

मन्यस्य नभवतो न्यनन्यभवमन्यस्यासाध्यमित्यर्थः । पचाद्युज्जन्तोत्तरपदेन नप्स
 मासः । उपलभ्यनिश्चिन्त्य आहितविवादाः प्राप्तस्वेदाः धियो येवान्ते वने चरः । व
 कुलयहणास्तु कृतेन शतस्य वा यज्जनः शतक्रतोः अत्र संख्येयविशेषलाभो यजिस
 निधानादवगन्तव्यः । यज्जानुबन्धनेष्टवानित्यमरः । सुजयो वनिष् । वसतिमु
 पतस्थुः प्रापुः ॥ २९ ॥ • • • • • ॥
 विदिता इति । वनचर इत्यनुवर्तनीयम् । विदिताः ज्ञाताः अनुमतप्रवेशाः सन्त इत्य
 र्थः । प्रविश्य विहितानतयः कृतप्रणामाः अधिकृतकृत्यस्वनियुक्तकर्मणः शैलरक्ष

॥ कि० स० ॥ आत्मकस्वविधावनुष्ठाने शिथि लोहते सति अनपेतकालमनतिक्रान्तकालं यथा तथा
 ॥ सर्ग ६ ॥ गोत्रभिदेशकाय इति वक्ष्यमाण प्रकारेण अत्र भिन्नमकथाः आख्यायिकाः । चिन्ति पूजि
 ॥ ६७ ॥ कथिकुम्भिवर्चस्वेत्यप्रत्ययः कथयाम्भूषः ॥ ३० ॥ * * * * *
 शुचीति । शुचिनावस्को न वल्कलेन वीताच्छादितातनु र्यस्य सः । तिमिरच्छिदां ह
 र्यादीनां मन्यतम इव स्थित इत्युत्प्रेक्षा । अनघः पुरुषः हेमघवनं भवतो गिरै इन्द्र
 कीले जगतीं भुवन्तपन्तापयन्महते जयाय तपस्यति तपश्चरति । कर्मणो रोमन्थेय
 दिना कपिलह ॥ ३१ ॥ * * * * *

शुचिर्वीतवल्कवपुरन्यतमस्ति तिमिरच्छिदामिव गिरौ भवतः । मह
 ते जयाय मघवन्ननघः पुरुषस्तपस्यति तपन् जगतीम् ॥ ३१ ॥
 सविभर्त्तिभीषणभुजङ्गभुजः पृथुविद्विषाम्भयविधायिधनुः । अ
 मलेन तस्य धृतसच्चरिताश्चरितेन चातिशयितामुनयः ॥ ३२ ॥
 मरुतः शिवानवतृणा जगती विमलन्नभोरजसि वृष्टिरपाम् । गु
 णसम्पदाऽनुगुणताङ्गमितः कुरुतेऽस्य भक्तिमिव भूतगणः ॥ ३३ ॥

जयाय तपस्यतीत्युक्तं तत्र हेतुमाहुः । स इति । भीषयेते इति भीषणौ नद्यादिभ्यात्
 ल्युप्रत्ययः । तौ च तौ भुजङ्गौ च ताविव भुजौ यस्य स तथोक्तः । पुरुषो विद्विषाम्भय
 विधायि पृथुधनुर्विभर्त्ति अतो जयार्थीत्यर्थः । अमलेन तस्य पुरुषस्य चरितेन धृता
 निसच्चरितानि यैस्ते मुनयोऽतिशयिता अतिक्रान्ताः ॥ ३२ ॥ * * * * *
 अथास्य तपः सिद्धिं वर्णयति । मरुत इत्यादिना । मरुतो वाताः शिवाः सुखाः जगती
 पृथ्वी नवतृणा शयनासनाद्यनुकूल्यर्थः । नभो विमलन्नो हारादिरहितं रजसि
 सति अपां वृष्टिर्भवतीति शेषः । किम्बहुना अस्य पुरुषस्य गुणसम्पदा भूतहितादि

गुणसम्पत्त्या अनुगुणतामनुकूलताङ्गमितो वशीकृत इत्यर्थः । भूतगणः पृथिव्या
 दिपञ्चकः भक्तिसेवां कुरुत इव इत्युपेक्षा ॥ ३३ ॥ • • • • • ॥
 इतरेतरेति । किञ्चमृगास्तंश्चान्तेऽन्तिके सीदन्तीत्यन्तसदोऽन्तेवासिनः समूहि
 वेतिक्षिप् । गुरुमिव इतरेतरेषामनभिभवेनाद्रोहेणोपासते । प्रचये पुष्पावचये
 तरवोऽस्य विनमन्ति । करप्रचेयाभक्त्येत्यर्थः । अस्येति सम्बन्धसामान्येषु ।
 किञ्चकुना । सनग इन्द्रकोलोभवते तेन परवान्पराधीनः सात्विकस्यापित वेवत
 स्याति श्रेयोवर्तत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ *—* ॥ • • • • • ॥ *—* ॥

इतरेतरेण भिभवेन मृगास्तमुपासते गुरुमिवान्तसदः । वि
 नमन्ति चास्य तरवः प्रचये परवान्स्तेन भवते वनगः ॥ ३४ ॥
 उरुसत्त्वमाह विपरिश्रमतापरमं वपुः प्रययतीव जयम् । श
 मिनोपितस्य नवसङ्गमने विभुतानुवङ्गिभयमेति जनः ॥ ३५ ॥
 चहयिवंशजः स्यादित्येककुले यदि वान्वये महति भूमिभृताम् ।
 चरतस्तपस्तवनेषु सहानवयन्निरूपयितुमस्य गतिं ॥ ३६ ॥

उर्विति । किञ्च विपरिश्रमता आयासेपिश्रमराहित्यं उरुमहत्त्वं चान्तःसारमाह
 । दुर्बलस्य श्रमजया सम्भवादिति भावः । परमं वपुः जयम् प्रययति च आकारेणैव
 जिष्णुत्वङ्गम्यते इत्यर्थः । शमिनः शान्तस्यापितस्य नवसङ्गमनेऽपूर्वप्राप्तौ जनो वि
 भुतायाः प्रभावस्यानुवङ्गिव्यापकं न तु हिंसत्वनुवङ्गीति भावः । भयमेति । शान्तो
 ब्रह्मपराभवङ्गमयतीति भावः ॥ ३५ ॥ *—* ॥ *—* ॥ *—* ॥
 अथेदृशे सौक्येति चेन्न विद्म इत्याहुः । चहतीति । सपुत्र्य चहयिवंशजो वेति
 शेषः काकुर्वा । यदि वा दैत्यकुले जात इति शेषः । यदि वा महति भूमिभृतामन्वये

॥ कि० स० ॥ अतः त्वत्नेषु तपश्चरतोऽस्य गतिस्त्वरूपं निरूपयितुं वयं सहन्ता इति सहाः पचाद्युच्
 ॥ सर्ग ६ ॥ न सहा स्म इति शेषः ॥ ३६ ॥ * — * ॥ ० * ० ॥ ० * ० ॥ * — * ॥
 ॥ ७० ॥ अपृष्ट परिभाषणापसधम्परिहरति । विगम्यत्येति । अनेकगुणं व ऊपलं इन्द्र
 त्वाद्यनेकफलसाधकत्वेन योग्यमित्यर्थः । कारश्चन्तपोरूपं विगम्यत्यविचार्य अथवा
 निजयानैर्सर्गिक्य अल्पतयावालिश्येन कश्चित्तनोऽस्माकं इदं इदं वचनमित्य
 र्थः असदसाध्वपि सहितुं सोऽरुन्ती वसुधैव कुटुम्बक इति नाविकल्प्यादि उगमः । अर्हसि
 । सदेव किन्नेः कन्तचाडः । वने चराकानि पुष्पा म तयो विवेकबुद्धयः कने भयं सङ्ग

विगम्यत्युक्तर सा मनेकगुणं निजया यत्कश्चित्तनोऽस्माकं इदं इदं वचनमित्य
 दस्यदः सहितुं मर्हसिनः कवने चराकानि पुष्पा म तयः ॥ ३७ ॥
 अधिगम्यगुह्यकगणादितितन्मनसः प्रियम्वयस्तु तस्य तपः । नि
 जुगोप ह्यर्च्यमुदितं मघवानयवर्त्तगाः प्रभवतां हि धियः ॥ ३८ ॥
 प्रणिधाय चित्रमघभक्ततया विदितेऽप्यपूर्व इव तत्र हरिः । उपल
 ब्धमस्य नित्यमस्मिरतां सुरसुन्दरी रिति वचोऽभिदधे ॥ ३९ ॥

अनइत्यर्थः । अज्ञानेनापसध्मतीति भावः । अर्थान्तरन्यासोलङ्कारः ॥ ३७ ॥
 अधिगम्येति । मघवा इन्द्र इति गुह्यकगणात्तन्मनसः प्रियम्वयस्तु तस्या उर्जुनस्य त
 पः अधिगम्यज्ञानागुह्यपेक्षया समानकर्तृकत्वात्तन्मनसः प्रियम्वयस्तु तस्या उर्जुनस्य त
 कार्यार्थत्वात्तत्पन्नं हर्षेति जुगोप । तथा हि । प्रभवताम्यभूषाभियोनयवर्त्तगानी
 ति मार्गानुसारिण्ये हि । अन्यथा मघभेदे कार्यहानिः स्यादिति भावः ॥ ३८ ॥
 प्रणिधायेति । अथ हरिरिन्द्रश्चित्रम्वयविवयान्तरपरिहारेण आत्मन्यव
 स्थाप्यतत्र तस्मिन्नुर्जुने भक्ततया विदिते सत्यपि उपलब्धयेतुतीया । अपूर्व इवावि

दितइवेत्यर्थः । पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वेति विकल्पात्तस्मिन्नादेशः । अस्यार्जुनस्य म
नसः स्थिरतान्दाढ्यमुपलब्धुं मपरोक्षितुमित्यर्थः । लोकप्रतीत्यर्थमिति भावः । सुर
सुन्दरीरिति वक्ष्यमाण प्रकारं वचोऽभिदधे ॥ ३९ ॥ • • • • • ॥
सुकुमारमिति । मर्मभिदां मर्मच्छेदिनामस्त्राणां मध्यइत्यर्थः । यतश्च निर्द्धारण
मिति वष्टी अपरमन्यत्कृतमम् । बावहूना ज्ञातिपरिप्रश्नेऽतमच् । पूयमिव सुकु
मारं ननु कठिनम् । अन्यत्र कठिनं भवति । तथा एकं न वज्रतनु अनेकं भवति त
थाऽणुसूक्ष्मं न स्थूलम् । अलक्ष्यप्रवेशत्वादिति भावः । तत्र लक्ष्यप्रवेशि । तथा
अतिदूरं गंदूरलक्ष्यभेदितनु समीपलक्ष्यभेदि । तथा अमोघतया अमोघत्वगुणेन यु

सुकुमारमेकमणुमर्मभिदा मतिदूरं युतममोघतया । अवि
लक्ष्यमस्त्रमपरङ्कृतमं विजयाय पूयमिव चित्तभुवः ॥ ४० ॥
भवती तये हतवृहत्तमसा मवबोधवारिरजसः शमनम् । परि
पीयमाणमिव वोऽसकलैरवसादमेति नयनाञ्जलिभिः ॥ ४१ ॥

नैयुक्तन्न कदाचिद्वाभिचरतीति भावः । अन्यत्र कदाचिदपि लक्ष्यादपराध्यति । त
था अवि लक्ष्यमसत्प्रतिकारं । अन्यद्विद्यमानप्रतीकारं अस्त्वस्त्रितभुवः कामस्य कर्त
रि वष्टी विजयाय अस्तीति शेषः न किञ्चिदस्तीत्यर्थः । अत्रोपमा लङ्कारः । साभिप्राय
विशेषणत्वात्परिकरलङ्कारश्च । तयो रभयोः सङ्करः ॥ ४० ॥ • • • • • ॥
असामर्थ्यं शङ्काम्परिहरति । भवेति । भवती तये संसारनिवृत्तये हतवृहत्तमसांति
रस्तमाहामोहानां योगिनां सन्बन्धिरजो गुणः रजो धूलिरिति स्निष्टरूपकम् । तस्य
शमनं निवर्तकं अवबोधस्तत्त्वज्ञानमेव वारितद्वेयुष्माकमसकलैरसमर्थैर्नयनान्ये
वाञ्छल्यस्तैः परिपीयमाणमिवेत्युत्प्रेक्षा । अवसादं तपः क्षयमेति । मुक्तानपि वध्न

मृद्यमिषार्थमभवति न स हि मृद्यमिषार्थः । स पुरुषो द्विषतां शत्रूणां मध्येन शत्रु
 हननद्वारा विषयाभिरतिविषयस्तुल्यमभिलष्यति कश्चिदिति । वाभ्राश्लेषादिना शय
 नप्रत्ययः । अविमृद्यमिति बहुपधाश्चाकृपिवृत्तेरिति कथम् । हियस्मात्सविधिः सवि
 मर्तिभीषणभुजङ्गभुजेत्यादि सौकोकोऽनुष्ठानप्रकारेभवतीत्येवमुक्तयेनभवति ।
 कुत इत्याह । शंसनन्धनः क । मुक्तिपथाः स्वकपरस्परं विरुद्धमित्यर्थः । नखलु
 हिंसासाध्यामुक्तिरिति भावः । अर्थान्तरन्यासोलङ्कारः ॥ ४४ ॥ * ~ * ॥
 नचशापभयमपिमन्माव्यमस्मादित्याह । पृच्छति । पृथुधान्निमहातेजसितत्रत
 स्मिन्पुरुषविषये अन्यमुनिवदन्यस्मिन्मुना विषयतत्रतस्येवेति वतिप्रत्ययः । विरु

अविमृद्यमेदतमभिलष्यतिसद्विषयताम्यधेनविषयातिशयम् । भ
 वतीत्येनहितयासविधिः कशरासनं कचविमुक्तिपथाः ॥ ४४ ॥
 पृथुधान्नितत्रपरिवोधिचमाभवतीभिरन्यमुनिवद्वक्तिः । स्वय
 शांसिविक्रमवतामवतानबधूषघानिविमुषन्तिधियः ॥ ४५ ॥

तिःकोपविकारश्चभवतीभिर्मापरिवोधि । मावित्तमाशङ्कोतियावत् । बुध्यतेः कर्म
 शिलुङ्माङ्गो गादाशीरर्थेऽङ्गमाभावश्च । तथाहि । स्वयं शांसिश्चवतारक्षतां य
 शोधनानामित्यर्थः । विक्रमवताम्वियेष्टानिबधूषुस्त्रोविषयेष्वघानिव्यसनानि ।
 दुःखैर्नोव्यसनेष्वघमिति वैजेयमी । नविमृद्यन्तीत्यर्थान्तरन्यासः । स्त्रीहिंसायाः
 शूराणां यशोहानिकरत्वात् सर्वथावोहिनस्तीति सङ्गत्यर्थः ॥ ४५ ॥ * ~ * ॥
 आशंसितेति । अमर्त्यवधूसमूहेऽसुरसाङ्गः । सुराणाम्युरेऽग्रे आशंसिताप
 चितिभिरपेक्षितसम्भावनाभिश्चाह्वयथा तथा । क्षयार्चयोरपचितिरित्यमरः । अ
 भिमुखं समक्षमुर्तुः स्वामिनः दूतिषूर्वाक्त्वादेशन्नियोगं समवाप्य परं द्युतिलेभे । त

॥ कि० सं० ॥ याहि । अधिहृतस्य कचिदधिकारे नियुक्तस्य सम्भावनास्वामिहता पूजातिजः कान्तिं
 ॥ सर्ग ६ ॥ तनोति ॥ ४६ ॥ • • • • •
 ॥ ७२ ॥ प्रणतिमिति । अथ प्रणतिविधाय सद्गुणः इन्द्रभवनात्प्रस्थिताः प्रकृतिताः स्तनभरै
 र्नमितानि चङ्गा नियासान्ताः अङ्गकण्ठगात्रेभ्यश्चेति वक्तव्या तडैः । प्रीतिभाजः स्त
 मिसम्भावना सन्नुष्टाः अङ्गनाः अचलनलिनलक्ष्मीहारिनालंबभूवस्तिमितममर

आशंसितापचितिचारुपुरःसुंरशामादेशमित्यभिमुखं समवाप्य भर्तुः
 । लेभे परं दुतिममर्थवधू समूहः सम्भावना ह्यधिहृतस्य तनोति तेजः
 ॥ ४६ ॥ प्रणतिगयविधाय प्रस्थिताः सद्गुणस्ताः स्तनभरनमिताङ्गी
 रङ्गना प्रीतिभाजः । अचलनलिनलक्ष्मीहारिनालंबभूवस्तिमितममर
 भर्तुर्द्रष्टुमक्षां सहस्रम् ॥ ४७ ॥ इति महोपाध्यायश्रीभारविह
 मौकिगताऽर्जुनीये महाकाव्ये युवतिप्रस्थानं नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

तिततथोक्तम् । तद्वन्मनोहरमित्यर्थः । कुवस्तिमितं विस्मयनिश्चलममरभर्तुर
 क्षां सहस्रं कर्तृद्रष्टुमलंसमर्थवधू भूव । तासां सौन्दर्यसागरस्योद्वेलत्वादिति भावः
 अत्रोपमालङ्कारः ॥ ४७ ॥ * ॥ इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरि
 विरचितायं कर्णाजुनीयव्याख्यायां घण्टाप्रथमोऽध्यायः ॥ ६ ॥ • ॥

श्रीमद्भिरिति । अथ प्रस्थानानन्तरं श्रीमद्भिः शोभा वद्भिः सहरथगजेन सरथ
गजास्तैः तेन सहेतितुल्ययोगइति वज्रब्रीहिः । त्रयाणां लोकानां भर्तुः स्थितो कभर्तुः
रिन्द्रस्य । तद्विनाशार्थं व्यादिना उत्तरपदसमासः । सचिबैर्गन्धर्वैर्गुप्तानां सुङ्गना
नाम्प्रस्थानङ्गमनमेलघुसुमहत्सु विमानरंधेषुकक्षिषुभिन्नः प्रतिध्वानैरनेकीभू
तः । अतएव सचिबैर्गन्धर्वैर्गुप्तानां सुङ्गनादः समभिदधेऽत्राचल्यौ । पौरेभ्य इति
शेषः । अस्मिन्सुगोपहर्षिणीवृत्तम् । नमोऽगस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयमितिल
क्षणात् ॥ १ ॥ * * * * *

श्रीमद्भिः सरथगजैस्तु रङ्गनानां गुप्तानामथ सचिबैः स्थितो कभर्तुः । सं
मूर्च्छन्नलघुविमानरंधभिन्नः प्रस्थानं समभिदधे मृदङ्गनादः ॥ १ ॥
सौत्कर्णैरमरगणैरनुप्रकीर्णान्निर्धाय ज्वलितरुचः पुगन्मघोतः ।
शमाणा मुपरिविवस्वतः स्थितानान्नासेदे चरितगुणत्वमातपत्रैः ॥ २ ॥
धूतानामभिमुखपातिभिः समीरैरायासादविशदलोचनोत्पलानां । आ
निच्येमदजनितं श्रियम्बधूनामुष्मांशुद्वुतिजनितः कपोलरगः ॥ ३ ॥

सौत्कर्णैरिति । सौत्कर्णैः सुवेक्षणैः सुकैरित्यर्थः । अमरगणैरनुप्रकीर्णोदाकी
र्णज्वलितरुचादीन् प्रेक्षान्मघोतः पुगदमरवत्याः निर्धाय निर्गम्य । याते
र्षेप् । विवस्वतः उपरिस्थितानां शमाणां आतपात्त्रायन्त इत्यातपत्रैः । सुपोतियो
विष्णोः प्रथयः । चरितगुणत्वं सार्थकत्वं नासेदेन प्राप । अतपत्राणां सम्भ
वदिति भावः ॥ २ ॥ * * * * *
धूतानामिति । अभिमुखपातिभिः समीरैः प्रतिकूलवायुभिर्धूतानामिति दुर्निमित्त
रूपेण । आयासाद्वृत्तिप्रयासादविशदलोचनोत्पलानां वधूनां उष्मांशुद्वुतिजनि

॥ कि० सं० ॥ तः ज्ञातपक्षतः कपेः लाजः गगः पाटलत्वं मदेन जनितं श्रियन्तां सृष्टीं श्रियमिच्छयः
 ॥ सर्ग ७ ॥ । अतएव निदर्शनालङ्कारः । अनिन्ये ज्ञानीतवान् । वधूरिति शेषः । आङ्पूर्वा
 ॥ ७३ ॥ म्रयतेः कर्त्तरि लिट् । अकासनुबन्धत्वादात्मनेपदम् ॥ ३ ॥ ॐ ॥
 तिष्ठद्विरिति । कथमपि बाहं । कथमादितथाप्यन्तं यत्नगौरास्त्रियैरतिवैजय
 न्ती । देवतानामनुभावात् तिष्ठद्विरपतद्विरित्यर्थः । रथविशेषः स्मितप्रजविभि
 र्वैगवद्विस्तुरङ्गैरायतंदूरमाकृष्टैः रथैः वैर्वियतिनेमीनाञ्चक्रधारणं । चक्रधार
 प्रधर्तैर्मिरितियादयः । विवर्तने भ्रमणेऽसुखविमानवद्विमानानामिवेत्युपमातत्र
 तस्यैवेति वतिप्रत्ययः । प्रवृत्तिर्गतिरसेदप्राप्ता सदेः कर्मणि लिट् ॥ ४ ॥ * * ॥

तिष्ठद्विः कथमपि देवतानुभावादाकृष्टैः प्रजविभिरायतनुरङ्गैः ।
 नेमीनामसतिविवर्तने रथैश्चैरासेदेन भसि विमानवाप्रवृत्तिः ॥ ४ ॥
 कान्तानां कृतपुलकः स्तनाङ्गसर्गे बह्वेषु च्युततिलकेषु मौक्तिकाभः । स
 म्येदेऽमसलिलोद्गमो विभूषणरम्याणां विवृतिरपि श्रियन्तनोति ॥ ५ ॥

कान्तानामिति । कान्तानां स्तनानामङ्गसर्गे कृतपुलको जनितोद्भेदः कृतरोमाञ्च इ
 त्यर्थः । च्युताः प्रमृष्टास्तिलका येवान्तेषु बह्वेषु मौक्तिकैः । अमसलिलोद्गमः स्वे
 दोद्भेदो विभूषणं संपदे संपन्नः कर्त्तरि लिट् । रम्याणां स्वभावस्तु
 न्दसणां विवृतिरपि श्रियन्तनोति । अतः सिद्धस्यापि विभूषणत्वमुपपद्यत इति भा
 वः ॥ ५ ॥ ॐ ॥
 सजद्विरिति । मस्तम्पयि आकाशेराजद्विदीप्यमाने रभिन्नरूपैरविच्छिन्ना
 कारैः अतएवोक्तानामर्चयितानीव स्फुटगतौ निदीप्तमार्गाणियेयान्तैः कनक
 स्यनिकायः कंथयन्तस्य गङ्गीरेखातद्भ्रूरेररुणैः । गौरः पोतेरुणेऽन्ते इति वि

॥ ध्वजं शुकानां नो भिष्यामस्तेषां मेव दैर्घ्यं सातिरेकः सातिशयः क्रियते स्वेव
 कृत इव दीर्घा ध्वजपटः सतेजः प्रसारेण दीर्घतमा इव लक्ष्यन्त इवेत्युपेक्षा अत्रो
 क्ताद्युपमात् प्रसङ्गता ॥ ६ ॥ • • • • •
 समाणामिति शेषः । वमाल्यन्तस्य सौकुमार्यं मवजितं येन तस्मिन्कुसुमादपिमनो
 हर इत्यर्थः । समाणं वपुषि ज्ञातपस्य कृद्योगे कर्मणि षष्ठो । सह तद्वतिसहः क्ष
 मः पचाद्युत्तस्य भावः सहत्वम् । तत्सम्प्राप्ते सति अधिगतविस्मयैर्गन्धर्वैः विधानुविधि
 , वृष्टिषु कल्याणोसध्वी श्रेयसोऽपकारकत्वादिति भावः । विचित्रतानानावि

राज्ञिः पथिमरुतामभिन्नरूपैरुक्ता र्विः स्फुटगतिभिर्ध्वजं शुकानाम् ।
 तेऽतोभिः कनकनिकायसजिगौरे श्यामः क्रियत इव स्मसातिरेकः ॥ ६ ॥
 समाणामवजितमाल्यसौकुमार्यं संप्राप्ते वपुषि सहत्वमातपस्य । गन्ध
 र्वैरधिगतविस्मयैः प्रतीये कल्याणो विधियुविचित्रताविधानुः ॥ ७ ॥
 सिन्दूरैः कतरुचयः सहेमकक्ष्याः स्रोतोभिस्त्रिदशगजामदंक्षरन्तः । सा
 दृश्यं ययुररुणां श्रुगभिन्नैर्वर्षद्भिः स्फुरितशतहृदैः पयोदैः ॥ ८ ॥

धत्वम्पतीये च वगताज्ञाता । प्रतिपर्वदिशः कर्मणिलिङ् ॥ ७ ॥ • • • • •
 सिन्दूरैरिति । सिन्दूरैर्मान्मघोनः श्वैरगद्वयैः । सिन्दूरन्नागसम्भवमित्यमरः
 । कतरुचयोऽं कृता इत्यर्थः । सह हन्नेः कक्ष्याभिर्मध्ये भवन्धनैः सहेमकक्ष्याः ।
 तेन सज्जेति तुल्ययोग इति वक्रव्रीहिः । कक्ष्याप्रकोष्ठे हर्म्यादेः काष्ठां मध्ये भवन्धन
 इत्यमरः । स्रोतोभिः सप्तभिर्मदनाडोभिः । कारात्कटभ्रं मेढ्राचने त्राभ्याश्च मद
 न्युतिरिति पाचकाव्ये । कसन्नासारं ध्राभ्यामित्यर्थः । मदंक्षरनो वर्धन्तस्त्रिदश
 मजाः । श्रुणस्यार्कस्यां श्रुनां श्रुणोऽरुण्येन भिन्नैः संहृष्टैर्वर्षद्भिस्फुरितशतहृदैः

वृक्षानां । वप्रः पितरि केदारवप्रः प्राकारो धेसोरिति वैजयन्ती । प्रतिविद्धे चक्रे
 इत्यतिशयोक्तिः ॥ ११ ॥ * * * * * ॥
 ज्ञानानामिति । यद्वाचरितात्सूर्यादिभिश्चरितात् । कर्मक्षिप्तः पथो मार्गात् ।
 ज्ञानानां निष्क्रान्तानां अक्षाश्चक्रधारदारुविशेषास्तेषामयैः क्षतादारिताः सुरवे
 स्सर्वेदिकार्येष्वेव यथानाम्यधिभिर्नैमिभिश्चक्रान्तैः । चक्रं रथाङ्गं न संस्थानो नैमिः
 स्त्रीस्याप्रधिः पुंस्त्वयमरः । सम्पीडेनोदनेन क्षुभितानि जलानियेषानेषुतो
 यदेषुनिःसङ्गमप्रतिघातं यथा तथा विवृत्तिः परिभ्रमणमुपाददे स्वीकृतम् । अति
 शयोक्तिः स्वभावो ज्ञा संसृज्यते ॥ १२ ॥ * * * * * ॥

ज्ञानानां यद्वाचरितात्पथो रथानामक्षायक्षतसुरवेस्सर्वेदिकानाम् । नि
 स्सङ्गम्यधिभिरुपाददे विवृत्तिः सम्पीडक्षुभितजलेषुतो यदेषु ॥ १२ ॥
 तप्तानामुपदधिरे विषाणभिन्नाः प्रह्लादसुरकरिणाङ्गनाः क्षरन्तः । यु
 ज्ञानाङ्गुलमहताम्परोपकारैकस्याशौभवति ह जलपिप्रवृत्तिः ॥ १३ ॥

मप्तानामिति । विषाणभिन्ना गजदन्तक्षताः अतएव क्षरन्तः संवन्तो घनास्तप्ता
 नांसुरकरिणां प्रह्लादमुपदधिरेऽपचक्रिरे तथाहि । परोपकारे युक्तानामा
 सक्तानां रुजत्त्वपिपीडयन्त्येकस्याशौहितकारिणी प्रवृत्तिर्व्यापारे भवती
 यथान्नरन्यासो लङ्कारः । भान्मघानः । घानाङ्गुजदन्तक्षतानामपि तदाह्लादकत्वं
 मितिभावः ॥ १३ ॥ * * * * * ॥

संवातेति । संघाता संवहता । वातेर्गन्धर्थेनाच्छतृप्रत्ययः । अनिलेन कामिनेवेति भा
 वः । दिव्यस्त्रीणां घनेषु वरं श्रेष्ठं यदंशुकन्तस्मिन् विवृत्तिमपसारं मुहुर्नीयमा
 ने सति पर्यस्मिन् सरमृद्युविशालं मणिमेखलं मुजालमूर्वीर्युतकंचलनाख्यमिव । युत

॥ कि० स० ॥

॥ सर्ग ७ ॥

॥ ७५ ॥

कंसंशयेयुग्मेयैः न केचनेपिचेतिविश्वः । अन्तरेभवं अन्तरीयमर्धोऽश्रुकम् । अर्धो
दिभ्यश्चेतिहप्रत्ययः । अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानामर्धोऽश्रुकइत्यमरः । संय
ज्ञेसंज्ञातं । जनिधातोः कर्त्तरि लिट् । उष्मेक्षालङ्कारः ॥ १४ ॥ ॐ ॥
प्रतीति । तुषारपातैः शीकरवर्षैः । तुषारौ हिमशीकरविति विश्वः । प्रणाद्रीकृतति
लकामार्जितविशेषका अपिशमितपरिश्रमाः प्रह्लादमानन्ददिशन्तः पयोदाः कान्ता
नां । कर्त्तरि षष्ठो बद्धमतिं सम्मानमाययुः तथाहि । अल्पीयः मर्त्यो दोषो बहुप्र
भूतं सुकृतमुपकारं न हिनस्ति न हन्ति ॥ अर्थान्तरन्यासो लङ्कारः ॥ १५ ॥ ॐ ॥

सर्वेतामुद्धरन्निजेन नीयमाने दिव्यस्त्री जघनवाग्ंश्रुकेविवृत्तिम् । प
र्यस्तप्युमणिमेखलांश्रुजालं सञ्ज्ञेयुत कमिवान्तरीयमूर्ध्वैः ॥ १४ ॥
प्रणाद्रीकृततिलकास्तुषारपातैः प्रह्लादं शमितपरिश्रमादिशन्तः । कान्ता
नां बहुमतिमाययुः पयोदानाल्पीयान् बहुसुकृतं हिनस्ति दोषः ॥ १५ ॥
यातस्य यथिततरङ्गसैकताभेविच्छेदं विपयांसि वारिवाहजाले । आते
नुस्त्रिदशवधूजनाङ्गभाजां सन्धानं सुरधनुषः प्रभामणीनाम् ॥ १६ ॥

यातस्येति । यथिततरङ्गं बहुवचनं । यथैकतन्तस्याभेवाभायस्य विच्छिन्नगतानि प
यांसि यस्मात्तस्मिन्निर्जले शेषादिभावेत्यादि तत्र विकल्पेन असंसात्तः । उरः
प्रभृतिपाठस्तु पयःशब्दस्यैकवचनान्तस्येति तनकाच्चिद्विरोधः । वारिवाहजाले
मेघवृन्दे विच्छेदं द्रुतिं यातस्य सुरधनुष इन्द्रपापस्य चिदशवधूजनाङ्गभाजां
मणीनान्तदङ्गसङ्गिविभूषामणीनामित्यर्थः । प्रभाः कान्तयः सन्ध्याममार्तेनुच
क्रुः । अत्राभरणप्रभाणामिन्द्रधनुषोऽसम्बन्धेऽपि सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिर
लङ्कारः ॥ १६ ॥ ॐ ॥

संसिद्धाविति । संसिद्धौ कार्यसिद्धिविषये इतीर्थभाविना प्रकारेण कर्तव्यमितिक
रणोयन्तेन सन्निवर्जैः संयोजितैरित्यर्थः । आलापैरभाषणैरुपलक्षितया । स्या
दाभाषणमालापइत्यमरः । दशशतानि संस्थायेयुतानि लोचनानि यस्य सः । सह
स्रलोचनइत्यर्थः । तस्य ध्वजिन्यासेन यापि पतिवताम्पक्षिणावीथीमार्गः । पितृ
नोनभसंरामा इत्यमरः । तनिपतीत्यादिनाविकल्पादिडागमः विलंघ्य जीमूतैः
जीवस्योदकस्य मूतः पटबन्धोयेषान्तेतैः पृषोदरादित्वात्साधुः अपिहितसानुकादि
ततटउन्नतइत्यर्थः । इन्द्रकीलआसेदेप्राप्तः सीदतेः कर्मणि लिट् ॥ १७ ॥ *

संसिद्धावितिकरणीयसन्निवर्जैर्गलापैः पिपतिवतः विलंघ्यवीथीम् । आसे
देदशशतलोचनध्वजिन्याजीमूतैरपिहितसानुरिन्द्रकीलः ॥ १७ ॥
आकीर्णमुखनलिनैर्विलासिनीनामुद्धूतस्फुटविशदातपत्रफेना । सा
तूर्यध्वनितगभीरमापतन्तीभूभर्तुः शिरसिनभोनदीवरेजे ॥ १८ ॥
सेतुत्वन्धतिपयोमुचांविताने संरम्भादभिपतनोरथान्जवेन । अनिन्यु
नियमितरश्मिभुग्घोषाः कृच्छ्रेण क्षितिमवनामिनस्तुरङ्गाः ॥ १९ ॥

आकीर्णैति । विलासिनीनां मुखनलिनैः उपमितसमासः । आकीर्णव्याप्ता उद्धूताः
स्फुटान्यसंकुचितानि विशदनिष्प्रातपत्राणि श्वेतच्छत्राणि फेना इव यस्यास्तथोक्ता
तूर्यध्वनितैर्वीर्यघोषैर्गभीरयथातथोभूभर्तुरिन्द्रकीलस्य शिरसि आपतन्ती सा से
नानभोनदीवरेजे ॥ १८ ॥ •••••
सेतुत्वमिति । पयोमुचांविताने सेतुत्वन्धतिसन्ति संरम्भादटोपाज्जवेनाभिपतनोमे
घवृन्दमधरोक्त्यधावतइत्यर्थः । तथामूतान् रथान्नियमितैराकृष्टैरश्मिभिः प्रयदै
र्भूमिकुञ्चिताः घोषाः प्रोथायेयान्ते । कुञ्चितन्तमाविज्जंकुटिलम्भुगवेह्निने । वक्र

॥ कि० स० ॥ मिथ्यमरः । किरणप्रयद्दोरशमी । योऽप्यातु प्रोयमस्त्रियामिथ्यमरः ॥ अवतमन्तो
 ॥ सर्ग ७ ॥ व्यवनामिनोऽवततपूर्वकायास्तुरङ्गाः । कञ्चेशमहताप्रबन्धेन क्षितिमानिभ्युः इति
 ॥ ७६ ॥ स्वभावोक्तिः ॥ १७ ॥ • • • • •
 माहेन्द्रमिति । माहेन्द्रं नगमभितः इन्द्रकोलाभिमुखं । अभितः परिमहत्यादिना
 द्वितीया । दिवोन्नरीक्षायतन्तोऽवतरन्तः पर्यन्तस्थिताः पार्श्वस्था जलदायेषा
 न्नोकरेणुवर्याः न निर्द्धारय इति यस्यां समासनिवेधात् । सप्तमीति योगविभागात्
 मासः । निजयने स्थानेति प्रकम्पपक्षैर्निश्चलपक्षैर्जलनिधिशायिभिर्नगेन्द्रैर्मैना
 कादिभिः सादृश्यमाजगुरिष्युपमा ॥ २० ॥ • • • • •

माहेन्द्रमगमभितः करेणुवर्याः पर्यन्तस्थिता जलदादिकपतन्ताः । सा
 दृश्यं निजयननिःप्रकम्पपक्षैर्जगमुर्ज्ज्वलनिधिशायिभिर्नगेन्द्रैः ॥ २०
 ॥ उत्तङ्गे समविषमे समं महाप्रेः कान्तानां वियदभिपातलोघवेन । आ
 मूलानुपनदि सैकतेषु सेभे सामग्र्यङ्गुरपदवीतुरङ्गमायाम् ॥ २१ ॥

उत्तङ्ग इति । महाप्रेरुत्तङ्गे मूर्द्ध्नि विययेयत्समविषमं समञ्चविषमञ्च निम्नोन्नत
 नास्ति । द्वंद्वैकवद्भावः । वियदभिपातलोघवेन गगनसञ्चारपाटवेन सममेक
 रूपमाशेषावसेहरहितमिच्छार्थः । कान्तानाङ्गुलान्तरङ्गमायां खुरपदवीखु
 रपंक्तिः उपनदि नदीसमीपे । अयं यो भावश्चेति नेपथ्यमात्रं सूच्यते । सैकतेषु
 सामूलान् लमरभ्यसमग्र्यस्य भावः सामग्र्यलेभे । सैकतादन्यत्र निम्नेषु गगनचा
 रेण समप्रदेशवद्विषमेखुरस्पर्शाभावाच्चिन्नाखुरसरणिः सैकतेषु सर्वत्र स
 मव्यादविच्छिन्नेत्यर्थः ॥ २१ ॥ • • • • •

सध्वानमिति । सध्वानं सशब्दं निपतिताः निर्जराः प्रवाहायास्तुतास्तु । प्रवाहो निम्नै

सेकरइत्यमरः । अधिकास्तुर्ध्वभूमिषु । भूमिरुर्ध्वमधिकास्तुमरः । उपा
 धिम्यमित्येकप्रथयः । मन्दैर्गम्भीरैः । कलामन्दस्तुगम्भीरइत्यमरः । प्रतिनि
 नदैः प्रतिध्वनैः संमूर्च्छन्वर्द्धमानः रथानां ध्वनिर्धनरवश्चङ्कयागर्जितभ्रमेणेतिभ्रा
 न्तिमदलङ्कारः । उद्गीर्धनयूरैः सोत्कण्ठमृगपशुभ्रवेऽपश्रुतः श्रुतेः कर्मणि
 लिङ् ॥ २२ ॥ ०*० ॥ ०—० ॥ ०*० ॥ ०—० ॥ ०*० ॥ ०—० ॥
 सम्भिन्नामिति । अविरलपातिभिर्निरन्तरप्रसारिभिरुपमेखलनटेष्वित्यर्थः । अ
 यमेखला । ओषिस्थानेद्रिकटकेकटिवन्धेसिबन्धनइत्यादवः । नीलानामणी

सध्वानन्निपतितनिर्जरास्तुमन्दैः संमूर्च्छन्प्रतिनिनदैरधिकास्तु । उ
 द्गीर्धनं नरवश्चङ्कयामयूरैः सोत्कण्ठध्वनिरुपश्रुतवेद्यानाम् ॥ २२ ॥
 सम्भिन्नामविरलपातिभिर्मयूखैर्नीलानाम्भृशमुपमेखलं मणीषाम् । वि
 च्छिन्नामिव वनितानभोन्तरलेव प्राम्भःस्तुतिमवलोकयावभूवः ॥ २३ ॥
 आसन्नद्विपपदवीमदानिलायकुध्यन्तोऽधियमवमन्यधूर्गतानाम् । सखाजं
 निजकरिणीभिरात्रचित्राः प्रस्थानं सुरकरिणः कथञ्चिदीषुः ॥ २४ ॥

नामयूखैर्भृशं सम्भिन्नामेकीभूतामतएव नभोन्तरलेविच्छिन्नामिव स्थितामिषुप्रेक्षा
 । वप्राम्भःस्तुतिं प्रोदकधारां वनिता अवलोकयाम्भूवः वप्राम्भःस्तुतेः स्वधवलमग्रा
 शेनेन्द्रनीलानां नीलिमसीत्तररूपतद्गुणोन्वापिताविच्छेदोत्प्रेक्षेतितयोरङ्गाङ्गि
 भावेनसङ्करः । तेनचनैलाविच्छेदभ्रमरूपोभ्रान्तिमान्स्थज्यते ॥ २३ ॥ ० ० ॥
 आसन्निति । धुरङ्गतास्तेषां धूर्गतानामियङ्गुणां धियमवमन्यागणयिषाववज्ञाये
 तियावत् आसन्नायां द्विपपदयां वनगजमर्गेद्योमदानिजस्तस्यैकध्वनः तस्यति
 कुप्यन्तः । कुप्यदुहेयादिनासम्प्रदानाचतुर्वी । सखाजं सकपटं निजकरि

॥ कि० सं० ॥ शोभिरात्रचित्ताः आरुष्टचित्ताः सुरकरिणः प्रस्थानङ्गमनङ्गयस्त्रिदोपुरभिलेषुः
 ॥ सर्ग ७ ॥ ॥ २४ ॥ * * * * *
 ॥ ७७ ॥ नीरंध्रमिति । नीरंध्रं सान्द्रमपि पुरं गौश्चैर्नुमं प्रेरितं । नुमं नुमास्तनिष्ठा तवि
 क्क्षिप्तेरिताः समादृत्य मरः । पथ्यस्य स्रजवसलिलमिवारुणं रजो बहन्ती
 सावाहिनी सेनाघर्मानो प्रावृषिस्तुभितजलाकलुषोदकेत्यर्थः । जह्नु कन्या गङ्गेव
 वनाविफलकुसुमप्रधानानि गहनानि जीर्णानि अतिनेव्यनसे । अत्र समासगत
 वाक्यगतोपमयोः सजातीययोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ २५ ॥ * * * * *
 सम्भोगेति । अथ वृत्तारैः शक्रस्य सहायाः सचिवाः गन्धर्वा उपगङ्गङ्गङ्गा समीपे ।

नीरंध्रं पथि पुरं रजो रथाङ्ग नुमं पथ्यस्य स्रजवसलिलारुणं बहन्ती । आ
 तेनेऽनुगहनानि वाहिनी साघर्मानास्तुभितजलेषु जह्नु कन्या ॥ २५ ॥
 सम्भोगक्षमगहनानामथोपगङ्गं विभ्राणं ज्वलितमणी नि सैकतानि । अधू
 युष्ट्युतकुसुमाचितां सहाया वृत्तारैरविरलशालाधरीन्नीम् ॥ २६ ॥

अव्ययीभावस्य नपुंसकत्वाद्भस्वत्वम् । सम्भोगक्षमगहनानामुपभोगयोग्यवतां ज्व
 लिताः मणयोऽथेयुतानि सैकतानि विभ्राणं भूमः कर्त्तरि शानच् । अन्तेः स्वयम्पतितैः
 कुसुमैश्चितां चाङ्गां अविरलाः सान्द्राः शालाः शालायाः प्रदेशयस्यां सान्द्राश्चि
 मध्यपुरधितस्थः वसतेर्यजादित्वात्सम्प्रसारणं । अत्र अधरिचो विशेषणार्थानां मधि
 वासहेतुत्वादनेकपदार्थहेतुकङ्गाव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ २६ ॥ * * * * *
 भूमर्त्तरिति । तदा हरिः सखवाहिनीनिवेशो गन्धर्वसेनाशिविरम् । निवेशः शिविसे
 द्वाहनिः स्वानेषु प्रकीर्तित इति शाश्वतः । भूमर्तुः पर्वतस्य उर्वारः समधिकम्पूर्वस्मा
 दभ्यधिकं यथा तथा श्रीमन्नां श्रियमिदमर्थः । आदधे जनयामास । तथाहि । म

हो हृषानां महात्मनां संसृजौ सम्यक्सेधायाङ्गिमस्तु लभन्नकिञ्चिदुर्लभमित्यर्थः ।
 कौतुहल्यदृष्ट्या दैवाद्योगोपुच्छायमुत्कर्षन्नयति । अत्र प्रकृतयदृष्ट्या योगस्योक्त
 भाभिधानादप्रकृतभक्तियोगस्योक्तार्थाधायकत्वे कैमुतिकन्यायेनार्थादापत्तिरि
 निपाकरणिकादप्राकरणिकरूपार्थापत्तिरलङ्कारः । तदुक्तं । एकस्यवस्तुनोभा
 वाद्यत्रवस्त्वन्याथापतेत् । कैमुत्येनयतः साक्षादर्थापत्तिरलङ्कारेति ॥ २७ ॥
 सामोदाङ्गि । सामोदाः ससौरभाः कुसुमप्रधानास्तरवः शकपार्थिवादिषु द्रष्ट
 यः । तेषां श्रियः समृद्धयः विविक्ताः विजनप्रदेशाः । विविक्तविजनकल्पनिःशलाका

भूभर्तुः समधिकमादधेत दोषीः श्रोमन्तां हरिमुखवाहिनीनिवेशः । संस
 र्जौ किमसुं लभेन्महोदयानामुच्छायं नयति यदृष्ट्यापियोगः ॥ २७ ॥
 सामोदाः कुसुमतस्तु श्रियो विविक्ताः सम्पत्तिः किशलयशालिनीलतानां ।
 साफल्यययुरमसङ्गोपभुक्ताः सालक्ष्मीरूपकुरुते यया परेषाम् ॥ २८ ॥
 ज्ञानोपि त्रिदशवधूजनः पुरस्ताल्लीनाश्चिञ्चसितविलोचपल्लवानाम् ।
 सेव्यानां हतविनयैरिवावृतानां सम्पर्कमपरिहरति स्म चन्दनानाम् ॥ २९ ॥

स्तथारह इत्यमरः । किशलयशालिनीलतानां सम्पत्तिः । यतश्चमरङ्गोपभुक्ताः
 सन्तः साफल्यययुः । तथा हि यया लक्ष्म्या करणेन परेषामुपकुरुते लक्ष्मीवानिति शे
 यः सालक्ष्मीर्नान्येति भावः । परेषामित्यत्रानुकरेति भगवतो नाशयणस्येत्यादिय
 त्श्रियायोगे हि सम्बन्धसामान्ये षष्ठी ॥ २८ ॥ ** ०० ** ०० ** ०० ॥

ज्ञानोपि त्रिदशवधूजनः पुरस्ताद्वेलोतानां संश्रितानां अहीनां श्वसि
 मैर्निश्वासेर्विलोचपल्लवाः येषां तेषां चन्दनानां सम्पर्कं हतविनयैर्दुर्जनैः खलैः आवृ
 त्तानां संवृतानां सेव्यानां प्रभूणां सम्पर्कमिव परिहरति स्म । दुष्टसंख्येष्टागुणाद्या

[illegible]

इत्थं ब्रुवति ताम्रानलेखैरुत्तरैः सरांसि जगन्निभिः कपोलैः ॥ ३५ ॥

मलः कृत्तुर्निर्जगमः । अत्रमहसूस्विजगन्धयोः समयोर्विनिमयो ज्ञासमयः

॥ कि० सं० ॥ धृमिरलङ्कारः । तेनमजानानिजगायास्वपरिमलबलवयान्तरसंरम्भोद्भूता
 ॥ सर्ग ७ ॥ ते ॥ ३५ ॥ * * * * *
 ॥ ७६ ॥ आकीर्णमिति । घनारुणेनसाम्प्रकोहितेन । विधेयस्य समासावन्तरजसासेना
 घरागेसाकीर्णसपदिप्रक्षेपैस्तोडनैस्तटेयुतीरेषुतरङ्गितंसङ्गाततरङ्गन्तए
 कोदित्वादित्यहं । तरङ्गवत्कुतंमत्तन्तामत्कारेतीतिशुचिकर्मणिक्तः
 विष्टवङ्गावाग्नानुपोलुक् । तथामातङ्गैरुन्मयितानांलुलितानांसुरेजानांरेणुभिः
 पिशङ्गमम्बुमञ्जिष्टेनमहारङ्गनेनारजमाजिष्टं वसनमिवनिर्वभासे । तेनरक्तमि
 थ्यण । माञ्जिष्टमित्यत्रकौशेयमितिवापाठःतत्रकौशशब्दात्ठक् । कौशेयंरुमिको

आकीर्णवन्तरजसाघनारुणेनप्रक्षेपैःसपदितरङ्गितकटिपुं । मात
 ङ्गेनोन्मयितुंरजरेणुपिङ्गमाञ्जिष्टं वसनमिवानुनिर्वभासे ॥ ३६ ॥
 श्रीमद्भिर्नियमितकन्धरापसनैःसंसर्गैरगुरुवनेषुसाङ्गहारम् । सम्प्रा
 पेतिभृतमदाम्बुभिर्गजेन्द्रैःप्रस्यन्दिप्रचलितगण्डशैलशोभा ॥ ३७ ॥

शोभमित्यमरः ॥ ३६ ॥ * * * * *
 श्रीमद्भिरिति । श्रीमद्भिःशोभावद्भिःनियमिताःकन्धराःअपसनांश्चरमपादाया
 णिचयेवान्नैः । अपदःपश्चिमःप्रादङ्तिवैजयन्ती । अगुरुवनेषुसाङ्गहारंसाङ्गवि
 क्षेपयथातथासंसर्गैर्निःसृतानिप्रसृतानिमदाम्बूनियेकंतेभजोद्गैः प्रस्यन्दिनेज
 लसाविशःप्रचलितयेगण्डशैलास्तेषांशोभासम्प्रापेप्रप्राकर्मणिचिह्नं । गण्डशैला
 स्तुच्युताःस्थूतोपलामिरेरित्यमरः । अत्रान्योन्यशोभाप्राप्तसम्प्रबोधवदृष्टीक्षेमे
 तिप्रतिबिम्बवाक्येपादिदर्शितलङ्कारः ॥ ३७ ॥ * * * * *
 निःशेषमिति । गर्भवदतीतिगर्भवद्योवायुःकर्मागण । निःशेषंयद्येतत्प्र

शूरेणुयैतन्मदजबंस्तोभिसिदताडोभिः अजसमुज्जतं वर्यतां वारणानां च
 संव्यवहितस्तिरस्कृतो मूरिपुष्पगन्धो येन सः भिन्नाः फुल्लाः एला लता विशेषाः
 पुष्पीका चन्द्रा लैलेन मरः । तस्युष्मांश्चैलाः । पुष्पे जातो प्रभृतयः स्तलिङ्गा
 दीहयः फले ह्यमरः । अत्रैला वास्तुरभिघ्राणेन्द्रियतर्पणमिद्युपमा । आमोद
 म्परिमलमुवाहवहति स्म ॥ ३८ ॥ * * * * *
 सादृश्यमिति । गभीरे मीघघोषैर्गर्जितैः सादृश्यं दर्शयति । दधातेः शतृप्रत्य
 यः वानपुंसकस्येति विकल्पानुसम्भवः । अन्निद्रावृंहितश्च देवप्रवृद्धाः क्षुभि

निःशेषमप्यशमितरेण वारणानां स्तोभिसिदजसमुज्जता मजीश्वर । आ
 मोदव्यवहितमूरिपुष्पगन्धो भिन्नैलास्तुरभिमुवाहगन्धः ॥ ३८ ॥
 सादृश्यं दर्शयति गभीरमेघघोषैर्गर्जितमिन्द्रक्षुभितमृगाधिपश्रुतानि । आ
 नेन च किञ्चकोरनीलकण्ठान्कच्छांतानमरमहेभवृंहितानि ॥ ३९ ॥
 शाखावसक्तकमनीयपरिच्छदानां मध्वश्चातुरवधूजनसेवितानाम् । ज
 ज्ञेनिवेशनविभागपरिष्कृतानां लक्ष्मीः पुरोपवनजावनपादपानाम् ॥ ४० ॥

ताः संरभ्याश्च ये मृगाधिपास्तैः श्रुतानि आकर्णितानि न तु प्रवृद्धानीति भावः । अमर
 महेभवृंहितानि महान्तश्चासौ भागजाश्चेति महेभाः अमराणां महेभाः तेषां वृंहि
 तानि गर्जितानि कच्छांतान् अनूपप्रदेशान् । जलप्रायमनूपस्याप्युंसिकच्छस्तथा वि
 धेइत्यमरः । चकिता गर्जितशङ्कया संभ्रान्ताश्च कोरपक्षिविशेषा नीलकण्ठमयूरा
 च ये मृगास्तथा मृतान् । आतेनः । आतिमदलङ्कारः ॥ ३९ ॥ * * * * *
 शाखेति । परिच्छाद्यतेऽनेनेति परिच्छदः परिकरो वसनाभरणादिः पुंसि संज्ञायां
 घः प्रायेणे विधप्रत्ययः । च्छदेर्घं ह्युपसर्गस्येति ह्रस्वत्वं । शाखा स्ववसक्ताः कमनीयाः

॥वि०स०॥ परिच्छदायेयान्तेऽध्वनिश्चमःतेनातुरैःपोडितैर्बधूतैःसेवितातान्निवेशनं
 ॥सर्ग ७॥ गैरावसतितावच्छेदैःपरिस्तुतानांश्चसंस्तुतानां । सम्पद्युपेक्ष्यादिनासुखं
 ॥ ८० ॥ पादपानामरण्यवृक्षेणम्युरेयदुपवनं क्वचिन्मवनन्तञ्जानापुरोपवनजालक्ष्मी
 जज्ञेजाना । अत्रान्योन्यलक्ष्मीसम्बन्धासम्भवात्तत्त्वदुशीतिसादृश्याक्षेपादसम्भ

इतिमहोपाध्यायश्रीभारविद्युतौकिशनाऽ

र्जुनीयेमहाकाव्येसप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥

वेतद्वस्तुसम्भवेयन्निदर्शना । वसन्ततिलकावृक्षं । उक्तावसन्ततिलकातभजौ
 गौ । इतिचक्षणा ॥ ४० ॥ * ॥ इतिश्रीमहोपाध्यायकोलजलमल्लिनायसू
 रिविरचितायांकिशार्जुनीयव्याख्यायांघण्टापथसमाख्यायांसप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥

अथ निवेशनात्तरं सुरङ्गनाम्नुरसः समायासेच्छाविशेषेण कृतै
 नमिनेन्दिरैरुज्ज्वलं दीप्तं ज्वलन्मोमण्योयस्मिन्तद्धोमसदाङ्गन्धवाणां सनात
 नंसदातनं । सायद्विरमिषादिनाभावार्थेऽप्युपपन्नः । गौर्वज्रतत्पतिरिन्द्रस्तु च
 कवर्णानिगोपुराणियस्यतत्रयोक्तमित्युपमा । पुरज्जगरं वनानां विजिहीर्षया वना
 निविहर्तुमिच्छया कर्मसिधुषी जङ्गलस्य सुः जहाते लिङ् । अज्ज्वलं ज्वलमिति पु
 रम्पुरमिति चासङ्गह्यजनद्वयवृत्त्याच्छेकानुप्रासः । अन्यत्र तद्वैपरीत्यावृत्त्यनुप्रा
 सङ्गितयोत्पमायाश्च संसृष्टिः । अस्मिन्सर्गवशस्य वृत्तम् ॥ १ ॥ ० ० ० ॥
 यथायथमिति । यथायथं यथास्वकोयमनतिक्रम्येत्यर्थः । यथास्वेतयथायथमि

अथ स्वमायाकृतमन्दिरेज्ज्वलं ज्वलन्मणिव्योमसदांसनातनम् । सु
 रङ्गनाम्ने प्रतिचापगोपुरम्पुरं वनानां विजिहीर्षया जङ्गलैः ॥ १ ॥
 यथायथमस्मिन्निता नभश्चरैः प्रभाभिरुद्भासितशैलवीरुधः । वनं
 विशन्त्यो वनजायते क्षणाः क्षणद्युतीनान्दधुरेकरूपताम् ॥ २ ॥

अथमरः । नपुंसकनिपातननुहस्वार्थम् । नभश्चरैर्गन्धर्वैर्मर्त्यैश्च सहिताः प्रभाभिः
 स्वदीप्तिभिरुद्भासिताः शैलवीरुधोऽथाभिस्ताः पूर्वाक्तावनजायते क्षणाः पद्मलोचनाः
 स्त्रियः वनं विशन्त्यः क्षणं द्युतिर्यासान्तासां क्षणद्युतीनां विद्युतामेकरूपतां समानरू
 पतान्दधुः । मुहुर्दुर्मान्तरास्ते तासां स्फुरणस्य क्षणिकत्वादिति भावः । श्लेषानुप्रा
 णितेयमुपमाश्चेत्यमृतिकेचित् । उभयथाप्यनुप्रासेन संसर्गः ॥ २ ॥ ० ० ॥
 निरुतेति । निरुज्जगतः वृत्तस्य वर्तुलस्य उरूपयोधरस्य ज्जगोयस्मिन्सः पादप्रक्षेपे
 सु विस्फुरन्ति सम्भवादिति भावः । किञ्च प्रवृत्ते जातो निर्हृदिविभूषणानाम्पुण्ड्री
 त्तमारकेयस्मिन् । अवनौ पृथिव्यां परिक्रमः सञ्चारो नितम्बिनोनां नभः प्रयाणात्

नस्तुवकोगुच्छेयस्याश्वाचलावापल्लवयस्याः सा अतएवामन्ददृष्टः श्रेष्ठोयस्मि
ल्लवकरोवधूननङ्करकम्पनन्तत्विडम्बयन्तीस्तवकपानेनौष्ठदंशनम्पल्लवचल
ननकरवधूननञ्चकुर्वतीत्यर्थः । धूम्रोयन्तात्ल्युह । णिचिधूम्रोर्नक्तव्यः अशो
कयष्टिरशोकशाखेत्यर्थः । वधूजनैर्ददृशेदृष्टा । अत्रविडम्बयन्तीतिप्रस्तुता
शोकशाखाविभूषणभूतोपमामहिम्नाअप्रस्तुतनायिकाप्रतीतेःसमासोक्तिः उतिष्ठ
मानतयैवोपमयाअङ्गाङ्गिभावेनसङ्कीर्यते ॥ ६ ॥ ॐ—ॐ*—ॐ—ॐ ॥
अथकञ्चिन्मधुकरकान्ताङ्गाञ्चिदाह । कशविति । मानपरिहारेणमधुपाश्रय
येतुनकञ्चिद्वाधइत्याशयेनसम्बोधयतिहेमानिमीति । नवपल्लवस्यआकृतिरि

निपीयमानस्तवकाशिलीमुखैरशोकयष्टिञ्चलवालपल्लवा । वि
उन्मयन्तीददृशेवधूजनैरमन्ददृष्टौष्ठकणवधूननम् ॥ ६ ॥
कशैधुनानानवपल्लवाकृतीवृथाकृत्यामानिनिमापरिश्रमम् । उ
पेयुषीकल्पलताभिश्ङ्कया कथं न्वितस्वस्यतिषट्पदावलिः ॥ ७ ॥

बाह्यतिर्ययोरित्युपमातौ करौ धुनानाधूजः क्रियादिकात्कर्तारि शानच् । वृथावयर्थम्परि
 श्रमंमाहृथाः माकुरुष्व । कस्मैतेराशौ र्येमाडिलुङ् । वृथात्वेहेतुमाह । कल्यल
 ताभिश्चङ्कयाकल्पवल्लीभ्रमेणेतिभ्रान्तिमदलङ्कारः । उपेयुषीउपगताघट्टपदा
 बलिः कथंनुङ् तस्त्वस्यतिविभेतिनत्रस्यत्येवेत्यर्थः । वाभ्राशेत्यादिनाविकल्पेनश्यन्प्र
 घयः । अत्रकान्तापरिश्रमवैयर्थ्यरूपकार्यस्यघट्टपदावलेः कल्पवल्लीभ्रमेणनि
 बन्धनविनासरूपकारणेनकार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोभ्रान्तिमदङ्गाङ्गिभा
 वेनसङ्कीर्णः सन्नुपमयासंस्मृत्यते ॥ ७ ॥

अथकाचित्तरखीकाञ्चित्प्रणयकुपितामाह । जह्रीहोति । प्रियमुपैतुंस्वयमेवानु

॥क०स०॥ सतामच्छताम् । आशान्तानुमातावकस्तानुमभाषकाः । अन्नायकानपुशास्त
 ॥सर्ग ८॥ जःसखीजनःकोपद्वाहीहियज । आवृत्तवितिविकल्पादीकारदेशः । प्रियता
 ॥ ८२ ॥ नुगम्यतामनुश्रितताम् । उभयथापि प्रार्थनायां लोड । अन्यथा च ह्यलममन्य
 न्तवसनःपुणेनुशेते अयेनुशयिष्यते अनुतस्यत इत्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेण पुनः
 पूर्वमेवानुनिन्ये प्रसादयामास ॥ ८॥ * * * * *
 अथचतुर्भिः स्त्रोक्तैः कलापकमाह । समुन्नतैरिति । समुन्नतैः काशान्यश्च बालकुसु
 मानितानि दुकूलानी वतैः शालन्त इति तथोक्तैः सारसपंक्तयो मेखला इव ताः परिक

जहोहि कोपं दयितो नुगम्यताम् पुणेनुशेते तव चञ्चलं मनः । इति
 प्रियङ्गाञ्चिदुपैतुमिच्छतो म्युसनुनिन्ये निपुणः सखीजनः ॥ ८॥
 समुन्नतैः काशदुकूलशालिभिः परिकण्ठासारसपंक्तिमेखलैः । प्रती
 रदेशैः स्वकलत्रचारुभिर्बिभूषितां कुञ्जसमुद्रयोषितः ॥ ९॥
 विदूरपातेन भिदामुपेयुषश्च्युताः प्रवाहादभिसारिणाः प्रियाम् । प्रि
 याङ्कशीताः शुचिमौक्तिकं विधोवनप्रहासा इव वारिविन्दवः ॥ १०॥

शब्दोपेयुतैः स्वेवांकलत्राणि श्रेण्यस्तद्वारवस्तैः । कलत्रं श्रेणिभीर्ययोरित्यमरः
 । प्रतीरदेशैः विभूषिताः तटप्रदेशैः भूषिताः कुञ्जसमुद्रयोषिते च न नद्य इत्यर्थः ।
 अचतीसदीनाङ्कलत्राद्यौ पम्यापमेयाम्यां योषिच्छदसामर्थ्या च नदीनां योषिदौ
 पम्यङ्गम्यते ॥ ९॥ * * * * *
 विदूरेति । विदूरपातेन भिदाम्भेदं । विद्विदादिभ्योऽङ् । उपेयुष उपगतान्
 प्रवाहान् च्युताः अतएवाभितः प्रसारिणः प्रसर्पन्त इति प्रियायाः अङ्कउत्सङ्ग इव शी
 ताः शीतलः शुचिनां मौक्तिकानां विवह्वविधोयेवान्तोक्तिश्च वनस्य प्रहासा इव स्थिता

॥ कि० सं० ॥

॥ सर्ग ८ ॥

॥ ८३ ॥

नाप्रियाणि चक्रुः । स्वकरयाह्वयमपि प्रसवं स्वकान्तप्रिया र्चिता द्योयमानमेव सद्यो
पुरित्यर्थः ॥ १३ ॥ •••••
प्रयच्छतेति । कुसुमानि प्रयच्छता दयितेन उच्चैरुच्चैस्तु रं विपक्षगोचं स पत्नीनाम
धेयं लम्बिता प्रापिता तन्नाम्ना आहूतेत्यर्थः । नामगोचं कुलं गोत्रमिति शाश्वतः । मा
निनीञ्चन एव न किञ्चिदूचे कर्त्तरि लिङ् । किन्तु केवलं वाष्पाकुललोचनासनीचर
खेन भुवं चित्तेषु । गोत्रस्तुलनजनितेर्घ्यानिमित्तनिर्वेदमदिति भावः । मानिनीञ्च
न एव न किञ्चिदित्युक्तम् । तदुक्तं दशरूपके । तत्त्वज्ञानाय दिवनिर्वेदः स्वावमान

स्वगोचरे सत्यपि चित्तहारिणा विलोभ्यमानाः प्रसवेन शशिनाम् । न
भञ्जयन् । मुपकर्तुमिच्छताम्रियाणि चक्रुः प्रणयेन योचितः ॥ १३ ॥
प्रयच्छते चैः कुसुमानि मानिनी विपक्षगोचन्दयितेन लम्बिता । न
किञ्चिदूचे चरखेन केवलं चित्तेषु वाष्पाकुललोचनाभुवम् ॥ १४ ॥
प्रिये पश्यच्छतिवाचमुन्मुखो निवद्धदृष्टिः शिथिलाकुलोच्चया । स
मादधेनां श्रुकमाहितं वृथा विवेदपुष्पेषु न पाणि पल्लवम् ॥ १५ ॥

नासनिःश्वसत्यविवर्षाह्नी सदानता इति ॥ १४ ॥ •••••
प्रिय इति । वाचं यच्छति ददति समालपनीत्यर्थः । दाणः शान्तृप्रत्ययः पात्रेणादिना
यच्छादेशः । प्रिये निवद्धदृष्टिः अतएव मुखा शिथिलः स्तब्धः आकुलश्चलितश्च ता
दृश उच्चयोनी विबभूव स्याः स्या । नारीकल्यं श्रुकमधौनी विः स्यादुच्चयोपयेति मा
मैसङः । अपरान्यास्त्रीं श्रुकं न समादधेन ववभ्रगपाखादिति भावः । पुष्पेषु
वृथा व्यर्थं अहितमारेपितं अस्थाने प्रसारितमित्यर्थः । पाणि पल्लवञ्चनविवेदप्रि
यासक्तचित्ताचेति भावः । एषा च प्रगल्भाना यिकापाणि पल्लवमिम्यत्र अन्यतरना

1. *Phragmites* (Common Reed)

॥ कि० सं० ॥ खवदर्शनान् । खड्गो व्यग्रमियपुनस्तज्जिभावा । खनितप्रमत्तमेव हारकवेष्टुमि
॥ सर्ग ८ ॥ कान्ताविशेषव्यपदार्थैः काव्यविशेषमुक्तिरुत्तममंगुलमभेदतया सह साक्षाद्भिन्नमेतद्वि
॥ ८४ ॥ र्यते ॥ १८ ॥ * * * * *
व्यपोहितुमिति । उन्नतैः प्रवेष्टव्यैस्तैर्मन्त्राणां काव्यमपि मंगुलमभेदतया साक्षाद्भिन्नमेतद्वि
दिनामोप । काव्यविशेषमुक्तिरुत्तममंगुलमभेदतया सह साक्षाद्भिन्नमेतद्वि
नैः व्यपोहितुं व्यपनेतुं व्यपारस्यन्तुं किञ्चित्कृतं किञ्चित्कृतं किञ्चित्कृतं । व्यपारस्यन्तुं
शब्दोभादपारयन्तमित्यर्थः । अथ मुक्तिरुत्तममंगुलमभेदतया सह साक्षाद्भिन्नमेतद्वि

विलम्बमाना कुलकेशपाशया कयाचिदाविष्कृतबाहुमूलया । तर्ह
प्रसूतान्त्वर्मादंशसादकं नृजोषिनामृत्तमनःसमाददे ॥ १८ ॥
युग्मं ॥ अपेक्षितुं प्रोचनोत्तममंगुलमभेदतया सह साक्षाद्भिन्नमेतद्वि
प्रयोधरेणोरसिकान्तिरुत्तममंगुलमभेदतया सह साक्षाद्भिन्नमेतद्वि
इमान्त्वमूनीत्यपवर्जितेनैव नैवैवमभेदतया सह साक्षाद्भिन्नमेतद्वि
यनिस्सारतयेव भूरुहान्पदं वनश्रीर्वनितासु सन्दधे ॥ २० ॥

अथान । तत्कपटपरिहानकान्तादेव नृजोषिनामृत्तमनःसमाददे ॥ १८ ॥
तिसप्तमी । इत्यस्य प्रगल्भैव ॥ १९ ॥ * * * * *
इमानोति । यथाभिरमं वीर्यायं वीर्यासीभावः । कुतुमान्वयमस्य नित्यं कुतुमा
यपल्लवन्तस्मिन्काविरप्रसन्नानामित्येकवक्त्रावाप्तुं वीर्यायं इमान्त्वमूनीति इमान्
र्देशपूर्वकमित्यर्थः । इदमदसीसन्निवृत्तविप्रसन्नार्थे इनेरपवर्जितेनैव पचितेन
तिवनश्रीर्निःसारतयेवेति हेतुमेष्टा । भूरुहान्तरुन्विष्टयवमिमास्तु प्रदंस्यते
। अत्र वनितागतावाः पुष्पप्रसाधनसम्भवनायाः कव्यविषयभूतायाः निगिराणे

नविषयेण श्रियो वनितागतत्वात्तथाऽसम्बन्धे सम्बन्धरूपाभेदेऽभेदरूपावातिश
योक्तिरलङ्कारः । विषयस्यानुपादानाद्विषय्यपुपवाध्यते । यत्र सातिशयोक्तिः स्या
क्वविप्रैरुक्तिजीवितेनिलक्षणात् ॥ २० ॥ ***—*—*—*—*—*** ॥
प्रवालेति । प्रवालभङ्गेन पल्लवलेवेनारुणः पाणिपल्लवः तद्वसरङ्गनादित्यर्थः ।
परागोऽपुष्परजसापरागदूकतौपीवरस्तनैयस्यसः पुष्पैः सुगन्धिः सुरभिः अङ्गना
अनोमहोहो वृक्षजातान्बुर्गुणस्यस्वदेहगुणस्य उच्छ्रायः पाणिपल्लवारुणा
देव्यदुत्कर्षस्तं आददे लभयानि वेद्युपेक्षा । वस्तुतस्तु स्वाभाविक एव प्रवाल
ङ्गादिभिरभिव्यज्यत इति भावः । उक्तृष्टः श्राय उच्छ्राय इति घञन्तेन प्रादिसमा

प्रवालभङ्गोपाणिपल्लवः परागपरागदूकतौपीवरस्तनः । महो
हः पुष्पसुगन्धिसददेवपुर्गुणोच्छ्रायमिवाङ्गनाजनः ॥ २१ ॥
वरेरुभिर्वीरसहस्तपीवरैश्चिरायस्त्रिन्नान्नवपल्लवश्रियः । समे
पिधानुस्वरणाननोश्चरन्मदादिवप्रखलतः पदेपदे ॥ २२ ॥

सः । नतूपल्लवात्घञप्रत्ययः श्रीणीभुवनोपसर्गइतिप्रतिषेधात् ॥ २१ ॥ ० ॥
पञ्चभिः कुलकं माह । वरेरुभिरिति । अनुसानुसानुयुद्धर्ततः सकाशात् गुरु
णाखेदेन मन्थरमलसंविनित्यनेनाङ्गच्छन्तीनां सुरङ्गनानां सम्बन्धिभिर्वारुणह
स्तपीवरैः करिकरस्थूलैः वरश्चते उरवश्चेति तैः चिरायस्त्रिन्नान् । किञ्चनवपल्लवा
नां श्रीरिव श्रीर्ध्यान्तान्तेन दृष्टान्तिव्यर्थः । अतएव समे समस्य लेपिकिम्पुनर्वि
बंम इति भावः । यातुङ्गन्तुमनीश्वरन्त्रशक्तन् अतएव मदादिवपदेपदे वीप्सा
याद्विर्भावः । प्रखलतश्चरणान् । मदादिवेत्युपमा ॥ २२ ॥ *—*—*—*—* ॥
विसारीति । विसारिभिः काष्ठीमशिरश्मिभिः लभयान् तज्जनितयेत्यर्थः । मनोहर

विनिर्यतोनामिति । सविस्मयंरूपयतःपूर्वाक्तचरणादीनि वर्णयतो न भञ्जना
 भवन्तत्पूर्वमिव तदेव प्रथमं यथा इत्युत्प्रेक्षाईक्षणादरः आलोकनकौतुकं विवेश
 । पूर्वाङ्गं व्याख्यातम् । अत्र कुलके स्वभावोक्तिरुत्प्रेक्षाङ्गम् ॥ २६ ॥ * * * *
 सम्प्रतिसलिलक्रीडावर्त्तनमारभते । अथेति । अथ पुष्पावचयानन्तरं स्फुरद्भि
 स्सलद्भिर्मनैर्विधूतपङ्कजेतिसदृक्मुखवीक्षणोक्तिः विपङ्कम्पङ्करहितं विहारयोग्य
 मितियावत् । तत्र तोरे सुवलिता विचलिता ऊर्मि संहतिय्यस्यां सेति हस्तसंज्ञोक्तिः ।

कलहं सनादिनीकादम्बशब्दवतीतिवाग्यापारेक्तिः । अतएवसुरापगागङ्गाबधूर
भूरसःपयोऽवगाढमवगाहितुङ्गाहेरुदितत्वादिविकल्पः समाजुहावेवञ्चाकारया
मासेवेत्युपेक्षाइति । ह्रस्विक्कारणाह्वानमित्यमरः । ह्रयतेर्लिट् । अभ्यस्तस्यचे
तिसम्प्रसारणम् ॥ २७ ॥ ●● ●● ●● ●● ●● ●● ●● ●● ●●

प्रशन्तेति । प्रशान्तघर्माभिभवः प्रशान्तोऽस्त्वबाधः । वादान्तशान्तेत्यादिनानिपा
तनाम्बाधुः । शनैर्विवान्मुन्दं बृहन्वातेः शतृप्रत्ययः । परिमृष्टपङ्कजः पद्मगन्धात्य
र्थः । आत्मसीकरः कुतःतरङ्गमात्रानामन्तरेमध्येगोचरः स्थानंयस्य सोऽतिखोवि

॥ कि० सं० ॥ लासिनीभ्योभुजावचमन्ददाविवेकुप्रेक्षा। विष्टिष्टवापुसम्पत्तयेऽस्तु निर्य
 ॥ सर्ग ८ ॥ र्घः ॥ २८ ॥ *** ००० *** ० ० ० *** ००० *** ॥
 ॥ ८६ ॥ गतैरिति । सुरस्त्रियोऽस्तरसः सद्यैः सुविलासैः गतैः गतिभिः न पुंसकेभावेः क
 लहं सानां विक्रमङ्गतिविलासविधुरमिति शेषः । तथा नितम्बैः कक्षभारैः जघन
 भारैः पुलिनन्तथादीर्घलोचनैर्मुखैः सरोजानिचसाम्यगुणान्निरसिरे निरस्तकथ
 गुणवदगुणयोः कुतः साम्यमिति भावः । अस्य ते कर्तारि लिङ् । उपसर्गोदस्त्युक्तो
 वेति विकल्पादात्मनेपदम् ॥ २९ ॥ *** ० ० ० *** ० ० ० *** ० ० ० *** ॥

गतैस्तहावैः कलहंसविक्रमं कलत्रभारैः पुलिनद्विप्रमितिभिः । मुखै
 स्सरोजानिचदीर्घलोचनैः सुरस्त्रियस्तम्यगुणान्निरसिरे ॥ २९ ॥
 विभिन्नपर्यन्तगामीनपङ्क्तयः पुरोवगाढाः सखिभिर्मसम्पत्तः । कथ
 च्छिदापस्तु गच्छुन्दरीजनैस्तभीतिभिस्तत्प्रथममुपेदिरे ॥ ३० ॥
 विगाढमाचोरप्रणीभिरम्भसिप्रयत्नसंवाहितपीवरोरुभिः । वि
 भिद्यमानाविसस्तरसारसामुदस्ततीरेषु तरङ्गसंहतिः ॥ ३१ ॥

विभिन्नेति । विभिन्नाविच्युतसङ्घाताः पर्यन्तगाः प्रान्तगाः मोतस्मिन्पङ्क्तयो यासं
 ताः कुतः मस्तत्त्वतः सखिभिरिष्टसचिवैर्गन्धर्वैः पुरः पूर्वमवगाढाः प्रविष्टाः तासां विष्टा
 सार्थगर्भ्याहादिपरीक्षार्थञ्चेति भावः । सभूतिभिः अप्रविष्ट विचयत्वात्सभयैर्विद्या
 दिभिरिन्निपाठेप्ययमेकैर्बलशून्यसुखेन्दुजनेः तदेवावमाच न प्रथमं यथा तथा
 । अतएव कथंचिद्भयात्कच्छेदप्रपेदिरे जगाहिरे ॥ ३० ॥ ० ० ० ० ॥
 विगाढेति । प्रयत्नेन सञ्वाहिताः सञ्चारिताः पीवरोरुवोयाभिरुभिः रमणीभिः
 अम्भसि विगाढमात्रे प्रविष्टे एवं सति सुपुपेति समासः । मात्रङ्कार्येऽवधारणम्

॥ कि० स० ॥ इति ॥ ३३ ॥ ** ०० ** ०० ** ०० ** ०० ** ०० ** ०० ** ०० ॥
 ॥ सर्ग ८ ॥ विपक्षेति । विपक्षस्य सपत्नी जनस्य चित्तानामुन्मथनाः व्यथका इत्यर्थः । वङ्गस्य
 ॥ ८७ ॥ हृशात्कर्त्तरित्युह । येन खव्रणाः नखक्षतानि । व्रणोऽस्त्रियामित्यमरः । विभ्रमस्य
 सौन्दर्यस्य मण्डननादर्थं पञ्चघासादित्वात्पञ्चसमासः । ननु चतुर्थी समासश्च
 मयदादीदिवत्प्रकृतिविकारभावादिति । तेन कुङ्कुमलेपादिनातिरोहिताः व्रणाः ह
 तस्य क्षाब्धितस्य कुङ्कुमस्य शेषानि वावशिष्टलेशानि वस्थितानि श्रुत्वेक्षविकथनीयानि
 भर्तृत्वात्प्रभस्य व्याघ्रकत्वेन ह्लाघनीयान् तान्नखव्रणान् स्त्रियोऽन्यथा दधुः प्रकाश

विपक्षचित्तोन्मथनानखव्रणास्तिरोहिताविभ्रममण्डनेनये । हृत
 स्तशेषानिवकुङ्कुमस्य तान्विकथनीयान् दधुरन्यथास्त्रियः ॥ ३४ ॥
 सरेजपत्रेन विलीनघट्टपदे विलोलदृष्टेः स्विदमूविलोचने । शिरोरु
 हाः स्विन्नतपश्चसन्ततेर्द्विरेफवृन्दं नुनिशदनिश्चलम् ॥ ३५ ॥
 अगूढहासस्फुटदन्तकेसरं मुखं स्विदेतद्विकसन्नपङ्कजम् । इति प्र
 लोनां नलोनीवने सखीं विदां वभूवुः सुचिरेण योषितः ॥ ३६ ॥ युग्मं ॥

दधुरित्यर्थः ॥ ३४ ॥ * ॥ ० ॥ * ॥ ० ॥ * ॥ ० ॥ * ॥ ० ॥ * ॥ ० ॥ * ॥ ० ॥
 अथ युग्मेनाह । सरेजेषादिना । अमू पुरेवर्त्तिनी विलीनघट्टपदे संसृज्यते सक्त
 नीनिकत्वमष्टोरार्थसिद्धिरित्युपमानविशिष्यते । सरेजपत्रेन यद्वा विलोलदृष्टे
 च्चलादृष्ट्यः विलोचने स्वित् । नुस्वित् शब्दैवितर्कः । किञ्च न तपश्चसन्ततेः चञ्चला
 दृष्ट्याः शिरोरुहाः स्विन्ति शब्दं नीरवञ्चतन्निश्चलञ्चतन्निरेफवृन्दं नु ॥ ३५ ॥ *
 अगूढेति । किञ्च अगूढहासं व्यक्तस्मितत्वेन स्फुटाः दन्ताः केसर इव दन्तकेसरस्य
 स्यतत्मुखं स्विन् । अद्वैतविकसन्नपङ्कजं नु इति ह्यसंशयेनेति शेषः । नचिनीवने प्रलो

नानिर्गुणसत्त्वैर्येधितः सुचिरेणातिक्लेशविदां बभूवुः विदुः निश्चिक्वुरित्यर्थः । उ
 यविदजागृभ्योन्यतरस्यो मतिविकल्पादाम्प्रत्ययः । अचयुग्मेनिश्चयान्तःसन्दे
 हात्कारः ॥ ३६ ॥ • • • • •
 प्रियेणेति । काचित्प्रियेण संयथ्यस्वयमेवरचयित्वा विपक्षसंनिधौ सपत्नीजनसमक्ष
 म्पीवरस्तनेवक्षसि उपाहितां स्वजंमालाञ्जलाविलां मृदितामपोत्यर्थः । तां न विज
 हामतयाज । न च निर्गुणतायान्तर्काप्रोतिरिति वाच्यमित्यर्थान्तरन्यासेनाह गु
 णाः प्रेमणि वसन्ति वस्तुनि मेव सन्ति हि । यत्प्रेमास्पदन्तदेव गुणवत् । अन्यतु गुण
 वदपि निर्गुणमेव प्रेमतु न वस्तु परीक्षा मपेक्षत इति भावः ॥ ३७ ॥ • • • • •

प्रियेण संयथ्य विपक्षसंनिधावुपाहितां वक्षसि पीवरस्तने । स्वजं
 न काचिद्विजहौ जलाविलां वसन्ति हि प्रेमगुणानवस्तुनि ॥ ३७ ॥
 असंशयं न्यस्तमुपान्तरकृतां यदेव सेज्जुरमणीभिरञ्जनम् । हृते
 पितस्मिन् सलिलेन शुक्लतां निरस्य गोनयनेषु नश्वरम् ॥ ३८ ॥

असंशयमिति । स्त्रीणां नेत्रशोभार्थं अञ्जनधारणमस्तु विहासदुपगमाद्भक्तवर्णनञ्चा
 द्दृष्टान्तैः शुक्लत्वतिरोधानञ्च निश्चित इत्युत्प्रेक्षते । रमणीभिर्यदञ्जनं न्यस्तन्नादि
 ति शेषः यन्न दोर्घ्यसम्बन्धात् । तदञ्जनमुपान्त्ययोः रक्ततां रोक्षुं प्रतिबद्धमेव न्यस्तं
 नतु शोभार्थमित्यर्थः । अन्यथा रगाभिव्याप्या शुक्लत्वतिरोधानं स्थादित्यर्थः । असंश
 यमिदमुत्प्रेक्षा व्यञ्जकसंशयस्याभावः । नात्र संशयोऽस्तीत्यर्थः । अर्थीभावेऽव्ययी
 भावः । कुतश्चेति चेत् । यतस्त्वस्मिन् अञ्जने सलिलेन हृतेक्षालिते सत्यपि रगः
 पूर्वाकस्त्वोपात्तरक्ततां किन्तु प्रतिबन्धाभावाद्भित्तो व्याप्येव संशयः । नयनेषु शु
 क्तानि रसनिरस्तवान् । अस्यते लीड । अयं शोभान्नुन निरस्यतः शुक्लत्वविरोधि

दृष्टवन्धनादिनापीडितावान्तावतंसकाः श्रुताधिकाः भ्रष्टाधिकाः सचिवा इव

रीक्ष्यमाबुधेनभस्वरैरलङ्कितनादपुष्पैर्मण्डितम् ॥ ४० ॥

तथेति । तिलामिनीजनः पर्यवस्यति नानाककरोभयगोपायः सामर्थ्येन

नयेति । विलासिनोजनःपूर्वञ्जसिंहारात्पाककृतोभूयणोष्वादरःआसक्तिर्येन

सः अनुरक्तप्रियत्वात् । सम्यक्प्रसाधितः सन्नपीत्यर्थः । प्रियस्यानुसंगेण च विप
क्षयोपितां सपत्नीनां दृष्टीः चक्षुष्यतया न ददाह न दुःखी चकार यथा जलाद्रुः स न न
खशयेन न खक्षतानि विवक्ष्यन्ते तान्येव मण्डनन्तस्य श्रिया कृतशोभयेत्यर्थः । विप
क्षयोपितां सपत्नीनां दृष्टीः चक्षुष्यतया ददाहतापयामास मण्डनान्तरादपि न ख
मण्डनानुसंगादपि तदनुभाव एव सपत्नीनान्दुःखहेतुरिति भावः । जलाद्रुददोहे
ति विरुद्धकार्यौ व्यतिरिक्तौ विषमालङ्कारः । विरुद्धकार्यौ व्यतिश्रयार्थस्वभावे
भवेत् । विरुद्धप्रघटनावास्याद्विषमालङ्कृतिस्त्रिधेति लक्षणात् ॥ ४१ ॥ ॐ ॥
शुभेति । शुभननाविलोचनानि तान्तर्यौऽरुणाः । गौरुणे सिते पीतं

तथा न पूर्वकृतभूषणादरम्ययानुसंगेण विलासिनीजनः । यथा
जलाद्रुनखमण्डनश्रिया ददाहदृष्टीः प्रतिपक्षयोपिताम् ॥ ४१ ॥
शुभानताः साम्बुरुहेषु भीरवो विलोलहारश्च लफेनपङ्क्तिषु । नि
तान्तगौर्या हृत्कुङ्कुमेष्वलज्जलेभिरेताः परभागमूर्मिषु ॥ ४२ ॥

ति वैजयन्ती । भीरवः ताः स्त्रियः साम्बुरुहेषु चलाः फेनपङ्क्तौ येषु हृतानि कुङ्कुमा
नियैस्तेषु कुङ्कुमसंकमारुणेष्वित्यर्थः । ऊर्मिषु विषयेषु अलमत्यर्थम् परभागङ्गुणो
त्कर्षेन लेभिरे । परभागो गुणोत्कर्ष इति यादवः । तासामूर्मिणाञ्चारुत्वादिगुण
साम्यात् न कश्चिद्विशेषो लक्ष्यत इत्यर्थः । अतएव सामान्यालङ्कारः । सामान्यगुण
साम्येन यत्र वस्तुतरे कृतेति लक्षणात् अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ४२ ॥ ॐ ॥
हृदेति । हृदाम्बुविपर्ययाधिताभ्याम्बुधूकराभ्यां ब्रूते एकेन करेणोत्सार्यान्ये
न ताडित इत्यर्थः । हृदाम्बुसिमुदङ्गधनिवत् धीरङ्गभीरं रवमुक्कतिसतितया
धनतिसतीत्यर्थः । मुञ्जसूते सा चोगीतवाद्यन्वयानाङ्गा लपरिच्छेदः । तालः का

भयादिति । मानिनी दुर्लभस्वयं ग्रहणेति भावः । अम्भसि रुषेण मत्स्येन आहते स
ति । पृथुलो मां रुषो मत्स्येन मरः । भयादिव वस्तु तस्तु न तथेति भावः । किन्तु मु
दा अस्तु को नैवाश्लिष्य प्रियमनन्दयति स्म तथाहि । रामाः स्त्रियः अर्कात्रिमाऽनार
विनोयः प्रेमैव रसस्तेनाहितैर्जनिनैः कृतकैः कृत्रिमैरपि हितैश्चेष्टितैर्मनोहरान्ति
आरोपितमपि भयप्रेममूलत्वात् मनोहरं वभूवेत्यर्थः । अत्राल्पानुभवेन भयनसदृश
रामनिगूहनाच्चोलनालङ्कारः । मीलनं वस्तु नायत्र वस्त्वन्तरनिगूहनामितिलक्ष
णान्तरसम्भवात् । यान्तरग्यासेन संसृज्यते ॥ ४६ ॥

भयादिव अश्लिष्य रुषाहते म्भसि प्रियमुदानन्दयति स्म मानिनी । अ
कृत्रिमप्रेमरसाहितैर्मनोहरान्ति रामाः कृतकैरपीहितैः ॥ ४६ ॥
तिरोहितान्तानि नितान्तमाकुलैरपां विगाहादलकैः प्रसारिभिः । य
र्बुधूनां वदनानि तुल्यतां द्विरेफवृन्दान्तरितैः सरोरुहैः ॥ ४७ ॥
करौधुनानां पल्लवाकृती पयस्यगाधे किल जातसंभ्रमा । सखीषु
निर्वाच्यमधार्छदूषितम्रियाङ्गसंश्लेषमवापमानिनी ॥ ४८ ॥

तिरोहितेति । अपां विगाहान्नितान्तमाकुलैः विक्रीर्णैः प्रसारिभिर्यतैरलकैः केशैस्ति
रोहितान्तानि कृन्नप्रान्तानि कधूनां वदनानि द्विरेफवृन्दैरन्तरितानितैः सरोरुहैः तु
ल्यतां ययुरित्युपमालङ्कारः ॥ ४७ ॥
कराविति । मानिनी पयस्यगाधे सति किलेव लोके मज्जनभयादिवेत्यर्थः । जातसं
भ्रमानवपल्लवाकृती करौधुना ताकम्पयन्ती । धुनोतेः क्रियादिकात्कर्त्तरि शानच् ।
सखीषु विषमनिर्वाच्यमवाच्यमनिर्वाच्यमित्यर्थः । धार्छदूषितश्च न भवतीत्यधार्छदूषि
कृते । वस्तुतोऽसंगमूलत्वमवापभयमूलत्वादेति भावः । प्रियाङ्गसंश्लेषमवाप

॥ कि० सं० ॥ अत्रापितुल्याङ्गेनभयेनागन्तुकेनसहजानुगगनिगूहनाम्मीलनसङ्कारः । तदुक्त
॥ संगी ८ ॥ द्वाव्यप्रकाशे । समानलक्षणं वस्तु तस्तुनायन्निगूह्यते । निजेनागन्तुनावापित
॥ ६० ॥ मोचनमुदाहृतम् ॥ ४८ ॥ * * * * *

प्रियैरिति । प्रियैः सलीलं करवारिभिरंजलिजलैर्वारितो वस्तुः सितकृत्यर्थः । प्र
वृद्धैः सन्तैर्निश्वासैर्विकम्पितैस्तनूयस्यसः सविभ्रमं सविलासमाधूतानि कश्यप
प्लवानि पाणिप्लवानियेनसः । विलसन्शीलाविलासिनी । येनार्थलक्षकत्वेन
म्भइति धितुणसैवजनः जातावेकवचनम् । यथार्थतामापउक्तरीत्या अनेकविला
सवत्ताया यथार्थतामकत्वमवापेत्यर्थः । कश्चिद्भ्रम्यमानार्थस्य प्रयोगः । यथाभावे

प्रियैः सलीलं करवारिवारितः प्रवृद्धनिःश्वासविकम्पितस्तनः । स
विभ्रमः धूतकाशयप्लवो यथार्थतामापविलासिनीजनः ॥ ४९ ॥
उदस्यधैर्यन्दयितेनसादरम्प्रसादितायाः करवारिवारितम् । मु
खनिमीलनयनन्नतभुवः श्रियंसपत्नीवदनादिवाङ्मते ॥ ५० ॥

चिरययाथार्थमलंभिदिगजैरिति । कप्रयुज्यतेचयथारघुवंशे । परस्मैयेना
मयथार्थनामेति । नैषधेपिसजयत्यरिसार्थसार्थकोक्तनामा किलभीमभूपतिरि
ति । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ ४९ ॥ * * * * *
उदस्येति । दयितेनधैर्यं क्वाठिन्यमुदस्यापनीयश्चनुनीयेत्यर्थः सादरं यथा तथा
। प्रसादितायाः सौमनस्यङ्गमितायाः नतभुवः स्त्रियः सम्बन्धिकरवारिभिर्वारितम
वरुद्धमतएवनिमीलतीनयनेयस्यतन्मुखंसपत्नीवदनादिवश्रियमात्रदेजयाह ।
तदानीन्तद्वदनस्यनिःश्रीकत्वात्तदीयश्रीयहणमुपेक्षते ॥ ५० ॥ * * * * *
विहस्येति । धृताम्भसिप्रियसेचनार्थे गृहीतजलेपाणौ चञ्चलावित्यर्थः । प्रियेणवि

हस्यविभूतेऽप्यवन्मतेसति अतएव मदनार्द्रचेतसः मदनपरवशाया इत्यर्थः । व
ध्वाः सम्बन्धिवीतोच्चयवन्मुकनो विग्रन्मिस्सं समानमित्यर्थः । अंशुकम्पयसाघनी
हताकाञ्ची सखीववभारजयाह । स्त्रीणां किल स्त्रीष्वेवापतते लज्जारक्षणमिति
भवः ॥ ५१ ॥

निरञ्जनेति । नतभुवोङ्गनायाः विग्रहेवपुषिनिरञ्जनेनिर्द्धातकज्जलेदृश्ये
र्मसुचिविलोकिन्तिर्यगीक्षणं कर्तुमण्डयतिस्म । तिर्यगर्थे साचितिरित्यमरः ।
अयावकं क्षावित्ताक्षारगोष्ठपल्लवं वेपथुः कम्पोमण्डयतिस्म । द्वितोयुजित्ययु

विहस्यमाणौ विधृते धृताम्भसिप्रियेण वध्वामदनार्द्रचेतसः । सखी
वकाञ्ची पयसाघनी हतावभारवीतोच्चयवन्ममंशुकम् ॥ ५१ ॥

निरञ्जने साचिविलोकिन्तं दृशवयावकम्पेपथुगोष्ठपल्लवम् । नतभु
वोमण्डयतिस्म विग्रहेवलिङ्गियाचातिलकन्तदास्पदम् ॥ ५२ ॥

निमीलदाकेकरलोचचक्षुष्याम्प्रियोपकण्ठकृतगात्रवेपथुः । नि
मज्जतीनां श्वसितोद्धतस्तनः श्रमोनुतासां मदनोनुपप्रये ॥ ५३ ॥

चपुष्पम् । अतिस्वकन्तदास्पदं स्थानं ललाटं आस्पदं प्रतिष्ठायामिति निपातः । व
लिङ्गियारेखावन्ममण्डयतिस्म तदानिरलङ्कारस्याङ्गनाशरीरस्य तच्छरीरवि
कारैरेवालङ्कारः समजनीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

निमीलदिति । प्रियोपकण्ठम्रियसमीपे । अग्र्यन्तसंयोगे द्वितीया । निमज्जती
नाङ्गाहमाना । अतएव निमीलन्ति निमिषन्ति । आकेकराणि आकेकरवन्ति लो
चानि चक्षुष्यान्तासां । आकेकरवन्त्यन्तु न्यविवासे । दृष्टिरकेकरकिञ्चि
नफुटापङ्के प्रसारिता । मीलितार्द्धा पुनलोकेताख्यावर्त्तनोत्तरेति । तासां स्त्रीणां

॥ ७१ ॥ विन्नवनिमीलनगात्रकम्पनिःश्वासधारणाच्चसन्देहस्यबालङ्कारः ॥ ५३ ॥

हेतुर्ननुनयः । अत्रप्रकोपायैवभक्षितत्रकारणानुनशायतइत्यर्थः । प्रमादादि

पिपितोमिचयलक्षिततोरदेशमौत्तुक्वेतुन्नमिववारिपुरुःप्रतस्थे ॥५५॥

राणिनीत्वनियोज्येत्यर्थः । अविहितनक्षत्रास्तापुरुषोमयूरव्यंसकादिषु द्रष्टव्याः ।

विलोचिनापिलुचिताःसरोजवनश्रियोयाभिस्ताःसुरसरिज्जलेद्वैमहासःक्षालितमु
 क्तावलयस्ताःस्तारवितानेदुग्गणैस्तारलाभासुसुः । तरलोभासुरेहीरेवञ्चलेपी
 तिवैजयन्ती । यामवत्योरात्रयइवसंरेजिरे ॥५६॥ * * * * *
 संक्रान्तेति । संक्रान्तैश्चन्दनरसैर्मलयजद्रव्यैरहितवर्णभेदोरूपान्तरंयस्यतत्
 विच्छिन्नानिबुध्नानिनयानिविभूषणानितेधायेमणिप्रकरःमणिगणास्तंयमंश्रुभि

नीरनेष्टुणिमिथुनानिरथागन्तान्नीत्वाविलोचितसरोजवनश्रिय
 स्ताः । संरेजिरेसुरसरिज्जलधौतेदास्तारवितानतरलाइवय
 मवत्यः ॥५६॥ संक्रान्तैश्चन्दनरसाहितवर्णभेदंविच्छिन्नभूषणमणि
 प्रकरंमुचित्रम् । वद्धोर्मिनाकवनितापरिभुक्तमुक्तंसिन्धेर्मभार
 सलिलंशयनीयलक्ष्मीम् ॥ ५७ ॥ इतिमहोपाध्यायश्रीभारविहृतौ
 किरताऽर्जुनीयेमहाकाव्येसुरङ्गनाविहारोनामाष्टमःसर्गः ॥ ५८ ॥

श्वित्रानावर्णवद्धोर्मिंतरलन्तरंगितन्नाकवनिताभिःपरिभुक्तमुक्तंपूर्वपरिभुक्त
 म्पञ्चान्मुक्तंपूर्वकार्त्तिकादिनातत्पुरुषःसिन्धोर्गङ्गायाःसलिलंशेरते । अत्रेतिशयनी
 यन्तत्पञ्चजलयंहणात्साधुःतस्यलक्ष्मीम्भारेत्यर्थः । अतएवनिदर्शनालङ्कारः ।
 कक्षणनूतम् ॥ ५६ ॥ * ॥ इतिश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिवि
 रचितायांकिरतार्जुनीयव्याख्यायांघण्टापद्यसमाख्यायांअष्टमःसर्गः ॥ ५८ ॥ * ॥

॥कि०स०॥ वीक्ष्येति । अथ जलकोडानमोरम्भानुमानंश्रुमान् । आभ्रचित्रपरिधानविभूषाः
 ॥सर्ग ७॥ स्वीकृतविविधवस्त्राभरणाः सुरतसन्नाहं वहन्तीरित्यर्थः । अतएवरन्तुमनसः
 ॥ ७२ ॥ स्तनानकर्तृषुतुमुन् । लम्पेदवस्त्रमः कथ्येतुक्काममनसोरपीतिमकारलोपः । सु
 रनारीः वीक्ष्यतासाम्प्रोयार्थनाम्यर्थमिव अवसरदानरूपमियङ्कान्तमिव
 र्शः फलोपेक्षेयम् । अस्तमदर्शनेनैककान्तमव्ययमेतत् । यातुम्पुमुपपयेयमिव
 योधिसमीपेललंवेससंसे । अस्मिन्सर्गस्वागतावृत्तम् । स्वागतेतिरत्नभागुरुद्युगं
 इतिलक्षणात् ॥ १ ॥ * * * * *
 मध्येति । मध्यमोपलनिभेनायकसदृशसदृशे । निभसङ्काशनीशाशप्रतिरूपेप

वाहपरन्तुमनसः सुरनारीरात्रचित्रपरिधानविभूषाः । त
 त्प्रयार्थमिवयातुमथास्तम्भानुमानुपपयोधिललम्बे ॥ १ ॥
 मध्यमोपलनिभेजसदृशावेकतच्छ्रुतिमुपेयुषिभानौ । द्यौर
 वाहपरिवृत्तिविलोलाहारयष्टिमिववासरलक्ष्मीम् ॥ २ ॥

मादयइत्यमरः । शर्कसयांदृक्पुत्रेचाख्यश्मन्युपलोमणाविमिश्रैजयन्ती । जसदं
 शौप्रसरद्रश्मौभानौएकतःएकस्मिन्भागेच्युतिस्वस्ततामुपेयुषिप्राप्तेसतिबौपरि
 वृत्त्यामध्याह्नातिक्रमेणविलोलाङ्गवरींअन्यत्रगात्रस्यतिर्यगावृत्त्यामुज्ज्वलनींवा
 सरलक्ष्मींहारयष्टिमुक्तावलीमिवोवाह । वहतिस्म ॥ २ ॥ * * * * *
 अंशुपाणिभिरिति । पतङ्गस्मूर्यः । पतङ्गौपक्षिस्मूर्यौचेत्यमरः । अतीवनिर्भरं ।
 अन्यतोवचनिर्भरमित्यमरः । पातुमिच्छुःपिपासुःतृषितःसन्निवृत्ते/सन्नतादुप्रय
 यः । अंशवएवपाणयस्तैःपद्मेषुजातम्यङ्गजंमधुमध्विवमध्वितिस्त्रैरूपकं
 मकरन्दमयमित्यर्थः । मधुमद्योपुष्परसइत्यमरः । भृशंसुष्ठुरसयित्वास्मद्वि

वताममज्जन्तुवेद्युपेक्षा । मनेशैरुडोक्तदक्षोवाङ्मयरः । क्षितिमेघान्गमि
 यन्लोहितंरक्तंवपुर्वीह । यथामत्तःक्षितौलुगठतिरज्यतेचतद्वदितिभावः ।
 सूर्यस्यक्षितिविलयनमस्तमयइत्यागमः अवरूपकोप्येक्षयोःसापेक्षत्वादङ्गाङ्गि
 भवेनसङ्करः ॥ ३ ॥
 गम्यतामिति । सहस्रमरीचैस्सूर्यलोहितोभवतीतिलोहितायति । लोहितडा
 ऊयःकवः । वाक्यइतिपरस्मैपदेशतृप्त्ययःनयनानाङ्गम्यतामुपगतेदर्शनीय
 तांप्राप्तेसतिअभितापःधरित्रीविरहय्यविहायत्यपिलघुपूर्वादित्ययादेशःचक्र
 वाकहृदयान्याससादप्राप । अत्रधरित्र्यायादुशस्तीवार्ककरकृतसन्तापस्तादृक्

अंशुर्पाणिभिरतीवपिपासुःपद्मजंमधुभृशंरसयित्वा । क्षी
 वतामिवगतःक्षितिमेघस्त्रेहितंवपुर्वाहपतङ्गः ॥ २ ॥
 गम्यतामुपगतेनयनानांलोहितायतिसहस्रमरीचैः । अ
 ससादविरहय्यधारित्रीचक्रवाकहृदयान्यभितापः ॥ ४ ॥

चक्रवाकहृदयेषुभिरहसन्तापःसञ्जातइतिपरमार्थः । परन्तुतदुपक्रमानन्तर
 मेतस्याविर्भावात्सर्वात्रसंजातइत्यभेदाध्यवसायेनोपदेशः । अतएवभेदेअभेद
 रूपातिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ४ ॥
 मुक्तेति । रवौसामिमज्जतिअर्द्धास्मिनेसति । अर्द्धगुप्त्रमानेसतीत्यर्थः । सामित्व
 र्द्धजुगुप्तायामित्यमरः । मुक्तन्यक्तप्रायंमूलमाश्रयभूतोरविरन्यत्रस्वामीयेनसः
 अतएवलघुरल्पकश्चमुक्तमूललघुःऊज्झितपूर्वःन्यक्तपूर्वदिक्कःअन्यत्रन्यक्तपू
 र्वजनः । पाञ्चमेनभसिनभोभागेऽन्यत्रकचिन्नीचस्थलेसम्भूतःसंहतःसन्अतए
 वसाङ्गश्चरश्मिसमूहः । आश्रितजनश्चध्वन्यतेदुःखेनखिन्नःजिह्वादीनइवनवि

॥ कि० स० ॥ रेजे । अत्र मुक्तत्वादि प्रस्तुत विशेषण साम्याद प्रस्तुताश्रितजनप्रमेते समामोक्तौ ।
 ॥ सर्ग ६ ॥ चवाच स्य रश्मि समूहस्याचेतनस्यापि प्रतीयमानेन चेतनेनाभेदाभिमानात् दुःखं
 ॥ ६३ ॥ तत्त्वाद्युत्प्रेक्षेतितयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ५ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥
 कान्तेति । कुंकुमवत्कुङ्कुमेन वाताम्राः सायं सायङ्कालस्य । सायं साये प्रगे प्रात इत्या
 रः । सायं यन्मण्डनं तदभितदुद्दिश्य त्वरयन्त्यस्त्वशंकारयन्त्यः । सौधानां जालैर्ग
 वाक्षैः पतिताः प्रविष्टाः । जालङ्गवाक्षमाना यद्वैतिवैजयन्ती । रविभासः कान्ताना
 म्प्रेयसान्दृत्य इव वनिताभिः सादरं यथा तथा दृशिरेददृष्टाः सायन्तर्नार्कभासाम्पि

मुक्तमूललघुरुन्मिक्तपूर्वः पश्चिमेन भसि सन्भृतसारः । सा
 निमज्जतिरकै न विरेजे खिन्नजिह्वा इव रश्मि समूहः ॥ ५ ॥
 कान्तादूह्य इव कुङ्कुमताम्राः सायं मण्डनमभिवरयन्त्यः । सा
 द्दरन्ददृशिरे वनिताभिः सौधजालपतिता रविभासः ॥ ६ ॥
 अयसानुषुनितान्तपिशङ्गैर्भूरुहान्मृदुकरैरवलंब्य । अस्त
 शैलगहनन्नुविवस्नानाविवेश जलधिन्नुमहीनु ॥ ७ ॥

यसमागमस्तूचकत्वात् दूह्य इव तास्तु स्त्रीणां मादरो भवदित्यर्थः ॥ ६ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥
 अयेति । विवस्नात् अयेऽस्तु शैलशिखरे येसानवस्तेषु ये भूरुहास्तान् नितान्तपिशङ्गैः
 रत्यन्तारुणैर्मृदुभिः करैरिव । करैरंशुहस्तैरिति श्लिष्टरूपकम् । वलिहस्तांश
 वः कर इत्यमरः । यद्वा । करैर्मृदुश्लथमवलंब्यास्त इति शैलोऽस्तु शैलः । अस्तु
 चरमः श्लथमृदित्यमरः । तस्य गहनं काननं नुजलधिन्नु । महीनुश्चाविवेश । तप
 नस्य पतनसन्देहस्य दृष्टः । पतनं तु क्वास्य तन्न जायते शीघ्रगमनोदित्यर्थः । अत्र
 तपनपतनस्यारोप्यमानस्य गहनान्द्वानेकविषयत्वेन सन्देहान् सन्देहालङ्कारः । उत्प्रे

आकुलइति । चलानां कुलायेभ्यः कुलायान्प्रतिचलतां पतत्रिकुलानामारवैः शङ्खैराकुलः व्याप्तः । अनुदितशङ्खेनाभावमात्रमुपशङ्खेन संध्यामात्रञ्च विवक्ष्यते । उषसिभवः औषसः संधिवेलेत्यादिना योगविभागादण्प्रत्ययः अन्यथा कालात् ठञ् स्यात् । तथा चानुदितौषसरागइत्यविद्यमानसंध्यारागइत्यर्थः । एकत्रापगमादन्यत्रानुदयाच्चेति भावः । अहरिदश्चेति विद्यमानसूर्यः एकत्रानुदयादन्यत्रास्तमयाच्चेति भावः । अतएव विपाण्डुः तिमिरानुदयाच्चेति विशेषः दिनान्तःसायंकालो दिनमुखेन प्रातःकालेन तु न्यतामाययौ तद्वद्भूवेत्यर्थः । अतएवोपमालङ्कारः ॥ ८ ॥

यावहरिदम्बविषासडुर्लभतान्दिनमुखेनादिनान्तः ॥ ८ ॥

मिर्विद्रुमवितानविभासारञ्जितस्यजलधेःश्रयमूहे ॥ ७५ ॥

आस्थितइति । स्थगितवारिदपंक्त्यापिहितमेघवृन्दयासंध्यया आस्थितः आकान्तो
व्याप्तः । गगनपश्चिमभागः सोर्मिरूर्मिसंज्ञानेत्यर्थः । तयाविद्रुमवितानविभासा
प्रवालप्रकरकान्त्यारञ्जितस्यस्वसावर्ण्यम्यापितस्यजलधेः श्रियमूहेसंध्यायारक्तव
र्णत्वादितिभावः । वहतेःकर्तरि लिट् । तत्सदृशीं श्रियमुवाहेत्यर्थः । अतएवनिद
र्शनालङ्कारः ॥ ७ ॥

प्राञ्जलाविति । प्रवद्धः अञ्जलिर्येन तस्मिन् प्राञ्जलौ । तौ युतावञ्जलिः पुमानित्यम
रः । प्रादिभ्यो धातुजस्य वाचोवाचोत्तरपदलोपश्चनतमूर्द्धिनमस्कुर्वाणे तत्प्रवणं
तत्र संध्यायामेव हितञ्च तोयस्य तस्मिन् एवं विधेऽपि जने विषये प्रेमहित्वा विहाय

॥ कि० स० ॥ विरमन्त्यानिवर्त्तमानया । व्याङ्गिभ्येरमङ्तिपरस्मैपदम् । संध्याचापलेना
 ॥ सर्ग ७ ॥ स्थैर्येण युवादिवा दण्डप्रत्ययः । सुजनादितरो दुर्जनस्तस्य मैत्रीसख्यमनुविदधे
 ॥ ७४ ॥ अनुचक्रे । कर्मणि लिट् । यथा दुर्जनमैत्रीसन्तमपि जहाति तद्वत्संध्यापि सेवक
 जनमहासीदित्यर्थः । मित्रस्य कर्ममैत्री अस्तु नात् डीप् । अत्र संध्या दुर्जनमैत्र्यो
 च्चापलंसमानधर्मः अनुविधानमतस्वार्थरूपेणोपपत्तिमा ॥ १० ॥ ०****० ॥
 औपसेति । औपसात्प्राभातिकादातपाङ्गयन्तस्मादिवेत्युत्प्रेक्षा । अपलो नं कचिदूहं
 वासरच्छवेरातपस्यविरमात्हेतोः पटीयः प्रभविष्णुतरमन्धयतीत्यन्धकारो ध्वान्तं ।

प्राञ्जलावपि जनेन तमूर्द्धि प्रेम तत्प्रवणचेतसि हित्वा । संध्या
 यानुविदधे विरमन्त्याचापलेन सुजनेतरमैत्री ॥ १० ॥
 औपसात्पभयादपलो नं वासरच्छविविशमपटीयः । सन्नि
 पत्यशनकैरिव निम्नादन्धकारमुदवापसमानि ॥ ११ ॥
 एकतामिव गतस्य विवेकः कस्यचिन्नमहताप्युपलेभे । भास्व
 तानि दधिरेभुवनानामात्मनीव पतितेन विशेषाः ॥ १२ ॥

अन्धकारेस्त्रियं ध्वान्तमित्यमरः । अथ संध्यापगमनानन्तरं शनकैर्निम्नात्सन्निपत्या
 गत्यसमानिसमस्यलानि उदवापव्यानशे । अत्र प्रस्तुतान्धकारविशेषणसाम्याद
 प्रस्तुतार्थप्रतीतेः समासोक्तिरलंकारः । उत्प्रेक्षात्वङ्गः स्यात् ॥ ११ ॥ ०००० ॥
 एकतामिति । एकतामभेदङ्गतस्येव तस्य व्याप्यतया प्रतीतेरियमुत्प्रेक्षा । महतः
 शैलादेरपि तत्त्वस्य चिकित्सापि पदार्थस्य विवेको भेदेनोपलेभेन गृहीतः । अतएवोत्प्रे
 क्षतेष्वपतितेनास्मिन्नेन भास्वतास्त्वैरण्ण भुवनानां भुवनस्य पदार्थानामित्यर्थः । कि
 शेषाभूधरादिभेदाः आत्मनि स्वस्मिन्नेव निदधिरेड्बनिहिता इव । कथमन्यथानो

॥ कि० स० ॥ त्रैक्षयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । व्यञ्जकाद्युपयोगात्प्रतीयमानोपि क्षा ॥ १४ ॥ *
 ॥ सर्ग ७ ॥ रञ्जिता इति । तिमिरेण विविधा स्तरवः शैलाश्च रञ्जिताः स्वस्ववर्णमोपादिताः नु
 ॥ ७५ ॥ । अन्यथा कथमेवां नीलाद्युत्पत्तिमिति भावः । तथा गगनं नामितं नु । आभूतलोदिति शे
 यः मितं ह्रस्व इत्यत्र वा शब्दानुवृत्त्या केवाञ्चिद्विकल्पान्न ह्रस्वः । यद्वा गगनं स्थगि
 तं आच्छादितं नु । उभयत्रापि तमसा वृतत्वाद्न दृश्यत इति भावः । तथा धरित्री विष
 मेषु निम्नोन्नतेषु पूरिता समीकृतानु । अन्यथा तद्विवेकः कथं न स्यादिति भावः । क
 कुभोदिशः संहतानुप्राप्ताः किं । दिशस्तु कुभः काष्ठाश्चाशश्च हरितश्च ता इत्यम
 रः । कथमन्यथा न दृश्यन्त इति भावः । अत्र तिमिरेण तर्कशैलाद्युनेकविषयरञ्ज

रञ्जितानुविविधा स्तरवः शैलानामितं नु गगनं स्थगितं नु । पू
 रितानुविषमेषु धरित्री संहतानु ककुभस्तिमिरेण ॥ १५ ॥
 रात्रिर्गगमलिनानि विकासं पङ्कजानिरहयन्ति विहाय । स्प
 ष्टतारकमियाय नभः श्रीर्वस्तुमिच्छति निरपदिसर्वः ॥ १६ ॥

कत्वादिकमारेण सन्दिग्ध इति सन्देहालङ्कारः । अन्येतु नु शब्दस्य सम्भावनाद्यो
 तकत्वमत्रोत्प्रेक्ष्यप्रकारमित्यलङ्कारसर्वस्वकारः ॥ १५ ॥ ••••• ॥
 रात्रितीति । श्रीः शोभाकर्त्री रात्रेः संध्याया रगेण स्वच्छा योपरं जनेन मलिनानि । अ
 तएव विकासं रहयन्ति न्यजन्ति । रहयतेः स्त्यागार्थोच्छ्रयः । पङ्कजानि विहा
 यत्यक्त्वा स्पष्टतारकं नभः स्वमियाय प्राप तथा हि । सर्वानिरपदि निर्वोधस्थलेव
 स्तुं स्यात् । एकाच उपदेशेन दातादितो ह प्रतिषेधः । अयसीनेषु वसिः प्रणारि
 णीति वचनात् । इच्छति ॥ १६ ॥ ••••• ॥
 अस्मादिसंध्यान्तं वर्णयित्वा चन्द्रोदयवर्णनमारभते । व्यानशब्द इति । शशधरेण

॥ कि० सं० ॥ द्यामिति । द्यामिन् न्यदतिनो लघनाभमुद्युतः कश्चिद्वैदिकः
 ॥ संग ॥ अयस्यतेन । असिताभ्यदतः शुभाभासो यस्यतेन चन्द्रेण पुरस्तात् । अथ
 ॥ ६६ ॥ चक्षिप्यमाणं नुद्यमानं धातं शम्भुना क्षिप्यमाणं जघर्मेव चकासे । उठपमानेपि वि
 शेषानियोज्यानि ॥ २० ॥ ००० ००० ००० ००० ००० ॥
 अन्निकेति । अन्निकान्तिकेऽतिसमीपे । प्रकारेण गुणं वचनस्येति द्विर्भाषः कर्मधारय
 बहुवाक्यपोलुक् । अन्निकान्तिकगतेन्दुविहृष्टे मुक्ते दीधितिजाले निहृतां
 सङ्कोचज्जहतिव्यजतिसतिमतिरभारैस्त्वमः सोमैर्निरोधादुपरोधान्नः स्वतो निर्गतः

द्यामिन् न्यदतिनो लघनाभमुद्युतः कश्चिद्वैदिकः पुरस्तात् । क्षि
 प्यमाणं मसितेतरभासा शम्भुनेषु क्षिप्यमाणं चकासे ॥ २० ॥
 अन्निकान्तिकगतेन्दुविहृष्टे निहृतां जहति दीधितिजाले निः
 स्वतस्तिमिरभारनिरोधादुच्छसन्निरसन्दिमन्तः ॥ २१ ॥
 लेखया विमलविद्रुमभासा सन्ततन्तिमिरमिन्दुहृदासे । दं
 द्रया कनकटङ्कपिशङ्ग्यामण्डलम्भुवद्वादिबहः ॥ २२ ॥

दिगन्तः उच्छसन् प्राणयन्निबरराजेषु प्रेक्षा लङ्कारः ॥ २१ ॥ * * ॥ * * ॥
 लेखयेति । इन्दुविमलविद्रुमभासास्त्वच्छप्रवालसवर्णयाले प्रवालजलासन्ततं
 सान्द्रतिमिरम् । आदिवशहः कनकस्यटङ्कः शिलाभेदकं शस्त्रम् । टङ्कः पाषाण
 दारण्डव्यमरः । तद्वापिशङ्ग्यालोहितवर्णया । पिशङ्गाश्चेति वक्तव्यमिति डीप् ।
 दंष्ट्रया भुवो मण्डलमिव उदासे उच्चक्षिपे प्रस्यते कर्त्तरितिङ् । लेखयतीत्यस्य
 तेनानेपदं विकल्पात् ॥ २२ ॥ * ॥ ० ॥ * ॥ ० ॥ * ॥ ० ॥ * ॥ ० ॥
 दीपयन्निति । अथोदयानन्तरद्विरौर्ध्वेन मोदीपयन् प्रकाशयन् । कुकुमेना

सुखोयः प्रयोधरः । कुचमंद ह्योहे सुगाः । उदयगादिनिभा । तुलिनो मुरिच्छः ।
 भक्तैर्गुणैः प्रयोधरः । प्रयोधरः । इत्युक्तं भोक्ते मया । इत्युक्तं भोक्ते मया ।
 शा ॥ २२ ॥ * * * * *
 उदयेन्दुमिति । सोमो जनिः । सोमो जनिः । सोमो जनिः । सोमो जनिः ।
 न्नां । त्रिभिर्भक्तैः । त्रिभिर्भक्तैः । त्रिभिर्भक्तैः । त्रिभिर्भक्तैः ।
 दं दृश्यमानं मुखं वस्त्राः । सा तान् भक्तैः । सा तान् भक्तैः । सा तान् भक्तैः ।
 निवर्तितः । सन् पश्यति स्म । सन् पश्यति स्म । सन् पश्यति स्म । सन् पश्यति स्म ।

दीपयन्मथनभक्तिरशौघैः कुङ्कुमारुणपयोधिरगौरः । चे-
 मकुम्भद्वयपूर्वपयोधिरन्ममज्ज्वलन्मौक्तिकमांशुः ॥ २३ ॥
 उद्भूतेन्दुमन्त्रिभिन्नतमिस्त्राम्यश्रयतिस्मरजनीमकितृप्तः । य-
 म्भुक्स्फुटमुखीमतिजिह्वांबोडयानवबधूमिवस्रोक्तः ॥ २४ ॥
 नप्रसादमुचितङ्गमिनाद्यौर्नैर्जुतन्तिमिरमद्रिवनेभ्यः । दि-
 ग्मुखेषुनवधामन्त्रिणीर्णभूषितैवरजनीहिमभासा ॥ २५ ॥

॥ २४ ॥ ● ◡ ● ॥ * ◡ * ॥ ● ◡ ● ◡ ● ॥ * ◡ * ॥ ● ◡ ● ॥
नेति । हिमभासा चन्द्रेण द्यौः कक्षाश्च मुचितं योग्यम्प्रसादन्नगमिता । अद्रयोचना
निचतेभ्यस्तिमिरं नोद्धृतं नोत्सारितं हि शंमुखेषु धामने जञ्चनविकीर्णेन पर्यस्तान्त-
थापि रजनीभूषितैर्वकिमुतोक्तगुणसम्पत्तकृतिभावः । अत्र प्रसाधनकारणाभावे
पितृक्कार्यभूषणोक्त्या विभवनालङ्कारः ॥ २५ ॥ ● ॥ * ॥ ● ॥ * ॥ ● ॥
मानिनीति । उदितः शीतमयूरः ऊर्ध्वेन विरह तप्तेन वाप्येष कलुषा नाचिलान्मा-
निनीजनस्य कलुषान्नारितन्नाधिकान्ननेत्यविशेषतया तन्मानभङ्गजनितरोषेण

॥कि०स०॥ भीषणानितिभाक् । कोपान्कान्तमपणुद्युपचात्रापचमन्विता । कलहान्तरितः
 ॥सर्ग ६॥ प्रोक्तानाधिकान्तयशालिभिरितिदशरूपको । प्रतिगृह्णन्स्वीकुर्वन् च वधस्यारूप
 ॥ ६७ ॥ रिह।र्यत्कद्वितिभावः । अतएवभीतभीतोभीतप्रकारइवेत्युपेक्षा । मन्दमन्दं म
 न्दप्रकारम् । उभयत्रापिप्रकारेगुणवचनस्येतिद्विर्भावेकर्मधारयवद्भावात्तुल्ये
 वः । समाकाशम्प्रययो ॥ २६ ॥ * * * * *
 स्त्रियतइति । कताप्रसरिताः कस्येवकस्यमुहस्तायेनतस्यततकरस्य । तार
 काएवप्रियवधूः उपकण्ठंअन्तिकेकण्ठेवा । अथान्तसंयोगेद्वितीयाविभक्त्यर्थेऽव्य

मानिनीजनधिलोचनपातानुध्रवाद्यकक्षुषाम्प्रतिगृह्णन् । म
 न्दमन्दमुक्त्विमःप्रययैरसम्भीतभीतइवशीतमयूखः ॥ २६ ॥
 स्त्रियतःप्रियवधूरूपकण्ठंतारकास्ततकरस्यद्विर्भाशोः । उ
 द्दमन्नभिरगजसमन्तादङ्गरगइवलोहितरगः ॥ २७ ॥
 प्रेरितःशशधरेणकशैघःसंहतान्यपिनूनोदत्तमांसि । क्षीर
 सिन्धुरिवमन्दरभिन्नःकाननान्यविरले।अमरुणि ॥ २८ ॥

यीभावः । स्त्रियतःप्रयासीदतःअलिङ्गितश्चद्विर्भाशोःसम्भीसमन्तात्उद्दम
 न्नत्सर्पन् । अर्थान्तरादकर्मकत्वं । धार्तेरुद्योत्तरेवृत्तेरितिवचनात् । लोहितर
 गोरुणप्रभाअङ्गरगइवाभिरगजअलिङ्गनाद्भागलतीतिप्रसिद्धिः । अत्ररु
 पकोपमयोरङ्गाङ्गिभावेनसङ्करः ॥ २७ ॥ * * * * *
 प्रेरितइति । शशधरेणचक्ष्रेणप्रेरितोविस्फुटःकशैघःसंहतानिसाम्प्राण्यपितमी
 सिमन्दरेखमन्दसचलेनभिन्नोन्नःक्षीरसिन्धुःअविरक्तःसाम्प्राःउच्चउन्नताअत
 रवोद्येयुतानिकानतामीवनूनोदचिक्षेपदूरीचकार ॥ २८ ॥ * * * * *

॥ कि० स० ॥ यिताः विहंग्मायास्तुतावनराजोर्दधावर्द्धयकम्पवासावनराजीः किञ्चित्कम्पिताः
 ॥ सर्ग ६ ॥ त्वर्थः । विहङ्गशयनाविशेधेनेत्यर्थः । आंजीवदर्थेभिव्याप्राविशमरः । यथा
 ॥ ६८ ॥ श्विक्तामितीगन्धोदकादिनासिञ्चन्नाकर्षिततद्वादिनिभावः ॥ ३१ ॥ • • • • •
 संविधातुमिति । यामिनीवनिषेवतयागविरूपयाकाम्तथाऽमन्मथस्यामिवेकत्रिभु
 वनजैत्रयात्रामिवेकसंविधातुं सम्यक्कर्तुं श्रुवेऽजलानीवतेवामोघः पूरः ससन्त्यः
 स्मिन्सः ततश्चिह्नः स्फुटलोच्छ्रनइन्दुः सोत्पलोरजतकुम्भइवउदासेऽतिप्रः उद्धि
 तः । अस्यतेः कर्मणि लिट् । अत्र संविधातुमिति मुनाप्रतीयमानोत्प्रेक्षयानुप्राणि
 तोयं उपमोत्प्रेक्षयोः सङ्करः ॥ ३२ ॥ • • • • •

संविधातुमभिवेकमुदासेमन्मथस्य लसदंश्रुजलौघः । या
 मिनीवनिषतयाततश्चिह्नः सोत्पलोरजतकुम्भइवेन्दुः ॥ ३२ ॥
 ओजसापिखलुनूनमनूनेनासहायमुपयातिजयश्रीः । यद्वि
 भुः शशिमयूखसखः सद्भाददेविजयिचापमनङ्गः ॥ ३३ ॥

ओजसेति । ओजसाञ्जनूनं सम्पूर्णमपि असहायंसहायरहितं पुरुषमिति शेषः ।
 जयश्रीर्नोपयातिखलुनूनंकुतोयद्युस्माद्विभुः । समर्थोऽप्यनङ्गः शशिमयूखानांसखा
 सहचरस्तयोक्तः सन्सहायः सन्नित्यर्थः । विजयिविजयशीलजिघृक्षीत्यादिनाइ
 निप्रत्ययः । चार्पमाददे । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोर्ध्वान्तरन्यासः ॥ ३३ ॥
 इत्यमुदीपनसामग्रीमुपवर्ण्यसम्प्रतितत्कार्यभूतरतिवर्त्तनमारभते । सद्गुणामिषा
 दि । सन्निकृष्टरतिभिश्च सन्नरतोत्सवैरतस्वसुरदारैः सुरबधूभिश्च हितशोभैः प्रा
 गेवविहितकेलिगृहमण्डनैरपि पुनः सद्गुणानां केलिगृहार्णभिवरचनामसूदनमोषेऽभि
 लेवे । इवेः कर्मणि लिट् । आगतप्रियकथैः प्राप्तप्रियजनवृत्तानैरपि दूतस्य क

सैदूयदूतिव्यापारइवे । दूतस्यभावकर्मणोर्यत्प्रत्ययः । तथाभूधितैरपिविभूषणं
 प्रसाधनमीवे । औत्सुक्यातिरेकादितिभावः ॥ ३४ ॥ ० ० ० ० ० ० ० ॥
 नेति । विरहेवियोगावस्थायांस्वजोमात्मानिचन्दनानिगन्धाःमदिगमद्यानिवा
 रमशीभ्यःरुच्यर्थानाम्प्रियमाणा इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थीनिरुचिरेनशेचन्तेस्म
 । ह्रियस्मात्प्रियसमागमस्यवरतेःसाधनेषुस्वगादिषु रम्यतां मनोहरत्वंरुचिरत्वमि
 तियावत्पदधत्तेवाधत्ते । तदभावादरुचिर्युक्तैवेत्यर्थः । अतएववैधर्म्यात्कारणे
 नकार्यसमर्थनरूपोर्ध्वान्तरन्यासः । रम्यंतेरुष्वितिरम्याशिपोरदुपधादितियत्प्र

सद्गानां विरचनाहितशेभैरगतप्रियकथैरपिदूयम् । सन्नि
 हस्यरतिभिःसुरदारैर्भूयितैरपिविभूषणमीवे ॥ ३४ ॥
 नस्वजोरुचिरेरमशीभ्यश्चन्दनानिविरहेमदिगवा । सा
 धनेषुहिरतेरुपधत्तेरम्यताम्प्रियसमागमस्यव ॥ ३५ ॥
 प्रस्थिताभिरधिनायनिवासंघंसितप्रियसखीवचनाभिः । मा
 निनीभिरपहस्तिरुधैर्यैःसादयन्नपिमदोऽवलज्जम् ॥ ३६ ॥

अयःकृत्युटोबहुलमियधिकरणार्थः ॥ ३५ ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥
 प्रस्थिताभिरिति । अधिनायनिवासम्प्रियगृहंप्रतिप्रस्थिताभिःप्रचलितान्निर्ध्वंसि
 तानिखण्डितानिप्रियसखीवचनानिस्वयंप्रस्थानंलाघवायेव्येवंरूपश्रियाभिस्तुभि
 र्मानिनीभिःकोपनाभिः । खीणामीर्घ्याकृतःकोपोमानोऽन्यासङ्गिनिप्रियेइतिख
 णात् । अपहस्तिरन्निरुधैर्यैरेतसः । तथासादयन्मनंशरीरञ्चकर्वयन्न
 यीत्यर्थः । सदोयोपीत्यर्थःमदोऽवलज्जम्बोक्तःअज्ञानव्याजेनलाघवापहवसे
 कर्त्यादितिभावः ॥ ३६ ॥ ० ० ॥ ० ० ॥ ० ० ॥ ० ० ॥ ० ० ॥ ० ० ॥

॥ कि० स० ॥ कान्तेति । रतये सुरताय बद्धसन्दिशतीभिरनेकवाचिककूययनीभिः सन्देशव
 ॥ सर्ग ६ ॥ सनादुन्तव्यमप्यजानतीभिरित्यर्थः । रमणीभिः कान्तवेश्मया तस्याप्यमेव ननुमा
 ॥ ६६ ॥ गीन्मध्ये निवृत्तमित्यर्थः । तथा हि मन्मथेन परिलुप्तमतीनां भ्रष्टमतीनां स्खलितं वि
 रुद्धाचरणमपि प्रायशः उपकारि भवति ॥ ३७ ॥ *०*—*०*—*०* ॥
 आश्विति । आशुकान्तमभिसारितवत्याः अभिगतवत्याः स्वार्यैश्च । योषितः सम्म
 भिपुलकैरुद्धावावृतौ कपोलौ यस्य तत् । खण्डाप्रमृष्टापत्राणां पत्रलेखानां तिलकस्य
 चाकृतिः सन्निवेशो यस्य तत्तथोक्तं मुखकान्त्याऽखण्डं पूर्णं इन्दुमूर्तिर्जिगाय जयति सदा

कान्तवेश्मबद्धसन्दिशतीभिरित्येतमेवरतये रमणीभिः । म
 न्मथेन परिलुप्तमतीनामप्रायशः स्खलितमप्युपकारि ॥ ३७ ॥
 आशुकान्तमभिसारितवत्या योषितः पुलकैरुद्धकपोलम् । नि
 र्जिगाय मुखमिन्दुमखण्डं खण्डपत्रतिलकाकृतिकान्त्या ॥ ३८ ॥
 उच्यतां सुवचनीयमशेषनेश्वरे परुषतासखिसाध्वी । ज्ञान
 येन मनुनीयकथं वा विप्रियाणि जनयन्ननुनेयः ॥ ३९ ॥

इत्यर्थं यमुपमा । जयति हेष्टीति दण्डिना तस्यादृश्यार्थे युग्यतात् ॥ ३८ ॥
 अथ युगेन सखीनामिका सम्बादमाह । उच्यतामिति । तत्र नायिकाह । सधूर्तः अ
 शेव मखिलं वचनीयं वक्तव्यमुच्यतान्निःशंकमुपलभ्यतामित्यर्थः । वृजोदहादित्वा
 दप्रधानैकर्मणिलोह । अथ सखाह । हे सखि नायकोर्हेश्वरे भर्तारिवियथे परुषता
 पारुष्यं न साध्वी नहिता । अथ नायिकाह । हे सखि नहि एनमनुनीयसाम्बयि
 ज्ञानय । पुनः सखी आह । विप्रियाणि जनयन् अप्रियस्मिन् कुर्वन्सकथं वाऽनुनेयः
 अनुनयार्हः ॥ ३९ ॥ ००० ॥ ००० ॥ ००० ॥ ००० ॥ ००० ॥ ००० ॥

किमिति । पुनर्नायिकाह । तर्हि गतेन तस्मिन् गमनेन किं कथं इत्यर्थः । उत उतै
 नुक्कन्तु यत्किंचिह । पुनः सख्याह । हे सुभगमानिनि सौन्दर्यमानिनि सुभगमात्मा
 नमन्यते इति आत्ममाने लब्धेति णिनि प्रत्ययः । तस्मिन् प्रिये विषये कोमानः । यद्वा न
 हीत्यादिसखीवाक्यम् । न हीत्येकं वाक्यन्तद्व्युक्तं न हीत्यर्थः । हे सखि किन्तु उपैतुं यु
 क्तम् । कुतः सुभगमानिनि प्रिये कोमानस्तादृक् जनस्य दुर्लभत्वादिति भावः । इत्येवं
 रूपास्तु योषिता इत्यास्तु विषये समेतैः समोपमा गद्याकर्णयद्भिरित्यर्थः । कामिभिर्वै
 ऊरसाऽनेकस्त्राधृतिः सन्तोषः ऊहे ऊहा । अत्र शैक्ष्योस्तु क्यनिर्वेदनाद्यनेक
 भावशावस्यपरिपूर्णाकान्ताकर्णनादुत्तरमपूर्वं हृदयानन्दनिव्यन्दमानसन्देहम

किङ्कतेन न हियुक्तमुपैतुङ्कः प्रिये सुभगमानिनि मानः । योषिता
 मितिकयास्तु समेतैः कामिभिर्वै ऊरसाधृतिरूहे ॥ ४० ॥ युग्म
 म् ॥ योषितः पुलकरोधिदधत्याघर्मवारिनवसङ्गमजन्म ।
 कान्तवक्षसि वभूव पतन्या भूषणं लुलितमण्डनतैव ॥ ४१ ॥

विन्दिन्नित्यर्थः । प्रायेणात्र प्रौढाः कलहान्तरिताश्च नायिकाः ॥ ४० ॥ ॐ*ॐ ॥
 योषित इति । पुलकरोधिरेमाञ्च व्यापिनवसङ्गमेन जन्मयस्यतत् । घर्मवारिस्त्रे
 दोदकन्दधत्या इति सार्वकोक्तिः । कान्तवक्षसि पतन्या इत्यैतत्तु कोक्तिः । योषितो
 यालुलितमण्डनता उन्मृष्टप्रसाधनत्वभावेत्तत् । सैव मण्डनम्भूव । तादृश
 फलत्वान्नस्येति भावः ॥ ४१ ॥ ॐ*ॐ ॥

शीघ्रिति । शीघ्रतेऽनेनेति शीघ्रपक्षेऽरसविकारे मद्यविशेषस्तत्स्थपानेन विद्यु
 रस्तु विमूढास्तु । तथा दध्यतैः सङ्गतास्तु च कामिनीषु आश्रुमानङ्कोपनिगृह्णन्ति व
 र्त्तयन् । शिथिलोक्तालज्जायेनसुः मदो नुमदो नु उपलेभे लभ्यते स्मेत्यर्थः । प्रि

॥ कि० स० ॥ यस्मात्समागमसंक्षिप्तानुरूपेभ्यकारणमङ्गमुभयथामानविग्रहाद्यनुभावसाधार
 ॥ सर्ग १७ ॥ एषाचसन्देहःसंवाचकारः ॥ ४२ ॥ ०००००० ॥ ०००००० ॥ ०००००० ॥
 ॥ १०० ॥ द्वारीति । द्वारिचदागमनमार्गस्यवचक्षुरिद्यौक्तुकोक्तिः । अधिपाणिपाणौक
 नेकपोलावितिचिनोक्तिः । किम्बुज्जनाजीवितन्वयित्वदधीनम् । त्वाविनानजीव
 तीत्यर्थःइतिगाठानुरागोक्तिः । अतोऽस्याःकलहोविग्रहःकुतइत्येवंकामिनाम्प्री
 तयेपुनरुक्तम्पुनरुच्यमानंवचोदूतीवाक्कमन्नवनवत्तन्नवप्रकारत्वमपूर्ववद्भावमिया
 यम् । प्रकाशार्थेद्विर्भावः । कर्मधारयवद्भावास्तुपोलुक् । कान्तानुरागप्रकटना

शीधुपानविधुरास्तुनिगृह्णन्मानमाशुश्रितिलीकृतलज्जः । सं.
 गतास्तुदयितैरूपलेभेकामिनीयुमदनोनुमदोनु ॥ ४२ ॥
 द्वारिचक्षुरधिपाणिकपोऽसौजीवितन्वयिकुतःकलहोऽस्याः ।
 कामिनामिति वचःपुनरुक्तम्प्रीतयेनवनवत्वमियाय ॥ ४३ ॥
 साचिलोचनयुगममयन्तीरुन्धतीदयितवक्षसिपातम् । सु
 भुवोजनयतिस्मविभूयांसङ्गतावुपररामचलज्जा ॥ ४४ ॥

कामिनःप्रहृष्यन्तीतिविभावः ॥ कलहान्तरितेयम् ॥ ४३ ॥ *०००००* ॥
 साचीति । लोचनयुगंसाचितीर्थ्यकनमयन्तीप्रियेनतयन्ती । नतुह्रियेत्यर्थःद
 यितवक्षसिपातरुन्धतीइष्टमपिप्रतिबध्नीलज्जास्तुभुवोनायिकायाविभूयांशो
 भाजनयतिस्म । सङ्गतौसुरतप्रसङ्गेसद्युपररामच । एवंयतस्तदानदूषणमेवे
 तिभावः । विभाषाकर्मकादितिपरस्मैपदम् ॥ ४४ ॥ ०००००००००० ॥
 सद्यलोकमिति । सद्यलोकंसापराधमतएवावधीरितःअज्ञातःसन्निवृत्तम् । पूर्व
 कावेत्यादिनातत्पुरुषःसपदि कोपस्यपदेनयाजेनप्रस्थितमिर्गच्छन्तंप्राणनाथं

संयोचितः सम्बन्धिः अभिव्यक्तिपातः अभिमुखेनाश्रमोक्षः सुहृदिवरुणद्विस्त्र
 सुरोधः । वाय्वपातस्य मन्त्रमेधालिङ्गतया प्रस्थानप्रतिबन्धकत्वात् सुहृदोपम्यं ।
 इयमधीरखण्डिता । शान्तेऽन्यासङ्गिनिपतौ खण्डिते र्ध्या कषायिता । अधीरश्रु
 विमुञ्चन्ती विज्ञेया चात्र नाथिकेति दशरूपके ॥ ४५ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥
 शङ्कितायेति । शङ्कितायैकायकायः अविच्छिन्नाय दयिताय ईर्ष्याविमुखितां वि
 मुखोक्तताम् । अतएव कृतकं ध्वनिपातां मानिर्नीघनशेमविभेदः सान्द्रपुलकोद
 यः अभिमुखं स्थितमाह्वितं त्रयथा तानिः कोषामित्वर्थः । शंसति स्म व्यनक्ति स्मो

सव्यलोकमवधीरितखिन्नम्प्रस्थितं सपदिकोपपदेन । योषि
 तः सुहृदिवरुणद्विस्त्राणां नाथमभिव्यक्तिपातः ॥ ४५ ॥
 शङ्कितायैकतकायनिपातामौ र्ध्याविमुखितान्दयिताय । मा
 निनीमभिमुखं स्थितं चित्रं शंसति स्म व्यनक्ति स्मो विभेदः ॥ ४६ ॥
 लोलदृष्टिबदनन्दयितायाश्चुम्बति प्रियतमे रभसेन । व्रीड
 यासह विनीविनितम्बादंशुकं शिथिलतामुपपदे ॥ ४७ ॥

अर्थः । अन्यथा साधिका मुदयादिति भावः । अत्रापि पूर्वैकैव नाथिका ॥ ४६ ॥
 अथ सम्भोगशृङ्गारमाह । संज्ञाकसेवाह्वयकतत्राह्वारतमाह । लोलैति । प्रिय
 तमेलोलदृष्टिचक्षुषेण नन्दयिताया बदनं रभसेन बलात्कारेण चुम्बति सति वि
 नीविनितं तव धनमशुकं नितम्बात् । व्रीडया सह शिथिलतामुपपद्येऽमवमपि
 शिथिलमासीदित्यर्थः । अत्र व्रीडंशुकं रूपसम्बन्धिभेदभिन्ननिवृत्तिशंसनरूपशै
 थिल्यस्याभेदाद्यवसायनिकधमतिशयोक्तिमूकसंज्ञेति विशेषोक्तः । अत
 एव व्रीडंशुकौपम्यस्य कल्पम् । अत्र वात्स्यायनः बाह्याभ्यान्तरञ्चेति द्विविधं रत

॥कि०स०॥ मुच्यते । तत्राद्युच्चुम्बनाश्चैषनखदन्तक्षतादिकम् । द्वितीयं सुरतं साधनानाकां
 ॥सर्ग ९॥ रेशकल्पितमिति ॥ ४७ ॥ * * * * *
 ॥ १०१ ॥ ह्रीतयेति । गलितनीविगलितबन्धनम् । तथाप्यवलम्बिताकाञ्चीयेन तत् । का
 ञ्चीलग्नमित्यर्थः । तदन्तरीयमधोऽश्रुकम् । अन्तरीयेपसंख्यानपरिधानान्यधो
 श्रुके इत्यमरः । निरस्यन्नाक्षिपन् हृदयेशः प्रियः । ह्रीतया वस्त्रापगमात्स्रज्जित
 या । ह्रीधातोः कर्त्तरि क्तः दयितया मण्डलीकृतः वर्तुलीकृतः पृथुस्तनभारो यस्मिन् क
 र्मेण तद्वृथा तथा गाढमित्यर्थः । सस्वजे आश्लिष्टः । प्रियदृष्टेः प्रतिबन्धार्थमित्य
 र्थः ॥ ४८ ॥ * * * * *

ह्रीतया गलितनीविनिरस्यन्नन्तरीयमवलम्बितकाञ्ची । म
 ण्डलीकृतपृथुस्तनभारं सस्वजे दयितया हृदयेशः ॥ ४८ ॥
 आदृतानेखपदैः परिरम्भाच्चुम्बितानि घनदन्तनिपातैः । सौ
 कुमार्यगुणसम्भृतकीर्तिर्वामस्य सुरतेष्वपि कामः ॥ ४९ ॥

आदृता इति । परिरम्भाञ्जलिङ्गनानि नखपदैर्हेतुभिर्गदृताः अभिमताः । हेतावि
 तितृतीया । तथा चुम्बनानि घनदन्तनिपातैर्हेतुभिर्गदृतानो तिलिङ्गविपरिणामः
 । सुरतसुखोद्दीपकत्वान्नखदन्तक्षतपूर्वकेषु अलिङ्गनचुम्बनेष्वादरः संवृत्त इ
 त्यर्थः । ननु सुकुमारे कामतस्त्रेकधम्पीडाकरेष्वादर इति न वाच्यमित्याह । सौकुमा
 र्येति । सौकुमार्यमेव गुणस्तेन सम्भृतकीर्तिः लब्धयशाः कामः सुरतेषु भोगेष्वपि
 न केवलं विप्रलम्भेष्विति भावः । वामः क्रूरस्य । सुकुमारः काम इति वादमात्रम् ।
 वस्तुतस्तु पीडयन्नेव सुखमावहतीति भावः । सामान्येन विशेषणसमर्थनरूपोऽ
 धीन्तरन्यासः ॥ ४९ ॥ * * * * *

अथाभ्यन्तरं रतमाह । पाणीति । रहस्येकान्ते इविश्रम्भातिशयोक्तिः गद्गदवाचां
स्खलद्गिर्योषितां सम्बन्धीनिपाणिपल्लवयोर्विधूतनङ्कम्पनमन्तःसीकृतानिसो
क्ताः एतेन कुड्मितास्थोभाव उक्तः । अधरपीडनादौ सुखेपि दुःखवदुपचारः कु
ड्मितमितिलक्षणात् । नयनानामर्द्धनिमेषा अर्द्धनिमीलितानि । रहस्येकान्ते ग
द्गदवाचां योषितामिति विशेषणसामर्थ्यात् । गद्गदवाक्काञ्चेत्येतानि मदनस्यास्वतामुप
ययुरस्त्ववपुसामुद्धीपनान्यासन्नित्यर्थः । अत्र सीक्ताः अर्द्धनिमेषादिना सुखपारव
श्यव्यज्यते । तदुक्तं रतिरहस्ये । स्वस्वतावर्पायमीलनं दृशोर्मूर्च्छिताचरतिलाभल
क्षणं । श्लेषयेत्स्वजघनं मुहुर्मुहुः सीक्तेति गलगद्गदाकुलेति ॥ ५० ॥ *** ॥

पाणिपञ्चवविधूननमन्तःसीत्कृतानिनयनार्द्धनिमेषा । यो
घितारहसिगद्गवाचामस्त्रतामुपययुर्मदनस्य ॥ ५० ॥
षातुमाहितरतीन्यभिलेषुस्तर्ययन्यपुनक्तारसानि । सस्मि
तानिवदनानिवधूनां सोत्पलानिचमधूनियुवानः ॥ ५१ ॥

अथमधुपानवर्णेनमारभते । पातुमित्यादिना । युवानश्चाहितरतीनिर्वह्जितरागा
णि अतस्वापुनरुक्त रसानि पुनः पुनः पानेनाप्यपूर्वसादानि । अतएव तर्घयन्ति नृ-
क्षोत्पादकानि अतृप्तिकराणीत्यर्थः । सस्मितानिव धूनां वदनानिसौत्वलानिमधू-
नि च पातु मभि लेषुरिक्ष्व नि स्मा । अत्र प्रस्तुतानामेव वदनानां मधूनाञ्च पान क्रियैष
म्यस्य गम्यत्वात् केवलं प्राकर णिक विषयस्तु ल्ययोगिता लङ्कारः । प्रस्तुतानान्तथा
न्येषां केवलनु ल्यधर्मतः॥ औपम्यंगम्य ते यत्र समता तु ल्य योगितेति लक्षणम्
॥ ५९ ॥ ❀❁❂❃❄❅❆❇❈❉❊❋❌❍❎❏❐❑❒❓❔❕❖❗❘❙❚❛❜❝❞❟❠❡❢❣❤❥❦❧❨❩❪❫❬❭❮❯❰❱❲❳❴❵❶❷❸❹❺❻❼❽❿

कान्तेति । कान्तसङ्गमेन परब्र हित मन्यै त्यक्त्वेनेत दविधिकत्वात् तस्येति भावः । कि-

॥ कि० सं० ॥ अवारुणीरसनमम्यास्वादेन शान्ते विवादे वा कलहादिर्यस्तस्मिन् कान्तः स्यात्

॥ सर्ग ७ ॥ हितसंघे प्रियैः सह कृतस्थाने मानिनी जनैर्विषयेष्वनङ्गोधनुषिद्वयमसंख्येति

॥ १०२ ॥ ऊं साध्ये साधनवैयर्थ्यादिति भावः ॥ ५२ ॥

कुप्यतेति । यूनः प्रियान् कुप्यतकोपञ्जनयतनात्र कुप्यदुहेयादिना यूनं सम्प्रदाने चतुर्वीतस्य यम्यतिकोप इति नियमात्कोपस्तु क्वचित्मङ्गिति । आशुञ्चानतचित्ताशुनूकचित्ताभवत् । किञ्च । कोपितान् वरिवस्येत्परिचरत् । नमो वरिवस्ये । वरिवसः परिचर्यया इत्यर्थः नियमश्चेत्येवमनेकोनेकप्रकारेण उपदे

कान्तसङ्गमपरजितमन्यौ वारुणीरसनशान्तविवादे । मा

निनीजन उपोहितसंघे सहधनुषिनेयुममङ्गः ॥ ५२ ॥

कुप्यताशुभवतानसचित्ताः कोपिताः सन् वरिवस्यतयूनः । इत्य

नेक उपदेष्टुं वरिवस्यस्वाद्युतेयुवतिस्मिन् विषयः ॥ ५३ ॥

भर्तृभिः प्राण्यसंभ्रमदत्तां वारुणीमतिरसं रसयित्वा । ह्री

विमोहविरहादुपलेभे पाटवं नुहृदयन्नवधूभिः ॥ ५४ ॥

शः प्रवर्तकवाक्यसन्देष्ट इव मधुवासेमधुपात्रावृत्तिः । मधुवासमधुकमङ्गलमरः

। युवतिभिः स्वाद्युतेस्मा । मधुवारस्य कोपादिकाट्यप्रवर्तकत्वसाम्यादुपदेष्टुं वेद्यु

त्प्रेक्षा । अनियताः खलु मत्तचेष्टा इति भावः ॥ ५३ ॥

भर्तृभिरिति । भर्तृभिः प्राण्यसंभ्रमदत्तां प्रेमादसंभ्रमदत्ता । संभ्रमः साध्वे प्रिया

न्यमेगादरयोरपीति विश्वः । अतएवातिरसमधिकस्वादं वारुणीं वरुणात्मजा ।

सुसहलिप्रियाहातापरिसुव्रह्मजा इत्यमरः । रसयित्वा स्वाद्युवधूभिर्ह्री

विमोहविरहात्मदेन जाह्नवापगमाद्धेतोः पाटवं नुहृदयं नुहानविशेषमुपदे

भे । अतएव हृदयस्य तत्कार्यज्ञानसामर्थ्यात् हृदयमेव प्रागसत्यञ्चाह्वयमिति स
न्देहः । अन्यथा कथं प्रियं प्रतिवक्रोक्त्याद्यर्थेषु प्रवृत्तिरिति भावः । सन्देहालङ्कारः

॥ ५४ ॥ ●—●*●—●*●—●*●—●*●—●*●—●*●—●*●—●*●—●*—●

स्वादितइति । स्वयं स्वादित आदौ स्वयमेव पीतोऽथानन्तरं प्रियतमैरेधितमानं व
र्द्धितवत्सु सन्मानं यथा तद्यालम्बितो ग्राहितः सहस्तेन प्रापित इत्यर्थः । ततः प्रियत
मैः सह पीतः युगपदेकपात्रेण पीत इत्यर्थः । आसवः प्रमदानाम्प्रतिपदम्प्रतिक्षणं नै
करूपरसतामनेकविधस्वादुत्वमनञ्जयस्य नश्यत्सु सुपेति समासः । नञ्समा
सेनलोपः स्यात् । भेजे इव प्रापेव । प्रायेणोपचारविशेषाद्भोज्येषुरसविशेषः

स्वादितः स्वयमैधितमानं लम्बितः प्रियतमैः सह पीतः । आ

सवः प्रतिपदम्प्रमदानां नैकरूपरसतामिव भेजे ॥ ५५ ॥

भूविलाससुभगाननुकर्तुमिभ्रमानिववधूतयनानाम् । आ

ददेमृदुविलोचपलाशैरुत्पलैश्च यकवीचिषुकम्पः ॥ ५६ ॥

स्वादिति भावः । आस्वादनादिपदार्थानामनेकरसताप्राप्तिहेतुत्वात्काव्यलि
ङ्गन्तावदेकं स्वादनादीनामनेकाधर्माणामेकस्मिन्नेव सर्वकमेण सम्बन्धात्पठ्य
यमेदञ्चतयोश्च संसृष्टयोरनेकरसत्वाद्युपेक्षावीजत्वात्तया सहाङ्गाङ्गिभावेन स
ङ्कारः ॥ ५५ ॥ ●●●*●*●*●*●*●*●*●*●*●*●*●*●*●*●*●*—●

भूविलासेति । भूविलासैः सुभगान्सुन्दरान्बधूतयनानां विभ्रमाननुकर्तुं तैश्चानां
समीकर्तुमिषेति पलोत्प्रेक्षार्थत्वात् । मृदुविलोचपलाशैरीषचञ्चलदलेरुत्पलैश्च
यकेषु यावीचयो मधूर्मयस्तोमुयः कम्पः सञ्जाददेस्तीक्ष्णतः । ननु रुक्मस्य स्तस्य वि
लोचविशेषेणेतेषां कल्याणत्वोकारश्च तद्योगपूर्वनेपमाचक्ष्माभ्यामुत्पलानां क

मिमताः वर्तमानेः तद्योगात् यस्मिन् । जह्निरेजाताः प्रेम्णानुगच्छन्ति प्रकाशकत्वा
 दितिभावः ॥ ५९ ॥ ॐ * * * * * ॥
 मधुप्रान्नाद्विचोचने युगोपतिरधरेभ्यश्चलाक्षसंगमिवृत्तिर्मध्वाननयोश्चान्योन्यग
 न्धसंक्रान्तिरिति स्थिते सप्तप्रेक्षने । लोचनेति । लोचनेचाधरश्च लोचनाधरं समु
 द्राभ्रातृव्यइति व्यभिचरहापकात् नानाधरशब्दस्य पूर्वनिपातः । कतश्चासावाहृत
 स्तेति विशेषणसमासः लोचनाधरश्च कतश्च लोचनयोः कतश्च लोचनयोः कतश्च
 गाञ्चदससन्तात्तुतंगार्च्यर्थः । यस्याश्चार्च्यसम्बन्धात् सामान्यस्य ग्रेष्मवि
 शेक्ष्यपदस्य वसाननियमेनाधिकुरणापादानार्थयोगक्षेपात् । तथाचाधरलोचन
 गुणयोः रागतद्विरहयोः स्थानविपरीतवृत्तिरुक्तवतीत्यर्थः । तथावासितेन स्वगन्धसं

लोचनाधरकतश्च तस्य गावासिताननविशेषितगन्धा । वा
 रुणी परगुणात्मगुणानां व्यत्ययं विनिमयं नुवितेने ॥ ६० ॥

क्रान्तिसुरभितेनानेनविशेषितोतिशयितोगन्धोयस्याः सा । यद्वावासिताननाच्च
 सौ आर्थादाननैव विशेषितङ्गन्धाचेति कतवज्जब्रीहिविशेषणसमासः उभयथापि आ
 ननसंक्रान्तस्वगन्धास्वसंक्रान्ताननगन्धाचेत्यर्थः । एवंभूतावारुणीमदिरापरगुणा
 त्मगुणानाम्परयोर्लोचनाधरयोश्च गुणौ च परस्थाननस्य गुणश्चात्मनोवारुण्याः गु
 णः परगुणात्मगुणास्तेषाम्परगुणानाम्परगुणानां व्यत्ययं नुविनिमयं नुवितेने वि
 स्तारयामास । चित्तेन प्रामादिकं वस्तु परिवृत्तिर्यथ्ययः । बुद्धिपूर्वानुवस्तु परिवृत्ति
 र्निनिमयः । अत्र तत्रेच्चरितस्य परगुणाश्च दृष्ट्या वृत्त्या परगुणात्मगुणोपमेयपरगु
 णौ परगुणात्मगुणौ चेति निमित्तः कथञ्चिदगत्यासेक्यः । उपमानपूर्वपदवज्ज
 ब्रीहिवत् । तथाचायमर्थः परगुणयोरधरलोचनयोर्गुणयोरागतद्विरहयोर्व्यत्य

॥ कि० सं० ॥ यद्गुविनिमयगुवितेनेत्यापरगुणात्मगुणयोः ज्ञाननगन्धात्मगन्धयोश्च व्यत्ययं वि
 ॥ सर्ग ६ ॥ निमयं गुवितेने । अन्यथा कथमन्यस्मिन्नन्यधर्मापलम्भः सम्भवतीति भावः ।
 ॥ १०४ ॥ अत्रलोचनाधरसगयोस्तदभावयोर्वाभेदेऽप्यभेदाध्यवसायादेकत्ववाचोयुक्तिः तस्मा
 तन्मूलातिशयोक्त्यनुप्राणितत्वेयं व्यत्ययविनिमययोरन्यतरकरणोत्प्रेक्षेति संक्षेपः
 । साचप्रतीयमानव्यंजकप्रयोगात् । नुशब्दस्तु संशये ॥ ६० ॥ * ॥ * ॥ * ॥
 तुल्येति । अक्षरस्तुल्यरूपमक्षितुल्याकृतियोधितः कर्णगङ्गावतंसोक्तमसिते
 त्वलङ्घनरूपकारि अनुपकारकं विदित्वा ज्ञात्वा तत्कार्यशोभायाः कर्णान्तविश्रान्तेना
 क्षौवकृतत्वादिति भावः । मदरगः सुहृदिवत्तत्त्वस्वबन्धुरिवानिष्टवारूकत्वादि

तुल्यरूपमसितोत्पलमक्षोः कर्णगङ्गारूपकारिविदित्वा । यो
 धितः सुहृदिवत्प्रविभजे लम्बितेक्षणरुचिर्मदरगः ॥ ६१ ॥
 क्षोणयावकरसोऽप्यतिपानैः कान्तदन्तपदलम्बितशोभः । अ
 ययावतितरगमिववध्वाः सान्द्रतामधरपल्लवरगः ॥ ६२ ॥

तिभावः । लम्बितेक्षणरुचिरवृत्तनयनकान्तिः सन्प्रविभजे वर्णान्तरपादनेन प्र
 विभक्तः । अवैलक्षण्यकरदृष्ट्या व्यावर्तयामास । ततो विच्छिन्नकरत्वादिति भा
 वः ॥ ६१ ॥ * * * * * ॥
 क्षोणेति । अतिपानैः क्षोणयावकरसः क्षोणलाक्षासंगोपिकान्तस्य दयितस्य दन्त
 पदेन दन्तक्षतेन सम्भूता शोभायस्य सवध्वाः अधरपल्लवरगोऽतितरगमतिमानं च
 शृङ्गारपुष्पययेकिमेति डव्ययेत्यादिना अस्मिन्प्रत्ययः तद्धितश्च । सर्वविभक्तिरित्यवय
 संज्ञा । सान्द्रतां घनत्वमायया विवर्प्रियोपभोगचिह्नमण्डितानां कामिन्यवयवानां
 किमन्यैर्मण्डनैरिति भावः । तत्रक्षोणस्यापि सान्द्रतेति विशेषात् कान्तदन्तेत्यादिवि

शेषा गत्या वान्द्रत्वे हेतूक्त्या काव्यजिज्ञानात्सङ्कोर्णाचे त्प्रेक्षा ॥ ६२ ॥ * * * ॥
 रगेति । वनितानां सर्वगापि सर्वाङ्गतापि अन्तान्यन्तेत्यादिना डः मदश्रीरगेण का
 न्तानिनयनानियेषुतेषु विद्रुमवदरूपातिकपोलतलानियेषुतेषु मुखेषु दर्पणेष्वि
 वनितानान्दृष्टेतेषां नयनादिनैर्मध्येतरगाभिव्यक्तिसम्भवादिति भावः । अत्रम
 दश्रीः सर्वगतापि मुखेष्वेव दृष्टे इति विरोधः तस्य मुखविशेषणैः समाधामात्काव्य
 जिज्ञानप्राणितो विरोधवदाभासेलङ्कारः । सचोपमया संसृज्यते ॥ ६३ ॥ • ॥
 वङ्गेति । वङ्गाकोपेन विवृतिर्याभिस्तस्मात्प्रभूता अपि समाः कर्मचारुतातासां सौन्द

रगकान्तनयने पुनितान्तं विद्रुमरूपातिकपोलतलेषु । सर्वगा
 पि दृष्टे वनितानान्दर्पणेष्वि व मुखेषु मदश्रीः ॥ ६३ ॥
 वङ्गाकोपविकृतीरपि समाश्चारुताभिमततामुपनिन्ये । व
 श्यतां मधुमदोदयितानां मात्मवर्गहितमिच्छति सर्वैः ॥ ६४ ॥
 वाससां शिथिलतामुपनामि ह्रीनिरसमपदेकपितानि । यो
 यितां विधती गुणपक्षे निर्ममाज्जैमदिशवचनौयम् ॥ ६५ ॥

व्यङ्ग्यं च अभिमततन्मिथ्यावाङ्मयमुपनिन्ये । सौन्दर्यं हि विवृतिमपि रोचयत इति
 भावः । मधुमदोदयितानां वश्यतां विधेयत्वमुपनिन्ये । तथा हि । सर्वआत्मवर्ग
 हितमिच्छति अतश्चारुतास्त्रीणां मुपचकार मधुमदस्तु पुंस्त्वापुंसां वश्यता विधेय
 त्वमुपनिन्ये । इति युक्तमिदं । अत्र विकृता अप्यभिमताः कुपिता अपि वश्या इति वि
 रोधस्य चारुतामदाभ्यां समाधानादुभययापि विरोधाभासे भवन्नर्थान्तरन्यासेन
 संसृज्यते ॥ ६४ ॥ • • • • • ॥
 वाससामिति । उपनामिनाभिः समीपे वाससां शिथिलतां ह्रीनिरसं संसृज्यत्यगमं

॥ कि०स० ॥ पदेकुविकनिष्ठस्यान कोपाश्चगुणपक्षेगुणकोटौविदधतीस्थापयतीगुणकोटौ
 ॥ सर्ग ६ ॥ निवेशयन्तीदेःषानघेतान्गुणान्कुर्वतीत्यर्थः । मदिरापियोषितावचनीयम् । न
 ॥ १०५ ॥ नभित्तेर्भयेदितिशास्त्रनिषिद्धाचरणनिन्दानिर्ममाज्ज । तथादेःपाशा मपिवस्त्रं
 शैथिल्याहीनान्तदानीं गुणत्वात्तन्निष्ठवचनीयावकाशइत्यर्थः ॥ ६५ ॥ *
 भर्तृष्विति । उपसखिसखीसमीपे । समीपार्थेऽव्ययीभावः । आत्मनःखदेहान् ।
 आत्माजीवेधृतौदेहेस्वभावेपरमात्मनोतिवैजयन्ती । भर्तृधुनिक्षिपतीनां निपात
 यन्तीनाम्भर्तृणामुपरिपतन्तीनामित्यर्थः । आच्छीनद्योर्नेमिति विकल्पानुमभावः ।
 कर्तुः । मधुमदेनोद्युमितानांप्रेरितानाननुस्तेच्छयेतिभावः । वनितानामनुरक्त

भर्तृयूपसखिनिक्षिपतीनामात्मनोमधुमदोद्युमितानाम् । व्री
 डयाविफलयावनितानानस्थितंनविगतं हृदयेषु ॥ ६६ ॥
 रुन्धतीनयनवाक्यविकाशंसीदितोभयकरपरिरम्भे । व्री
 डितस्यचलितंयुवतीनांक्षीवनाबज्जगुणैरनुजह्ने ॥ ६७ ॥

स्त्रीणां । वनितानि नितान्यर्थानुरगयोषितीतिविश्वः । हृदयेषुविफलयाअनुचिता
 चरणादितिभावः । व्रीडयानस्थितंनविगतं वैफल्यतस्यमदेपाधिकत्वाच्चेतिभा
 वः । अतएवतोभयनिषेधविरोधः ॥ ६६ ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥
 रुन्धतीति । नयनानांवाक्यानाञ्चविकाशम्यागच्छंरुन्धतीप्रतिबध्नीती । तथापरि
 रम्भेअलिङ्गनेसीदितोस्त्वमिमावुभौकरौवयसावुवतीनांसम्बन्धिनीक्षीवतः ।
 कर्तारिक्तः । अनुपसर्गस्फुल्ललोवक्ष्योद्व्याघाडितिनिपातनात्कधुःक्षोवा
 मन्नातस्याभावःक्षीवतः । चतुर्णेर्गुणवचनस्यपुंल्लोवक्ष्यः ॥ बज्जगुणैर्वृष्टिस
 र्जोपादिभिर्ग्रीडितस्यग्रीडांयभावेनाः । चक्षिर्नविमर्शश्चनुजह्नेअनुवर्जः । चकार

नक्तैरिलिङ्गोडाकार्यकरत्वाद्दीडानुकरणमित्युपमालङ्कारः ॥ ६७ ॥ *
 योषिदिति । उद्धत उद्धतो मनोभवेन यो रागः स यस्याः सा योषिन्मानवत्यपि द
 यितस्याङ्गं ययौ यतो मानाद्वा गोषलोयानिति भावः । लाघवदोषमपरिहरति । कार
 यतीति । अनिभृता च पत्नान् कार्यकारिणीत्यर्थः । वारुण्यो मदिसगुणेषु दोषेषु च
 विषये । सर्वैर्द्वन्द्वे विभाषयैकवद्भवति रसस्य विभेदं रसस्य भङ्गङ्कारयति खलु । नि
 गूहितावपि गुणदोषौ प्रकाशयतीत्यर्थः । अतो निगूढरागप्रकटनम्यकटमान
 रागश्च प्रमत्ताय न लाघवमावहति ॥ अबुद्धिपूर्वकत्वादिति भावः ॥ ६८ ॥ *

योषिदुद्धतमनोभवरागमानवत्यपि ययौ दयिताङ्गम् । कार
 यानिभृता गुणदोषे वारुणी खलुरसस्य विभेदम् ॥ ६८ ॥
 आहितेन मधुना मधुरत्वे चेष्टितस्य रसमतेन विकाराशम् । आ
 वभौ नवद्बोद्धतरागः कामिनीष्ववसरः कुसुमेयोः ॥ ६९ ॥
 मागमन्मदविमूढधियो नः प्रोऽभ्यरन्तु मिति शङ्कितनाथाः । यो
 यितो न मदिग्भृशमीयुः प्रेमपश्यति भयान्यपदेपि ॥ ७० ॥

आहिते इति । मधुना मद्येन चेष्टितस्य व्यापारस्य मधुरत्वे आहितेन प्राक्सत्येव मनोह
 रत्वे सम्पद्यन्त्यादिते वा । विकाराशङ्गमतेन प्राक्सत्येव माधुर्यं प्रकर्षमप्यपिते वा उद्धत
 राग उद्धतरागः । अतस्त्वकुसुमेयोः कामिनीष्ववसरः प्रवेशो नवद्वावभौ नित्य
 सन्निहितोऽपि मदनः । कामिनीयु मदकृतं तत्कालिकचेष्टामाधुर्याद्वा गोद्वेके सत्य
 पूर्ववदुद्दीप्तो भूदित्यर्थः । संशयान् प्राग्निनेयमुत्प्रेक्षा ॥ ६९ ॥ *
 मागमन्निति । शङ्कितनाथाः अविश्वस्तपुरुषाः यो यितो मर्देन विमूढधियः स्तब्धवृद्ध
 येनोऽस्मात्प्रोऽभ्यविष्टोऽस्मात् । प्रपूर्वाद्बुद्धतेः समासेन मपूर्वकाल्यप्रन्तु मागम

जुम्भयमापप्राप । मनःकिन्नकरोतीतिभावः । कारयितरि कर्तृत्वोपचारादुपे

क्षा ॥ ७२ ॥ ***~***~***~***~***~***~***~***~*** ॥

शीधुपानइति । शीधुपानेनमद्युपानेनविधुरेषुविह्वलेषु । मैरेयमासवःशीधु

रित्यमरः । अतस्वपुःपुञ्जेषुनिघ्नताम्ययपराधोनतामुपगतेषुसन्तु । अ

धोनेनिघ्नत्रायत्तइत्यमरः । वधूनांसम्बन्धिरतिरसेषुसुरतरसास्त्रादेषुआ

हितभावन्तत्रचित्रं कामिषुविषयेईहितञ्चुम्बनताडनादिचेष्टितंवीतलक्ष्यन्निर्वि

यकमस्थानकृतमपीत्यर्थः । रेजेरगिशांस्वलितमपिशोभतइतिभावः । विरे

धालङ्कारः ॥ ७३ ॥ ~~~~~~ ॥

शीधुपानविधुरेषुवधूनांनिघ्नतामुपगतेषुवपुःपु । ई

हितंरतिरसाहितभावंवीतलक्ष्यमपि कामिषुरेजे

• ॥ ७३ ॥ अन्योन्यरक्तमनसामथविभ्रतीनाञ्चेतोभुवः

सुरसखाप्सरसांनिदेशम् । वैवोधिकध्वनिविभावित

पश्चिमाङ्गीसासंहृतेवपरिवृत्तिमियायरात्रिः ॥ ७४ ॥

अन्योन्येति । अथसुरसखाइन्द्रसचिवागन्धर्वास्तेषामप्सरसांचअन्योन्यरक्त

मनसाम्परस्परानुरक्तचित्तानाञ्चेतोभुवःकामस्यतिदेशमाज्ञाविभ्रतीनांस्मरविधे

यानान्तासुरममाणास्तेवेत्यर्थः । यस्तीक्ष्णदरेइतिवस्तीविवोधनशीलमेवान्ते

वैवोधिकावैतालिकाः । ताच्छील्पमितिठक् । तेषांध्वनिभिर्मेलनरवैर्विभावितो

ऽभ्यूहितःज्ञातःपश्चिमाङ्गीस्वरमभागोयस्याःसातयोक्तासारात्रिःसंहृतासंक्षिप्तेवेत्यु

प्रेक्षा । सुखिनाम्भूपामाभूयादधिकालोच्चोयानिवभवतीतिभावः । परिवृत्तिं

विवर्तिमियापप्रभातकल्याभूतिरित्यर्थः ॥ ७४ ॥ ~~~~~~ ॥

॥ कि०स० ॥

॥ सर्ग ७ ॥

॥ १०७ ॥

निद्रेति । निद्रया विनोदितोऽपनीतो नितान्तं इत्यर्थे योरन्याः क्लमः सयेयान्तेषां
आयामिभिरथामवद्भिर्दीर्घैर्मङ्गलनिन्दादैः वैबोधिकध्वनिभिर्विबोधितानाम् ।
यूनां रामासु । सुन्दरीरमणीसमा इत्यमरः । भाविविरहेण कुलितासुसन्तीषुर
नानितान्येव पूर्वाणि प्रथमानितत्पूर्वाणि तेयां भावस्तत्पूर्वतां । भावेतत्प्रत्ययः । से
मादधिरेषापरिवेत्युत्प्रेक्षा आद्यसुरतवदादरात्प्रवर्तत इत्यर्थः । यदुत्तरकालं दु
र्लभन्त दतितृष्णयानुभूयत इत्यर्थः ॥ ७५ ॥ * * * * *
कान्तेति । सुरतखेदेन निमीलितान्यक्षीणियेन तं कान्ताजनं स्त्रीसमूहं संवाह
नुसंवाहयितुमिव खेदापनोदार्थं अङ्गमर्दनङ्गर्तुमिवेत्यर्थः । संवाहनं वाहनेपिनसु

निद्राविनोदितनितान्तरतिक्लमानामायामिमङ्गलनिनादवि
बोधितानाम् । रामासुभाविविरहाकुलितासुयूनान्तत्पूर्वता
मिव समादधिरेरतानि ॥ ७५ ॥ कान्ताजनं सुरतखेदनि
मीलितान् संवाहयितुं समुपयानि वमन्दमन्दम् । हर्म्येषु माल्यम
दिशपरिभोगगन्धानाविश्वकाररजनीपरिवृत्तिवायुः ॥ ७६ ॥

देरङ्गमर्दन इति विश्वः । बाह्वप्रयत्न इति धातो रण्यन्तात्तुमुन् । अन्यथा संवाहयि
तुमिति न्यङ्गं स्यात् । मन्दमन्दमन्दप्रकारं प्रकारेण वचनस्येति द्विभावे क
र्मधारयवद्भावात्तुपोलुक् । समुपयान्त्वान् रजनीपरिवृत्तिवायुर्निशावसान
मरुत् । हर्म्येषु माल्यानि च मदिशच परिभोगो विमर्दश्च तेषाङ्गगन्धानाविश्वकार
वहिः प्रसार्ययामासेत्यर्थः । अत्र संवाहयितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । मां दुग्णमूलत्वाद्दुग्ण
निमित्तक्रियाफलोत्प्रेक्षा ॥ ७६ ॥ * * * * *
आमोदेति । आमोदेन मद्यगन्धेन वासिताः सुरभिः सास्त्रादृष्टमुक्त्वा स्फुरन्त आ

धरपल्लवायेषुतेषुनिद्राकषायितान्यपटुक्तानिविपाटलानिलोचनानियेषुते
 बु । कषायस्तुवरेनस्त्रीनिर्यासेरञ्जकादिके । सुरभावपटोरक्तेसुन्दरेलवने
 पित्रेतिकेशवः । व्यामृष्टानिप्रमृष्टानिपत्राणितिलकाश्चयेयान्तेषुविलासिनीनां
 दनेषुमदावशेषःशोभाम्बवन्ध । मण्डनान्तरुपायेमदशेषएवमण्डनंवभूवेत्य
 र्थः । स्त्रीणांमदस्यवभूषणमितिभावः ॥ ७७ ॥ ०००००००००००००००० ॥
 गतवतीति । अङ्गरगेऽङ्गविलेपनेनखरेखास्तुनखपदेयुलक्ष्यतां दृश्यताङ्गनव
 तिसुतिविमर्दात्तन्मात्रावशेषेसतीत्यर्थः । किञ्च विम्बतुल्याश्चधराविम्बाधराःशाक

आमोदवासितचलाधरपल्लवैषुनिद्राकषायितविपाटललोच
 नेषु । व्यामृष्टपत्रतिलकेषुविलासीनीनांशोभाम्बवन्धवदने
 युमदस्यशेषः ॥ ७७ ॥ गतवतिनखलेखालक्ष्यतामङ्गरगेस
 मददयितपीताताम्रविम्बाधरानाम् । विरहविधुरमिष्टासन्ध
 खीवाङ्गनानां हृदयमवलम्बेत्तिसम्भोगलक्ष्मीः ॥ ७८ ॥
 ॥ * ॥ इतिमहोपाध्यायश्रीभारविक्ततैकिशताऽर्जुनीयेमहा
 काव्येसुरसुन्दरीसम्भोगवर्णनंनमनवमःसर्गः ॥ ७९ ॥ * ॥

पार्थिवादित्वात्मध्यमपदलोपीसमानाधिकरणसमासइतिवामनः । समदैर्द
 यितैःपीताःपीडिताःअतएवातिपीडितादाताम्राश्चासमन्ताद्रक्ताविम्बाधरायासा
 न्मासामङ्गनानां सम्बन्धिविरहेणाङ्गिकेनवियोगेनविधुरमिह्वलं हृदयं तिस
 भोगलक्ष्मीःनखपदादिशोभेत्यर्थः । इष्टाआप्तासन्धखीवनिपुणसहचरीवा
 वल्लभेधारयामास । प्रियसम्भोगचिह्नशोभास्पष्टावभूवेत्यर्थः । प्रियोपभोग
 चिह्नशोभावलोकनलीलसाःकथं विरहं सहन्तइत्यर्थः । श्रुतिपूर्णापमालङ्कारः

॥ कि०स० ॥ । मालिनीवृत्तम् । लक्षणान्तकम् ॥ ७८ ॥ * ॥ इति श्रीमहोपाध्यायकोलाच
॥ सर्ग ७ ॥ लमल्लिनाथस्वरिविरचितायां किशोराङ्गनीयव्याख्यायाङ्गणपथसमाख्यायां
॥ ७८ ॥ नवमः सर्गः ॥ ७ ॥

॥ समाप्तश्चायं पूर्वार्जः ॥

॥

निहितेति । निहिताः शारेपिताः सरसयावकाः सांप्रसाक्षरगाः येनैतैर्बधूनाश्चर
यन्तलैः चरणान्यसैः कृतपद्धतिः कृतरेशाः । अतस्वरुणिताश्चरणीकृताः नी
चास्तृणोच्चपास्तृणादिदूर्वादीनि उच्चपावल्लजास्त्रास्तृणक्रिये वाद्यप्रस्थासाः ।
उच्चपावल्लजाः प्रोक्ता इति ह्वायुधः । उच्चपाच्छीरतृष्णानीति धूर्त्तस्वामी । बा
ह्याख्यपरिष्राजकबहुपत्तानां पृथक्निर्देशः । धरित्रीशक्रगोपैरिन्द्रगोपाख्यैः की
टकैः । इन्द्रगोपस्त्वभिरजइति हेमः । अविरलेन्ति रन्तरं यथा तथा वितता व्या
प्तेवेत्युपेक्षा । बभासे ॥ ३ ॥ *—*—*—*—*—*—*—*—*—*

ध्वनिरिति । अगविबरेषु नगरंधेषु गुहास्तिथर्थः । प्रतिरवैः प्रतिध्वनिभिः विततः

निहितसरसयावकैर्बभासेचरयातलैः हतपङ्क्तिर्विधूनाम् । अ
विरलविततेवशकमोपैरश्रुतनीलतृणोत्पलाधरित्री ॥ ३ ॥
ध्वनिरगबिबरेधुनूपुराणाम्पृथुरशनागुलसिञ्जितानुयातः । प्र
तिरलविततोवनानिबजोमुखरसमुत्सुकहंससारसानि ॥ ४ ॥

संमूर्च्छितः पृथुभिः रशनागुणानां सिद्धिर्बैः स्वनिर्तैरनुयातो नुगतो मिलित इति या
वत् । अग्नोर्तेर्युक्त्वात् रशदेशश्च रशनाकाञ्चीता जव्यशकारवतीति सिद्धान्त
कौमुदी । काञ्चीसप्तकीरशनातयेव्यमरः । स्वनिर्तेवस्वपणानां भूषणानानुसि
द्धिर्नमित्यमरः । नूपुराणां ध्वनिभिः ध्वनैः वनानि मुखराः शृङ्गायमानाः समुत्सुकाः
उत्कृष्टिताहंसास्तरसाञ्चयेषानानि चक्रे । अवहंसादिमुखरसमुत्सुकीकरै
रुपेण वस्तुनातेषां नूपुरादिध्वनैः सादृश्याद्भ्रंसारसन्तरूजितभ्रान्तिमदल
ङ्कारेण व्यज्यते ॥ ४ ॥

घातुकाः व्याघ्रादयः । शरर्घ्यातुकोहिंस्रइत्यमरः । तैः सह चरिताः सह चरन्तः
 केतोरिक्तः । मतिबुद्धीत्यादिस्त्वेषाचकास्तुखशयितादिवर्तमानार्थता अन्येहिं
 स्तेतरेमृगाहरिणादयो येषु तानि सह चरितान्यमृगाणिकाननानि । तथा समु
 दितेन साध्वसेन विज्ञातं विवशं चैतस्त्वधूभ्यः क्रियायहं मपि कर्तव्यमिति संप्रदा
 नत्वा चतुर्थी । अभितो मुनिमभिदधुः । स्त्वच्यमासुरित्यर्थः । अवचयादिति
 क्वचनुष्टयेनासन्नो मुनिरिच्छनुमीयत इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ०*०—०*० ॥
 नृपतिमुनिपरिग्रहेणेति । साभूः नृपतिरेव मुनिः तस्य परिग्रहेणाधिष्ठानेन हे

अवचयपरिभोगवन्ति हिंस्रैः सह चरितान्यमृगाणिकाननानि ।
 अभिरुधुर्भितो मुनिवधूभ्यः समुदितसाध्वसविज्ञातश्चैतः ॥ ५ ॥
 नृपतिमुनिपरिग्रहेण साभूः सुरसचिवाप्सरसाङ्गहारतेजः । उ
 पहितपरमप्रभावधाम्नानि हि जयिनान्तपसामलंघ्यमस्ति ॥ ६ ॥
 सचकितमिव विस्मयाकुलाभिः प्रुचिचिकतास्त्विति मानुषाणि ताभिः ।
 क्षितिषु दृष्टिरेपदानि जिघ्रोहपहितकेतुरथाङ्गलाङ्कनानि ॥ ७ ॥

मुनासुरसचिवानाङ्गश्वर्वाणामप्ससाङ्गतेजोजहार । तदाश्मप्रवेशादेव निस्ते
 जस्ता अभूवन्निर्गन्तव्यः । कथं मानुषेण मानुषतेजो निरस्तमिति च न वाच्यम् । द्विय
 स्मादुपहितेऽहिते परमे प्रभावधाम्नी सामर्थ्यतेजसीयैस्तेषाञ्जयिनाञ्जयनशीला
 नी । महतामिति पाठे महतामुक्तदानान्तपसामलंघ्यमस्ति ॥ ६ ॥ ०—० ॥
 सचकितमिति । विस्मयाकुलाभिस्ताभिः स्त्रीभिः प्रुचयः चिकतायास्तुतासुपादरे
 खाभिव्यक्तियोग्यास्तित्वर्थः । क्षितिषु उपहितानि विन्यस्तानि केतुरथाङ्गलाङ्कना
 नि रेखास्वरूपध्वजचक्राण्येव । क्षितिष्वुतानि अतएव क्षितिमानुषाणि जिघ्रोह

॥क्रि०स०॥

॥संगी१०॥

॥११०॥

उर्ध्वनस्य पदानि सन्धितमिव दृष्टिरेदृष्टानि । अद्भुतवस्तु दर्शनाद्भयविस्म

यैर्भवत इति भावः ॥ ७ ॥ ००० *** ००० ००० *** ००० ॥

अतिशयितेति । अतिशयिता अतिक्रान्तावन्त रणां दुर्तिर्याभिः तासां कुतः फलानां

कुसुमानां च वचयेपि लवनेपि सैव विधाप्रकारेण यासान्ति द्विधानां तथैव समयाणामित्य

र्थः । तरुणां वीरुधाञ्च समृद्ध्या लिङ्गेन युवतिजनैर्मुनिप्रभावोऽतुरिव तृणगृहेनि

स्थितः कारुण्येति शेषः ॥ ८ ॥ * ॥ ० ॥ * ॥ ० ॥ * ॥ ० ॥ * ॥ ० ॥

मृदितेति । ससलिलमार्द्रयद्वल्ललन्त देवभारस्तेन भृशशखेन सशखः अतस्त्व

अतिशयितवनान्तरदुतीनाम्पल्लकुसुमावचयेपि तद्विधानाम् । अत

तुरिव तरुवीरुधां समृद्ध्या युवतिजनैर्जगृहे मुनिप्रभावः ॥ ८ ॥

मृदितकिसलयः सुसङ्गमानी ससलिलवल्ललभारभृशशखः । व ३

मतिमधिकां यथावशोकः परिजनतापि गुणाय सद्गुणानाम् ॥ ९ ॥

यमनियमकशोक्तस्तिराङ्गः परिदृष्टे विधृतायुधः सताभिः । अनु

यमशमदोपितागरीयान्कृतपदपङ्क्तिरथर्वणेव वेदः ॥ १० ॥

मृदितकिसलयो विलुलितपल्लवः कचिन्नेति प्रतिवेधात् न मृदेर्गुणः अशोको वृक्षविशे

षः सुसङ्गमानी मत्सरसां सम्बन्धिनी मधिकाम्भुमतिं सज्जनसैवी धन्याय मितिय

यौ । ननु सेवकेषु काश्चायेत्यत्राह । सद्गुणानां परिजनतापि अनुचरत्वमपि । भा

वेतल् । गुणायोत्कर्षाय भवतीति शेषः । एतेन तासां मुनेः प्रभावदर्शनादेव परिव

श्यंगम्यते ॥ ९ ॥ ०*****० ॥

यमेति । यमो देशकालाद्यनपेक्षया मुञ्जिहेतुरहिंसदिः । नियमस्तदपेक्षया मु

ञ्जिहेतुः तपः स्वाध्यायादिः ताभ्यां कृशीकृतान्यपि स्तिराणि दृढानि अङ्गानि यस्य सः ।

विधृतायुधः । अतएवतपश्चात्रयुक्तः सोऽर्जुनः शमः शान्तिरभ्युदयकाण्डेदीप्तिता
~~अथ~~ अभिचारकाण्डेताभ्यामनुपमाभ्यांगरीयानुदयः । अथर्वणावशिष्टेनकृतार
चित्तापदानाम्पङ्क्तिगनुपूर्वीयस्यसवेदश्चतुर्थवेदइत्यर्थः । अथर्वणस्तुमन्त्रोद्धारो
वशिष्टकृतइत्यागमः । सइवताभिःस्त्रीभिःपरिददृशेदृष्टः ॥ १० ॥ ॐ ॥
अथचतुर्भिस्तमेवविशिनष्टि । शशधरेत्यादिभिः । शशधरश्चन्द्रइवलोचनाभिर्गमै
र्गगनविसारिभिरंशुभिस्तेजोभिः । परीतोव्याघ्रोऽम्बरवत्सकंसानुसद्वायस्यसस्य
कदेशस्थोपीत्यर्थः । महीधरस्येन्द्रकीलस्यसकलंशिखरनिचयमपिदधदावृ
णन्निवेद्युत्प्रेक्षा ॥ ११ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥

शशधरइवलोचनाभिर्गमैर्गगनविसारिभिरंशुभिःपरीतः । शिखर
निचयमेकसानुसद्वासकलमिवापिदधन्महीधरस्य ॥ ११ ॥
सुरसरितिपरन्तपोधिगच्छन्विधृतपिशङ्गवृहज्जटाकलापः । ह
विरिवविततःशिखासमूहैःसमभिलयन्नुपवेदिजातवेदाः ॥ १२ ॥

सुरेति । पुनःसुरसरितिगङ्गाकूलेपरन्तपोधिगच्छन्नर्ज्यम् । फलाभिलाषेणे
तिशेषः । हविरभिलयन्इत्युपमानविशेषस्तसामर्थ्यात् । तथाविधृतःपिशङ्गवृ
हज्जटाकलापोयेनसः । अतएवोपवेदिवेद्याविभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । शिखास
मूहैर्ज्वालाजालैर्विततोहविराज्यादिकंसमभिलयन् । जातवेदोहिरण्ययस्मा
दितिजातवेदावह्निरिवस्थितः ॥ १२ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥
सदृशमिति । पुनश्चकृतेर्वपुयः । आकृतिःकथितारूपेसामान्यवपुषोरपीतिविश्वः
। सदृशन्तुल्यमतनुंमहान्तंमयत्नमुद्योगन्दधत् । तथातदनुगुणाम्प्रयत्नानुगुणा
मपरैरन्यैरलंघ्योर्कर्ममशक्यमित्यर्थः । क्रियाव्यापारंदधत् । तथाक्रियानुरूपम

॥ कि० ॥

॥ सर्ग १० ॥

॥ १११ ॥

लघुगुरुतपोदधत् । तथाविजयवर्तौ सर्वैर्क्विर्वर्तौ विजयफलं वा तपः क्रियानुरूपः ।

यां तपःसमांसमृद्धिर्मे श्वर्य्यन्दधत् । अत्र पूर्वम्पुनरस्य विशेषणतया स्थाप्यम् ।

यमैकावल्यलङ्कारः । यथा पूर्वम्परस्परविशेषणतया स्थापने एकावलोतिस्त्व

चात् ॥ १३ ॥

चिरनियमेति । पुनश्च चिरनियमेन दीर्घकालतपसा कृशः क्षीणः अपिशैलसारः

। उपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिः । शमनिरतोऽपि प्रकृत्या दुरासदो दुर्जयः निजने वि

जने देशेति छन्नपिसर्वाचवस्सपरिवारइव । किञ्च मुनिरप्यैश्वर्य्यरहितो पीत्यर्थः

सदृशमतनुमाकृतेः प्रयत्नतदनुगुणामपरैः क्रियामलंघ्यम् । दध

द लघुतपः क्रियानुरूपं विजयवर्तौ च तपःसमांसमृद्धिम् ॥ १३ ॥

चिरनियमकृशोऽपिशैलसारः शमनिरतोऽपि दुरासदः प्रकृत्या । सस

चिवइव निजनेऽपि तिष्ठन् मुनिरपि तुल्यरुचिस्त्रिलोकभर्तुः ॥ १४ ॥

तनुमवजितलोकसारधाम्नी त्रिभुवनगुप्ति संहं विलोकयन्त्यः । अव

ययुरमरस्त्रियोस्य यन् विजयफले विफलतपोधिकारे ॥ १५ ॥

। त्रयाणां लोकानां भर्तुरिन्द्रस्य तद्वितार्थे व्यादिना उत्तरपदसमासः । तुल्यरुचिः

समानतेजाः अस्मि शब्दः सर्वत्र विशेषोऽतनार्थः स च मुनेरतर्कमहिमत्वेन निरस्त

इति विशेषलङ्कारः । विशेषाभासत्वं विशेषइति सूत्रात् ॥ १४ ॥

तनुमिति । अवजितेति रस्रुते लोकानां सारधाम्नी सत्त्वे जसी ययातां अव उपधे

व्यादिना ङोप् । त्रयाणाम्भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनं । तद्वितार्थे व्यादिना समा

हारार्थे तत्पुरुषः पात्रादित्वात्त्वोत्पत्तिशेषः तस्य गुणैरक्षणे संहं समर्थम्पवाद्य

च् । तनुं मूर्तिं विलोकयन्त्योऽमरस्त्रियो विजयेऽस्मिन् विजयार्थे तपोधिकारे तपोऽनु

छानेऽयं जूनस्य यत्नं विफलमवययुर्मैनिरे । त्रैलोक्याधिपत्यादिमहाफलसाध
 नस्यार्थं यत्तु च फलाभिन्नायो मत्तमातङ्गमांसभोगोचितस्य कण्ठोरवस्य जीर्णतुण
 चर्वणोक्तं एव न शोभामावहतीति भावः । अत्र किञ्चित्तनुविलोकनस्य स्त्रीविशेष
 ण वैफल्यजननहेतुवोक्त्या पदार्थहेतुकः काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ १५ ॥ * ॥
 मुनीति । प्रतनुबलानि उक्तृष्टसंश्लिष्टपंथस्य धितिष्ठतोऽनुतिष्ठतोऽमुनीन् दनु
 तनयान् दानवांश्च सद्यः स्तब्धगमेव विलोभ्या कृष्यचिरात्कुलिशभृताशकेण अलघु
 निपदे स्थाने विहितं नृत्तस्वकीयं नियोगमधिकारन्ताः स्त्रियो दह्यन्त्या तथैव नि
 रे । निरुष्टपदवृत्तीनामुक्तृष्टपदलाभो महद्भङ्गमानमूर्त्तिमत् । विलोभ्य

मुनिदनुतनयान्विलोभ्य सद्यः प्रतनुबलान्यधितिष्ठतस्तुषेति । अ
 लघुनिबद्धमेनिरेचताः स्वंकुलिशभृता विहितम्पदेन नियोगम् ॥ १६ ॥
 अथ कृतकविलोभनं विधित्सौ युवतिजने हरिस्तु दर्शनेन । प्रस
 भंभवततारचित्तजन्मा हरति मनोमधुरहियौवनश्रीः ॥ १७ ॥

मेनिरित्यन्वयः । यद्वा । विलोभ्यलोभंकारयित्वा विहितं शक्येत्यन्वयात् समानक
 र्त्तृत्वनिर्वाहः ॥ १६ ॥ * * * * * ॥
 अथेति । अथानन्तरं कृतकविलोभनं कृत्रिमं विलोभनं विधित्सौ विधातुमिच्छाविति वि
 पूर्वाद्वाधतेः सन्नन्तादुपपन्नः । युवतिजने हरिस्तु नो रजूनस्य दर्शनेन चित्तज
 न्माकामः प्रसभं बलादवततार । देवतत्परं विषयितुमागतस्य मोहो भवति यत् । स
 यं मुनिवच्चनप्रवृत्ताः स्त्रियस्तेन वञ्चिता इत्यर्थः । युक्तं चैतत् । हियस्मान्मधुरमनो
 हस्यैव नश्रीः मनोहरति बलादिति शेषः ॥ १७ ॥ * * * * * ॥
 सपदीति । अथूर्त्तिदेशान्निभेरात्स्वनिगानादितामनोरमावत्तु स्त्रीयाणां मृत

॥ कि० ॥ ज्ञा स्वयैस्ते हरि सखैर्गन्धर्वैर्विविध्याकाशे वने च युगपत् । चतुर्गणस्य चतुषट्कस्य

॥ सर्ग १० ॥ सन्निधानमाविर्भावो यथा यथं यथा स्वमसङ्करेणेत्यर्थः । यथा स्वन्तु यथा यथमिति

॥ ११२ ॥ निपातः । वितेने वितस्तरि । उद्दीपनसामग्रीसम्पादनायेत्यर्थः ॥ १८ ॥ ॥

अथ त्रिधा क्रमेण चतुर्नवर्णयति । सजलेत्यादि । सजला जलधरायस्मिन्नन्नभो विरे
जे । तडितो लताद्भवता संरुचिः प्रभाविहृतिं विजृम्भणमियाय । तथा व्यवहित
रनिवयहैः प्रकल्पितप्रणयकलहैर्जलगुरुभिर्जलभाराद्गुम्भोरैरित्यर्थः । स्तनि
तैः गर्जितैर्दिगन्तरेषु वितेने विततैरभावि । भावे लिङ् । अकर्मकत्वं वैवक्षिकमत

सपदि हरि सखैर्वधूनि देशाद्भूतित मनोरमवल्लकीमृदङ्गैः । यु

गपद्दुर्गणस्य सन्निधानं विवितवने च यथा यथं वितेने ॥ १८ ॥

सजलजलधरन्नभो विरेजे विहृतिमियाय रुचिस्तडिल्लतानाम् ।

व्यवहितरतिवियहैर्वितेने जलगुरुभिस्तनितैर्दिगन्तरेषु ॥ १९ ॥

परिस्तरपतिस्त्वनुधामसद्यः समुपदधन्मुकुलानिमानिनीनाम् ।

विरलमपजहार वज्रविन्दुः सरजसतामवनेरपान्निपातः ॥ २० ॥

एवदिगन्तरेष्वित्यधिकरणे प्रयोगः अन्यथा कर्मत्वमेव स्यात् ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥

परोति । परिस्तरपतिस्त्वनुधामसद्यः समुपदधन्मुकुलानिमानिनीनाम् ।

यस्ययोगात् द्वितीया । यद्वा । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । विवर्जनार्थस्य तस्यात्र विरो

धात् । तथाच स्तरपतिस्त्वनुधाम्नीत्यर्थः । सद्यो गालतीनां जातीलतानां । सुमन-

मालतीजातिरित्यमरः । मुकुलानि समुपदधत् जनयत् । विरलं यथा तथा वज्रवि

न्दुरपान्निपातो वृष्टिरवनेः सम्बन्धिनी सरजसतां सरजस्कृत्वं च चतुरेत्यादि सूत्रे सा

कल्यार्थेऽव्ययीभावः । समासान्तनिपातः वज्रव्रीह्यर्थस्तु लक्ष्यते । अव्ययीभाव

दर्शनन्तुप्रायिकमितिकेचित् । अपजहारधूलिंशमयामासेत्यर्थः ॥ २० ॥ *
 प्रीतिदिशमिति । दिशिदिशिप्रतिदिशंयथार्थेऽव्ययीभावः । शरत्प्रभृतिवत्समा
 न्तःअभिगच्छतासंवाताककुभान्यर्जुनकुसुमानि । इन्द्रदुःककुभोऽर्जुनइत्यम
 रः । तेषांविकासेनसुगन्धिनामनोज्ञगन्धेन । गन्धस्येवेतदेकान्तग्रहणम्यायि
 कं । अनिलेनाभिमृष्टःसंस्पृष्टः । अतएवसचित्तजन्माकामाकान्तइत्यर्थः । अत
 एवगतधृतिर्गतधैर्यःआकलितःक्षोभितश्चरतिप्रतिइतिभावः । एवम्भूतोजीवलो
 कोनवद्वावस्थानरप्राप्याअपूर्वद्विविवभौभातिस्मेत्युत्प्रेक्षा ॥ २१ ॥ ०००० ॥
 व्यथितमिति । व्यथितंदुःखितमपिमनोहरन्तीकिमुतसुखितमितिभावः । जं

प्रीतिदिशमभिगच्छताभिमृष्टःककुभविकाससुगन्धिनानिलेन । न
 वद्विविवभौसचित्तजन्मागतधृतिराकलितश्चजीवलोकः ॥ २१ ॥
 व्यथितमभृशमनोहरन्तीपरिणतजम्बुफलोपभोगहृष्टाः । प
 रभृतयुवतिःस्वनंविचक्रेनवनवयोजितकण्ठगरम्यः ॥ २२ ॥

आविकारःफलजम्बु । बार्हतश्चफलेजंबाजम्बूस्त्रीजम्बुजाम्बवमित्यमरः । जंबा
 चेतिलुक् । लुक्ताद्धितलुकीतिह्रस्वः । जम्बुचतत्फलञ्चेतिसामान्यविशेषयोःस
 हनिर्देशः । यद्वा । जंबाफलमिति वियहःइकोह्रस्वोऽङ्गो गालवस्येतिह्रस्वः । तस्य
 परिणतस्योपभोगेनहृष्टाः । अतएवपरभृतयुवतिःकोकिलाङ्गनानवनवंनवप्रका
 रः । यथातथायोजितेनसम्पादितेनकण्ठगणेशकण्ठमाधुर्यंरम्यंसौम्यमित्यर्थः
 । स्वनंवितेनेवर्षास्वपिमधुरःस्वराःकोकिलाद्याइतिप्रसिद्धिः ॥ २२ ॥ ०००० ॥
 अभिभवतीति । कदम्बवायैकदम्बसम्बन्धिनिमारुतेमदमधुरेशिखण्डनानिना
 देचमनोऽभिभवतिअभिहरतिस्तिजिष्णुर्जयनशीलोऽर्जुनः । जनःपृथक्ज

॥ कि० ॥

॥ सर्ग १० ॥

॥ ११३ ॥

न इव धृतेर्धिया मन्त्रवाच । वर्षा अपित दुहोपनाय समर्थो नाभूदित्यर्थः । हियसा
नम्रहतां समाधिभङ्गः सुकरेन केनपि कर्तुं शक्य इत्यर्थः ॥ ११३ ॥ ००*०००॥
धृतेति । विसृतिबलमानीकतेषां चावलिधृता ययासा । कुमुदघनमेकमुखं दुकु
लमिव तद्गह्वरी । आत्मानि गृहीतानि वाशानि नीलीं गिर्यो नितयासा आत्तवाणा
धृतं शरच । गृहीतानि क्षत्रियः शरमिति स्मरणात् । वाशोक्तानीलां गिर्यो चेति वैज
यन्ती । शरवत्त्वधूर्जा ये वघनसमयेन वर्धते न वरेणेति शेषः । अमलतले निर्म
लतले सरोजं पाणिरिव तस्मिन्नालजम्बे जगृहे । कर्मणि लिङ्गधूर्वरससागमवत्

अभिभवति मनः कदम्बवायौ मदमधुरे च शिखरिण्डानि नादे । ज
न इव न धृते चालजिष्णुर्नेहि महता सुकरः समाधिभङ्गः ॥ २३ ॥
धृतविसवल्यावलिर्वहन्ती कुमुदव नैकदुकूलमात्तवाणाम् । शर
दमलतले सरोजपाणौ घनसमयेन वधूरिवालजम्बे ॥ २४ ॥
समदशिखिहतानि हंसनादैः कुमुदवनानि कदम्बपुष्पवृष्ट्या । श्रि
यमतिशयिनीं समेत्य जग्मुर्गुणं महतां महते गुणाय योगः ॥ २५ ॥

तु सन्धिरशोभत इत्यर्थः । आत्तवाणेति गिर्यो शरयोर्विण्योरभेदाध्यवसायात्
श्लेषमूलातिशयेनेति रूपमाङ्गमित्यनयोः सङ्करः ॥ २४ ॥ ०००००००००००० ॥
अथ च तत्तु सन्धिवर्णयति । समदेति । समदशिखिहतानि मत्तमयूरकूजितानि हं
सनादैः समेत्य तथा कुमुदवनानि कदम्बपुष्पवृष्ट्या समेत्यतिशयतो मतिशयवती
श्रियज्जग्मुः । तथाहि । गुणमहतां गुणाधिकतानां योगः परस्परसमागमो महते गु
णाद्योक्त्याय भवतीति शेषः । अत्र त्रिपादां समा लङ्कारः । समा लङ्कतियोगवस्तु
नोत्तमयोरिति लक्षणात् । सोपि चतुर्थेनार्थान्तरन्यासेन स्वयमनर्थको नाङ्गाङ्गि

अथ मकरन्दस्य मधुरिष्टमकरन्दः । अनित्यत्वान्नसमासान्तःपुल्लिङ्गोत्तरप
देवज्जब्रोहिरितिकेचित् । नपुंसकलिङ्गस्यैवमधुशब्दस्वङ्करः प्रभृतिषुपाठात् ।
मकरन्दस्य मधुस्यभाक्षिकस्यापि बाचकोऽर्ज्जुर्चादिगणेषुपाठात्पुन्रपुंसकयोर्मधु
रिति । घट्टपदालीघट्टपदावलिः उपान्तिकेद्यानिनीपान्तिकदम्बकुसुमानितेषां रे
णुभिः कीर्णव्याप्तं । किञ्च स्वतोपिसहरजसासरजसंनवरजस्कमितिभावः । अच
तुरेत्यादिना निपातः केतकौनाम्प्रसवमपहायविनीलबन्धनानि नलिमवृन्तानि अ
सनानि प्रियकपुष्पाणि मकरन्दभरितानीति शेषः । सर्जकासनबन्धूकपुष्पं प्रिय

सर्वस्वमपहाय केतकीनाम्पुसवमुपान्तिकनीपरेण कौर्णम् । प्रिय
मधुरस्रनानिषङ्गपदालीमलिनयतिस्मविनीलवन्धनानि ॥ २६ ॥
मुकुलितमतिशय्यवन्धुजीवन्धृतजलविन्दुपुशाह्वलस्यलीपु । अवि
रुल्लवपुयःसुरेन्द्रगोपाविकचपलाशचयश्रियंसमीयुः ॥ २७ ॥

कजीवकाइत्यमरः । मलिनयतिस्मयथावृन्तादन्यत्रापिमालिन्यस्यात् । तथा म
धुलोभात्कादयामासइत्यर्थः । नहि मध्वासक्तो मधुलाभे विभूतिष्वसज्जतीति भा
वः ॥ २६ ॥ * * * * *
मुकुलितमिति । धृताजलविन्दवो यास्तु तास्तु शाद्वलस्थलोपुशादहरितप्रदेशेषु
अविरलवपुषः स्थूलमूर्तयः सुरेन्द्रगोपाः कीटविशेषाः मुकुलितम्बुजीवम्बु
जीविकमुकुलमित्यर्थः । बन्धूको बन्धुजीवकइत्यमरः । अतिशय्यातिक्थविकच
यलाशचयविकसितकिंशुकं राशिः । पलाशे किंशुकः पर्णइत्यमरः । तस्य श्रियन्त
त्सदृशश्रियमित्यर्थः । अतएव निदर्शनालङ्कारः । समीयुः प्रायुः ॥ २७ ॥ * * *

॥ कि० ॥

॥ सर्ग १० ॥

॥ ११४ ॥

अथ हे मन्तवर्णनमाह । अविरलेति । अविरलानिघनानि फलिनीवनानां प्रिय
जुवनानाम्प्रसूनानि यस्मिन्सु । प्रियंगुः फलिनी फलीत्यमरः । कुसुमितैः कुन्दै
र्माध्यकुसुमैः सुगन्धिगन्धवाहो यस्मिन्सु । माध्यकुन्दमित्यमरः । शैशिशाणाम
पिकुन्दानां हे मन्ते प्रादुर्भावाद् विशेषः । विरलतुषारकण इति प्रारम्भोक्तिः । तु
षारकालो हे मन्तश्चिशासमयजमकालसम्भवं गुणमुत्कर्षलेभे ॥ २८ ॥ ० ॥
निचयिनोति । निचयिनिष्ठपचयवतिलवलोत्तानां विकाशेषु घृणाम्भूते तथा
लोध्रसमीरणे च हर्षम्यसादन्नयति सति पाण्डुसूनुर्विकृतिन्नोपपद्यौ । कुतः हि

अविरलफलिनीवनप्रसूनः कुसुमितकुन्दसुगन्धिगन्धवाहः । गु
णमसमयजश्चिशासमयजमकालसम्भवं गुणमुत्कर्षलेभे ॥ २८ ॥
निचयिनिलवलोत्तानां विकाशेषु जनयति लोध्रसमीरणे च हर्षम् । वि
कृतिमुपययौ न पाण्डुसूनुश्चलितनयान्निजिगीषतां हिचेतः ॥ २९ ॥
कतिपयसहकारपुष्परम्यस्तनुहिनोऽल्पविनिद्रासिन्दुवारः । सु
रभिमुखहिमागमान्तं सीसमुपययौ शिशिरः स्मरैकवन्धुः ॥ ३० ॥

यस्माज्जीगीषताञ्चेतुमिच्छताञ्चेतो नयान्निजेन चलितनहिन्नोर्ध्वान्तेचेतसिष्णु
ज्जाररसस्य विक्रमस्तद्विरुद्धत्वाद्वायस्येति भावः ॥ २९ ॥ * ॥ ० ॥ * ॥ ० ॥
कतिपयेति । कतिपयैरेव सहकारपुष्पैश्च तत्कुसुमैरम्यो न तु वसन्तवत्समयैर्नापि
हे मन्तवन्तवृद्धितैरिति भावः । तनुहिनः न तु हे मन्तवद्भुतुहिनो नापि वसन्त-
वद्विरलतुहिन इति भावः । अल्पानि कतिपयानि विनिद्राणि सिन्दुवारानि विकासि
तनिर्गुणकुसुमानि यस्मिन्सु । अत्रापि सहकारवदभिप्रायो द्रष्टव्यः । सिन्दुवारे
द्रसुरसौ निर्गुणोन्द्राणिकेयपीत्यमरः । इत्थं सुरभिमुखवसन्तप्रारम्भहिमागमा

कुतः हेमन्तावसानं च शंसति सूचयतीति सतथोक्तः । स्मरस्यैकवन्धुः सहकारी उभ
 यर्तुधर्मसम्पत्तेरिति भावः । शिशिरः समुपययौ ॥ ३० ॥ * * * * * ॥
 अथ वसन्तप्रारम्भमाह । कुसुमेति । कुसुमप्रधानानां नगानां वृक्षाणां कुसुमानां
 गावृक्षावातेषां वनान्युपैतुङ्कामोरेषुङ्कामोयस्याः सा । शैलवृक्षैर्नगावगावित्यम
 रः । लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुङ्काममनसोरपीति मकारलोपः । वसन्तलक्ष्मीः किम
 लयिनो म्पल्लविनी सूतयष्टि सूतशाखामिवेति भावः । अवलंब्यावष्टभ्यान्वयाशे
 रुमशक्वत्वादिति भावः । कण्ठसिद्धमानमलिकुलं नूपुरमिव यस्याः सा तथोक्ता स
 ती । अन्यत्रालिकुलवन्नूपुरन्नलिनवनेषु पदं निरसे निदधे । तेषु प्रथमम्प्रादुर्ग

कुसुमनगवनान्युपैतु कामाकिं लयिनो मवलंब्य चूतयष्टिम् । क
 ण्ठसिकुलं नूपुरं निरसे नलिनवनेषु पदं वसन्तलक्ष्मीः ॥ ३१ ॥
 विकसितकुसुमाधरं हसन्तीं कुरवकसजिवधूम्बिलोकयन्तम् । द
 दृष्टुरिव सुगङ्गानिघसं सशरमनङ्गमशोकपल्लवेषु ॥ ३२ ॥

सीदित्यर्थः । उपसर्गादस्य तु ह्योवेति वचनादात्मनेपदम् । अत्र प्रकान्तवसन्त
 लक्ष्मीविशेषणसामर्थ्यादप्रस्तुतनायिकाव्यवहारसमारोपात्समासेक्तिरलङ्का
 रः ॥ ३१ ॥ * * * * * ॥
 विकसितेति । विकसितो विस्फुटः कुसुममेवाधरेयस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा ह
 सन्तीं स्मयमानां कुरवकसजिरेव वधूस्तं विलोकयन्तं कामुकतथेति भावः । अत्र ए
 वाशोकपल्लवेषु पल्लवसंस्तरेषु निघसं स्थितमित्यर्थः । रिरं सयेति शेषः । सशर
 न्नित्यविजयित्वादिति भावः । इत्यंशुङ्गारवीरयोरेकाधिकरणभूतमनङ्गसुगङ्ग
 नाददृष्टुरित्युपेक्षा । अशोकाद्यवलोकनान्मदनसाक्षात्कारादिवमहात्मनः क्षेम

॥कि०स०॥

॥सर्ग१०॥

॥ ११५ ॥

स्तासामासीदित्यर्थः । अत्ररूपकोत्प्रेक्षयोःसंस्मृष्टिः ॥ ३२ ॥ * ॥ ० ॥ * ॥
मुञ्जरिति । अनुपतताऽनुधावतादक्षिणानिलेनमलयमासनेनमुञ्जर्विधूयमानंकि
रचितासंहतिर्येतत्सम्भूतमित्यर्थः । पङ्कजिन्यायन्नलिनंमुखमिवतस्यान्तर्वि
सर्पिप्राप्तचारिअलिकुलङ्कृतंअलकाकृतिमलकसादृश्यंप्रपेदे ॥ ३३ ॥ ० * ॥
असनेति । यदपदेनशाललतासर्जतरुशाखावधूरिवशाललतावधूः । प्राकारेश्वरे
णःशालःसर्जतरुस्मृतःइतिशाश्वतः । अस्नेनवायुनातिःअस्नेनचलितःपल्लवो
ऽधरोष्ठइवयत्रतस्मिन् । ओत्वेष्टयोःसमासेवापररूपंवक्तव्यम् । मधुताम कर

मुञ्जरनुपतताविधूयमानंविरचितसंहतिदक्षिणानिलेन । अलिकुल
मलकाकृतिमप्येदेनलिनमुखान्तर्विसर्पिपङ्कजिन्याः ॥ ३३ ॥
अस्नेनचलितपल्लवाधरोष्ठेनवनिहितेर्ष्यमिवावधूनयन्ती । मधु
सुरभिणियदपदेनपुष्पमुखइवशाललतावधूश्चुम्बे ॥ ३४ ॥
प्रभवतिनतदापरोविजेतुम्भवतिजितेन्द्रियतायदात्मरक्षा । अव
जितभुवनस्तथाहिलेभेसिततुरगेविजयंनपुष्पमासः ॥ ३५ ॥

न्देनमद्येनचसुरभिणिपुष्पमुखइवतंयथातथानिहितेर्ष्यकृतकोपमिवेतिक्तिया
विशेषणंयथातथाऽवधूनयन्तीकम्पयन्ती । धुञ्प्रोञ्जेर्नुग्वक्तव्यइतिणिचिनुमाग
मःचुम्बेचुम्बिताः । अत्रअस्नेनशब्दार्थमधुरशब्दार्थयोश्चाभेदाध्यवसायश्चेव
मूलातिशयोक्तिः । साचोपमाङ्गमित्यनयोःसङ्करः ॥ ३४ ॥ * ॥ * ॥ * ॥
प्रभवतीति । परःशत्रुस्तदातस्मिन्कालेविजेतुंनप्रभवतिनशक्नोति । यदाजि
तेन्द्रियताइन्द्रियजयत्वंआत्मरक्षाभवतिविद्युते । तथाहि । अवजितभुवनःत्रैलो
क्यविजयीपुष्पमासेवसन्तःसिततुरगेऽर्जुनेविषयेविजयन्नलेभे । ओत्वेजितेन्द्र

यादुर्जयाइत्यर्थः । विशेषेण सामान्यार्थसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ ३५ ॥

अथ ग्रीष्मवर्षयति । कथमिति । विरचितमल्लिकाविकाशे निदाघकालो ग्रीष्मः ऋतुभिर्वर्षादिभिः समं मुनिनावधीरितस्यतिरस्कृतस्य तव संमतिर्लोकधायत्वेनास्तुमतिः कथमिव कथञ्चिद्भवित्री न भविष्यतीत्यर्थः । इतीत्यंमधुर्वसन्तः । चैत्रे दैत्ये वसन्ते च जीवे कोशे मधुः स्मृत इति विश्वः । स्मयते स्मे वज्रहासकिमुद्यत्येक्षा । लटस्मइति भूतार्थे लङ् । प्रहासप्रभत्वेन कविप्रसिद्धो मल्लिकाविकाशे हासत्वाध्यवसायः । अत्र ऋतुभिः समवधीरितस्येत्यत्राभेदाध्यवसायमूला सहेक्तिरलङ्कारः

कथमिव तव संमतिर्भवित्री समं मुनिनावधीरितस्य । इति विरचितमल्लिकाविकाशः स्मयत इव स्म मधुनिदाघकालः ॥ ३६ ॥
कलवदपि बलं मिथो विरोधि प्रभवति नैव विपक्षनिर्जयाय । भुवनपरिभवी न यत्तदानीन्तमृतुगणः क्षणमुन्मनीचकार ॥ ३७ ॥

सम्बन्धभेदभिन्नस्यावधीरणस्याभिन्नतयाध्यवसायात्तदेवावधीरणसंमतिद्वयसंयोजनं प्रेक्षामित्यनयो रङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३६ ॥ * ~ ~ ~ *

बलवदिति । बलवत्प्रबलमपि प्रकृष्टगामोति यावत् । मिथो विरोधि परस्परस्यार्द्धिबलं सैन्यम् । वरूथिनी बलं सैन्यमित्यमरः । विपक्षनिर्जयाय शत्रुविजयाय न प्रभवति न शक्नोत्येव । अलमर्थयोगे चतुर्थी शत्रून् जेतुमित्यर्थः । कुतः यद्यस्मात्कारणाद्भुवनानां परिभवो जेतापि । जिदृक्षीत्यदिना इति प्रत्ययः । ऋतुगणस्तदानीन्तमर्जनं क्षणमपि नोन्मनीचकार अनुन्मनसमुन्मनसम्भवनन्नचकार । अस्मिन् अक्षुरित्यर्द्धिना अभूततद्भावे चिप्रत्ययः सलोपश्च । विशेषेण सामान्यसमर्थन

॥ कि० सं० ॥

॥ सर्ग १० ॥

॥ ११६ ॥

रूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३७ ॥

एवन्तटस्थस्योद्दीपनसामग्र्यो विफलैर्नैव सम्प्रतिविपरीता जाता इत्याह । श्रुतीति ।

सहायैस्तासां सहचरैर्गन्धर्वैः कृतमिति शेषः । नलोकेत्यादिना वस्तुप्रतिषेधः कर्तुं

रितृतीयो । अतिसुखं श्रोत्रमधुरमुपवीणतंत्रोणयागानम् । सत्यापपाशेत्यादि

नादीणां शृङ्गास्त्रिजन्तान्भावेकः । अविरलैर्भूयोभिर्लच्छनैः । पूर्वोक्तैः फलकुण्ड-

मादिभिश्चैर्हरिणो मनोहराः काष्ठाः वसन्तादि कृतवोऽविहिताऽकृता हरिस्तु

नो रज्जुनस्य विक्रिया मनोविक्रित्यैस्तानि तथा भूतानि सन्ति । न पुंसकमनपुंसके

द्यादिनानपुंसकैकशेषः । त्रिदशधूषमनोभवं वितेनुः विस्तारयामास्तु । सोय

अतिसुखमुपवीणितं सहायैरविरललच्छनहारिणश्चकालाः । अ
विहितहरिस्तु विक्रियास्तत्रिदशधूषमनोभवं वितेनुः ॥ ३८ ॥
नदलति निचयेतद्योत्यलानाम् च विषमच्छदगच्छयूथिकासु । अ
भिरतिमुपलेभिरेयथासां हरितनयावयवेषु लोचनानि ॥ ३९ ॥

ग्यरप्रहारार्थमुद्युतं सायुधं स्वात्मानमेव प्रहरतीति न्यायवज्जात इति भावः । अत्र सु
निविक्रियार्थं स्त्रीणां विक्रियारूपानर्थोत्पत्तिकथनाद्वितीयो विषमालङ्कारः । तथा
च सूत्रम् । विरूपकार्थानर्थयोत्पत्तिरूपसंघट्टनाद्विषमालङ्कार इति ॥ ३८ ॥
तटस्थवदालम्बनगुणोपविपरीतो भूतिश्चोक्तद्वयेनाह । नेत्यादि । आसंलोच
नानि हरितनयावयवेषु यथा तदालतिविकसति ज्योत्स्नानाम् निचयेऽभिरतिमोप
लेभिरेन प्रापः । विषयमच्छदगच्छाः सप्तपर्णस्तवकाभ्यूथिकामस्त्रिकाश्च तास्तु
अभिरतिनोपलेभिरे । सप्तपर्णे विशाललक्षारदो विषमच्छद इत्यमरः । तं
धारमणीयत्वात्तदयवानामित्यर्थः । इति वङ्गप्रीतिरुक्ता ॥ ३९ ॥

प्रथमनःसङ्गच्छयति । मुनिमिति । याःस्त्रियःकमनीयतासौन्दर्येसैवगुणस्ते
नमुनिर्मजुनमभिमुखतांनिनीषवोनेतुमिच्छवःसमुपययुः । तासांसमुतिरेवमद
नमुपेदधेजनयामास । तथाहि । प्रयोजनानामुद्देश्यानाङ्गतिःपरिणतिःदुरधि
गमाहिदुर्जयाखलुञ्चतः । कचिद्भवति कचिन्नभवतीतिभावः ॥ ४० ॥ ०*० ॥
अथासामनुगमेवकार्यतःप्रपञ्चयति । प्रकृतमिति । विलासिसविलासंनर्तकी
तांसम्बन्धि । शिल्पिनिष्पुन्नितिष्वुत्पद्यःनृत्तिरनिरङ्गिभ्यएवेतिनियमः । च
क्षुःकर्तु । प्रकृतम्प्रकृतान्तमुभिनेयंमभिनेतव्यंसभावादिकंनानुससार । तद्व्य
णन्तदादुगुण्येनैवदृष्टिप्रयोगनियमादितिभावः । तथाप्रविकशदंगुलिपाणिप

मुनिमभिमुखतांनिनीषवोयाःसमुपययुःकमनीयतागुणेन । मद
नमुपदधेसखतासांदुरधिगमाहिगतिःप्रयोजनानाम् ॥ ४० ॥
प्रकृतमनुससारनाभिनेयम्प्रविकशदंगुलिपाणिपल्लवंवा । प्रथ
ममुपहितंविलासिचक्षुःसितदुरगेनचचाचनर्तकीनाम् ॥ ४१ ॥

ल्लवंवानानुससार । सचदोयःयतोहस्तस्ततोदृष्टिरितिनियमादितिभावः । प
ल्लवोस्त्रीत्यमरः । वास्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थेचसमुच्चयइतिविश्वः । किन्तु ।
प्रथमम्प्रवेशएवसिततुरगेर्जुनएवोपहितंसन्नचचालतत्रैवलग्नस्त्यौ । सगा
नौनकिञ्चित्करणीयमनुसन्धेयमवययुरितिभावः ॥ ४१ ॥ ०००००००० ॥
अभिनयेति । अभिनयोरसभावादिव्यञ्जकचेष्टाविशेषः । व्यञ्जकाभिनयौसमा
विध्यमरः । तत्रमनोयस्यास्तस्याः । वासंगात्भृङ्गापातमजानत्याइत्यर्थः । सुरङ्ग
नायाःसम्बन्धिअलक्तकवर्त्तनेनलाक्षारसरङ्गनेनाभिताम्रनिहितंन्यस्तञ्चरणंषट्
पदालीकर्त्री । धृताजवलोहितपङ्कजानांशङ्काप्रत्ययकोकमदभ्रमोययासाऽभिप

॥कि०स०॥ पातधावतिस्मच्चवद्वपदास्वाःस्त्रीचरणेपंकजप्रभाभिधानाङ्गान्तिमदलङ्का
 ॥सर्ग१०॥ रः । तेनचोपमाव्यञ्जनेइत्यलङ्कारध्वनिः ॥ ४२ ॥ ●●●●●●●●●●
 ॥११७॥ अविरलमिति । नमितशिखानिनर्तकीपादपीडनाममितासाणिकदम्बकेसरणिर्
 गपूजादत्तानोनिशेषः । अविरलं सान्द्रं यथातथाद्रुतः सरगोष्मशाविकीनोतण
 वपरिविक्तः प्रस्तुतस्तं परितः विक्तमनर्तकीनामलसेषु पदेषु पादन्यासेषु अलक्तकला
 क्षारगंसवपुषमूर्तिमन्तश्चित्तरागमुक्तगङ्गायाद्वहिर्निःसृतं मुनिविषयकं रागभि
 वेद्युत्प्रेक्षा । ऊर्ध्वहन्तिस्म ॥ ४३ ॥ ●—●*****●—● ॥

अभिनयमनसःसुरङ्गनायानिहितमलक्तकवर्तनाभितामम् । चर
 णमभिपपातवद्वपदास्त्रीधृतनवलोहितपङ्कजाभिगङ्गा ॥ ४२ ॥
 अविरलमलसेषुनर्तकीनान्द्रुतपरिविक्तमलक्तकम्पदेषु । सवपु
 षमिवचित्तरागमूर्ध्वमिति शिखानिकदम्बकेसरणि ॥ ४३ ॥
 नृपस्तुतमभितःसमन्त्रायायाःपरिजनगात्रतिरोहिताङ्गयष्टेः । स्फु
 टमभिलपितम्बभूवध्वाःकथयतिसंवृतिरेवकामितानि ॥ ४४ ॥

अथासंगृङ्गारचेष्टांकथयति । नृपेति । नृपस्तुतमर्जुनमभितःसम्मुखम्परि
 मस्यसखीजनस्यगात्रेणतिरोहितालङ्कारास्वाकारगोपनयान्तिरोहिताङ्गयष्टिर्य
 स्थास्तस्यास्मन्मन्त्रायाः । वध्वाअभिलपितमृनिम्पद्यनुरागःस्फुटं बभूव । नचसं
 वृतेरस्याभिव्यक्तिर्विरुद्धेतिवाच्यमित्याह । यतःसंवृतिःसम्यक्गोपनमेवकामिता
 न्ननुरागान्कामयतेभावेनःवदतिप्रकटयतीत्यर्थः । अयमनुरागस्यस्वभावो
 ऽङ्गः । यथाचचेष्टयासंवीयतेसैवास्यप्रकाशिकेतिभावः ॥ ४४ ॥ ●—●●●●●●●●●●
 अभिमुनीति । अभिमुनिमुनिस्वमक्षेपनेनमन्त्राजकनामुकेस्यैकदेशेसहसाहृते

सत्रपायाःसलज्जायाः । परस्याःसम्बन्धिःप्रवसनोरुनिगवरणौः।ऊरुयस्मिन्तत्र
 कितम्भयसंभ्रमःआश्चर्य्ये । प्रतियुवतीरपिसपत्नीरपिविस्मयनिनाय । किमुता
 न्यजनमिष्यपिशदार्थः । नतंमुनिमित्याशयः ॥ ४५ ॥ • • • • •
 धृतेति । अपरास्त्रीस्मरभितापाङ्गेतोःधृतानिविसान्येकवलयानियेनतस्मिन् । पा
 शौअधिरुचिरेचंदनादिचर्चितेपाण्डुगण्डलेखङ्गण्डस्थलेयस्यतन्मुखनिधायारे
 यामधुमदेमधुमदरहितेतथाप्यलसेलोचनेयस्मिन्कर्मणि तद्वृथातथातन्व
 यस्तुतंनिदधौपश्यतिस्म । निर्वेणनन्तुनिध्यानन्दर्शनलोकनेक्षणमित्यमरः

अभिमुनिसहसाहृतेपरस्याघनमरुताजघनांशुकैकदेशे । च
 कितमवसनोरुसत्रपायाःप्रतियुवतीरपिविस्मयनिनाय ॥ ४५ ॥
 धृतविसवलयेविधायपाणैःमुखमधिरुचितपाण्डुगण्डलेखम् । नृ
 यस्तुतमपरास्मरभितापादमधुमदालसलोचननिदधौ ॥ ४६ ॥
 सखिदयितमिहानयेतिसामाम्प्रहितवतीकुसुमेयुगाभितप्ता । हृ
 दयमहृदयाननामपूर्वम्भवदुपकण्ठमुपागतंविवेद ॥ ४७ ॥

४६ ॥ *—* • • • • • *—* ॥

अथपञ्चभिर्मुनिम्यतिदूतीवाक्यमाह । सखीति । कुसुमेयुगाकामेनाभितप्ता
 पीडितासानायिका । हेसखिदयितंमुनिमिहानयेतिसामाम्प्रहितवतीभवदन्तिक
 म्प्रेषितवती । किन्तुअविमृष्यकारिणीयमित्याह । हृदयमिति । अहृदयाअम
 नुस्तीतस्यत्वद्गतत्वादितिभावः । अतएवसापूर्वप्रागेवभवदुपकण्ठन्त्वस्मीपमु
 पागतंहृदयमनोनविवेदनामसम्भावनायांअतोमत्प्रेषणंव्यर्थन्तस्यान्तरङ्ग
 त्वाद्विहरङ्गस्यदुर्वक्तृत्वादितिभावः । एतेनमनःसङ्गउक्तः । चक्षुःप्रीतिस्तुप्रा

॥ कि० सू० ॥ मेव सर्वो सामुक्तेति न पृथगुच्यते ॥ ४७ ॥ * * * * *
 ॥ सर्ग १० ॥ दृग्मनः सङ्गसङ्गल्लौ जागरः ह्यतारतिः । ह्योद्यागोन्मादमूर्च्छैताद्वयनङ्गदश
 ॥ ११८ ॥ दशेति । तत्राद्यमवस्थाद्वयमभ्यधाय । संप्रतिकाचित्कमनैरपेक्षेण सूचय
 ति । चिरमिति । चिरं कलितान्यपि सन्देशार्थबुद्ध्या योजितान्यपि वचनानीति शे
 वः । परिश्रुयतामुखेनेति जागरोक्तिः परिगदितुमपारयन्त्याऽशक्नुवन्त्यातयः ।
 हेतुतद्वृणञ्चद्व्यापितानानुकम्पयसे इति भावः । सत्सखीनां मनांसिनयनयुगैः स
 ममार्द्रताङ्गमितानि च पचयंगमितानीत्यर्थः । शोकवाच्याभ्यामिति भावः । अथ
 सखीशोकोक्त्यामूर्च्छावस्थासूच्यते । अथ शोकवाच्यरूपकारणभेदात्प्रतियोगि

चिरमपि कलितान्यपारयन्त्यापरिगदितुमपरिश्रुयतामुखेन । ग
 मधृशगमितानि सत्सखीनां नयनयुगैः सममार्द्रतां मनांसि ॥ ४८ ॥
 अचक्रमतसपल्लवान्धरित्रीमृदुसुरभिविरहय्यपुष्पशय्याम् । भृ
 शमरतिमवाप्यतत्रास्यास्तव सुखशीतमुपैतमङ्कमिच्छा ॥ ४९ ॥

भेदादार्द्रत्वभेदेऽप्यभेदाद्यवसायस्तन्मूलाचेयं नयनयुगैः सममिति सहोक्तिरल
 ङ्कारः ॥ ४८ ॥ * * * * *
 अचक्रमतेति । मृद्वीं सुरभियां पुष्पशय्यां विरहय्यविहाय सपल्लवान्धरित्रीं अ
 चक्रमत । तस्यास्तनोपि शीतलत्वादिति भावः । कमेर्णिजन्ताल्लुङ्शि औदुसु
 भ्यः कर्त्तरि चङीति द्विर्भाव इति केचित् । तत्र अचक्रमतेति प्रसङ्गादतोऽणिङ्भावप
 धे कमेस्तेऽङ् वक्तव्य इति वक्तव्या चङिरूपमेतत् । अस्यानायिकायास्तव धोरिणा
 मपि भृशमरतिदुःखमवाप्य । सुखयतीति सुखः शीतः शीतलश्च तं सुखशीतना
 वाङ्मुत्सङ्गमुपैतमिच्छावर्त्तत इति शेषः । अस्यासौ मुकुं कथितं अचरति जागरे

॥ कि० सं० ॥ उचेत्तः । अत्रपक्षलोकाविप्रबन्धमृङ्गारस्योत्पन्नान्नोद्यमिभारिभावस्य
 ॥ सर्ग १० ॥ चापुनरुक्तिः । अमौचित्येन नाधिकायाः प्रवृत्तेरभासत्वं मनुसन्धेयम् । तदुक्तं एक
 ॥ ११७ ॥ त्रचेन्नानुसृगस्तिर्यङ्स्तेच्छगमेपिवा । यो धिताम्बुजसक्तिश्चेद्भासास्त्रिधामत
 इति । तन्निबन्धनादूर्जस्वल्मलंकारः । तथाचसूत्रम् । रसमेदतदाभासतत्प्र
 काशमानानिबन्धनेनरसवत्प्रापकज्ज्वलज्ज्वलज्ज्वलरिति । तत्प्रकाशमानबंधने
 समाहितालङ्कारः । इति सूत्रार्थः ॥ ५१ ॥ * * * * *
 सललितेति । सललितं सविलासं यथा तथा चलितेन विवर्तितेन त्रिकोण कटिभागे
 न । पृष्ठवंशाधरेत्रिकमित्यमरः । अभिरुमाः शिरसिजाताः । शिरसिजाः सप्त

सललितचलितत्रिकाभिरुमाः शिरसिजसंयमनाकुलैकपाणिः । सु
 रूपतितनयेपरानिरसेमनसिजजैत्रशरन्विलोचनार्द्धम् ॥ ५२ ॥
 कुसुमितमवलंब्यचूतमुच्चैस्तनुरिभकुम्भपृथुस्तनानताङ्गौ । तद
 भिमुखमनङ्गचापयष्टिर्विस्तृतगुणवसमुन्नतामकाचित् ॥ ५३ ॥

म्याङ्गनेर्जः । अमूर्द्धमस्तकात्साङ्गादकामइत्यनुक् । उपपदमतिङितिसमा
 सः एतेन मनसिजो व्याख्यातः । तेषां संयमने बन्धने चाकुलोद्यमः एकः पाणिर्यस्याः
 सापरास्त्रोत्पत्तिरपत्तिनयेऽर्जने जेतैव जैत्रः जेतृश्च द्वापृत्तनाप्रसादिभ्यश्चेत्यण्य
 ष्यः । मनसिजश्च जैत्रः शरस्तनयाभूतं विलोचनस्यार्द्धमेकदेशं कटाक्षमित्य
 र्थः । निरासेविसर्ज ॥ ५२ ॥ * * * * *
 कुसुमितमिति । इभकुम्भपृथुभ्यांस्तनूभ्यां ज्ञानतमङ्गयस्याः सा । अङ्गगा
 त्रकण्ठेभ्यश्चेति ङीष् । काचित् तनुः तन्वी । वीतो गुणवचनादिति विकल्पः
 ङीष् । कुसुमितमुच्चैस्तनश्चूतमवलंब्य । अतएव चूतलतायोगात् । कि

अथासामनुरगदार्घ्यमिगमयति । असकलेति । असकलनयनेक्षितानिनयना
र्द्धविलोकितानिलज्जा अलसङ्गतमन्दगमनमपरिपाण्डुतापाण्डुरवर्णत्वंविषादः
इष्टानवाप्तिनिमित्तसुतोभङ्गइत्येवंप्रकारं विविधज्ञानाविशेषितन्नपुंसकमनपुं
सकेत्यादिनानपुंसकेकत्वन्तासुभूयामियायेतिभावप्राधान्ये नयोज्यम् । तथाहि

तिविधिमियायतास्तुभूषाम्प्रभवतिमण्डयितुमधूरनङ्गः ॥ ५७ ॥

मुरुज्जनस्यत्वातिभारदुदितपरिअमजिह्वितेक्षणम् ॥ ६० ॥

इदानीन्तासास्त्रिभिर्मुनिविलोभनप्रयासवैफल्यमाह । अलसेति । वधूनां सम्म
न्धिपुङ्गवाऽलसैः पदैर्मनोरमं मनोज्ञम् । अतएव जिता कलहं सर्वधूनाङ्गतिर्येन
तन्म्रकृतं मनम् । कर्मणिक् । तथा उरुहोऽतिविपुलस्य जघनस्थलस्य अति
भासदतिगौरवादुदितपरिभ्रमेश उद्भूतभ्रमेशाजिह्विते धूर्णिते ईक्षसे यस्मिन्त
त्स्मिन्तं वास्तिनिश्च सर्ववशाद्दृष्टुमुच्यते । वासुमुच्यस्वार्थे उपमानविकल्पयो
रिति हेमचन्द्रः ॥ ६० ॥ * ~ * ~ * ~ * ~ * ~ * ~ * ~ * ~ * ~ *

॥ कि०स० ॥ भृशेति । तथाभृशेनगाढेनकुसुमशरस्यकामस्यइषोर्निपातेनयोमोहोमूर्च्छातस्मा
 ॥ सर्ग १० ॥ छेतोऽनवसितार्थैःस्फुटोच्चारणादनवाधारिताभिधेयैःपदैःश्रुभितशब्दैरकुलः
 ॥ १२१ ॥ सङ्कीर्णःअभिलोपोवाक्यप्रयोगश्चाधिकविततेऽधिकविस्तृतलोचनेयस्मिन्तत्त्र
 युगपत्पर्यायेणोन्नमितेभ्रुवौयस्मिन् ह्रस्वानपुंसकस्येतिह्रस्वः । वीक्षितंवीक्षण
 च ॥ ६१ ॥ * ॥ * * ॥ * * ॥ * * ॥ * * ॥ * * ॥ * * ॥ * * ॥
 रुचिकरमिति । पूर्वाक्तरुचिकरंस्पृहाजनकमपि । रुचिःकान्तिरुचोभासिस्त्रि
 यांशोभास्पृहार्ययोरिति वैजयन्ती । स्मितेनस्थिरं समाधिनातपोयोगेनभ्रु

भृशकुसुमशरेषुपातमोहादनवसितार्थपदाकुलोभिलापः । अ
 धिकविततलोचनम्बधूनामयुगपदुल्लसितभ्रुवीक्षितंवा ॥ ६१ ॥
 रुचिकरमपिनार्थवद्भवस्मितसमाधिभ्रुचौपृथातनूजे । ज्व
 लयतिमहतामनांस्यमर्थेनहिलभतेवसरंसुखाभिलाषः ॥ ६२ ॥
 कुलकम् ॥ स्वयंसंग्रह्येणशतमखमखगडेनतपसापरोक्षित्वाजभ्या
 मभिलषतिलक्ष्मींहरिस्तुते । मनोभिःसोद्वेगैःप्रणयविहतिध्व
 स्तरुचयःसगन्धर्वधामत्रिदशवनिताःस्वप्नितिययुः ॥ ६३ ॥

चौप्रुद्धेतिर्बिकारचेतसिद्ध्यर्थः । पृथातनूजेऽर्जुनेविषयेअर्थवत्प्रयोजनन्नव
 भूवतथाहि । महतांधीराणांमनांसिअमर्थेकोद्वेज्ज्वलयतिसतिसुखाभिलाषोअत्र
 सरमवकाशंनलभतेकिन्तुसौद्रस्यप्रकारविसेधित्वादितिभावः । अत्रकुलकेऽर्थान्त
 रन्यासोऽलङ्कारः ॥ ६२ ॥ * * * * *
 स्वयमिति । एवंहरिस्तुतेऽर्जुनेस्वयमखगडेनाविष्णुतेनतपसाशतमखमिन्द्रं
 रघुप्रीणयित्वापरोक्षित्वाशत्रुवधेनजभ्यांसाध्यांलक्ष्मींरज्जलक्ष्मींमभिलष

निसोद्वेगैः कार्यसिद्धभावात्सनिर्वदैर्ममोभिरुपलक्षिताः । किञ्च । प्रणयविह
याप्रार्थनाभङ्गेन ध्वस्त रुचयेनष्टकान्तयः । सगन्धर्वाः गन्धर्वसहिताः स्त्रियश्च
घनिताः स्वन्ध्यामस्वस्थानं प्रतिययुः । शिखरिणीवृत्तमेतत् । रसैरुद्वेगिन्नायम

॥ ७ ॥ इतिमहोपाध्यायश्चोभारविष्णुनैकिस्ताऽर्जुनीये महा
काव्ये अर्जुनविलोभनप्रख्यानोनामदशमः सर्गः ॥ १० ॥ ७ ॥

नसंभलोगःशिखरिणीतिलक्षणात् ॥ ६३ ॥ * ॥ इतिश्रीमहोपाध्यायकोलाच
लमल्लिनाथसूरिविरचितायांकिरानाऽर्जुनीयव्याख्यायाङ्कणपथसमाख्यायां
दशमःसर्गः ॥ १० ॥ * * * * *

॥ कि०स० ॥ अथेति । अथाप्सरसंप्रतियानानन्तरम् । पाकोनामकश्चिद्राक्षसस्तस्यशासनइ
 ॥ सर्ग ११ ॥ न्द्रः नंष्ट्रादिष्वात्त्युप्रत्ययः । तया अप्सरेमुखात्श्रुतया अमर्धात्तगोषान्निसर्गाच्च
 ॥ १२२ ॥ याजितेन्द्रियतातया आगन्तुकानागन्तुकोभयविधतहेतुकया प्रतीतो हृष्टः सन् ।
 ख्यातो हृष्टः प्रतीत इत्यमरः । जिह्वोरर्जुनस्य । जिह्वुः शक्तेधनञ्जय इत्यमरः
 । आश्रममाजगाम अमर्धनि सर्गयोर्जितेन्द्रियताहेतुकं क्वाव्यलिङ्गं श्लोके स्फुटम
 बगम्यते ॥ १ ॥ • • • • •
 इन्द्रो मुनिरूपेणैवाजगामेत्याह । मुनिरूप इति । मुनेः रूपमिव रूपं यस्य स मुनि
 रूपो मुनिवेषधारीत्यर्थः । स इन्द्रोऽनुरूपेण दर्शनप्रदानयोग्येनेत्यर्थः । स नु

अथामर्धान्निसर्गाच्चजितेन्द्रियतातया । आजगामाश्रमजिह्वोः
 प्रतीतः पाकशासनः ॥ १ ॥ मुनिरूपोऽनुरूपेण स नुनाददृशे पुरः ।
 द्राघोयसावयोतोतः परिज्ञान्तः किलध्वना ॥ २ ॥ जटानाङ्कीर्णयाके
 शैः संहत्यापरितः सितैः । पृक्तयेन्दुकरैरङ्गः पर्यन्त इव संधय ॥ ३ ॥

नापुत्रेणार्जुनेन ददृशे दृष्टः किम्भूतो वयोयौवनादिकमतीतो वृद्धः द्वितीयाश्रिते
 त्यादिना द्वितीया समासः । द्राघोयसा अतिदीर्घेण प्रियस्थिरेत्यादिना दीर्घशब्द
 स्य द्राघादेशः शुद्धना अध्वगमनेनेत्यर्थः । परिज्ञान्तः परिश्रान्तः । किल इत्यली
 के । किल सम्भाव्यवार्तयोः । हेत्वर्थो रस्त्रीके चेति हेमचन्द्रः । वृद्ध इव दूराध्व
 श्रान्त इव ददृशे दृष्टः इत्यर्थः । इवेति पाठे स्पष्टार्थः ॥ २ ॥ • • • • •
 अथचतुर्भिरिन्द्रं विशिनष्टि । जटानामिति । परितः सितैः केशैः कीर्णया व्याप्यया
 जटानां संहत्या उपलक्षितः । अतएव इन्दुकरैरिन्दुकिरणैः पृक्तया युक्तया संध
 या उपलक्षितः । तस्यापि परिश्रान्तरूपत्वात् वृद्धोपमानत्वाज्जटानां संहतेरित्युक्त

त्वम् । विश्राम्यनामविश्राम्यकिलश्रमापनयायेत्यर्थः । इतिवक्ष्यमाणप्रकारम्भा
रतीव्याञ्जहारउक्तवान् । व्याहारउक्तिर्लेपितमित्यमरः ॥ ९८ ॥ * * * * * ॥
अथप्रथमंतावन्मूनिवदेनमुमुक्षुङ्कवाऽऽह । त्वयेति । त्वयासाधुसमारम्भिस
म्यगुपकान्तरभेःकर्मणिष्टह । कुतःयद्यस्मान्नवेवयसिद्यैवनेतपश्चर्यतइतिशे
यः । तथाहि । अहमिवदुष्यतेमादृशेवर्षीयानतिवृद्धेऽपि । प्रियस्थिरेत्यादि
नावृद्धश्चस्यवर्षादेशः । प्रायेविषयैःह्रियतेआह्रियतेकिमुभवादृशेयवीया
नितिभावः ॥ ९९ ॥ ••••• ॥

अथैवमनारम्भितस्वाकारलाभोपिविफलःस्यादिद्याशयेनाह । श्रेयसीति । त

त्वयासाधुसमारम्भिनवेवयसियत्तपः । ह्रियतेविषयैःप्रायेवर्षीया
नपिमादृशः ॥ ९९ ॥ श्रेयसीतिवसम्प्राप्तागुणसम्पदमाहतिः । सुल
भारंम्यतालोकेदुर्लभंहिगुणाब्जनं ॥ १०० ॥ शरदम्बुधरच्छायागव
त्यौयौवनश्रियः । आपातरम्याविषयःपर्यन्तपरितापिनः ॥ १०१ ॥

वाक्यमूर्तिःरम्येतिशेषःश्रेयसीश्रेष्ठागुणसम्पत्तपःसमारम्भरूपाप्राप्ताऽतोऽनतिः
फलैतिभावः । नचस्वाकाराद्याश्चगुणाक्रियन्तेनसन्तीतिवाच्यमित्याह । लोकइ
ति । लोकेरम्यतारम्याकारतस्तुलभागुणाऽर्जनंगुणसम्पादनन्दुर्लभम्ब्रियन्
भयंसम्पद्यतइतिभावः ॥ १०१ ॥ * * * * * ॥

यदुक्तञ्चयासाधुसमारम्भीतिदेवसाधुत्वंसंसारनिःसारताख्यापनाययुग्मेनोप
पादयति । शरदिति । यौवनश्रियस्तावच्छरदम्बुधरच्छायाइवगवत्यःचक्षु
षाःगवश्चेतिस्वरवन्तोनिपातःटिड्ढाश्चिन्त्यादिनाडीप् । विषयाःश्रहादयस्तु
आपातरम्यास्तुक्कालेमरणीयाः । तत्कालेपातआपातइतिवैजयन्ती । पर्यन्तेऽ

॥कि०स०॥

वसानेपरितापयन्तिदुःखं कुर्वन्तीति तयोक्ताः ॥ १२ ॥ • • • • • ॥

॥सर्ग११॥

अन्तक इति । किञ्च । सन्तताश्च न वच्छिन्नाः आपदः लोशयस्य तस्य अग्निनः प्राणि

॥ १२४ ॥

नः । प्राणी तु चेत्ततो जन्मीत्यमरः । व्रीह्यादिनादिनिः अन्तको मृत्युः पथ्यवस्था
तापथ्यवशेद्वा प्रथमनावत् जन्मिनो दुःखमेव दुस्तरं ततो जातस्य जीवनमपि सत
तन्दुःखसन्निभमया विषकुक्कादप्रायन्तं दपि मृत्युश्च मिति सोऽयं काकमांसं प्रुनोच्छि
ष्टं स्वल्पमादपि दुर्लभमिति न्यायात् इति भावः । इत्युक्तं हेतोः स्याज्जमेव संसारं भ
वतीति मध्येऽप्येवमो जनो भवादृश इति शेषः । भव्यसुखे प्रुमेवापि सन्त्येव योग्यभा
विनोरिति विश्वः । भव्यगेव्यादिमाङ्गुलीरिथत्निपातः । मुक्तौ मोक्षेऽतिष्ठते उद्यु
क्तो भवति । उद्यो नूहं कर्मणि इत्यात्मनेपदम् ॥ १३ ॥ ** • • • • • ** ॥

अन्तकापेऽप्यवस्थाता जन्मिनः सन्ततापदः । इति त्याज्यमेव
त्योमुक्ताः पुनितुते जनः ॥ १३ ॥ चित्रवामसि कस्याणीयत्वांमति
रुपस्थिता । विरुद्धः केवचस्त्रेयः सन्देह इति मेमेनः ॥ १४ ॥

संप्रति प्रशंसा पूर्वकं स्वाभिसन्धिन्दर्शयति । चित्रवामिति । चित्रवान् प्रशस्तचित्तो
ऽसि प्रशंसायां मतुष् । कुतोऽयं तस्मात्कुत्वाणी साध्वी वृह्णादिभ्यश्चेति षोष् । मति
रुपस्थिता सङ्गती । किन्तु केवचमेकं यथा तथा विरुद्धे विषे मेमेनः सन्देह इति संश
ययुक्तं सति । यद्वा विषः केवचस्त्रेयः सन्देहः । केवलं तस्मिन् केवचमेव साध्वी
रित इत्युभयत्रापि शाश्वतः ॥ १४ ॥ • • • • • ॥
वेषविशेषमेवाह । युयुत्सुनेति । त्वया युयुत्सुने वयोदुर्मिच्छुमेव बुद्धेः संसृताद्
प्रव्ययः । किमिदं कुर्वन् वचसुर्मिमांसुर्किमपि । तत्र को विशेष इत्यवाह । हियस्मा
त्तपस्विनः केवलेऽप्येकवचाद्युसहचरिते इति यावत् ते च तेऽजिनवस्त्रलेच । निर्वर्षी

॥ कि० स० ॥ मासः । त्रिषु तत्र भवान् पूज्यस्तथैवान्न भवानपोतियादवः । अश्रुतिषु विषये जयम

॥ सर्ग ११ ॥ भिलाषु को जयमिच्छुः लषपतेत्यादिना उक्तम् प्रत्ययः । नलोकेत्यादिना यस्तु प्रति

॥ १२५ ॥ वेधः मूनसिति निश्चयः । नूनन्तर्केपि निश्चये इत्यमरः । क्रोधस्य लक्ष्मिः क्रमायु
धंक्त । क्षमावन्तः शान्तास्तपोधनाः कक्रोधशान्त्योर्विरोधान् । तत्कार्ययोः शस्त्र
नपसोरप्येकत्रासङ्गतेः शस्त्रिणस्तेन पो जयार्थेन तु मोक्षार्थमिति निश्चय इत्यर्थः

॥ १८ ॥ *●●●—●●●—●●●—●●●—●●●—●●●—●●●*

तपसो जयार्थेन वेदो घमाह । य इति । यः पुमान्निः निश्चयं श्रेयश्रेयसं मुक्तिं च वतु
रेत्यादिना समासे निपातः निः श्रेयसं कुर्वन्तीति निः श्रेयसकरीतिः श्रेयसे हेतव इत्य
र्थः । कुत्रो हेतुताच्छील्यानुलोम्येष्विति हेत्वर्थे ट प्रत्ययः टित्वात् ङोप् । क्रियास्तु

जयमवभवान्नूनमश्रुतिष्वभिलाषुकः । क्रोधलक्ष्मक्षमावन्तः का
युधंक्ततपोधनाः ॥ १८ ॥ यः करोति वेधोदकीनिः श्रेयसकरीः
क्रियाः । ग्वानिदोषच्छिदः स्वच्छास्मूढः पङ्कयम्यपः ॥ १९ ॥

पोदानादिकर्मणि वेधोदकीहिंसाफलकाः करोति । उदकीः फलमुत्तरमित्यमरः
। अतएव मूढः सपुमान् ग्वानिरेव दोषस्तच्छिन्दन्तीति ग्वानिदोषच्छिदः पिपासा
हारिणीः ङोप् । स्वच्छाः निर्मलाश्चापः पङ्कयति पङ्कवतीः करोति । गाविष्ठवद्भा
वे विन्मतेर्लुगिति मतुपो लुक् महाफलसाधनस्य तपसस्तुच्छफले विनियोगः स्वच्छा
म्बुनः पङ्कनिकरवप्रेक्षावद्भिर्गर्हितामित्यर्थः । अत्र यत्र तपसो वेधोदकीकरणं
निर्मलस्य पयसः पङ्कसङ्करीकरणमिति वाक्यार्थोत्तरमशेष्यप्रतिविम्बकरणाक्षेप
दसम्भवस्तु सम्बन्धाद्वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनालङ्कारः ॥ १९ ॥ ●●—●●●
नन्वर्थकामयोरपि मोक्षवत्पुरुषार्थत्वात् तपसस्तुदर्थेन कोदोषस्तत्राह । मूलमिति ।

॥ कि०स० ॥ नाञ्चरक्षणे । नाशेदुःखं व्ययेदुःखं धिगर्थी दुःखभाजनमिति श्रुतो हेय इति भावः
 ॥ सर्ग ११ ॥ । अत्र यन्न दुःखा येन्यतरवाक्यस्य यच्छब्दसामर्थ्यात्तासाङ्गिमिति पूर्ववाक्ये तच्छब्दो
 ॥ १२६ ॥ पादानतापेक्षतेतदेवकायप्रकाशे स्पष्टम् ॥ २२ ॥ **—*—*—** ॥

दुःखसदानिति । किञ्च दुःखसदानदुःखापानविश्वसाज्जन्मयस्यास्तस्याः जन्मो
 न्नरपदानाद्वाधिकरणोवज्ज्वलः । धृतेः सन्तोषस्योद्यानरीन्मूपस्य सर्वत्रासानु
 भवादिस्वप्नसुखमज्ञकानित्यर्थः । भुज्यन्त इति भोगान्धनानि आह्वयानि हियु
 भवान् । दृष्टिकुक्षिकक्षसिवस्त्यस्त्यहेर्दम्भोगान् फणान् । भोगः सुखे धने वा
 हेः शरीरफणयोरपीत्युभयत्रापि विश्वः अध्यास्य अधिष्ठाय आपत्विपत्तदुर्लभा

यागम्याः सन्तुहायानां यासु खेदो भयं यतः । तासां किञ्च यन्न दुः
 खाय विपदामिव सम्पदाम् ॥ २२ ॥ दुःखसदानरीनुयान्
 धृतेर्विश्वसाज्जन्मनः । भोगान्भोगानि वा हेयानघ्यास्त्रापन्न
 दुर्लभा ॥ २३ ॥ नान्तरज्ञाः श्रियो जानुप्रियैरसानभूय
 ते । आसक्तस्तस्वामी मूढा वामशीला हि जन्तवः ॥ २४ ॥

आशीविषमुखमिव तमेव भोगिनं पुमां संवलादेव स्तुन्दतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ *—*—*—* ॥
 इति अपि श्रियो हेया इत्याह । नेति । श्रियः सम्पदो जानुकदाचित् । अन्तरज्ञानो
 ज्ञानी च विशेषाभिज्ञानभवन्ति । अतएवास्मात्प्रियैर्न भूयते मकुत्राप्यनुरञ्जनीत्य
 र्थः । नन्वयं श्रीदोषो न पुरुषदोष इति चेन्न त्राह । मूढाश्चामी जनास्तस्मिन् नुर
 क्तस्तु श्रीष्वा सक्त्यास्त्रीष्विवानुरक्तस्वनुरगः पुंसामेवायन्दोष इत्यर्थः । किम
 र्थं नर्हि तस्वैव सर्वेषामासक्तिरित्यर्थान्तरं न्यस्यति । वामेति । जन्तवो वामशीला व
 षास्वभावादिस्वभावस्य दुर्वारत्वादिति भावः ॥ २४ ॥ *—*—*—*—*—*—*—*—*—* ॥

॥ कि० स० ॥ पिसुखमेवेत्यर्थः ॥ २७ ॥ • • • • • ॥
 ॥ सर्ग ११ ॥ पुनर्भेदान्तरेण प्रियवियोस्य दुःखहेतुत्वमाह । तदेति । तदारम्याण्यपरम्याणि
 ॥ १२७ ॥ अमनोहराणि भवन्ति । किम्बहुना । प्रियाश्च सबः प्राणा अपिशल्यं सल्यवदसह्या
 भवन्तीत्यर्थः । किञ्च । तदा सबन्धुः समपि एकाकी असहाय एव । एकादाकिनि
 आसह्य इत्याकिनि च प्रत्ययः । कदेत्याकांक्षायामाह । यदा ह्येतेन रहितो भव
 तितदा सर्वमसह्यमिति ॥ २८ ॥ • • • • • ॥
 युक्त इति । किञ्च । युक्तो हितेनेति शेषः । हितेनेष्टेन युक्तः सन् । प्रमादुसिप्रकर्षे
 ण प्रमादुसिहृष्यसि । हितादपेतः परितप्यसे परितप्नो भवसि । तपेर्देवादि लक्ष्णे

तदारम्याण्यपरम्याणि प्रियाः शल्यन्तदा सबः । तदैकाकी स
 बन्धुः सन्निष्टेन रहितो यदा ॥ २८ ॥ युक्तः प्रमादुसिहिता
 दपेतः परितप्यसे । यदिनेष्टात्मनः पीडामासङ्गि भवता ज
 ने ॥ २९ ॥ जन्मिनेऽस्य स्थितिं विद्वान् लक्ष्मीमिव चलाच
 लाम् । भवान्मास्मवधीन्याय्यं न्यायाधाराद्वि साधवः ॥ ३० ॥

रिषट् । सल्यमेवन्ततः किमन्त आह । यदीति । पीडा आत्मनः स्वस्थनेष्टायदितर्हि भ
 वताजने परस्मिन्नपि मासङ्गि न संज्यताम् । सजेर्येनात्कर्मणि लुङ् आत्मदृष्टान्ते
 न परपीडातेनि वर्तितव्यमित्यर्थः । पीडायाः परात्मनोः समत्वान् ॥ २९ ॥ • • • • • ॥
 अथ देहस्य ऐश्वर्य्यं अद्भुतं च परपीडानकार्या इत्याह । जन्मिन इति । अस्य ज
 न्मिन उत्पत्तिधर्मिकस्य शरीरिणः । ब्रीह्यादिष्वदिनिःस्थितिं लक्ष्मीमिव चलाच
 लाच्चक्षुषां जन्मिधर्मत्वादेव चक्षुषामनित्यामित्यर्थः । चलतेः पञ्चादृच् । चलिचरि
 यतिवदीनां वा द्वित्वमभ्यासस्येति द्विर्भावोभ्यासस्य अगागमश्च विद्वान्ज्ञातवानित्य

॥ कि० सं० ॥ अजितेन्द्रियस्यानिष्टमाचष्टे । परवानिति । अर्थसंसिद्धौ अभ्यवहारसिद्धिस्तार्थ
 ॥ सर्ग ११ ॥ साधनेपरवान्पराधीनः । परतन्त्रः पराधीनः परं व्रतानि च मरः । नीचवृत्तिः कथं
 ॥ १२८ ॥ बहूनादिनिष्कृष्टकर्मोपपन्नो निर्लज्जः अविधेयेन्द्रियोऽजितेन्द्रियः । पुमान्गौरव
 लीवर्ह इव पुंसां पित्रोः तां तथोक्तप्रकारतामप्येव्यतामिति यावत् । विधेयो विनयमाहो
 वचने स्थितश्चाश्रयवद् व्यमरः । ऐति प्राप्नोति । उपमालङ्कारेण । प्रकृता प्रक
 तयोरर्थसाधर्म्याभ्युपेतुं शब्दमात्रसाधर्म्यादिति ॥ ३३ ॥ * * * * * ॥
 न केवलं हिंसादिदोषमूलत्वाद्विषयाणां हेयत्वं क्रिन्तु अपरमार्थकत्वादपीत्याह
 । अइति । अधुना भवा अधुना तनी इदानीन्तनी । सायंश्चरमित्यादिनात्युप

परवानर्थसंसिद्धौ नीचवृत्तिरपत्रपः । अविधेयेन्द्रियः पुंसां
 गौरवैति विधेयताम् ॥ ३३ ॥ अस्त्वया सुखसंविन्तिः स्मार
 णीयाधुना तनी । इति स्तप्नोपमान्मन्वाकामान्मागास्तद
 ज्ञताम् ॥ ३४ ॥ अज्ञेयाविप्रलब्धारः प्रियाविप्रियकारिणः
 । सुदुःखजास्त्यजन्तोपिकामाः कष्टाहि शब्दः ॥ ३५ ॥

त्ययः । सुखसंविन्तिः सुखानुभवः श्वः परे हनिष्यथा स्मारणीया गचानुभवनीया इ
 ति हेतोः । काम्यन्त इति कामाः विषयास्तान् स्तप्नोपमान् स्तप्नन्तुल्यान्मन्वाऽतान्नि
 कान्निनिश्चिततदज्ञतान् च्छेयत्वं कामपरतन्त्रतां मागाः न गच्छ । इणो गालुडो
 तिगादेशः ॥ ३४ ॥ * * * * * ॥
 इतोपि हेयाः कामा इत्याह । अज्ञेया इति । अज्ञातुमर्हाः अज्ञेयाः विश्वसनीयाः
 तथा विप्रलब्धारः प्रतारका विश्वासघातका इत्यर्थः । तथा प्रीणयन्तीति प्रियाः प्रीति
 जनकाः इगुपधेयादिना कप्रत्ययः । तथा विप्रियकारिणो दुःखजनकशोलाः । कि

॥ त्वज्जनोपिपुरुषंविहायगच्छन्तोपिमुदुस्त्याःस्वयन्नेनयत्नमशक्याःकामा
 विषयाःकष्टाःकुत्सिताःशत्रवोहिप्रसिद्धशत्रवःवैधर्म्यादितिभावः । अत्रअद्वेयत्वा
 दोनांविप्रलम्भकत्वादीनांचैकत्रप्ररोधोविषयस्वाभावेनसमाधीयतइतिविरोधा
 भासोलङ्कारः । तेनचकामानाम्प्रसिद्धशत्रुवैधर्म्यव्यतिरेकेणव्यञ्जतइत्यलङ्का
 रेणालङ्कारध्वनिः ॥ ३५ ॥ * ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ * ॥
 तर्हि किङ्कर्तव्यमित्याशङ्कोपसंहरन्नाह । विविक्तइति । विविक्तेविजने । विवि
 क्तविजनच्छन्ननिःसलाकालयारहइत्यमरः । अहंकन्ययागङ्गाभूयोभूयिष्ठ
 म्पुनःपुनर्वा । भूयःपुनःपुनःस्थातभूतार्थेपुनरव्ययमितिबिम्बः । स्त्रावितेसिक्ते
 पावितइतिपाठेपवित्रीकतेइत्यर्थः । अस्मिन्नगेइन्द्रकीलेत्नामुक्तिः । पुरानिकटे

विविक्तेस्मिन्नगेभूयःस्त्रावितेजह्नुकन्याया । प्रत्यासीदतिमुक्तिस्त्वा
 म्पुरमाभूदायुधः ॥ ३६ ॥ व्याहृत्यमहताम्पत्यावितिवाचम
 वस्थिते । वचःप्रश्रयगम्भीरमयोवाचकपिध्वजः ॥ ३७ ॥

। प्रत्यासीदतिसन्निकृष्टाभविध्यतीत्यर्थः । पुरपुराणेनिकटेप्रबन्धानीतभाविष्य
 तिविम्बः । उदायुधोगृहीतशस्त्रोमामूःशस्त्रंविमुञ्चेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ * ० * ॥
 व्याहृत्येति । महताम्पद्यौदैवेन्द्रेइतिवाचं व्याहृत्योक्त्वाऽवस्थितेसन्निभूतोस्मितेव
 तिअथकपिध्वजोऽर्जुनःप्रश्रयगम्भीरम्विनययमधुरम् । विनयप्रश्रयोस्मात्रि
 तियादवः । वचउवाच ॥ ३७ ॥ ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ॥
 किमुवाचेत्यपेक्षायाश्चतुर्भिर्निद्रवाक्यमुपेक्षोक्तयन्नाह । प्रसादेति । प्रसादोत्रप्र
 सिद्धार्थपदवन्नेनरम्यं । प्रसिद्धार्थपदवन्प्रसादोनिगद्यनष्टितिक्षणात् । ओ
 अस्विसमासभूयिष्ठं । ओजश्चमासभूयस्त्वमितिशासनात् । गरीयोअर्थभूयस्त्व

॥ कि० स० ॥ मर्थपरिगनंगुरुत्वं ननु शृङ्गाडम्बरमात्रमिदं । लाघवान्वितं विस्तरदोषरहितम्
 ॥ सर्ग ११ ॥ । साकांक्षमाकांक्षावत्पदकदम्बात्मकं ननु शृङ्गाडिमादिवाक्यवदनाकांक्षितमि
 ॥ १२७ ॥ द्यर्थः । अनुपस्कारमध्याहारदोषरहितम् । विष्वगतिरुक्तार्थप्रतिपादकं
 ननु सावशेषार्थं अतएव निराकुलं मसङ्कीर्णार्थम् ॥ ३८ ॥ * ~ ~ ~ * ॥
 न्यायेति । पुनर्न्यायेन युक्त्या निरर्णीतसारत्वाच्चित्तार्थत्वाद्धेतोः गगमेशस्त्वेविषये
 निरपेक्षं सतत्त्वमिव युक्तिदाढ्यादेवम्प्रीयते । वस्तुतस्तु शास्त्रसिद्धार्थमिवेति इ
 व शृङ्गार्थः । किञ्च । अन्येषाम्पत्तिकदिनामप्रकंषतया अनुमानादिभिरवाध्यत्वा
 न्प्रत्याख्याततया आम्नायवचनोपमं वेदवाक्यतुल्यं इव ॥ ३९ ॥ • • • • • ॥

प्रसादरम्यमोजस्विगरीयो लाघवान्वितम् । साकांक्षमनुप
 स्कारं विष्वगतिनिराकुलम् ॥ ३८ ॥ न्यायनिर्णीतसा
 रत्वाच्चिरपेक्षमिवागमे । अप्रकंषतयान्येषामाम्नायवच
 नोपमम् ॥ ३९ ॥ अलंघ्यत्वाज्जनैरन्यैः क्षुभितो दन्वदूर्ज
 ितम् । औदार्यादर्थसम्पत्तेशान्तं चित्तमृषेरिव ॥ ४० ॥

अलंघ्यत्वादिति । अन्यैर्जनैरलंघ्यत्वादनुल्लङ्घनीयत्वात् । क्षुभितो दन्वदूर्ज
 तमुद्वेलाम्भोधिगम्भीरं औदार्यादुक्तिविशेषत्वात् । स्नाध्यविशेषणाद्वा । तदुक्त
 न्दण्डिना । उक्तार्थवान्गुणः कश्चिदुक्तेयस्मिन्प्रीयते । तदुदाहरण्यन्तेन सना
 थाकाव्यपद्धतिरिति स्नाध्यविशेषणैरुक्तमुदारकैश्चिदिध्यत इति । अयाम्यार्थत्वा
 दितिकेचिदन्यत्रत्यागित्वादित्यर्थः । अर्थसम्पत्त्याप्रयोजनसम्पत्त्याऽन्यत्राणि मा
 दिसिद्ध्यामुनेश्चित्तमिव शान्तं सौम्यम् ॥ ४० ॥ • * • ~ ~ • * • ~ ~ • * • ॥
 इदमिति । इदमोदुगुणोपेतं यथोक्तगुणयुक्तम् । इदमुपपदात्सुशेक्तिपद

॥ कि० सं० ॥ वद्विफलस्येव्याशयेनाह । अथसुइति । हेतुतत्रेयसोपिहितार्थयोगात्प्रशस्त
 ॥ सर्ग ११ ॥ तरस्यापिप्रस्यतेतवचसोहितोपदेशरूपस्यरात्रेर्विपर्ययोदिवसःस्फुटतारस्य
 ॥ १३० ॥ व्यक्ताइकस्यनभसइवभाजनम्यावन्नास्मिन्नधिकारिणादितिभाष्यम् । अत्राज्ञेता
 भोमात्रसम्बन्धसम्भवेपितारसम्बन्धासम्भवात्तद्विशिष्टनभःसम्बन्धविरोधाद्युक्तंता
 रकितस्यनभसेनपार्श्वमिति ॥ ४४ ॥ ॐ ॥ ** ॥ ॐ ॥
 कुतस्मेक्षोपदेशानधिकारित्वं । किञ्च । नेतपसुःपौर्वापर्य्यकयन्नज्ञानइत्याशं
 क्यतत्सर्वस्वजात्यादिकथनपूर्वकन्निरूपयति । क्षत्रियेति । अहंक्षत्रियःक्षत्रिव
 कुलेजातः । तत्रापि महाकुले प्रसूतःवीरसन्तानञ्चेत्याह । पाण्डोस्तनयः ॥
 तत्रापिकौन्तेयोस्मिनमाद्रेयइत्याह । पार्थइतिपृथाकुन्तीतत्तुतःपार्थःत

अथसोप्यस्यतेतातवचसेनास्मिन्भाजनम् । नभसस्फुटतारस्यरात्रे
 रिबविपर्य्ययः ॥ ४४ ॥ क्षत्रियस्तनयःपाण्डोरहम्यर्थीधन
 ज्ञयः । स्थितःप्रास्तस्यदायादैर्भ्रातुर्व्येष्टस्यशासने ॥ ४५ ॥

मित्यण् । अर्जुनोहमहावीरश्चेत्याह । धनंजयइति । उत्तरकरुन्विजित्यध
 नाहरणञ्जनज्ञयोस्मोतिइत्यर्थः । स्वचिमुगागमइत्युक्तं प्राक् । अथैकश्चेत्कि
 मर्थतर्हितपस्त्वसिमोक्षार्थंस्मिन्नपस्यसितत्वात् । स्थितइति । दायम्येतृक
 न्धनमाददतइतिदायादाःज्ञातयः । दायादोज्ञातिपुत्रयोः । विभक्तवाम्येतृक
 व्यंदायमाज्जर्मनीषिणइतिचविश्वः । स्वामीश्वरादिसूत्रेणसेकसगीदमिदायादे
 तिकप्रत्ययान्तोनिपातनात्साधुः । तैःप्रास्तस्यसंख्यादिरसंस्थवैरिनिर्घातनार्थिन
 इत्यर्थः । ज्येष्ठसभ्रातुर्यधिष्ठिरस्यवृद्धश्चादिष्वन्त्ययःवृद्धस्यचत्वादेशः ।
 शासनेनिदेशेस्थितस्तदाज्ञयातपस्वामीत्यर्थः । अन्यथामानवानिःसैभ्रातृभक्तः

पूज्यपूजाव्यतिक्रमदोषश्चस्यादितिभावः । अतएवहिंसैकरसिकस्यरगद्वेषक
घायित्वेनैतसः कृतो मेमोक्षाधिकारइतितात्पर्यार्थः । सार्थविशेषणत्वात्परिकराल
ङ्कारः ॥ ४५ ॥

यदुक्तविरुद्धः केवलं वेष्टितितचोत्तरमाह । कृष्णेति । द्वीपमयनञ्जन्मभूमिर्यस्य
सद्वीपायनः स एव द्वैपायनो व्यासः प्रज्ञादित्वात्कार्येऽणप्रत्ययः स एव कृष्णवर्णत्वा
त्कृष्णद्वैपायनस्तस्या देशादुपदेशादीदृशं विरुद्धं वेष्टितमित्यर्थः । व्रतन्तपोनियमं
विभर्त्तिधारयामिनतुस्वेच्छयेतिभावः । अथोपास्यान्देवतामाह । भृशमिति । स्वा
तमां मुखमारुध्यस्य प्रादिर्मासः । स्वाराधयेति पाठे उपसृष्टात्स्वल्प्रत्ययः
व्रतइन्द्रस्य । भृशं सम्यगाराधनेयतः प्रयन्तवानित्यर्थः । तस्य क्षत्रियदैवक

द्वैपायनादेशाद्विभर्त्तिव्रतमीदृशम् । भृशमाराधनेयतः स्वा
राधस्य मरुत्वतः ॥ ४६ ॥ दुरक्षान् दीव्यता राज्ञा राज्यमात्माव
यम्वधूः । नीतानि पण्यतां नूनमीदृशी भवितव्यता ॥ ४७ ॥

त्वात्इतिभावः ॥ ४६ ॥

ननु भवादृशभ्रातृसहायस्य महावीरस्य युधिष्ठिरस्य कथमरिपरिभवप्राप्तिरित्य
तु आह । दुरक्षानिति । दुरक्षान् कपटपाशकैरित्यर्थः । दिवः कर्मचेतिकरणे
कर्मसंज्ञा । दीव्यता कोडता । आहूतो न निवर्त्तेत द्यूतादपिरणादपि इति शास्त्रा
न्नतु व्यसनितयेतिभावः । राज्ञायुधिष्ठिरेण राज्यं राष्ट्रमात्मा स्वयंवयञ्चत्वारोऽनुजा
वधूर्जायाद्रौपदीचपण्यतां गृहत्वं । पण्येक्षेयुस्वहेक्षास्तु देवतापाशकाश्च ते इत्य
मरः । नीतानि पूर्वे द्यूते राजाहारितमित्यर्थः । नीतानीति नृपसकैकशेषः । नयते
र्द्विकर्मकत्वात्प्रधाने कर्मणि क्तः । मनु सर्वज्ञस्य राज्ञः कथमियमविमृष्टकारिता तत्रा

॥ कि० सं० ॥ ह । भवितव्यता अनर्थानामवश्यं भाविता हृदौ नूनं निश्चितं नात्र संशय इत्यर्थः ।
 ॥ स गे ११ ॥ बुद्धिरपि भवितव्यतानुसारिण्येव न स्वतन्त्रेति चेत् ॥ ४७ ॥ * * * * *
 ॥ १३१ ॥ ननु तथापि तवैव तेषु आसङ्गः किं न्निरवधेनो न तेयां च यो न्यक्तवाह । तेनेति । अनु
 जास्सहायायस्य तेनानुजयुक्तेनेत्यर्थः । तुल्ययोगः सहायार्थः तेन युधिष्ठिरैराद्रौ
 पट्टाच । मया विना मद्विरुद्धादित्यर्थः । आयामिनो दीर्घाः यामाः प्रहराः यासा
 न्नास्मात् । दुःखितस्य तस्यादुःसहत्वादिति भावः । यामिनीष्वभितप्यते । भावे
 लह । तेषु मद्वैतेषां मया सङ्गान्नैवैराग्यावकाश इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ * * * * *
 अथैवैरनिर्यातनस्यावश्यमभावो तनायचतुर्भिः पक्षैरतिन्दर्शयन्परिष्कार

तेनानुजसहायेनद्रौ पट्टाचमयाविना । भृशमायामियामासुयामि
 नीष्वभितप्यते ॥ ४८ ॥ हृतोत्तरीयाम्प्रसभं सभायामागतं हृदयं म
 र्मच्छिदानो वचसानिरतक्षन्नरातयः ॥ ४९ ॥ उपाधत्तसपत्नेयुक्त
 आयागुरुसन्निधौ । भावमानयने सत्याः कथंकारमिवान्तकः ॥ ५० ॥

नर्णयति । हृतेत्यादि । अरातयः शत्रवः सभायाम्प्रसभं सभायामागतं हृदयं म
 न् । अतएवागतं हृदयः सम्प्राप्तलब्धान् । नोऽस्मान्मर्मच्छिदामर्मच्छिदिना
 वचसानिरतक्षन् शान्तयन् । वस्त्राद्युपहारवाक्यारुघ्याभ्यान्तथाव्यययामासु
 रित्यर्थः । तक्षश्च शब्दसामर्थ्याद्वाचसां वास्यौपम्यंगम्यत इति वस्तुना लङ्कारध्व
 निः ॥ ४९ ॥ * * * * *
 अथातिदुःसहनिकारान्तरमाह । उपाधत्तेति । अन्तकोमृद्युर्गुरुसन्निधौभीष्मा
 द्रोणादिसमक्षमेव सत्याः पतिव्रतायाः कृष्णायाः द्रौपद्याः आनयने केकेऽम्बु कर्ष
 णेभावश्चिन्ताभिप्रायं इतः परमनेन पाण्डवाभिभवैतान्स्वतनगरं नेच्छामीति एवं

भूतंसत्यंकारमिव । कियतेऽनेनेतिकारः । करणेघञ् । सत्यस्य तारः सत्यं तारः स
 न्यापमं कियार्थे । सत्यदाढ्याय प्राम्दीयमानो मूख्यैकदेशः । क्रीवेसत्यापनंसत्यं ता
 रः सत्याकृतिस्त्रियामित्यमरः । कारे सत्यागदस्येति मुमागमः । तमिव सपत्नेषु उपा
 धत्तेति हितवान् । तेषां विनाशकाले विपरीतबुद्धिमुत्पादितवानित्यर्थः ॥ ५० ॥ *

केनेयमाकृष्टासभ्यैर्वाकिं कृतन्तत्राह । तामिति । दुःशासनः पुरःसरेयस्यास्तान्
 धोक्तां दुःशासनेन सभाम्प्रत्याकृष्टमाणामित्यर्थः । अनुपसर्जनादिनिनडीप् । तां
 कृष्णाम् । सभायां साधवः सभ्याः सभायां यद्व्यतिथिप्रत्ययः । अभिसाया कर्कदिनान्त
 र्द्वय्याभिमुखं स्थितस्येति शेषः । सायोनाशदिनान्तयोरिति विश्वः । लक्षणेनाभि
 प्रातः आभिमुख्यद्वय्योभावः । महातरेः सम्बन्धिनो प्रावृत्ताद्यामिव क्षणमैध्व

मैध्वन्तक्षणं सम्यादुःशासनपुरःसरम् । अभिसाया कर्कमावृ
 त्ताद्यामिव महातरे ॥ ५१ ॥ अयथार्थं कियारम्भैः पतिभिः कि
 न्तवेक्षितैः । अरुन्धेतामितो वास्यनयने वाष्पवारिणा ॥ ५२ ॥

नानचिरं जुगुप्सितत्वात् । नापि किञ्चिद्वाप्रियन्तमाध्यस्थभङ्गभयात् तेष्वर्कव
 देवसाक्षित्वमात्रमास्थिताद्व्यर्थः । अत्राकृष्टमाणायाः कृष्णायाः आकृष्टारम्भ
 निपण्डुत्वात्प्रवृत्तच्छायापम्यम् । तथापि तान्मुञ्चतीति दुःशासनस्य तत्सा
 म्यम् ॥ ५१ ॥ * * * * *
 अत्रास्यास्तादात्मिकमानर्थम्वर्णयति । अयथार्थेति । अयथार्थमिथ्याभूताः क्रिया
 रम्भाः पतिश्च प्रवृत्तिमिनिन्नभूतकर्मोद्योगायेवंतैस्तामरक्षद्भिः रित्यर्थः । तव
 सम्बन्धिभिः पान्तिरक्षन्तीति पतयो भर्तारः पानेडितिरिद्यौणादिकोडतिप्रत्ययः । तै
 रीक्षितैरवेक्षितैः किन्नकिञ्चित्फलमस्तीत्यर्थः । इतीवेत्यविचार्यैवेत्युत्प्रेक्षा । वा

॥ १३२ ॥ ननुभवद्भिः किमर्थमसमर्थैरिवोपेक्षितं तत्राह । सोढवान्नि । गुणाप्रियायस्यसगु

ननुभवद्भिः किमर्थमसमर्थैरिवोपेक्षितं तत्राह । सोऽखानि । गुणाप्रियायस्यसगु
णाप्रियः । गुणेवाप्रियोयस्येतिपरनिपातः ज्ञायानयजोयुधिष्ठिरएववृद्धशब्दादि
यस्मुनिज्यायादीयसङ्ख्याकाशदेशः नोस्माकमन्त्रेभवा मन्त्र्यान्निष्ठाष्टादशं सोऽ
वान्नतुवयम् । किन्तुतद्वरुद्धा इतिभावः । ननुशत्रूपेक्षामहानर्थकारिणीत्या
शंक्याह । सुलभेति । द्विषांविद्विषाम्भङ्गः सुलभः कालान्तरेपीतिशेषः । स
त्सुसज्जनेषुअवाच्यतानिंद्यवादुर्लभानतुशत्रूपेक्षा हिप्रसिद्धः । शत्रूपेक्षाति
सोकापवादएववलवान्तस्योत्पन्नस्यपुनरप्रतिविधेयत्वात्सचसमयोद्धतत्वेनस्यादे

सोढवान्नोदशमन्याञ्ज्यायानेवगुणप्रियः । सुलभोहिद्विषाम्
 झोटुर्लभासत्स्ववाच्यता ॥ ५३ ॥ स्थित्यतिक्रान्तिभिरुणिस्वच्छान्या
 कुलितान्यपि । तोयानितोयगुणीनामनांसिचमनस्विनाम् ॥ ५४ ॥

[illegible]

मन्वादावेवतेषां वृत्तमविज्ञाय कथं मैत्रीहतेत्याशंक्यकिंकुर्मौ दुर्जनवृत्तं दुर्विज्ञेयमि

। यद्वमर्थः प्रतीकारम्भुजालम्बनलम्भयेत् ॥ ५७ ॥

कृच्छ्रार्थेखलप्रणयः ॥ ५६ ॥ *~*~*~*

॥ कि० स० ॥ ह स्तावलम्बनमलम्भयेत् । नयाहयेद्यदि हृदयेनेति शेषः । सत्यं जीवामिप्रतिवि
 ॥ सर्ग ११ ॥ धित्सयाननुनिर्हृज्जतयेति भावः ॥ ५७ ॥ **
 ॥ १३३ ॥ ननु तवैव कोयमभिमानस्तत्राह । अवधूयेति । अरिभिः अवधूय परिभूय हरिगौर्म
 गैस्तुल्यवृत्तिता नुल्यवृत्तिजीवनत्वं वन्याहारतामित्यर्थः । नीताः प्रापिताः वयम्पञ्चा
 पोतिशेषः अन्योन्यस्यापि जिह्मीमेलज्जयामहे । सहवासिनां सहचारिणां कि
 म्पुनः प्रागेव जिह्मीमइति किमुवक्तव्यमित्यर्थः । क्रियायोगे सम्बन्धसामान्ये यद्यपि ।
 अत्र वयम्पञ्चापितुल्याभिमाना एव दंतु मदेकसाध्यकूर्मेति मुनिशासनान्मयानु
 ष्ठीयतइति भावः ॥ ५८ ॥ **
 ननु तर्हि दुःखैः कनिदानमन्तःशत्रुमानमेव व्यज्यतामित्याशंक्य तच्चागेदोषमाह ।

अवधूयारिभिर्नीताहरिगैस्तुल्यवृत्तिताम् । अन्योन्यस्यापि जिह्मी
 मः किम्पुनः सहवासिनाम् ॥ ५८ ॥ शक्तिवैकल्यनम्रस्य निःसार
 त्वाल्लघीयसः । जन्मिनेमानहीनस्य तृणस्य च समागतिः ॥ ५९ ॥

शक्तीति । शक्तिवैकल्येनोत्साहादिशक्तिवैधुर्येणावष्टम्भसामर्थ्यविरहेण च नम्र
 स्य विधेयभूतस्य निःसारत्वात् दुर्बलत्वात् स्थिरं शरहितत्वाच्च । सारो बले स्थिरं शे
 चेत्यमरः । लघीयुः सौगौरवहीनस्य नीरसस्येत्यर्थः । मानहीनस्य जन्मिनः जन्तोः
 । ब्रीह्यादि त्वादिनिःतृणस्य च गतिरवस्था समेति । मानहीनस्य तृणादपि निःकृष्ट
 त्वान्न तस्याज्योमानइति भावः । श्लेषालङ्कारेयन्तदनुप्राणितेयमुपमेयनेकार्थ
 दीपिकेति व्यज्यते ॥ ५९ ॥ **
 मानव्यागेदोषमुक्त्वा तत्सङ्गावेयङ्गिर्गुणमाह । अलंघ्यमिति । महीभृतां पर्वतानां स
 म्वन्धियद्यत्शृङ्गादिकमुच्चैरुन्नतन्तदलंघ्यमुद्दीक्ष्योत्प्रेक्ष्यतर्कयित्वेतियोज्यत् । म

हताम्माह्वानान्तुङ्गतामानैस्त्रयंज्यायसीम्प्रियतामपिप्रियत्वेनहेतुनामागात्न
केनापिप्रियत्वंगच्छत्वित्यर्थः । किन्तुतुङ्गत्वेनेत्यर्थः आशिषिर्मांडलुङ्घटअपवादः
दैवमनिच्छतोपिङ्क्छामुत्पादयत्येवौषधवदित्यर्थः । उदयवान्यववटस्मिन्नर्थेड
तितेदाशंसाद्योतनार्थमाशीःप्रयोगः । उद्दीक्ष्येत्यसमानकर्तृत्वनिर्देशःकचित्प्रयो
गदर्शनात्सोढ्यः । केचिदुद्दीक्ष्यमितिपठन्ति । यद्युदुच्चैस्तदलंघ्यमुद्दीक्ष्यमवलो
कनोयंतचोत्तुङ्गनोयमिति । अतोमहतामित्यादियोजयन्ति ॥ ६० ॥ * * * ॥
तावदिति । किञ्च । तावदेवासौलक्ष्याश्चाश्रीयतेतावदस्यपुंसोयशःस्थिरन्ता
वदेवासौपुरुषःपुरुषत्वेनगण्यतइत्यर्थः । यावन्मानादभिमानान्नहीयतेनभ्रंश्य

अलंघ्यन्ततदुद्दीक्ष्ययद्युदुच्चैर्महीभृताम् । प्रियतांज्याय
सीमागान्महतांकेनतुङ्गता ॥ ६० ॥ तावदाश्रीयतेल
क्ष्यातावदस्यस्थिरंयशः । पुरुषस्तावदेवासौयावन्माना
न्नहीयते ॥ ६१ ॥ सपुमानर्थवज्जन्मायस्यनाम्निपुरःस्थि
ते । नान्यामंगुलिमभ्येतिसंख्यायामुद्यताङ्गुलिः ॥ ६२ ॥

ति । मानहीनस्यनकिञ्चिच्छुभमस्तीत्यर्थः ॥ ६१ ॥ * * * * * ॥
सइति । सपुमानर्थवज्जन्मासार्थैकजन्मायस्यपुंसोनाम्निपुरेयेस्थितेसतिसंख्या
याम्पुरुषगणनाप्रस्तावेउद्यता । गुणमधिकृत्योन्नमिताऽङ्गुलिरन्याद्वितीयाम
ङ्गुलिमुद्यतामितिशेषः । नाभ्येतितप्राप्नोति । अद्वितीयत्वादस्येत्यर्थः । एतन्मा
नरहितस्यनसंभवतीतिभावः ॥ ६२ ॥ * ~ * ~ * ~ * ~ * ~ * ॥
दुःखसदेति । दुःखसदैर्वनैर्ज्यायान्प्रवृद्धःतथातुङ्गेपिभूययोग्योगज्जुंशक्यएव
प्रसिद्धश्चैतदितिभावः । महौजस्कम्पतापसम्पन्नमानप्राप्नुमनोन्नतम्पुरुष

॥ कि० स० ॥ मिति शेषः । अलंघ्यमानजहातिनकटाचिन्मानीकृत्तयितुंशकवतइत्यर्थः । गि
 ॥ सर्ग ११ ॥ रे रपिगरीयान्मानाधिकइतिभावः । अत्रोपमानाद्धूधसदुपमेयस्यमानिनोधर्मा
 ॥ १३४ ॥ नतरसाम्येप्यलंघ्यत्वेनाधिक्यकथनाद्यतिरेकालङ्कारः ॥ ६३ ॥ ००—०० ॥
 गुरुनिति । येनशवंशानन्वयेभवान् । गुरुन्कुर्वन्तिप्रथयन्तिस्वनाम्नाव्यपदे
 श्यन्ति । रघुदिलोपादिबदित्यर्थः । तैर्नरैर्वस्त्रनिधनानिधरतीतिवस्तुभ्यसं
 ज्ञायांभृवृजीव्यादिनाखच्प्रत्ययेखचिह्नस्वइतिह्रस्वः । अन्वर्थानुगार्था । ते
 र्वावस्तुभूतानाम्भारणादितिभावः । येषांशुभ्राणियशंसिइन्दुमण्डलंहेपयन्ति
 निःकलङ्कत्वादितिभावः । इदृशंहियशोमानमहतएवसम्भवतीतितात्पर्यार्थः ।

दुसदवनज्यायानाम्यस्तुङ्गेपिभूधरः । नजहातिमहौ
 जस्कंमानप्रांशुमलंघ्यता ॥ ६३ ॥ गुरुन्कुर्वन्तितेवंश्या
 नन्वर्थानैर्वस्तुभ्यः । येषांयशंसिभुभ्राणिहेपयन्तीन्दुम
 ण्डलम् ॥ ६४ ॥ उदाहरणमाशीःयुप्रथमेतेमनस्त्रि
 नाम् । शुष्केऽशनिरिवामर्यायैरशतिषुपात्यते ॥ ६५ ॥

। ह्रीधातोर्णन्तास्त्रि । अर्तिह्रीष्यादिनापुगागमः । अत्रहेपणस्यसादृश्यप
 र्यवसानादुपमाङ्कारः ॥ ६४ ॥ * * * * * ॥
 उदाहरणमिति । यैरमर्याःकोधःशुष्केनीरसेऽशनिरिवशतियुपात्यतेप्रक्षिप्य
 ते । मनस्त्रिनांमानिनाम्यथमेऽयंससस्तेआशीःयुविजयस्तेत्याद्याशीर्वादेषुउदा
 हरणनिदर्शनमभवतीतिशेषः । रमादिवदुपमानंभवतीत्यर्थः । अतो नयाञ्चो
 मानइतिसन्दर्भार्थः ॥ ६५ ॥ * * * * * ॥
 यदुक्तं । अभिद्रोहेणभूतानामित्यादितत्रयुग्मेनोत्तरमाह । नेत्यादि । उद

॥ कि०स० ॥ वंशेति । अहन्तुविद्विषांशत्रूणां समुच्छेदेन विनाशेन करणेन वंश लक्ष्मीं अन्तु
 ॥ सर्ग १९ ॥ ऋत्यनिर्वाणं मे क्षमपि जयश्रियो न्नरायं विघ्नं मन्ये न तु पुरुषार्थमित्यर्थः । किमुते
 ॥ १३५ ॥ न्योत्सवादि कर्मिति भावः ॥ ६९ ॥ • • • • •
 नन्वयन्नेदु गय ह इत्यत आह । अजन्मेति । पुरुषो यावदरिभिर्विलुप्तं संहृतं य
 शः इयुभिर्नादत्ते अरिवधेन न प्रत्याहरतीत्यर्थः । तावदजन्मा अजात प्राय इत्यर्थः
 । नन्वजातोपि जनानन्तरं मुपयुज्यत एवेत्यरुच्यापक्षान्तरमाह । गतास्तु मृतो
 मृत तुल्य इत्यर्थः । मृतोपि प्रागुपयुक्तवानित्यरुच्याह । तृणमेवेति । तत्तुल्य इत्य
 र्थः । अकिञ्चित्करस्यैकाल्यानुयोगात् जीवन्मृत इत्यर्थः । अतो नाहमायहं ब्रवी

वंश लक्ष्मीमनु ऋत्य समुच्छेदेन विद्विषाम् । निर्वाणमपि
 मन्येह मन्तराय ज्ञयश्रियः ॥ ६९ ॥ अजन्मा पुरुषस्ता
 वद्गतास्तु सृष्टा मेव वा । यावन्नेषु भिरादत्ते विलुप्तमरिभि
 र्यशः ॥ ७० ॥ अनिर्जयेन द्विषतां यस्यामर्षः प्रशाम्य
 ति । पुरुषोक्तिः कथन्तास्मिन् ब्रूहि त्वंहितपो धन ॥ ७१ ॥

मि किन्तु बीरधर्ममनुपालयामीत्यर्थः ॥ ७० ॥ • • • • •
 सर्वथा वैरिनिर्वाणं न कर्तव्यमित्युक्तान्तदकरणे पुरुषगुणानां हानिदोषमाह । अ
 निर्जयेनेति । यस्यामर्षः कोधो द्विषतां शत्रूणां अनिर्जयेन निर्जयं विनैव प्रशाम्य
 ति । उपलक्षणे तृतीया । तस्मिन् कथं पुरुष इत्युक्तिः पुरुषशब्दः न कथञ्चिद्वर्तत
 इति शेषः । प्रवृत्तिनिमित्तस्य पुरुषकारस्याभावादिति भावः । हेतपो धनत्वं हि
 त्वमेव ब्रूहि कथय । न च ते किञ्चिदविदितमस्तीति भावः । हि हेताववधारण इत्य
 मरः ॥ ७१ ॥ • • • • •

ननुपुरुषत्वजात्यैवपुरुषोक्तिप्रवृत्तेः किम्पुरुषकारेण तत्राह । कृतमिति द्वयेन ।
जातिमात्रावलम्बिना जातिमात्राभिधायिना पुरुषशब्देन कृतमलङ्घनेन किञ्चित्साध्य
तद्व्यर्थः । अत्र गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया करणत्वात् तृतीयेत्युक्तम्याक् । कृत
मिति निषेधार्थमव्ययं चादियुपपद्यते । सद्यं जातिमात्रेऽपि पुरुषशब्दः प्रवर्तते पर
न्तु नासौ पुंसामाशस्यः पञ्चादिसाधारण्यादिति तात्पर्यार्थः । तर्हि कीदृक् साध्य इ
त्यशङ्क्याह । यद्व्यादिनार्थनयेण । योज्जीकृतगुणैर्गुणपक्षपातिभिर्यः पुमान्
साध्यः स्तुत्यः सम्प्रविस्मयं स सम्भ्रममुदाहृतः कथितः । पुंसार्द्रदृशेन भवितव्यमि
ति तिष्ठति ॥ ७२ ॥ * * * * *

कृतपुरुषशब्देन जातिमात्रावलम्बिना । योज्जीकृतगुणैः सा
ध्यः सविस्मयमुदाहृतः ॥ ७२ ॥ असमानमिवैजांसि सद
सागौरवेरितम् । नामयस्याभिनन्दन्ति द्विषोऽपि सपुमान्पुमा
न् ॥ ७३ ॥ युग्मम् ॥ यथा प्रतिज्ञं द्विषतां युधि प्रतिचि कीर्ष
या । मामेवाध्येति नृपतिस्तु ध्यान्नवजलाञ्जलिम् ॥ ७४ ॥

असमानमिति । किञ्च सदसासभयागौरवेणैरितं कथाप्रसंगेऽप्युगौरवपूर्वमुच्चारि
तंसदो जांसिष्णुत्वनान्ते जांसिग्रसमानङ्गि लदिवस्थितं यस्य पुंसो नाम द्विषोऽपि भनं
दन्ति अनुमोदन्ते किमुत सुहृद इति भावः । सपुमान्पुरुषत्वेन गण्यत इत्यर्थः ।
प्रथमः पुरुषशब्दो जातिवचनः द्वितीयो गुणवचनः सप्तसाध्यः । अत्र पुमान्पुमा
निति तात्पर्यमात्रभेदभिन्नशब्दार्थपौनरुक्त्यलक्षणो लाटानुप्रासो लङ्कारः । तथा
चक्षुचम् । तात्पर्यभेदयुक्तो लाटानुप्रास इति ॥ ७३ ॥ * * * * *
ननु सत्सुभीमादिषु तवैवायङ्कोभिनिवेश इत्यत्राह । यथेति । नृपतिर्युधिष्ठिरस्य

कि०स०॥ याप्रतिज्ञंयुधिष्ठिरयताम्प्रतिचिकीर्षयाद्विषतःप्रतिकर्तुमिच्छयाप्रतिज्ञानुसारणैव
 ११॥ जिघांसयेत्यर्थः । तृथ्यन्पिपासुर्जलाञ्जलिमिवमामेवाध्येतिकाव्यसिद्धेर्मदा
 १३६॥ यत्तत्त्वान्मामेवस्मरति ज्ञतोयंममाभिनिवेशइत्यर्थः ॥ अधिगर्हेतिकर्मणिषष्ठौ

॥ ७४ ॥ * * * * *

ननुयुधिष्ठिरःस्वार्थसाधयतिषयाचस्वार्थमात्रमनुसन्धीयतामित्यतश्चाह । सइति
 । सनरोऽवदातस्यस्वच्छस्यवंशस्यशशाङ्कस्येवलाञ्छनंकलङ्कःयत्रयस्मिपुन्येकच्छे
 युव्यसनेयुभर्तुःस्वामिनःश्चाज्ञयाव्यर्थयाभूयते । भावेलह । आपदिस्वार्थसाधकः
 कुलधातकस्तत्त्वयंस्वार्थनिष्ठकार्ययुक्तमित्यर्थः ॥ ७५ ॥ * * * * *
 यदुत्पिजहीहिरण्योत्साहमित्यादितत्रोत्तरमाह । कथमिति । धर्मरेधिनीध

सर्वशस्यावदातस्यशशाङ्कस्येवलाञ्छनम् । कच्छेयव्यर्थयायत्र
 भूयतेभर्तुश्ज्ञया ॥ ७५ ॥ कथम्बादीयतामर्वाङ्मुनिताधर्मगे
 धिनी । आश्रमानुक्रमःपूर्वैःस्मर्यतेनव्यतिक्रमः ॥ ७६ ॥

र्मविरोधिनीश्चर्वागार्हस्थान्प्रागेवमुनितावानप्रस्थत्वञ्चतुर्थ्याश्रमोवावर्णं प्रक्रमेणत
 स्यविधानात्त्रयाणांवर्णानांवेदमधीत्यचत्वार आश्रमाइतिस्त्वकारवचनाच्चक्ष
 त्रयस्यापिकौञ्चिदिष्टत्वात्तथैवतत्सम्यग्विवेचितमस्माभिरद्यवंशसञ्जिविन्यास
 किञ्चाश्रममन्त्रमाश्रितइत्यत्र । कथंवादीयतां । सम्प्रश्नेलोह । तथाहिपूर्वमन्त्रा
 दिभिराश्रमानुक्रमःस्मर्यते । ननुव्यतिक्रमः । ब्रह्मचारीभूत्वागृहीभवेत्गृहीभू
 त्वावनोभवेत्वनोभूत्वाप्रव्रजेदितिश्रुत्यनुसारदित्यर्थः । एतदपिचत्वार आश्र
 माइत्येतत्पक्षमाश्रित्योक्तम् । यदिचेद्वैराग्यंतदाब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजेत् । गृहा
 दनाद्वेति । व्युत्क्रमपक्षस्यापिश्रवणात् । सामान्येनविशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्त

नेनुभवान्गृहस्थएवतत्कथमर्वाकुमनित्वविरोधइत्याशंक्यसत्यंगृहस्थोस्मितथा
पिक्ततनिखिलगृहस्थकर्तव्यस्यैववानप्रस्थाधिकारो नगृहस्थमात्रस्यनचाहमद्यापि
कृतकृत्यइत्युत्तरमाह । आसक्तेति । आसक्तालग्नाऽवश्यकर्तव्यारूढाप्रसिद्धा
महतीर्थः । कर्तव्येतिशेषः । इयम्पूर्वाक्ताधूर्वरिनिर्धातनरूपा । दूरगादूरवर्ति
नीजननीच । तथान्दपोपिआचारवान्तपोधिकइत्यर्थः । तत्रापिज्यायान्ज्येष्ठो
न्दपोयुधिष्ठिरश्चमेममस्मात्तद्व्यंस्वाच्छंद्यान्तिरस्करोतिदूरीकरोति । आश्रममप्र
तिबध्नातीत्यर्थः । तिरस्करोतीतिप्रत्येकमभिसम्बध्यते । अन्याथावज्जवचनप्र
सङ्गात् ॥ ७७ ॥

आसक्ताधूरिरुंरुठाजननीदूरगाचमे । तिरस्करेति स्वातन्त्र्य
ज्यायांश्चाचारवानृयः ॥ ७७ ॥ स्वधर्ममनुरुध्यन्तेनातिक्रम
मर्तिभिः । यलायन्तेकृतध्वंसनाहवान्मानशालिनः ॥ ७८ ॥

उक्तमर्थमुपसंहरति । स्वधर्ममिति । मानशालिनः स्वधर्मं क्षात्रधर्ममनुरुध्यन्ते
 नुवर्तन्ते इति कर्म स्वधर्मातिक्रमं नानुरुध्यन्ते ततः किमत आह । अरातिभिरिति ।
 अरातिभिः कृतध्वंसः कृतापकारः सन्तः आहवान्नपचायन्त अयमेव स्वधर्मानुरोध इ
 व्यर्थः । उपसर्गस्यायताविति रेफस्य लत्वम् । अत्रमनुः । न निवर्तते संयामात् क्षात्र
 धर्ममनुस्मरन् इति । अत्रोत्तरवाक्यार्थम्यतिपूर्ववाक्यार्थस्य हेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतु
 कं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ७८ ॥ * ॥ ● — ● ॥ * — * ॥ ● — ● ॥ * ॥
 किम्बहुना ममायन्निश्चयः प्रोपतामित्याह । विच्छिन्नेति । विच्छिन्नं वा ताहतं यदभ्र
 त्तिदिवविलीयेति विच्छिन्नाभ्रविलीयं उपमाने कर्मणि चेति कर्तव्यं उपपदेणमुत् । नग

॥ कि० स० ॥

॥ सर्ग १२ ॥

॥ १३८ ॥

अथेति । अथेन्द्रतिरोधानानन्तरं रुचिरवदनइन्द्रसाक्षात्कारसन्तोषान्प्रसन्न
मुखोधनञ्जयोऽर्जुनः । वासवस्यवचनेनोपदेशेनत्रिलोचनंशिवं क्लृप्तिरहितं
यथा तथा अभिश्रुयितुं प्रसादयितुं नपांसि विधिवद्विध्यर्हं यथाशास्त्रमित्यर्थः ।
तदर्हमितिवतिप्रत्ययः । विदधेचक्रे । अस्मिन्सर्गे उद्गतावृत्तम् । सज्जगादिमे
सलघुकेचनसज्जगुरुकेष्वथोद्गता । अयिमेभनजलागहतासज्जसाजगौचरण
मेकतः पठेत् इति लक्षणात् ॥ १ ॥ * * * * *
अभिरश्मोति । अभिरश्मिमालि अभिरश्म्यर्थे स्वर्याभिमुखं भुवि एकचरणं निषीद

अथ वासवस्यवचनेन रुचिरवदनस्त्रिलोचनम् । क्लृप्तिर
हितमभिश्रुयितुं विधिवत्तपांसि विदधेधनञ्जयः ॥ १ ॥
अभिरश्मिमालिविमलस्य धृतजपधृतेरनाश्रुयः । तस्य भु
विवर्द्धति यास्तिथयः प्रतिजग्मुरेकचरणं निषीदतः ॥ २ ॥
वपुरिन्द्रियोपतपनेषु सततमसुखेषु पाण्डवः । व्यापनग
पतिरिव स्थिरताम्राहतां हि धैर्यमविचिन्त्य वैभवम् ॥ ३ ॥

तः एकचरणेन तिष्ठतः विमलस्य बाह्यान्तरशुद्धिमतः । धृता अपधृतिर्जपेच्छाये
न तस्य अनाश्रुयोऽनेन तः । उपेयिवाननाश्वाननूचानश्चेति निपातः तस्यार्जुनस्य व
ह्नामपूरणावर्द्धतिथाः । वर्द्धसंख्याका इत्यर्थः । तस्य पूरणे ऽद्वयवर्द्धपूगणस
हस्यतिथुगितितिथुगागमः । तिथ्यादिनानि प्रतिजग्मुः अत्र तिथिशब्दः पुल्लिङ्गः ।
तदाद्यास्तिथयोर्द्वयोरित्यभिधानात् । अन्यथा वर्द्धतिथा इत्यत्र टित्वात् ङीप् स्या
त् ॥ २ ॥ * * * * *

वपुरिति । पाण्डवोर्जुनः सततं वपुः इन्द्रियाणाञ्चोपतपनेषु सन्तापकरेषु । क

एषेष्ट्यह । अस्तु खेष्वनशनादिदुःखेष्वपि न गतिर्निर्गोन्द्र इव स्थिरतान्दाढ्यैवा
यप्राप तथाहि । महताश्चैत्यैः अविभाव्यन्दुर्बाधवैभवं सामर्थ्यं यस्य तत्तत्रोक्तम् ।
धीराणामकिञ्चित्करन्दुःखमिति भावः ॥ ३ ॥ ॐ * * ॐ ॥ ॐ * * ॐ ॥ ॐ * * ॐ ॥
तेति । तस्यार्जुनस्य मानसं मनः सन्निहितानि समीपस्थानि स्थानि पक्वसुरभीणि पा
कसुगन्ध्वीनितेषु फलेषु । तथा भुचिनिस्त्वष्टेशिशिरेशीतलेपयसिचनपपात । त
किञ्चिदाकांक्षेति भावः । प्राणधारणं नूनस्य तपस्य वेद्याह । तथा हि सुकर्मणां
सुकृतिनां शोभनतपः सुतपस्य वाऽमृताय तेऽमृतवदाचरति । किन्तपस्तृप्तानां
फलाहारैरिति भावः । लोहितादिद्व्यभ्यः कव्य । वाक्यवद्वात्मनेपदं । लोहित

नपपातसन्निहितपक्तिसुरभिषुफलेषुमानसम् । तस्यशुचि-
निशिशिरेचपयस्यमृतायतेहिस्तुतपःस्तुकर्मणाम् ॥ ४ ॥
नबिसिस्मियेनकिषसादमुज्जरलसतान्नचाददे । सत्वमु-
रुधृतिरजस्तमसीनहतस्मृतस्यहतशक्तिपेलवे ॥ ५ ॥

दिशकतिगणैः ॥ ४ ॥ • • • • • ॥

नेति । सोऽर्जुनो न विशिष्ये । अहो महत्प्रसन्नमिति न विशिष्ये । तपः
क्षरति विशिष्यादिति स्मृतेरिति भावः । न विशिष्यात्फलविलम्बात्गतोत्साहेन वभूव
। विशिष्येति तपोभङ्ग इति लक्षणात् । सदिरप्येतेरिति यत्नम् । मुञ्जरलसतान्त
पसि मन्दोत्थमत्तञ्च नागमत् । किञ्च हतशक्तिनीहृतसारेऽतएव पेक्षवेभंगुरेते
हतशक्तिपेक्षवेरजस्तमसीगुणौ उत्तुधृतिमहासारतस्यार्जुनस्य सत्त्वं सत्त्वगुणं न
हतस्मान्न हतवती । हन्तेर्लङ्घ्येति भूतार्थे लङ् ॥ ५ ॥ • • • • • ॥

तपसेति । सोऽर्जुनस्तपसा कृशन्तोऽपि बिजितो जगन्नयस्य भुवनत्रयस्योदयउक्क

कवचमिति । कवचमर्मविभ्रट्पवीतपदेयहोप्रकीर्तस्थानेतिहितसज्जकाम्भुक्तं
 धेनसतयोक्तः । सोऽर्जुनोमहेन्द्रधनुषपरिवीतभीमगहनोविदिद्युते ॥ ९८ ॥ * * * * * ॥
 प्रविवेशेति । नियमसवनायनियमसन्नाय । सवनस्यध्वरेत्त्वानेसोमनिर्द्धाने
 पिचेतिविभ्रः । गच्छतःकश्चस्यतस्यार्जुनस्यपदैःपादस्यैर्विनमितोहिमवान्गा
 भुवम्प्रविशेवेद्युत्प्रेक्षा । ननुकश्चस्यकथमियद्गौरवन्तत्राह । गुणाःसागदयो
 गुरुतानयन्तिप्रापयन्ति । संहतिःसंघातोमूर्तिरितियावत् । ननयति । अन्तःसा

कवचंसविभ्रट्पवीतपदनिहितसज्जकाम्भुक्तः । शैलपति
 रिवमहेन्द्रधनुःपरिवीतभीमगहनोविदिद्युते ॥ ९८ ॥
 प्रविवेशगामिवहस्यनियमसवनायगच्छतः । तस्यपद
 विनमितोहिमवान्गुरुतानयन्तिहिगुणानसंहतिः ॥ ९९ ॥
 परिकीर्णमुद्युतभुजस्यभुवनविवरेदुससदम् । ज्योतिरूपरि
 शिरसोविततज्जगृहेनिजान्मुनिदिवौकसाम्पथः ॥ १०० ॥

सदधिकंगौरवभुवतिननुवाह्यात्स्थौल्यात् । तत्रचहेमपिण्डतूलपिण्डावेवनिर्द्धानि
 नमितिभावः ॥ १०० ॥ * * * * * ॥
 परिकीर्णमिति । उद्युतभुजस्योर्ध्वबाहोस्तस्यशिरसस्तपरि । षष्ठ्यदसदर्थप्र
 त्ययेनेतिषष्ठी । विततंविस्तृतम्भुवनयोर्विवरेद्यावापृषिव्योरन्तरालेपरिकीर्णं
 व्याप्तम् । दुरसदन्दुर्ध्वज्योतिस्तेजोमुनीनान्दिवौकसाञ्चनिजान्नियतान्प
 योमार्गान्जगृहेजयाह । प्रतिबन्धेत्यर्थः ॥ १०१ ॥ * * * * * ॥
 रजनीप्सिति । वज्रलसमयेहोमपक्षेपिरजनीषुरजतनयस्यधामभिःतेजोभिभि

॥ कि० स० ॥ अस्तिमिरनिकरोयस्यतन्नभःशशिरश्मोनांसङ्गमेनहेतुतायुजासङ्गतयाश्रियातच्छी
 ॥ सर्ग १२ ॥ तुल्ययाश्रियेव्यर्थः । अतएवनिदर्शनोलङ्कारः । नजहेनयत्नम् । जहातेःकर्म
 ॥ १४० ॥ णिलिङ् । ज्योत्स्नातुल्यज्योतिरित्यर्थः ॥ १२ ॥ * ~~~~~ * ॥
 महतेति । जिह्वोरर्जुनाज्जन्मयस्यतेनबन्धोतरपदत्वाद्यधिकरणोवङ्गो
 हिःमहतामयूखनिचयेनशमितरुचिहतप्रभमंश्रुमालिनोवपुरर्कविम्बंहीतञ्जि
 व्वालज्जितमिवेत्युत्प्रेक्षा । वीतमलेमेघनीहागृष्टावरणरहितेपीत्यर्थः । नभसि
 नविगजतेस्म ॥ १३ ॥ * ~~~~~ * ॥

गतनीयुगजतनयस्यवङ्गलसमयेपिधमिभिः । भिन्नमिर
 निकरन्नजहेशशिरश्मिसङ्गमयुजानभःश्रिया ॥ १२ ॥
 महतामयूखनिचयेनशमितरुचिजिह्वजन्मना । हीत
 मिवनभसिवीतमलेनविगजतेस्मवपुरंश्रुमालिनः ॥ १३ ॥
 तमुदीरितारुणजटांश्रुमधिगुणशरासनञ्जनाः । रुद्रम
 नुदितललाटदृशन्दृष्टुर्मिमन्थिषुमिवासुरीपुरीः ॥ १४ ॥

तमिति । उदीरिताउद्धताश्चरुणाजटानामंशवोयस्यतमधिगुणमधिज्यंशरास
 नयस्यतमर्जुनञ्जनाःसिद्धगणाः । आसुरीअसुरसम्बन्धिनीःपुरीर्मिमन्थिषुम्भ
 थितुमिच्छुमथेस्तन्ननाटुप्रत्ययः । तथाअनुदितललाटेदृक्यस्यतंसाक्षात्पुर्वि
 जयोद्युतमभालाक्षंरुद्रमिवददृशुः । अत्राभालाक्षस्यरुद्रस्यासम्भवात्सतःसिद्धो
 यमानासिद्धेर्नैयमुपमाकिन्त्युत्प्रेक्षा । सात्वभालाक्षमिथुपमानाटुपमेयस्यन्यूनत्वक
 थनार्थेऽन्वयव्यतिरेकेणोज्जीवितेयनयोरङ्गाङ्गिभावेमसङ्करः । उपमाननुव्य
 ज्यतइत्यलङ्कारध्वनिः ॥ १४ ॥ ~~~~~ ॥

मरुतामिति । मरुतांपतिःस्त्रिदिवेन्द्रेवा । अहिमांशुरुतसूर्योवा । पृथुशिखःम
 हाज्वालिशिखोपावकोवा । असुकरन्दुष्करन्तपस्तप्तुमुपक्रमते । अयंपुरुषोज
 नःकश्चित्प्राक्तनोनेतिखोऽर्जुनस्तापसैस्तपस्त्रिभिः । अण्वेतिमन्त्रार्थीयोऽण्प्रत्ययः
 । अवयवेऽवगतःयातेरवपूर्वात्कर्मणि लिट् । अत्रेन्द्रादिकंधर्ममारेप्यजनत्वा
 पवादात्साम्यमारेप्यापत्त्वासांकारः । सामान्यलक्षणानुनिधिङ् विषयसाम्यारेपो
 ह्यपत्त्ववृत्तिलक्षणात् ॥ १५ ॥

नददाहेति । दूरगंब्याम्यकमित्यर्थः । हरितनयस्यइन्द्रस्तुतस्यार्जुनस्यग्रामते

मरुतांपतिःस्त्रिदिवेन्द्रेवा । अहिमांशुरुतपृथुशिखःशिखीतपः । तप्तु
 मसुकरमुपक्रमतेजनोयमित्यवयवेसतापसैः ॥ १५ ॥
 नददाहभूरुहवनानिहरितनयधामदूरगम् । नस्मनय
 तिपरिशेषमघःसुसहन्मभूवनचसिद्धतापसैः ॥ १६ ॥
 विनयगुणाइवविवेकमपनयमिदन्नयाइव । न्यायमवध
 यइवशिखीरणाःशरणंययुःशिवमसोमहर्षयः ॥ १७ ॥

जोभूरुहवनानिनददाह । अग्निर्वादिभ्यर्थः । तथाऽपःपरिशेषंनयतिस्म अर्क
 वादिनिभावः । तस्यापीतिशेषः । सिद्धाश्चतापसाश्चतैःसुसहंनभूव । अतोऽस्य अ
 लौकिकनेजइतिभावः । अतएवदुःसहत्वादाहाद्यजनकमयोर्विसेधाद्विरोधभा
 सोलङ्कारः । आभासस्येविसेधस्यविरोधालङ्कृतिर्मतेतिलक्षणात् ॥ १६ ॥ ७ ॥
 विनयमिति । अथोऽनन्तरमशरणमुनयःविनयंशिक्षां गुणा आचारदयइव अशि
 क्षितस्वतदभावादितिभावः । अपनयमिदन्तुनीतिवारकंविवेकंसदसंज्ञानंनयः
 नीतयइव । अविवेकिनोनीत्यभावादितिभावः । नीतिःपाङ्गुणप्रयोगः । नीयतेऽ

॥ कि० स० ॥ नेनेतिन्यायेनियामकम्पमाणं अवधयः समयाद्भव । अप्रामाणिकस्य समयोऽस्मिन्
 ॥ सर्ग १२ ॥ तत्वादितिभावः । शिवं शरणं रक्षितारं । शरणं गृहं रक्षितोरित्यमरः । ययुः श
 ॥ १४९ ॥ रणत्वेन प्रपुरित्यर्थः । अशरणं शरणमिति चोपमास्वपियथायोग्यं योज्यम् । उ
 ममालङ्कारः ॥ १७ ॥ • • • • •
 परिवीतमिति । उदस्तन्निरस्तं दिनकरमयूखमण्डलं यैस्तैस्त्वय्यतेजोविजयिभि
 रित्यर्थः । अंशुभिस्तेजोभिः परिवीतं व्याप्तं शम्भुशिवमुपहतदृशः प्रतिहतदृष्टयः स्ते
 महर्षयः सहस्राजटितितिचायितुनिश्चेतुर्नृष्टमित्यर्थः । चायुपूजानिशामन

परिवीतमंशुभिर्दस्तदिनकरमयूखमण्डलैः । शम्भुमु
 पहतदृशः सहसान्धतेनिचायितुमभिप्रसेहिरे ॥ १८ ॥
 अयम्भूतभव्यभवदोशमभिमुखयितुं कृतस्तवाः । तत्रमह
 सिददृशः पुरुषं मनोयविग्रहमयुगलोचनम् ॥ १९ ॥
 ककुदेवृषस्य कृतवाङ्महशपरिणाहशालिनि । स्पर्शस्तु
 खमनुभवन्तमुमाकुचयुगमण्डलद्वार्धचन्दने ॥ २० ॥

योरिति धातोः शकध्वेत्यादिना तुमुन् । नाभिप्रसेहिरे न शेकु ॥ १८ ॥ • • •
 अथेति । अयदृगुपघातानन्तरं भूतभव्यभवताम्भूतभविष्यद्वर्तमानानामोश
 न्देवमभिमुखयितुं अभिमुखीकर्तुं कृतस्तवाः कृतस्तोत्राः सन्तः न त्वन्यथेतिभावः । स्त
 वस्तोत्रं नुतिस्तुतिरित्यमरः । तत्र पूर्वोक्ते महसिते असिकमनीयविग्रहं रम्यमू
 र्तिमयुगमानिनेत्राणिलोचनानियस्य तम्पुरुषन्ददृशः ॥ १९ ॥ • • • • •
 अथपञ्चभिः पुरुषं विशिनष्टि । ककुदइत्यादिना । कोदृशं पुरुषम् । अहशेनम
 हतापरिणाहेन विशालतया शालतइतित्येके । परिणाहो विशालतेत्यमरः । वृ

वस्यवृषभस्यककुदेऽसंकूटेऽपाश्रयेकतद्विशेषः । आर्द्रचन्दनेऽमायाःकुचयु
 ग्ममण्डलेऽवकतवाऽन्यस्तहस्तंअतएवस्पर्शसुखमनुभवन्तङ्ककुदस्य तथावि
 धस्पर्शसुखवत्वादितिभावः । उपमालङ्कारः ॥ २० ॥ * * * * * ॥
 स्थितमिति । उन्नतेतुहिनशैलशिरसिहिमवतःशिखरेस्थितंक्षचित्कोणेस्थित
 मित्यर्थः । तथापिभुवनातिवर्तिनासर्वलोकतिशयिनाञ्जसातेजसाऽद्रिभिःप
 र्वतैर्जलधिभिस्समुद्रैर्जलवाहपथेनाकाशेनचसहवर्ततइतितथोक्तम् । दिग्भिस्स
 हवर्ततइतिसदिक् । उभयत्रापितेनसहेतितुल्ययोगइतिवहुव्रीहिः । विश्वमनु

स्थितमुन्नतेतुहिनशैलशिरसिभुवनातिवर्तिना । साद्रिजल
 धिजलवाहपथंसदिगन्नुवानमिवविश्वमोजसा ॥ २१ ॥
 अनुजानुमध्यमवसक्तविततवपुषामहामहाहिना । लोकम
 खिलमिवभूमिभूतारवितेजसामवधिनाधिवेष्टितम् ॥ २२ ॥
 परिणाहिनातुहिनशिविशदमुपवीतसूत्रताम् । नीतमुर
 ग्मनुरञ्जयताशितिनागलेनविलसन्मरीचिना ॥ २३ ॥

वानंयाप्नुवन्तमिवस्थितमित्युपेक्षा । अमूङ्ख्याप्तावितिधातोःशानच् ॥ २१ ॥ *
 अनुजान्विति । जानुनोर्मध्ये अनुजानुमध्यंविभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । अवसक्तंल
 ग्रंविततमायतंवपुर्त्यस्यतेनमहाहिना अवसक्तिकाबन्धभूतेनेत्यर्थः । अभिवेष्टितंअ
 तएवर्वितेजसामवधिनापर्यन्तभूतेनभूमिभूतालोकाचलेनाभिवेष्टितमखिलंल्लो
 कमिवस्थितमित्युपेक्षा । अस्वर्यपरभागोलोकाचलइत्यागमः ॥ २२ ॥ * * ॥
 परिणाहिनेति । पुनश्चतुहिनशिवद्विशदंशुभ्रमुपवीतसूत्रतांयज्ञोपवीतत्वंनीतं
 प्रापितमुरगंशेषादिमनुरञ्जयतास्वगुणोपरक्तंकुर्वताश्यामीकुर्वतेत्यर्थः । परि

मुनयइति॥ ततोदर्शनानन्तरं मुनयो अभिमुखमेव नयनविनिमेषेण नेत्रसंज्ञ
यातोदिताग्नेरिताः सन्तः पाशुतनयस्त्वर्जुनस्य तपसा जनितन्तपूर्वाक् ऋगताम
श्मोश्च सुखंदुःखमित्यर्थः । शर्मशान्तिः सुखानि चेत्यमरः । भृशंसभ्यक् आ
वच्छिरे ॥ २६ ॥ * ❦ * ❦ * ❦ * ❦ * ❦ * ❦ *
नरसेति । हे भुवनैकपुरुषहे पुरुषोत्तम वृत्रो बृत्रास्तुरङ्गभीम विग्रहः कोप्यधि
ज्ञातव्यार्थः । पुरुषस्तुरसावलम्बारेणैव । नरसीवल्लरंहसीति विश्वः । अम
लवपुष्पः उज्ज्वलमूर्तेरवेरपि ज्योतिरभिभूयतपस्यतितपश्चरति । कर्मणो मन्मथ

मुनयस्ततोभिमुखमेव्यनयनविनिमेषतोदिताः । पाण्डुतनयत
पसाजनितञ्जगतामशर्मभृशमाचचक्षिरे ॥ २६ ॥ कुलकम् ॥
तरसैवकोपिभुवनैकपुरुषपुरुषस्तपस्यति । ज्योतिरम
लवपुषोपिरवेरभिभूयवृत्रह्रवभीमविग्रहः ॥ २७ ॥
सधनुर्महेषुधिविभर्तिकवचमासमुत्तमञ्जटाः । वल्कमजि
नमितिष्वित्रिमदम्भनिताविरोधिनचनास्यगजते ॥ २८ ॥

तपोभ्यां वर्त्ति च गेरिति क्यङ् ॥ २७ ॥

सङ्गतिः । किञ्च । सपुरुषो महान्नाविषुधो यस्य तन्महेयुधिधनुः कवचम्वर्म उन्त
ममसिङ्खङ्गजटाः वल्कली रमजिनश्चर्मविभर्त्ति । इत्येषं रूपमिदं स्मिरुद्धवेध
धारणीमुनिताविरोधिमुनिवप्रतिबन्धकं तथापि अस्य न राजत इति न किन्तु राजत
एवेत्यर्थः । चित्रमाश्चर्य्यम् । सम्भाव्यनिषेधनिवर्त्तने द्वौ प्रतियेधाविति वामनः
॥ २८ ॥

चलन इति । किञ्च । तस्य पुंसश्चलने ऽवनिः पृथिवी चलति । तथा करणनियमे

॥ कि० स० ॥

॥सर्ग १२॥

॥ १४३ ॥

समधिष्ठितेन्द्रिय संयमेति । करणसाधकतमक्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपीत्यमरः । शा
नौस्तिमितैर्मरुतावायूनां यहाणां सूर्य्यदीनां नारकाणान्तक्षत्रादीनाञ्च गणैर्युतं
नभस्तलंसदिङ्मुखं दिक् सहितं संभन्निश्चलतां मनुभवतीत्यर्थः । अतो विज्ञातिश्च
यिनी तस्मिन् शक्तिरूपलभ्यत इति भावः । असंज्ञमित्यलङ्कारः ॥ २७ ॥ ॐ — ॥
न चैतदुपेक्ष्य मित्याशयेनाहुः । स इति । स पुमानो जसा विजितसारं निरस्तसत्त्व
म् । अमर इति जोषसंहतं सुखसुरसहितं तदिदं विश्वम्पुणञ्चपि दधाति अणि
धास्यतीत्यर्थः । शीघ्रमेव हरिष्यतीति भावः । निकटागामिकेपुरेत्यमरः । यः

चलनेऽवनिश्चलतितस्य करणनियमे सदिन्मुखम् । स्तम्भ
मनुभवति शान्तमरुद्गुह्यतारकागणयुतन्नभस्तलम् ॥ २९ ॥
सतदोजसाविजितसारममरदिति जोषसंहितम् । विश्व
मिदमपि दधाति पुण्किमिवास्त्रियन्नस्तु करं खलु तेन ॥ ३० ॥
विजिगीषते यदि जगन्तियुगपदयसञ्जिहीर्षति । प्राप्तुम
भवममिवाञ्छति वावयमस्य नो विवद्वितुं क्षमार्चः ॥ ३१ ॥

वक्ष्यन्निपातयोर्भविष्यदर्थे नह । तथायत्खलुतेनपुंसानस्तु करक्लृप्तमि
वास्तुनकिञ्चित् । नदुःकरमस्तौथर्थः । सामान्येनविशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्ति
रन्यासः ॥ ३० ॥ * * * * * ॥
नचैतदन्यफचकन्तपद्व्याह । विजिगीषतइति । सपुरुषोजगन्तिभुवँनानि
युगपजिगीषतेयदिविजेतुमिच्छतिवा । पूर्ववत्सनइत्यात्मनेपदम् । अथवायुगप
त्संजिहीर्षेतिसंहर्तुमिच्छतिवा । अभवंअपवर्गम्याप्तुमभिवाञ्छतिवा । नविद्वाइ
तिशेषः । किन्तु । वयमप्यस्यरुचस्तेजांसिविघ्नहितुंसेतुम् । तिघसहलुभरुष

रिवइतिविकल्पादिडागमः । नोक्षमाःनसक्ताः । केचिदुचःकामितानिवियहितु
मवधारयितुमितिवाचक्षतेतत्रसंहेरवधारणार्थंविचार्यम् ॥ ३१ ॥ * * * ॥
किमिति । हेनाथकिमर्थमुपेक्षसेकथयत्वमितिशेषः । तवनविदितन्त्वयाऽज्ञा
तमित्यर्थः । तस्यचवर्तमानइतिषष्टौ । नकिञ्चनकिमपिन । हेअभयदनोआ
स्मानलज्जातुमर्हसि । त्वयिशासतिसतिपरमवोमास्मभवन्माभूत् । स्मोतरेलु
ङ्चेतिलङ् ॥ ३२ ॥ * * * ॥ * * * ॥ * * * ॥ * * * ॥ * * * ॥ * * * ॥ * * * ॥ * * * ॥
इतीति । इतीत्यंगावाचंविधायअभिधायेत्यर्थः । सामान्यस्यविशेषपर्यवसानात्

किमुपेक्षसेकथयनाथनतवविदितमकिञ्चन । चातुमज
मभयदार्हसिनस्त्वयिमास्मशासतिभवत्यगभवः ॥ ३२ ॥
इतिगांविधायविरतेषुमुनिषुवचनंसमाददे । भिन्नजल
धिजलनादगुरुध्वनयन्दिशंविवरमन्धकान्तकः ॥ ३३ ॥
वदरीतपोवननिवासभिरतमवगातमन्यथा । धातुर्द
यनिधनेजगतांनरमंशमादिपुरुषस्यगाङ्गतम् ॥ ३४ ॥

। मुनिषुविरतेषुतूष्णींभूतेषुसन्तुअन्धकान्तकःशिवोभिन्नस्योद्धतस्यजलधेर्जल
स्यनादमिवगुरुङ्गम्भीरं । यथातथादिशंविवरमन्तगलंध्वनयन्वचनंसमाददे
स्त्रीचकारउवाचेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ * * * * * ॥
वदरीति । वदरीतपोवनेवदरिकाश्रमेनिवासनिरतंनित्यनिवासिनङ्गाङ्गतम्भु
वमवतीर्णंजगतामुदयनिधनेसृष्टिसंहारौधातुस्तयोःकर्तुरित्यर्थः । तृन्निदिद
धातेसृष्ट्यन्यथः । अतएवलोकेत्यादिनाकर्मणिषष्टौप्रतिषेधः । आदिपुरु
षस्यविष्णोरंशंअंशभूतंनरंनरसंज्ञकमित्यर्थः । योनाशयणसंज्ञकइतिभावः । अ

॥ कि० स० ॥ न्यथा उक्तवैपरीत्येन सनमा अवगातमनुष्ममात्रं माजातीभिर्मित्यर्थः । इणो गालु
 ॥ सर्ग १२ ॥ इति गादेशः ॥ ३४ ॥ *** ॥ ॐ ॥ *** ॥ ॐ ॥ *** ॥
 ॥ १४४ ॥ अथ तपसो निमित्तमाह । द्विषत इति । सृष्टनरः सकलभुवनानि अभितापयन्ति
 अभीक्ष्णमिति तथोक्तान् । वज्रजमाभीक्ष्ण इति शनिः । ज्ञाने ज्ञाकान्ते कुलिशक
 रस्य इन्द्रस्य वीर्यबलेशक्तिः सैन्यैस्तान् द्विषतः शत्रून् परासि सियुः परासितुमिच्छुः
 अस्य तेऽसन्ननादुप्रत्ययः । मदुपासनं मदासधनद्वरशेल्युद । महत्तपो विहित
 वान् । अत्र निमित्तं शत्रुक्षयस्येति ॥ ३५ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥

द्विषतः परासि सियुरेष सकलभुवनाभितापिनः । ज्ञान्तकु
 लिशकरवीर्यबलान्मदुपासनं विहितवान्महत्तपः ॥ ३५ ॥
 अयमच्युतश्च वचनेन सरसि रुहजन्मनः प्रजाः । पातु म
 सुरनिधनेन विभूभुवमभ्युपेत्य मनुजेषु तिष्ठतः ॥ ३६ ॥
 सुरकृत्यमेतदवगम्य निपुणमिति मूकदानवः । हन्तुमभि
 पतति पाण्डुस्तु तन्वरयातदत्र सहगम्यताममया ॥ ३७ ॥

अथास्य मानुषावतप्रेकारुणमाह । अयमिति । विभूभूश्च यन्मरेऽच्युतः कृष्णश्च
 सरसि रुहजन्मनो ब्रह्मणो वचनेन प्रार्थितश्चास्तु गणानिधनेन मरणेन करणेन प्र
 जाः पातुं रक्षितुं भुवमभ्युपेत्य मनुजेषु मनुष्येषु तिष्ठतः । वस्तु तस्तु साक्षान्नरना
 रायणावेतौ कृष्णार्जुनावित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥
 अथास्य सत्त्वसम्पदम्यकाशयितुमाह । सुरेति । मूकदानवः मूकाख्यः कश्चिदसुरः
 सत्त्वागृहवद्व्यं सुरकृत्यमिति निपुणमवगम्य साधुनिश्चित्य पाण्डुस्तु तमर्जुनं ह
 न्तुमभिपतति । तत्र स्मात्कारणात् अत्रार्जुनाग्रमेव विषये आश्रमम्यतीत्यर्थः । मया

सहचरयागम्यतान्द्रष्टुमिति शेषः ॥ ३७ ॥ ●●●***●●●***●●● ॥
विवरइति । पापेनिरतिर्यस्यस एषदानवोविवरेरंध्रेपिएकान्तेपीत्यर्थः । ए
नंपाण्डवंचनिगूढमृकटंभिमभितुन्नपारयन्नशकुवन् । विभाषायांनजितिनज्
समासः । अविशङ्कितयास्वरूपगूहनान्निःशङ्कतयावराहमाययावराहभूमिक
याविजयंव्यवस्थिति । विजयम्रात्यदुक्तइत्यर्थः ॥ ३८ ॥ **~**~** ॥
ततःकिम्भविध्यतीत्यत्राह । निहतइति । विडम्बितमनुक्ततंकिरातन्टपतिवपुर्ग्ये
नतद्रूपधारिणेत्यर्थः । मयानिहतेरिपौवराहेमुक्तनिशितविशेषस्तन्त्रयम्राण्ड

विवरेपिनैनमनिगूढमभिमभितुमेघपारयन् । पापनिर
तिरविशङ्कितयाविजयंव्यवस्थितिवराहमामया ॥ ३८ ॥
निहतेविडम्बितकिरातन्टपतिवपुयारिपौमया । मुक्तनिशि
तविशङ्कःप्रसभमृगयाविवादमयमाचरिष्यते ॥ ३९ ॥
तपसातिपीडितकृशस्थविरहितसहायसम्पदः । सत्त्ववि
हितमनुलम्भुजयोर्वलमस्यपश्यतमृधेऽधिकुप्यतः ॥ ४० ॥

वःप्रसभमृगसह्यमृगयाविवादमृगप्रहारकलहमाचरिष्यतिकरिष्यति । मत्प्रह
तमेवमृगमृगहृत्यस्वयमहमेवप्रहर्तेतिकलहिष्यतइत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ●~● ॥
ततोपिकिम्पावीत्यत्राह । तपसेति । तपसानितर्गम्पीडिपोऽतएवहशस्तस्यत
पसानिपीडितकृशस्यपूर्वकालेत्यादिनासमासः । तथाविरहितासहायसम्पदस्य
तस्मैकाकिनोमृधेरणे । मृधमास्तन्दर्नसंखमिष्यमरः । अधिकुप्यतेऽधिकंकुप्य
तोऽस्यपाण्डवस्यसत्त्वविहितसंभावकतंस्वाभिविकमित्यर्थः । सस्मैऽस्त्रीजन्तुयु
क्तीवेव्यवसायेपक्षमे । आत्मभावेपिशास्त्रदौद्रव्येसमास्वभावयोः । प्राप्तेवलेऽ

॥ कि० रु० ॥

नत्पकरणे इति वैजयन्ती । अनुचक्षिर्पमम्भुजयोर्वाहोर्वलंशक्तिम्पश्यत । बलं

॥ सर्ग १२ ॥

शक्तिर्वलंसैन्यमिति श्रुतः ॥ ४० ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

॥ १४५ ॥

अथ त्रिभिरस्य किशतभावं वर्णयति । इतीत्यादि । शिवः इतीत्यन्तान्मनोनुदारं
युक्तय्यंथास्यात्तथाऽनुनीय शिक्षयित्वा उक्तेति यावत् । रुचिरः किशतपूतनापतिः
संवृत इत्यन्वयः । किशतसेनापतिवेधधारो बभूवेत्यर्थः । कथम्भूतः । विषमा
विकृतविन्यासाहरिचन्दनस्यालये रेखायस्मिन्नेन घर्मणस्वेदेन जनिताः पुलका
रोमाञ्चायस्मिन्नेन । पुलकः पुतः । रोमाञ्चः कण्टको रोमविकरो रोमहर्षणमिति हे
मचन्द्रः । घर्मः स्यादातपेयोष्मे उल्लस्येदाम्भोरपोतिविश्वः । लसन्तः शोभन्तो

इति तानुदारमनुनीय विषमहरिचन्दनलिना । घर्मज
नितपुलकेन लसद्गजमौक्तिकावलियुतेन वक्षसा ॥ ४१ ॥
वदनेन पुष्पितलतान्तनियमितविलम्बिमौलिना । विभ्रदरु
णनयनेन रुचंशिखिपिच्छलाञ्छितकपोलभित्तिना ॥ ४२ ॥

गजमौक्तिकां करिकम्भोद्भवमौक्तिकानां आवलयस्वगुणाः सूत्राण्यस्मिन्नेन व
क्षसावक्षस्थलेन उपलक्षितः । करिणाम्मुक्तायेनित्वे प्रमाणाद्गच्छः । जी
मूतकरिमत्स्याहिवंशशङ्खवराहजाः । श्रुत्युद्वाञ्छविज्ञेयाश्चष्टौमौक्तिकयो नय
इति ॥ ४१ ॥ ● ॥
वदनेनेति । पुष्पितैर्लतानैर्विकशितलतायैर्नियमिताः सृष्टयः तारविलम्बिनश्च तेमौ
लयः केशाः यस्य तेन । चूडाकिरीटकेशाश्च संयतामौलयस्त्रय इत्यमरः । शिखिपि
च्छलाञ्छितेर्वर्हिर्वर्हाङ्किते कपोलभित्तीयस्य तेन चरुणनयनेनारक्तनेत्रेण वदनेन
रुचंशोभां विभ्रत् ॥ ४२ ॥ ● ॥

वृहदिति । पुनश्च जलदङ् वनदतीति जलदनादि । कर्त्तव्यं पमानङ् तिष्ठति ।
 उपाहितैकमार्गं संहितैकबाणं धनु रूद्रहन् । अतएव मेघनिचयङ् वस्थितङ्
 व्युपमा । कुलकेतुसमासेक्तिरलङ्कारः । स्वभावोक्तिरसौ चारुयथावद्वस्तुवर्णन
 मितिलक्षणात् ॥ ४३ ॥ * * * * * ॥
 अनुकूलमिति । अस्य शिवस्यानुकूलं विचिन्त्य प्रियमिति निश्चित्य आत्तविग्रहैर्गृहीत
 किं सद्देहैः । तथा शूलानि परशवः कुठाशः शराश्चापानि च तानि भूता यैस्तैः । प्रहरणा
 र्थेभ्यः परे निष्ठा सप्तम्याविति निष्ठा याः परनिपातः । गणपतिभिः प्रमथमुखैर्महती

वृहदुद्धहन् जलदनादि धनुरूपहितैकमार्गं । मेघनि
 चयङ् वसववृतेरुचिरः किशतपृतनापतिः शिवः ॥ ४३ ॥
 अनुकूलमस्य च विचिन्त्य गणपतिभिर्गतविग्रहैः । शूलपरशुशर
 चापभृतैर्महती वने चरचमूर्विनिर्ममे ॥ ४४ ॥ विशेषकम् ॥
 विरचय्य काननविभागमनुगिरमथेश्वराज्ञया । भीमनिन
 दपिहितोरुभुवः परितोपदिश्य मृगयाम्प्रतस्थिरे ॥ ४५ ॥

वने चरचमूस्सेननिर्ममेनिर्मिता । माङ्गानेककर्मणि लिङ् । ह्रस्वङ् क्त्वा सस्व
 ह्रस्वत्वम् ॥ ४४ ॥ * * * * * ॥
 विरचय्येति । अथेश्वराज्ञया अनुगिरंगिरैविभक्त्यर्थे व्ययीभावः । गिरेश्च सेनक
 स्येति समासान्तः । काननविभागं विरचय्य अस्यायमिति देशविभागं कृत्वेत्यर्थः ।
 भीमैर्निनदैः कलकलैः पिहिता उरवो भुवो यैस्ते तथोक्ताः सन्तः मृगयामपदिश्य
 जीकृत्य परितः प्रतस्थिरे प्रस्थिताः ॥ ४५ ॥ * * * * * ॥
 क्षुभितेति । क्षुभिताः त्रस्ता अभिनिःसृताः स्वस्थानान्निर्गताः विभिन्ना मुक्तसंघाश्च ये

॥ कि० सं० ॥ शकुन्तलः पक्षिणो मृगाश्च ते यानि तानि तेषां निःस्वनैः पूर्णानि पृथूनि वनानि गु

॥सर्ग१२॥ हाविषगणिचयस्यसम्भूढरःसहस्राभयादिवेत्युत्प्रेक्षा । ररासचुकोश । रसशा

॥ १४६ ॥ कोशेखिह ॥ ४६ ॥ * ● ~ ● * ● ~ ● * ● ~ ● * ● ~ ● *

क्षुभिताभिनःसूतविभिन्नशकुनिमृगवृथानिस्वनैः । पूर्णपृथु
 वनगुहाविवरःसहसामयादिवरगसमूधरः ॥ ४६ ॥
 नविसेधिनीरुघमियायपथिमृगविहङ्गसंहतिः । घ्नन्ति स
 हजमपिभूरिभियःसममागताःसपदिवैरमापदः ॥ ४७ ॥
 चमरीगणैर्गणवलस्यवलबतिभयेषुपस्थिते । वंशवित
 तिबुविवक्तृभृशप्रियबालबालधिभिर्गददेधृतिः ॥ ४८ ॥

भ्रमरीति । वंशविततिधुषेणगुल्मेधुविषक्कालमाभृशंप्रियवालाप्रियशेमाणोबालध
यःपुच्छानियेयांते । पुच्छोऽस्त्रीलूमलांगूलेवालहस्तश्चबालधिरित्यमरः । च
मरीगणैःमृगविशेषैःगणावलस्यशिववलस्यसम्बन्धिनितद्धेतुकेइत्यर्थः । सम्ब
न्धमात्रविवक्षायांघटी । अन्यथाभीचार्यानाम्भयहेतुरितिपञ्चमीस्यात् । बलवति
प्रबलेभयेउपस्थितेप्राप्तेषिधृतिराददेस्तीक्ष्णता । बालच्छेदभयात्प्राणहानिमध्य
वगणाय्यस्थितमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

हृदय इति । प्रतिभये भयहेतौ । भयङ्करमृतिभयमित्यमरः । प्राप्ते पोतिशेषः ।
 मज्जमदः सुगन्धयः सुरभयः केसरस्रग्ढायेवान्तैः । हतानेकगजैरित्यर्थः । सह
 सासेनाकलकलश्रवणानन्तरमेव प्रतिबोधेन निद्रापगमेन जृम्भितानि यातानि मुख
 नित्येषान्तैर्मृगाधिपैः सिंहैः स्वस्थानिः शुङ्गमेव हरसैनिकाः अमिददृष्टिरेह क्षिताः ।
 अनुकिञ्चित्क्षुभितमित्यर्थः । युक्तंचैतद्वाजनामकेसरिणामिति भावः ॥ ४७ ॥ ●
 विभेषमिति । अपवृत्तजठरैस्तक्ता बक्षुभितास्त्रुणितोदरैः शफरीकुलैरकुलाः
 व्याप्राप्यैर्विर्मितानि दुर्गमोक्तानि कूलानि यासन्ताः सरितः करिष्णिपञ्चायमा

हरसैनिकाः प्रतिभये मज्जमदसुगन्धिकेसरैः । स्वस्थम
 मिददृष्टिरेसहसा प्रतिबोधजृम्भितमुखैर्मृगाधिपैः ॥ ४७ ॥
 विभेषम् अपवृत्तजठरशफरीकुलकुलाः । पङ्कविषमि
 ततटाः सरितः करिष्णा चन्द्रतरसाश्चाम्ययः ॥ ५० ॥
 महिषक्षताशुतमाजनचदसुरभिः सदागतिः । व्यसृष्ट
 कनिभशिलाकुसुमः प्रमुदन्ववौवनसदाम्परिभ्रमम् ॥ ५१ ॥

नैरिति शेषः । हृणानां मर्षशोधितवाग्मयानाम् । उदितश्चेति निष्ठातन्म । लब्ध
 आम्ना रसैरक्षय्ययेषिभिराम्भूतः । भृक्षानोः सुः । भोहो भुञ्जोः सुवचेति त्रिकु
 लपादां प्रथमः । कृद्धानुप्रयुज्यते लिटि त्रिभुवोऽनुप्रयोगः ॥ ५० ॥ ● ● ●
 महिषेति । महिषैः क्षतानि विद्वितानि तैरगुरुभिस्तमिलैर्नलदैरुशीरैश्च सु
 रभिः व्यसृष्टानि विद्विष्टानि मुक्तनिभानि मुक्तसर्वानि शिलाकुसुमानि शैलेयाख्या
 श्लोचधिविशेषाद्येन सः । अतः शीतल इत्यर्थः । कालानुसर्त्य नृणां पुष्पशीतशिवा
 नितु । शैलेयमित्यमरः । मुक्तनिभैर्निलरूपकयनम् । सदागतिर्वैयर्थ्येन सदाव

॥ कि० स० ॥ नेचरणां परिश्रममप्यनुदन्त्रते मन्दइत्यर्थः । मातरि आसदागतिरित्यमरः । व
 ॥ सर्ग १२ ॥ वैवातिस्म ॥ ५१ ॥ * * * * *
 ॥ १४७ ॥ मथिताम्भसइति । सत्त्वसंज्ञवः प्राणि संक्षेभो निदाघो योष्मद्भवसरसीस्तरंसि ।
 कासारः सरसी सरइत्यमरः । मथितांभसः संक्षुभितो दकाः रयेन पलायनवेगेन वि
 कोर्षेया कोर्षेय आतथामृदि तानि व्योडिताः कटल्योगवेधुक्तस्तृणधान्यविशेषाश्च
 यासातास्तयोक्तानुशान्यानि नौवागस्त्रीमवेधुर्गवेधुक्तइत्यमरः । मृदितइति ।
 कृत्तिष्वेतिगुणप्रतिषेधः । ज्ञानाजलरुहजतपद्मिन्योयास्तुताः एवभूतावि

मथिताम्भसोरयविकीर्णमृदितकटलोगवेधुकाः । ज्ञानाज
 लरुहजताः सरसीर्विदधेनिदाघइवसत्त्वसंज्ञवः ॥ ५२ ॥
 इतिचालयन्नचलसानुवनगहनजानुमापतिः । प्रापमुदि
 तहरिणीदृशनक्षतवीरुधंवसतिमैन्द्रसूदनवीम् ॥ ५३ ॥
 सतमाससादघननीलमभिमुखमुपस्थितम्मुनेः । पोत्रनि
 कषणविभिन्नभुवन्दनुजन्धानमतिशौकरंवपुः ॥ ५४ ॥

दधेविहिताः ॥ ५२ ॥ * * * * *
 इतीति । इतीत्यमुमापतिरचलसानुवनेषु ऋषभोऽवक्षेपुगहनेषु दाबेषु च जा
 तांस्तृणान् सत्त्वानि निशेषः चालयन् । मुदितानां हरिणीनामृशनेः क्षताविरुधो
 लतायस्यान्ता इन्द्रसूदनोरिमामैन्द्रसूर्वेषु सद्यन्नेति वसतिमाश्रमम् । वहिक्स्पर्ति
 म्यञ्चैत्रैतिष्ठादिको वस्तेरतिप्रथमः ॥ ५३ ॥ * * * * *
 सइति । सशिवो घननीलमेघमेघकं मुनेरर्जुनस्याभिमुखमुपस्थितमागतं । पोत्र
 स्यमुखायस्य निकषणेनोक्तेष्वनेन विभिन्नाविदारिताभूयैतन्तम् । मुखायेकोऽह

लयोः पोत्रमित्यमरः । हलस्तकयोः पुवइति छान्दोग्यः । हंकरस्येदं सौकरं वा स
 हं वपुर्ध्वं धानन्दनुजं समाससादप्रापददर्श इति यावत् ॥ ५४ ॥ * * * * ॥
 कच्छान्तइति । चक्ष्मीवान्नाटुपधायाश्चमते वैयवदिभ्यइति मनुषे मकारस्य
 वकारदेशः । सशिवः । सुरसरितः कच्छान्तेऽनूपप्रान्ते । जलप्रायमनूपं स्यात्
 सिकच्छस्तथाविधइत्यमरः । सेनां निधाय स्थापयित्वेत्यर्थः । कतिपयैः किरातवय्यै
 रन्वीभिःऽनुगतः सन् । इत्यगताविति धातोर्नूपूर्वात्कर्मणिक्तः । सगुल्मजाजैर्लता

कच्छान्ते सुरसरितो निधाय सेनामन्वीतः सकतिपयैः किरातवय्यैः
 । प्रहन्नस्तु गहनैः सगुल्मजाजैर्लक्ष्मीवाननुपदमस्य सम्प्रतस्थे
 ॥ ५५ ॥ ० ॥ इति महेपाध्यायश्रीभारविहृतौ किरातऽर्जुनी
 भेमहाकाव्ये ईश्वराभिगमनो नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ ० ॥

प्रानसहितैस्तु गणैः प्रहन्नश्चादितः च्छादितेत्यादिना निपातः । अस्य वराह
 स्य पदमनुश्चनुपदं पादानुसारेणेत्यर्थः । सम्प्रतस्थे प्रस्थितः । समवप्रविभ्यस्थ
 इत्यात्मनेपदम् । प्रहर्षणीवृत्तम् ॥ ५५ ॥ * ॥ इति श्रीमहेपाध्यायकोलाच
 लमल्लिनाथसूरिविरचित्यांकिसताऽर्जुनीयव्याख्यायाङ्गरापयसमख्यायां द्वा
 दशसर्गः ॥ १२ ॥ * * * * *

॥ कि० स० ॥

॥ सर्ग १३ ॥

॥ १४८ ॥

वपुषेति । अथैश्वर्यस्थानानन्तरं महेश्वरानुरजितः परमेश महत्त्ववपुषा हो-
नाभूषणं विभेदे विदारणे सम्भाष्य परमं क्षमो यमिति प्रतर्क्य पौरुषम् । स्थिर-
भ्यान्दृढाभ्यां दंष्ट्राभ्यामुग्रं मुखं यस्य तं मृगं वराहमिति व्यर्थः । आश्रुतदागमनानन्तरं
अविलम्बेनेत्यर्थः । विलोकयाञ्चकार ददर्श । अस्मिन्सर्गे प्राक्पञ्चविंशत्स्रो-
कादौपच्छन्दसि कवृत्तम् ॥ १ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥
स्फुटेति । स्फुटास्पष्टावकाविरचिता सटानां केसरसामुन्नतिरुद्धतिर्यथैव सको-
धाङ्गवितलोमेत्यर्थः । सटाजटाकेसरयोरित्यमरः । दूरादभिधावन् । तथा

वपुषा परमेष्ठभूषणमिति सम्भाष्य परमं क्षमो यमिति प्रतर्क्य पौरुषम् । मृगमा-

श्रुविलोकयाञ्चकार स्थिरदंष्ट्रोऽग्रमुखं महेश्वरानुर- ॥ १ ॥

स्फुटवद्धसटाङ्गतिः सदूरादभिधावन्नवधोरितान्यकथः । ज-

यमिच्छति तस्य जातशङ्के मनसो ममुज्जराददेवितर्कम् ॥ २ ॥

घनपोत्रविकीर्णशालमूलो निविडस्तन्धनिता येन रुग्णवपुः ।

अथ मे कचने भिषर्जने मां समस्तयेव समाजुह्वयमाणः ॥ ३ ॥

वधोरितान्यकथञ्चनस्य कर्मसवस्रहो जयमिच्छति । अथार्थे निवृत्तस्य ज्ञानस्य

द्वेष्टयाश्चिदासौ द्विधामेकलक्ष्यत्वादिति भावः । तस्य मुनेर्मनसि मुञ्जिरमं वित-

र्कं वक्ष्यमाणमूहम् । अघ्याहारस्तर्कजह इत्यमरः । आददे उत्पादयामा-

स ॥ २ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥

अथैकादशभिर्वितर्कमेव निरूपयति । घनपोत्रेति । घनेन कठिनेन पोत्रेण मुखा-

ग्रेशविकीर्णानि विदलितानि शालमूलानि वृक्षवद्भायेन सः । मूलं वध्नोऽङ्घ्रिना मकुड-

ित्यमरः । निविडस्तन्धस्य नितायेण कर्षणेन रुग्णवपुर्भायुस्तुः प्रतो महासक्त-

सम्पन्न इति भावः । एकश्चासौ चरश्चेत्येकचरः एकाकीयूयादपेत इत्यर्थः । अतोऽपि
 ब्रह्मणः समस्य समरङ्गत्वं । कियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन इति चतुर्थी ।
 समाजुह्वयमाणा इव समाह्वयते मिच्छन्निव । इव शब्दः सम्भावनायां । समाह्वयतेः स
 मन्ताच्छानच्प्रत्ययः । स्यर्जयामाङ्पूर्ववत्सम इत्यात्मनेपदम् । अभ्यस्तु सर्वेति
 सम्प्रसारणं । मामभिवर्त्तते मां मिधावति । उपसर्गवशात् सकर्मकत्वम् । अतः
 सर्वथा नायमुपेक्ष्य इति भावः ॥ ३ ॥

इहेति । इहाश्रमेन पोनुभावात् वीतभयाविगतवैश इत्यर्थः । अतएव व्यालमृ
 गाः कूरमृगाः । व्यालमृजङ्गमेकुरेश्वापदेदुष्टदन्तिनीति विश्वः । परेषु प्रा

इह वीतभयात् पोनुभावाज्जहति व्यालमृगाः परेषु वृत्तिम् । म
 यितांस्तु तस्मात्सौ विधत्ते विकृतिः किन्नुभवेदियद्गुमाया ॥ ४ ॥
 अथ वैषक्ततस्त्येव पूर्वभृशमासेवितयारुधानमुक्तः । अथ
 भूयविशोधिनीः किमाश्रमृगे जातो रभिप्रातिमाङ्गवेन ॥ ५ ॥

एतन्तरेषु धृतिज्जीविकास्तु जहति हिंसयानजीवन्तीत्यर्थः । अयं वरहो मयि वि
 धयेतां वृत्तिस्तु तस्मात्सौ विधत्ते विकृतिः किन्नुभवेदियद्गुमाया ॥ ४ ॥
 पाभवेत् । किन्तुर्वा । मायाकस्वचिद्वैद्यस्वधर्मे भूमिका भवेत्तु । किन्तु शब्दो वि
 तर्कः ॥ ४ ॥

अथवेति । अथवेति पक्षान्तरे एवमृगः पूर्वज्जन्मान्तरेषु भृशमत्यर्थमासेवितया अ
 तिपरिचितयारुधामङ्गोऽपरविक्षयेऽतस्त्येव पूर्वकृतं वैशानुबन्धं सम्प्रतिज्ञानत्येव
 योऽक्षा । नमुक्तश्चाद्यापि नूनमिति शेषः । नूनमयस्याम्बो यवैरानुबन्धो कश्चित्सं
 प्रतिवैरवोजासम्भोर्वात इति भावः । कुतोऽद्यद्यतः शासन्समीपतः । आशङ्क्य रसमी

॥ कि० सं० ॥

॥ सर्ग १३ ॥

॥ १४६ ॥

पञ्चोदितमरः । विमलमिनीमृगजातीरकधूयन्तं प्रविवेकमात्रमिवातिविधायकं
अन्वयानामिवावेदिति भावः ॥ ५ ॥ * * * * *
न केवलमभियानमेव किन्तु मनोवृत्तिरप्यत्र प्रमाणमिषाह । नमृगइति । अयं
मृगो न खलु किन्तु कोपि जिघांसुः खलु मिच्छुः हन्ते सुखेनादुप्रप्ययः । अभ्यासाच्चे
तिकृत्वं । अन्वयगमोऽनिति दीर्घः कुतः हि यस्मात् । अत्रास्मिन्मृगविषये मे
न स्त्रियाभृशं खलतिष्ठुमिति । यथायज्जिघांसुरिति बुद्धिस्तत्पद्यतेत्यर्थः । तथा
हि । विमलम्प्रसन्नं । तथा कलुषो भवत्तुभ्यश्चेत एव हि तैषिणो मित्रा नृपारिषु
भाकथयति इति भावः ॥ ६ ॥ * * * * *

नमृगः खलु कोप्ययज्जिघांसुः खलतिष्ठान्न तथा विधम्यमानो मे ।

विमलम्प्रसन्नो भवत्तुभ्यश्चेतः कथञ्चेव हि तैषिणो मित्रा ॥ ६ ॥

मुनिरस्मिन्निर्गसः कुतो मे भयविषये न भूतयेऽभिमानः । प

रुद्विषु वदन्मन्त्राणां नितिविद्वत्पुमानामसौ व्यम् ॥ ७ ॥

मनुमुनेः किमनयादुःशङ्कया कदाह । मुनिरिति । मुनिरस्मिन्निर्गसो निरपत्त
अस्ममेकतेभयमिच्छेयोऽभिमानोऽङ्कुरः । गवोऽभिमानोऽङ्कुर इत्यमरः ।
अनपकारिणामां कोपिककूरिष्यतीति बुद्धिः भूतये चेत्येत्यभवेति । तथा हि परव
द्विषु विषये वदन्मन्त्राणां दुर्गमनामलंघ्यद्विषमिव चस्ति । न किञ्चिदकर्तव्यमसौ
त्यर्थः । इव इहोवाक्याजङ्कारे ॥ ७ ॥ * * * * *
अस्तु जिघांसुरपि क्षुद्रः किङ्कुरिष्यतीत्यत्राह । वदन्मइति । अयम् न मुनिस्त
दानवो वाक्षपाचरो रक्षसेवान्तुमृगइत्यर्थः । कुतः । वनजोऽसत्वे वक्ष्यप्राणिनि इह
वन्मजन्नास्ति वतेत्याश्चर्यं । वनमेव समीप्यते । तथा हि । मेघनीलोद्यं कराहः सदा

॥ कि० स० ॥

॥ सर्ग १३ ॥

॥ १५० ॥

शिश्रयत् । वरुहविषप्रविशत् । शिश्रीदुसुभ्यः कर्तरि चड् । चडिति शि
वः ॥ १० ॥ * * * * *
वितर्कान्तरमाह । अवलोकेति । खाण्डवजातवेदसाखाण्डवनाग्निना प्रसभम
वलोकसनाभिर्दग्धबन्धुः । सपिण्डास्तु सनाभयः । सुगोत्रवान् वशातिबन्धुः स्वस्व
जनास्तमाह्वयमरः । अतएव समन्युर्वैरः समप्रकारयितृत्वादिति भावः ।
अश्वसेनस्तक्षकपुत्रः कश्चिन्महासर्पः प्रतिकर्तुमैरनिर्थातनार्थमुपागतः वरुहमाय
येति शेषः । पक्षान्तरमाह । यदिवावृकोदरेण भीमसेनेन कृतमन्युर्ज्ञातको

वज्रशः कृतसत्कृतेर्विधातुमिच्छन्नयवासुयोधनस्य । श्रु
भित्तवनगोचराभियोगाद्गुह्यमासि अयदा कुलन्तिरश्वमि ॥ १० ॥
अवलोकसनाभिरश्वसेनः प्रसभं खाण्डवजातवेदसावा । प्रति
कर्तुमुपागतः समन्युः कृतवैरो यदिवावृकोदरेण ॥ ११ ॥
वैलेशचित्तयाययातयावापियमुच्छेदपशमयन्द्रधानः । नि
यमेनमयानिवर्हणीयः परमं लाभमरातिभङ्गमाहुः ॥ १२ ॥

धोवाकश्चिद्वितीशेषः । पुसकिलपाण्डवः खाण्डवदर्हपावकभयान्पत्तायमा
नास्तक्षकपुत्रानश्वसेनस्य बन्धून्वाणैरवर्धयदाह्वयमासेति भारतकथाऽहुसन्धे
येति ॥ ११ ॥ * * * * *
अथ द्वाभ्यामनन्तरकरणोद्यमव्यवस्थिति । वलेशादिना । किम्वज्रना । यथात
थावा अस्तु अयं मायिकः पारमार्थिको वास्त्वित्यर्थः । वलेशचित्तयावजदूषतयेत्य
र्थः । उच्छेदपशमयन्द्रधानो मां जिघांसुरित्यर्थः । अयं नियमेनावश्यं मय
निवर्हणीयोवध्यः । प्रमापयन्निवर्हयमित्यमरः । तर्थाहिभारतीभङ्गशुद्धव

मंलाभमाजः ॥ १२ ॥ *** ॥ ॐ ॥ *** ॥ ॐ ॥ *** ॥

ननु तपोविसेधिनीहिंसेत्याशंक्वाह । कुर्विति । हेतातवत्समार्गदायीनभवतीति
 समार्गदायीरंध्रान्नेषिणाम्पवेशमयच्छन्नित्यर्थः । कुतः जयार्थित्वादित्याह । वि
 जयायतपांसिकुर्विति मुनिर्व्यासो मामलंभुशमन्वशात् अनुशिष्टवान् । अनुशासे
 त्वाह । ननु मुनिर्वाक्यमधर्ममन्वशात्तत्राह । बलिनइति । अस्य बलिनः प्रबल
 स्यवधादुतेवधन्विना । अन्यासदितरर्त्तइदिनापञ्चमी । अन्यथा उपायान्तरे
 णाव्रतसंरक्षणन्तपोरक्षणं कर्तुं न शक्यम् । हिंसापि दुष्टनियहात्मिकानां धर्म
 इत्यर्थः ॥ १३ ॥ * * * * *

कुरुतातपांस्यमार्गदायीविजयायेत्यलमन्वशान्मुनिर्माम् ।

बलिनश्चवधादुतेवधन्विना कर्तुं न शक्यम् ॥ १३ ॥

इतितेन विचिन्त्यचापनामप्रथमम्यौरुषचिह्नमाललंवे । उ

पलभ्यगुणः परस्य भेदे सचिवः शुद्ध इवा ददे च बाणः ॥ १४ ॥

इतीति । तेन अर्जुनेन इतीत्यं विचिन्त्य वि तर्क्य चापनामचापाख्यं प्रथमपौरुषचि
 ह्नस्य मुख्यायुधत्वादिति भावः । आललमेगृहीतम् । कर्मणि लिट् । अथ परस्य
 शत्रोर्भेदे विदारणे उपलभ्यगुणो जातशक्तिः बाणस्तु प्राप्नोति विक्ल्वेति शेषः । शु
 द्धोच्चजुदिग्धत्वादिदोषरहितो वा । न कर्णभेदैर्नैर्दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजसैरिति
 निषेधादन्यत्रोपदाशुद्धो निर्मलचित्त इतियावत् । बाणः सचिव इवा ददे । अत्र
 बाणसचिवयोः शङ्खमात्रसाधर्म्यात् स्त्रेयालङ्कारः प्रकृतविषय इति सर्वस्वकारः उप
 मेवेति कोचित् ॥ १४ ॥ * * * * *

आनुभावेति । गुरुमहत्पूज्यं च स्थिरत्वात्सारवत्त्वादविसृज्यादि अभङ्गमन्यप्रति

॥ कि० स० ॥ छितत्वा दसत्तरहितंगुणवत्सज्यमन्यत्रैदर्यादिवद्धनुर्मित्रमिब अनुभावः
 ॥ सर्ग १३ ॥ निश्चयबुद्धिमता । अनुभावः प्रभावे च सताञ्चमतिनिश्चयइत्यमरः । धनज्ञये
 ॥ १५१ ॥ नस्वबलव्यसनेपितपसाक्षीशवलेपि । अन्यत्रसंधनन्तदेवबलन्तस्यहासेपिपीड्य
 मानमवरुद्धमानंश्चाकृष्यमाणं सन्मित्रमिद्वानतिनृत्तमानुकूल्यं च प्रपेदे । अल
 झारस्तु पूर्ववत् ॥ १५ ॥ • • • • •
 प्रविकर्षेति । तदानीन्तस्मिन्काले महेषौगाण्डिवं अर्जुनधनुरधिरोहसीसति ।
 कपिध्वजस्यगाण्डीवगाण्डिवौ पुन्रपुंसके इत्यमरः । गाण्डूनाकात्संज्ञस्यामि

अनुभाववतागुरुस्थिरत्वादविसम्बादिधनुर्धनज्ञयेन । स्व
 बलव्यसनेपिपीड्यमानंगुणवन्मित्रमिद्वानतिप्रपेदे ॥ १५ ॥
 प्रविकर्षेतिनादभिन्नरंध्रः पदविष्टम्भेनिपीडितसीदानीं । अ
 धिरोहतिगाण्डिवंमहेषौसकलः संशयमारुहशैलः ॥ १६ ॥
 ददृशेयसविस्मयं शिवेनस्थिरपूर्णायतचापमण्डलस्य । रचि
 तस्तिष्ठणां पुरास्मिधानुं वधमात्मेवभयङ्करः परेषाम् ॥ १७ ॥

प्रत्ययः । प्रविकर्षेण व्याविकर्षेण योनिना दस्तेनभिन्नरंध्रोविदलितगङ्गारः तथाप
 दविष्टम्भेनपादक्रमणेननिपीडितः पुनः सकलः समूलः शैलः संशयञ्जीवितसन्दे
 हंश्चाारुहोहप्रापेत्यर्थः । अत्रशैलस्यसंशयासम्बन्धेपिसम्बन्धकयनादतिशयो
 क्तिरलङ्कारः ॥ १६ ॥ • • • • •
 ददृशइति । अथवाणसम्भानानन्तरं शिवेनस्थिरं निश्चलम्पूर्णं च यथा तथा ज्ञाय
 ते आकृष्टे चापमण्डलेतिष्ठतीति तयोक्तः चापमण्डलमन्तर्द्धायस्थितइत्यर्थः । ति
 स्ठणां नतिस्त्वचतस्त्वइतिदीर्घप्रतिषेधः पुरांवधंसंहारं निधातुं रचितः कल्पितः ॥

स्थानविशेषस्थापतइतियावत् । आत्मास्वयमेवपस्याम्भयानकोभयङ्करः । सो
 ऽर्जुनःसविस्मयंस्वयन्दृष्टेदृष्टःउपमालङ्कारः ॥ १७ ॥ * * * * * ॥
 अथापिनामिकिवृत्तान्तमाह । विचकर्षेति । अथशम्भुश्चसंहितेषु उच्चैःभृशश्चरणा
 स्कन्दनेनपट्टविष्टम्भेननामितः अधोनीतःअचलेन्द्रेयेनःसतथोक्तः । आयतभो
 मःआकृष्टकायःवासुकिरेवज्यातस्यवदनमेवग्रन्थिस्तोनविमुक्तःउत्सृष्टेवह्निर्य
 स्यतज्जन्तर्विचकर्षइतिस्वभावोक्तिः ॥ १८ ॥ * * * * * ॥
 सइति । सहसम्भूयार्थं अरिवधरूपप्रयोजनमिधास्यतोःकरिष्यतोःअन्यत्रस

विचकर्षचसंहितेषु उच्चैश्चरणास्कन्दननामितोचलेन्द्रः । ध
 नुरायतभोगवासुकिज्यावदनग्रन्थिविमुक्तवह्निशम्भुः ॥ १८ ॥
 सभवस्यभक्षयैकहेतेःसितसप्तेअविधास्यतोःसहार्थं । रि
 पुरापपगभवायमध्यंप्रकृतिप्रत्यययोरिवानुबन्धः ॥ १९ ॥
 अथदीपितवारिवाहवर्मारववित्रासितवारणादवार्यः । निप
 पातजवादिषुःपिनाकान्महतोभ्रादिववैद्युतःकृशानुः ॥ २० ॥

हार्थमभिधास्यतोरित्यर्थः । प्रकृतिप्रत्यययोःसहार्थम्भूतइतिवचनात् । भवक्षयै
 कहेतोःसंसारैर्दनिदानस्यभवस्यशिवस्यसितसप्तेर्जुनस्यमध्यंरिपुर्वाग्रहः ।
 यस्मात्प्रत्ययोविधीयतेसाप्रकृतिःधात्वादिप्रत्ययःसनादिः । तयोर्मध्यमनुबन्धइ
 त्संज्ञकोवर्णायथाभूतंभूतिरित्यादौककारःसइवपगभवायलोपार्थमेवायंनतुस्थि
 त्वर्थमित्यर्थः ॥ १९ ॥ * * * * * ॥ * * * * * ॥ * * * * * ॥
 अथेति । अथरिपोर्मध्यप्रवेशानन्तरन्दीपितवारिवाहवर्माकाशयेनसञ्चवार्यो
 टुर्वारःइषुःशरःरविवित्रासितवारणात्स्वघोषभीषितगजात्पिनाकात् । शिव

॥ कि० स० ॥ धनुषः । पिनाकोऽजगदधनुरिष्यमरः । महातोभ्रातृमेधात्विद्युतोयवैद्युतः ॥
 ॥ सर्ग १३ ॥ शानुरशनिरिवजवात्वेगादभिपपातञ्चादधाव ॥ २० ॥ * * * * * ॥
 ॥ १५२ ॥ व्रजतइति । व्रजतोधावतोऽस्यबाणस्यबृहद्भ्यः पतत्रेभ्यः पक्षेभ्यः जन्मयस्यसत
 थोक्तः सताताक्ष्योपनिपातवेगश्चागर्हडागमभ्रमोयेनसः । अतएवमहोरगा
 णां हृदयानि शोचाणि च भिनतीति हृदयशोचमिह । समुद्राभ्राद्वृत्तिस्त्रादे
 वव्यभिचारान् शोचश्चस्य पूर्वनिपातव्यभिचारः । प्रतिनादैः प्रतिध्वनिभिर्महान्
 संमूर्च्छितोनादः । उत्पपातउत्थितः । अत्रनादस्य उरगहृदयभेदकृत्वासम्भं
 धेपिसम्बन्धकथनादतिशयोक्तिः । साचताक्ष्यवेगभ्रमोऽप्यपितेतितयोरङ्गाङ्गिभा

व्रजतोस्यबृहत्पतत्रजन्मासताताक्ष्योपनिपातवेगश्चः । प्र
 तिनादमहान्महोरगाणां हृदयशोचमिदुत्पपातभादः ॥ २१ ॥
 मयनादिवशूचिनः प्रवृत्तैर्मनसोप्याश्रुतरंयतः पिशङ्गैः । वि
 दधेविचसत्तडिह्मताभैः किरणैर्वीमनिमार्गस्यस्यमार्गः ॥ २२ ॥

वेनसङ्करः ॥ २१ ॥ * * * * * ॥
 नयनादिति । शूलिनो नयनात्प्रवृत्तैर्निर्गतैरिवेत्युत्प्रेक्ष । नेवाग्निशिखाकल्पैरि
 त्यर्थः । पिशंगैर्विलसत्तडिह्मताभैर्विद्युद्दामतुल्यैरित्युपमा । मनसश्चिन्तादपि
 आश्रुतरं शीघ्रतरम् । आश्रुशब्दात्त्रययात्तरप् । अतः किमेति उच्यतेत्यादिनाम्
 प्रत्ययनिषेधः । क्रीवेशीघ्राद्युसत्वेत्यादित्यमरः । यतः गच्छतः । इणः शतृप्र
 त्ययः । मार्गस्यशरस्य । कदम्बमार्गस्य शरइत्यमरः । किरणैर्वीमनिशा
 काशेमार्गोत्कारेखाकारः पद्म्या । विदधेविरचितइतिस्वभावोक्तिरजङ्गारः
 ॥ २२ ॥ * * * * * ॥

॥ कि० स० ॥

॥ सर्ग १३ ॥

॥ १५३ ॥

अथार्जुनवाक्प्रयोगमाह । सपदीति । सपदिशि बवाणपातसमयएवप्रियारू
पञ्चाकृतिः पर्वशिख्यन्ययोरेखारचनाश्चरस्यसः । अंगुलिपक्षे पर्वलेखाः प्रतिङ्काः
लोहायमयः फलन्तन्मुखमिवेषुपमितसमासः । सितलोहाग्रंमुखंयस्यसः कुपि
तस्यान्तकस्यमृष्योर्ध्वतर्जनातस्याः अंगुलिः तर्जनागुलिः तर्जनीतस्याः श्रीरिवओर्ध्व
स्यसकपिध्वजेषुः अर्जुनवाक्प्राणभृतोव्यययन्भोवयमाणः खं ब्रह्माग्रं ब्रह्मासृदि
प्राप । उपमालङ्कारः ॥ २५ ॥ * * * * *
परमेति । परमास्त्रपरिमहेशदिव्यास्त्राधिष्ठानेन उरुमहदुल्काकृतिः उल्काव
होर्ध्वयमाश्रमिन्त्यर्थः । तोजोवनेषु विक्षिपन् विकिरन्सुज्ञवेनपतन्धवन्सवाणः

सपदिप्रियरूपपर्वलेखः शितलोहायमुखः खमासृचाद । कुपि
तान्तकतर्जनाङ्गुलिश्रीर्व्यययन्प्राणभृतः कपिध्वजेषुः ॥ २५ ॥
परमास्त्रपरिमहेशतेजःस्फुरदुल्काकृतिविक्षिपन्वनेषु । स
जवेनपतन्परः शतानाम्पततां ब्रातृवारवंवितेने ॥ २६ ॥

शतात्यरेपरः शताः तेषां शताधिकसंख्यकानामित्यर्थः । परः शताद्याक्षेपेवाम्पर
सख्या शताधिकेवमरः । पञ्चमीयोगविभागात्समासः राजदन्तादियुपरमित्युप
सर्जनस्य शतशब्दस्य परनिपातः । पारस्करदिक्षात्तुङागमः । पतताम्पतत्रि
शाम् । पतत्यत्ररथाशङ्काइत्यमरः । ब्रातः समूहइव वारवंवितेने विस्रोर्षं सुक्ते
इत्यर्थः ॥ २६ ॥ * * * * *
अविभावितेति । अतिरंहसा अतिवेगेन अविभाविते अक्षिते निष्क्रमं गाण्डीवा
निःसरणम्ययाणमन्तरामगनंचयस्यसः । तथाशमितायामः संक्षिप्तदैर्घ्यइवस्यो
तइत्युपातवेगगुणनिमित्तादैर्घ्यगुणाभावात्प्रेक्षा । सशरः । सहनुसहवाचित

वृत्तेतिशेषः । चित्रवृत्तेः पूर्वतरंनुप्रागेववाच्यमपि लक्ष्येपतित्वेतिशेषः । अ
 यथाऽपतित्वानुलक्ष्येइतिशेषः । लक्ष्यभेदश्चकार । अत्रानुपात्तवेगगुणानिमि
 त्नात्वास्त्यचित्रवृत्त्यासहपातेपूर्वपतनाभावोत्प्रेक्षातिस्तः ऊत्तरोत्तरोत्कर्षेणवेगा
 तिश्यत्येङ्गिकाइत्यलङ्कारेणवस्तुध्वनिः ॥ २७ ॥ ●—● ** ●—● ॥
 संसृति । जयहेतुः सशरेवृषध्वजसायकावभिर्भृशशरविड्गं एवणीयंवेङ्गुमिति
 शेषः । इत्येतिच्छार्धादनीयर्प्रत्ययः । लघुञ्जेशंयथातथासाधयितुम् । स्वा
 र्थेणजन्तानुमुन् । प्रतिकायं वैरिशरीरम् । यथाविधिनादैवेनोदीरितम्फलसा

अविभावितनिष्क्रमप्रयाणः शमितायामङ्वातिरंहसासः ।
 सहपूर्वतरंनुचित्रवृत्तेरपतित्वनुचकारलक्ष्यभेदम् ॥ २७ ॥
 सवृषध्वजसायकावभिर्भृशहेतुः प्रतिकायमेवणीयम् । लघु
 साधयितुंशरः प्रसेहेविधिनेवार्थमुदीरितम्प्रयत्नः ॥ २८ ॥
 अविवेकवृथाश्रमाविवार्येक्ष्यलोभाविवसंश्रितानुगमम् । वि
 जिगीयुमिवानर्थप्रमादाववसादंविशिखौविनिन्यतुस्तं ॥ २९ ॥

धनतयाप्रतिपादितमर्थयोगादिकम्प्रयत्नः पुरुषव्यापारइव । प्रसेहेशशकः । उ
 पमाचङ्कारः ॥ २८ ॥ * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ॥
 अविवेकइति । अविवेकः अनन्तरनभिज्ञत्वंवृथाश्रमोनिष्फलप्रयासःतौअर्थधन
 मिवअस्थानविनियोगहेतुत्वादनयोर्धनहानिकरत्वमितिभावः । क्षयोऽनुपचयो
 लोभोऽदातृत्वतौसंश्रितानामनुजीविनांअनुगममिव । अकिञ्चित्करेस्वामिनिअ
 नुसंगस्थानवस्थानादितिभावः । विशिखौशिवार्जुनवाणौतंवरहंकरणशैथिल्यं
 मिथ्यतुःनीतवन्तौ । नयतिर्द्विकर्मकः । मालोपमेयम् ॥ २९ ॥ ● ● ● ● ॥

॥ कि० स० ॥ अथेति । अथ सवराहः दीर्घतरन्तमो दीर्घनिद्रां प्रवेक्ष्यन्मरिष्यन्नित्यर्थः । सह
 ॥ सर्ग १३ ॥ सारुटितिरुणरयो भगवतः संभ्रमेण भ्रातृणा । संभ्रमे भ्रान्तिहावयोरिति विज्ञः । उ
 ॥ १५४ ॥ छरश्मिं उर्वान्निपतन्तमिव मेने धराञ्च बलयो भूताः तरवो यस्यास्तान्तथा मेने
 वंभ्रमेत्यर्थः । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ ३० ॥ * * * * *
 सइति । क्षितिङ्गतः क्षितौ प्रतितः उच्छेने प्रत्ययत्वात् शोणितेनाई । लुतः खुरग्रा
 न्दं प्रयोञ्चायाणां निपातेनाद्यतेन दारितो अश्मापाषाणः येन सः । किञ्चक्षणं इ
 क्षितेन्द्रसूनुः स्वार्थविद्यातरेषां दिनिभावः । अतएव विहितः अमर्षो गुरुः क्रोधा-

अथ दीर्घतरन्तमः प्रवेक्ष्यन्सह सारुणरयः संभ्रमेण । नि
 पतन्तमिवो छरश्मिमुर्व्या बलयो भूतारुन्धराञ्च मेने ॥ ३० ॥
 सगतः क्षितिमुच्छशोणितार्द्रा खुरदं प्रत्यनिपातदारिताश्मा । अ
 सुभिः क्षणक्षितेन्द्रसूनुर्विहितमर्षगुरुर्ध्वनिनिगसे ॥ ३१ ॥
 स्फुटपौरुषमापपातपार्थस्तममप्राज्यशरः शरज्जिघृक्षुः । न
 तथा कृतवेदितांकिरिष्यन्प्रियतामेति यथा कृतावदानः ॥ ३२ ॥

क्षेतोः ध्वनिः कश्चित्तेन सतथोक्तः सवराहः अस्वुभिः प्राणैर्निर्गन्धैर्निरस्तः यत्कइत्यर्थः
 । अस्थेनेः कर्मणि लिट् । इयञ्च स्वभावोक्तिः ॥ ३१ ॥ * * * * *
 स्फुटेति । अथ सवराहपातानन्तरमपार्थः प्राज्यशरः प्रभूतशरः सन्नपीत्यर्थः । प्रभूत-
 म्पचुरं प्राज्यमिध्यमरः । स्फुटपौरुषं व्यक्तविक्रमं वराहभेदिनं शरं जिघृक्षुः गृही
 तुमिच्छुः यहे सन्नतादुप्रत्ययः । आपपातश्चाधावतिस्म कृतज्ञतया शरयहणन्नतु
 लोभादित्यर्थः । ननु अन्येपि उपकर्तार एव किमत्रादरस्तत्राह । कृतवेदितां
 कृतज्ञानां कृतावदानः कृतकर्मा । अवदानं कर्मवृत्तमित्यमरः । यथाप्रियतामे

रिहाद्वौशतमन्योरिदंशतमन्यवंसेन्द्रंतस्येदमित्यण्प्रत्ययः । शतमन्युर्द्विवस्व
 तिरिच्यमरः । अधिपतेः कर्म आधिपत्यत्रैलोक्यरक्षाधिकारः । ब्राह्मणादित्वान्
 यज्प्रोत्ययः कारयन्निवइन्द्रेणेतिशेषः । राजसेतस्याप्युपजीव्यइतिप्रतीयसेनि
 जमहिन्नेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ * * * * * ॥
 तापसइति । विभोर्भावः विभुतातां विभुतां प्रभावमुपेयिवान् उपगतः । अतएवं
 तापसोपि त्वंसर्वसम्पदामास्पदं स्थानमसि । आस्पदम्यतिष्ठायामिति निपातः । वि
 भुतामेवैव समर्चयते । ह्रियस्माद्भवतो जनैर्विनापि एकाकिनोपीत्यर्थः । सच्चिवैर

दीपितस्त्वमनुभावसम्पदागौरवेण लघयन्महीभृतः । र
 जसेमुनिरपीहकारयन्नाधिपत्यमिव शतमन्यवम् ॥ ३८ ॥
 तापसोपि विभुतामुपेयिवानास्पदन्त्वमसि सर्वसम्पदाम् । दृ
 श्यते हि भवतो विना जनैरन्वितस्य सच्चिवैरिव द्युतिः ॥ ३९ ॥
 विस्मयः कङ्कवा जयश्रियानैव मुक्तिरपि ते दवीयसी । ई
 क्षितस्य न भवेत्तु पाश्र्वयः कस्य निर्जितरजस्तमोगुणः ॥ ४० ॥

न्वितस्येव अमात्यादियुक्तस्येव द्युतिस्तोजो दृश्यते अतः सर्वसम्पदास्पदत्वं युक्तमित्य
 र्थः ॥ ३९ ॥ * * * * * ॥

विस्मयइति । किञ्च । जयश्रियाहेतुना प्राप्नोति शेषः । कङ्कवा विस्मयः किमा
 श्चर्य्येनेकश्चिदित्यर्थः । विस्मयोद्भूतमाश्चर्य्ये चित्रमित्यमरः । अतो मुक्तिरपि ते
 न वदवीयसीदूरतरुदुर्लभानभवत्येव । स्थूलदूरेत्यादिनायणादिपरलोपपू
 र्वगुणश्च । निर्जितैरजस्तमसी एव गुणैरेतस्य कस्य ईक्षितस्योपाश्र्वयः आस्पद
 न्नभवेत्इत्यर्थः ॥ ४० ॥ * * * * * ॥

खलुः मुदम्ययान्ति । अत्र चरितानां मत्प्राप्तौ शब्दकरणात्मनोऽन्तिशमनकर्मन
 मिनिविशेषः । तानि चरितानि हस्तिनेपि परिचासेपिकीर्तितानि परैः उचारितानि
 सन्निधेयानि नवीडयन्ति मामित्यन्तर्बोधानुचरितदोषादिति । तेषां मलङ्कारदे
 वत्वादिति भावः । स्वगुणश्रवणादेव बः स्वकञ्जो भवति सकथं स्वगुणं स्थापयेदित्यु
 त्तरेण सम्बन्धः ॥ ४७ ॥ * * * * *
 अन्येति । अधृष्टतया विकथनशीलतायाजडः स्वयः अविकथन इत्यर्थः । सोऽस्म
 त्वा मी अन्यदोषमप्येव गुणमिव स्वकीयं गुणं स्थापयेत् । प्रकटयेत् आत्मप्रशं
 सां परगर्हा मिव वर्जयेदिति भावः । तथापि कार्यवत्तया कर्मार्थितयेत्यर्थः । स्वसु

अन्यदोषमिव स्वसंगुणं स्थापयेत्कथमधृष्टताजडः । उच्य
 ते सखलुकार्यवत्तया धिग्विभिन्नबुधसेतुमर्थितम् ॥ ४८ ॥ यु
 ग्मं ॥ दुर्वचनदयमास्मभून्मृगस्त्वय्यसौ यदकरिष्यदोज्ञा
 । नैनमाप्नुयद्वाहिनीपतिः प्रत्यपत्स्यतश्चितेन पत्रिणा ॥ ४९ ॥

समुच्यते । खलु कार्यवत्तया कार्यार्थिनः कुतो गर्ह इति भावः । विवर्ण इव विभिन्नबुध
 सेतुमेति कान्तसुजनमर्थी दामर्थिनां याचनां धिक्निन्द्यामित्यर्थः । विवर्ण इव अ
 यमपीत्यविकथयितुं प्रवृत्त इति भावः । धिक्निर्भत्सननिन्दयोरित्यमरः । अभि
 सर्वतः सोऽकार्यधिगुपयैदित्युक्तिषु । द्वितीयाभेदितान्नेषु ततो न्यत्रापि दृश्यते इ
 ति द्वितीया ॥ ४८ ॥ * * * * *
 सम्प्रति स्मृतोपकारं लक्षयति । दुर्वच इति । वाहिनीपतिः सेनापतिः अस्मात्वा
 मी शितेन पत्रिणा शरेण सम्भृगं आप्नुपत्यत । यदि नाभियुज्जोतचेत् असौ मृ
 गः ओजसा वसेन त्वयि विषयेयत् । अकरिष्यत्यदतिष्ठं कुर्यात्तत्तदुर्वचं दुर्वचं

॥ कि० सं० ॥

॥ सर्ग १३ ॥

॥ १५८ ॥

अमङ्गलतया वक्तुं शक्यते तदनिष्टमथानन्तरं अपि मासं भूत इति सौहार्द्रकथं
नन्तदुपेक्षणे समृगस्त्वाह न्यादिति भावः । लिङ्निमित्तल्लङ्कियाति यत्तद्वित्तिक
रोतेः पद्यते स्ल्लङ् ॥ ४६ ॥ * * * * * ॥
ननु मयैव हतो मृगेन तु सेनापतिना तत्राह । कइति । हरितुरङ्गमायुधं इन्द्रायुध
न हतस्येयसीं स्थिरतण्डुलकुण्डलाभिर्धर्यः । स्थिरशब्दादियसु न प्रियस्थिरे
न्यादिना स्यादेशः । अङ्गसंहतिं अवधत्त संघातं धत्तन्धारयन्तम् । वेगवत्तरन्दु
वीरवेगम् । इमं दंष्ट्रिणस्त्वसहस्रमूपतेः किरातवाहिनीपतेर्हते च मूपतिं विना ।
अन्यादिद्यानापञ्चमी । कोतुर्कोशाशरेण एकमेति भावः । हन्तुं अर्हति तकोपी

कोन्विमं हरितुरङ्गमायुधस्येयसीन्धत्तमङ्गसंहतिम् । वे
गवत्तरमृते च मूपतेर्हन्तुमर्हति शरेण दंष्ट्रिणम् ॥ ५० ॥
मित्रमिष्टमुपकारि संशये मेदिनीपतिरयन्तथाचते ॥ तं
विरोध्य भवतानि ससिमासज्जनैकवसतिः कृतज्ञता ॥ ५१ ॥

त्यर्थः ॥ ५० ॥ * * * * * ॥
अस्तु स एव मृगस्य हन्ता ततः किमत्र आह । मित्रमिति । तथा च तस्यैव मृगहन्तृत्वे
सतीत्यर्थः । अयं मेदिनीपतिः किरातभूपतिः तेन वसंशये प्राणसङ्कटे उपकारि
पकारकारकं दंष्ट्रिणं मित्रन्ततोपि किन्तत्राह । तमिति । तमित्रभूतं विरोध्य सज्जनैकव
सतिः भवादृशस्तु जनमात्राधारकृतज्ञता उपकारवेदित्वमपि नितिराकियेता
म् । अन्यथा जगति कृतज्ञत्वे अस्ति याति कृतघ्नता च ते भवेदित्यर्थः । अस्य तेः कर्मण्य
शियिमाडिलुङ् ॥ ५१ ॥ * * * * * ॥
ननु सर्वस्यार्थमूलत्वात् स एवास्तु किं मित्रेणेत्याशङ्क्य मित्रस्य सर्वाधिकं युग्मेनाह । त

भूमिति । जिगीषतां शतमिच्छताञ्जयतेः सन्नंतान्नृतप्रत्ययः । दुर्लभाः कष्टेणा
पिलक्षेमशक्वाः अस्तुरध्य भूतयः रक्षितुमशक्यमहिमानः । तथापिनित्यरक्षणा
दिज्ञेश्वराच्चेतिभावः । अन्नाविरसागव्यर्थइत्यर्थः । लभ्यंत इति लाभाः चार्थास्ते
यांसम्पदः । एकसुखतेन एकोपकारेण लभ्यं सुखमन्ननुदुर्लभं रक्षितारन्नतुर
द्यं स्वनां शुभावसानन्नत्वनविरे सं मित्रलाभं अनु मित्रलाभाद्धी नानि कृष्टा इत्यर्थः ।
हीन इत्यनेनोः कर्म प्रबचनीय सं ज्ञातयो गो द्वितीया । अनौपमेयस्य मित्रलाभस्य ला-
भान्तरम्याधिक्याभिधानाच्च तिरेका लङ्कारः ॥ ५२ ॥ ●—●—●—●—●—●—●—

अश्चलमिति । किञ्च । वस्तुधनं नि तान्तश्च स्त्वलो मदीनि मप्युन्नताः प्रबलाः अरात-

सम्यमेकसुखतेनदुर्लभारक्षितारमसुरक्ष्यभूतयः । स्वन्त
मन्तविरसाजिगीयतामित्रज्ञाभमनुलाभसम्पदः ॥ ५२ ॥
षष्ठ्यन्वसुनितान्तमुन्नतामेदिनीमपिहरन्त्यतयः । भूध
रस्थिरमुपेयमागतंमावमंसुसुहृदमहोपनिम् ॥ ५३ ॥

योद्धरन्ति । मित्रन्तु न तथैवाह । भूधर इति । भूधरवत्स्थिरं उच्यते । अन्विष्य ग
न्वायमागतं सतः प्राप्नोमहि । महीपतिं सर्वधुरीणमित्यर्थः । सुहृदं मित्रं भावमंस्तु मा
वशासीत् । भवानिति शेषः । अन्यश्लोकगतो भवच्छब्दो विभक्तिपरिपरिणामेणान्
दृष्टव्यः । अन्यथा मध्यमपुरुषः स्यात् । मन्यतेः कर्तरि भाविबुद्धिः । अचङ्कारस्तु
व्यतिरेक एव भूधरस्थिरमित्युपमासङ्गतिः सङ्कारः ॥ ५३ ॥ * * * * *
ननु मुमुक्षोः किं मित्रसंश्लेषतत्राह । जेतुमिति । भवता जेतुं ह्ययार्थमेव तपस्यते त
पश्चर्यते । कर्मणोऽसौ मय्येत्यादिना करणेऽप्यङ्गत्तोभावेऽह । कुतः मुमुक्षवः मे
क्षार्थिनः । आयुधानि न दधते न धारयन्ति । अतो मित्रसंश्लेषः कार्य इति भावः । त

॥ कि० सं० ॥

॥ सर्ग १३ ॥

॥ १५६ ॥

थापि किम्भवत्समिसख्येन तत्राह । प्राप्यते इति । महीभृता सहसङ्गतेन त्वया क
कस्य च तपःफलम्प्राप्यते अतस्ते सखाऽस्मात्समीयुक्त इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ * * * ॥
नन्वीदृग्भ्यः किमुपकृते तत्राह । बाजीति । तस्य भूपतेः वाजिभूमिरश्वाकरः इ
भरजानां काननं तद्भोजोत्पत्तिस्थानं भूरिशोरत्ननिचयाश्च सन्तीति शेषः । नन्वीदृ
गाढ्यः किमेकस्मै काश्चन पत्रकाण्डाय कलहाय ते तत्राह । अस्य काचनेन सौवर्णेन
पत्रिणा शरेण किमिव न किञ्चित्प्रयोजनमस्तीत्यर्थः । परन्तु केवलं विलङ्घनं व्यति
क्रमेण सहते । नायं शरलुब्धः किम्वाधि क्षेपासहिष्णुरित्यर्थः । अत्र प्रथमार्द्धे समु

जेतुमेव भवता तपस्यते नायुधानि दधते मुमुक्षवः । प्राप्य
ते च सकलं महीभृता सङ्गतेन तपसःफलं स्वयाम् ॥ ५४ ॥
वाजिभूमिरिभञ्जकाननं सन्ति रत्ननिचयाश्च भूरयः । का
श्चनेन किमिवास्य पत्रिणा केवलं सहते विलङ्घनम् ॥ ५५ ॥
सावलेपमुपलिप्सिते परैरभ्युपैति विवृतिरजस्यपि । अर्थित
स्तु नमहान् समीहते जीवितुं किमु धनं नाना यितुम् ॥ ५६ ॥

द्धिमद्वस्तुवर्षनादुदात्तालङ्कारः ॥ ५५ ॥ * * * ॥ * * * ॥

नन्वीदृग्भ्यः किमुपकर्त्ततत्राह । सावलेपमिति । महानयं रजस्यपि धूलावपि परैः
सावलेपं सगर्वं उपलिप्सिते उपलभ्युमिष्टे जिघृक्षिते सति विवृतिमभ्युपैति । प्रकृत्या
तीत्यर्थः । अर्थितो याचितस्तु जीवितुं नाना यितुं न कर्तुं रक्षितुं क्व जन्तातुमुनं । न
समीहते नोत्सहते । जीवितं यथात्मनो नेच्छति किम् अर्थितः प्रयच्छतीत्यर्थः । तर्हि ध
नं किमु धनमात्मनः धितुं नाना यितुमिति विग्रहः । अत्र इच्छामात्रमर्थः । अन्यथा ध
नमित्यनेन पौनरुक्त्यं स्यात् । सुपञ्चात्मनः क्वच । अशनायोदन्यधनायावुभक्षापि

सासगर्ह्येतिनिपातनादाकारः ॥ ५६ ॥ * * ॥ ० ० ॥ * * ॥ ० ० ॥
 उक्तस्मिन्मयति । नदिति । तत्तस्मात्तदीयविशिखस्य अतिसर्जनात्प्रत्यर्पणात्वा
 युवयोः । षष्ठोचतुर्थीद्वितीयास्थयोः वा नावितिवासादेशः । राघवल्लवगराजयोः
 रामसुग्रीवयोरिवयदृच्छयादेवादागतंगुरुमत्युक्तमनुरूपेतरैतराश्रयमन्यो
 न्यविषयम्प्रेमसख्यमस्तु ॥ ५७ ॥ * * ॥ ० ० ॥ * * ॥ ० ० ॥
 ननुशरलोभान्मिथ्याभियुज्यसेइत्याह । नेति । त्वमन्तमिथ्याभियोक्तुं अभ्याख्यातु
 म्ब्रूजेर्यहृणात्तद्विकर्मकता । मिथ्याभियोगोभ्याख्यानमित्यमरः । नेच्छसेनेष्टो

तत्तदीयविशिख्यातिसर्जनादस्तुवांगुरुयदृच्छयागतम् ।
 राघवल्लवगराजयोरिवप्रेमयुक्तमितरेतराश्रयम् ॥ ५७ ॥
 नाभियोक्तुमन्तमिथ्यासेकस्तपस्विविशिखेयुचादरः । स
 न्तिभूभृतिशराहिनः परेयेपराक्रमवस्तूनिवज्रिणः ॥ ५८ ॥
 मार्गणैरथतवप्रयोजनं नाथसेकिमुपतिन्नभूभृतः । त्वद्वि
 धंसुहृदमेवसोर्थिनङ्गिन्नयच्छतिविजित्यमेदिनीम् ॥ ५९ ॥

सिकुतःतपस्वीमुनिःशोच्यश्च । मुनिशोच्यौतपस्विनावितिशाश्वतः । तस्यविशिखे
 युक्तःआदरःअवस्थानकाचिदित्यर्थः । हियस्मान्नःअस्माकंभूभृतिशैलेऽपरेअन्ये
 प्रिशराःसन्तियेशरावज्रिणःशक्रस्यपराक्रमवस्तूनिपराक्रमधनानिशैत्यैस्वसंभू
 ताःइत्यर्थः । वज्रिग्रहणात्बज्रादप्यतिरिच्यतइतिस्त्वच्यते । अत्रशरेषुपराक्रम
 साधनेषुपराक्रमरूपेणवस्तुव्यज्यते ॥ ५८ ॥ * * ॥ ० ० ॥ * * ॥ ० ० ॥ * * ॥
 अश्वतेषुसपेक्षाचेत्तर्हितयोच्यतामित्याह । मार्गणैरिति । अथउततवमार्गणैःश
 रैःप्रयोजनं कृत्यं तर्हिभूभृतो गिरेःपतिम्रभुङ्क्तिमुननाथसेकिमितिनयाचसे । नाधृ

॥ कि० स० ॥ नायुपाध्वोपतापैश्वर्यीशोऽबुद्धिनिधातोर्ध्व । याज्ञाभङ्गशङ्काकार्येवतवाह ।
 ॥ यर्ग १३ ॥ दिति । सोऽस्मात्सांसीतवेविधाप्रकाशेयस्तत्तद्विधनादुष्टं महानुभावमिदं ।
 ॥ १६० ॥ तथापि सुहृदमिदं भूतमर्थिनमेव सन्नामेदिनीं विजिघ्रयन्त्यन्यच्छतिन ददाति ।
 किन्तु दास्यत्येव किम्पुनः शरानिति भावः ॥ ५७ ॥ • • • • •
 यदुक्तं द्विधमिदं तत्रोपपत्तिमिदं । तेनेति । तेन कारणेन स्वरिर्विद्वान्
 तस्योपकारिन्सधनं उपकारकत्वमात्रधनः । सुकृतभूपतिः । याचितं याज्ञा
 वृषाद्यर्थं कर्तुं शक्नोति । कुतः अन्येन कारणेन सीदतां क्षिप्रं तां अर्थिनाम्प्राणयम
 ज्ञवेदनां याज्ञाभङ्गदुःखं स्वयं अनुभवन्निवेदयेति । अतो न वै फल्यशङ्काकार्यं

तेन स्वरि रूपकारिना धनः कर्तुमिच्छति न याचितं वृथा । सी
 दतामनुभवन्निवार्यनां वेद सत्प्राणयमज्ञवेदनाम् ॥ ६० ॥
 शक्तिरर्थपतिस्त्वयं यद्व्येमकारयति वानिरत्ययम् । कार
 यद्वयमिदं निरस्यतः प्रार्थनाधिकबले विपत्फला ॥ ६१ ॥

त्यर्थः ॥ ६० ॥ * * ~ ~ ~ * * ॥
 ननु स्वयं याहि सः किं व्याज्ञादैश्वर्यं वाह । शक्तिरिति । अर्थपतिविविधये शक्तिः
 सामर्थ्ये स्वयं यद्व्येमकारयति वानिरत्ययं पदार्थेपि शक्त्या
 रिप्रेमकर्तृस्त्वयं यद्व्येमकारयति । प्रबलः प्रियो वा परस्वधनं स्वयंगृह्णातीत्यर्थः । अ
 न्वाद्यदोषमाह । इदम्पूर्वोक्तकारणद्वयं निरस्यतः व्यजतपुंस इति शेषः । अधि
 कबले प्रबले विषये प्रार्थना तद्धर्तुर्न जिघृक्षुः विपत्फला अर्थफलका अशक्त्यापि प्र
 यत्यसतः प्रबलधनयद्वाशापाणिशिरोमखियहससाहसकत्वनर्थाय कल्पत
 इत्यर्थः ॥ ६१ ॥ • • • • •

श्वेदशस्त्रार्थसम्पत्त्याशक्तत्वाभिमानस्तत्राह । अस्त्रवेदमिति । इहजगतिताप
 सेषुतपस्विनां मध्ये । यतश्चनिर्द्धारणमिति सप्तमो । जमदग्नेरपत्यमुमान्जाम
 दग्न्यः । गगीदिभ्योयञ् । तमपहायपरश्रुगमंविनेत्यर्थः । अस्त्रवेदन्तत्त्वतो
 धिगम्यभुजवीर्य्येणशालतइतिभूजवीर्य्यशालिनः । उभयसंपन्नस्येत्यर्थः । श
 लिनःक्रियापेक्षयासमानकर्तृकेह्यामिर्द्देशःकस्यवात्रायुधश्चरितःप्राप्नोऽर्थीयेम
 तत्चरितार्थेन कस्यापीत्यर्थः । अतस्तवापितापसत्वादकिञ्चित्करस्यतेन सहस
 स्थमेवमुच्यमितिभावः ॥ ६२ ॥ * * * * *
 ननुयुष्मन्मृगशरद्रोहिणोममतेनकथंसख्यंस्यादित्याशंक्यसन्त्यन्तापितोवत्मु

अस्त्रवेदमधिगम्यतत्त्वतःकस्यचेहभुजवीर्य्यशालिनः । जाम
 दग्न्यमपहायगोयतेतापसेषुचरितार्थमायुधम् ॥ ६२ ॥
 अभ्ययानिमुनिचापलाभ्यायन्मृगःक्षितिपतेःपरियहः । अ
 क्षमिष्टतदयंप्रमार्ज्यतांसंवृणोतिखलुदोषमज्ञता ॥ ६३ ॥

गवधापसूधःक्षमिष्यतइत्याह । अभ्ययानीति । त्वयामुनिचापलाङ्घ्याह्मणचाप
 स्यादित्यर्थः । क्षितिपतेरस्मात्त्वामिनःपरिगृह्यतइतिपरियहःतेनस्वीकृतइत्य
 र्थः । परियहःपरिअनेपत्न्यांस्वीकारमूलयोरिति विश्वः । यत्तृगोभ्ययानिअभि
 हतइतिहन्तेःकर्मणि लुङितङ्जननमयंअस्मात्त्वामीअक्षमिष्टसोढवानेव । त
 थापिः । प्रमादुतामविमृष्यकारिणमित्यर्थः । दोषमपराधमज्ञताऽज्ञानितासंवृ
 णोतिआच्छादयति । नाज्ञस्यापराधोगण्यतइत्यर्थः ॥ ६३ ॥ * * * * *
 अथसुहृद्भावेनहितमुपदिशति । अन्मेभि । अन्मसत्कुलेप्रसूतिःवेधोजटाव
 स्तृजादिःतपोनियमः । तेषांविरोधिर्नीविरुद्धःअमूमेवंविधांअपक्रियामपकार

॥ कि० स० ॥ म्युनः इतः परमित्यर्थः । माहृथाः माकृत्कसेतेः कर्त्तरि माङि लुङ् । वयोवृद्ध्यर्थे
 ॥ सर्ग १३ ॥ ग्वेषश्रुताभिनयकर्मणां । आचारे सदृशीं वृत्तिमजिह्वाभशठानयेति स्मरणात् ।
 ॥ १६१ ॥ उक्तवैपरीत्ये दोषमाह । आपदिति । हियस्मात् । अपथे वर्तमानं दुर्मतिम्युरुष
 मितिशेषः । उभैलोकौ दूषयति हन्तीत्युभयलोकदूषणी । तद्वितार्थ इत्यादिना
 उत्तरपदसमासः । आपत्त्यतिप्राप्नोति । समासविषये उभशब्दस्थाने उभयश
 ब्दप्रयोग एव साधुः । यदाह कैव्यटः । उभादुदात्तानित्यमिति नित्यग्रहणस्येद
 म्प्रयोजनं वृत्तिविषये उभशब्दस्य प्रयोगो माभूत् । उभयशब्दस्यैव रूपं यथास्या
 दित्युभयत्र इत्यादि भवतीति ॥ ६४ ॥ * ~ ~ ~ ~ ~

जन्मवेयतपसां विरोधिनीं माहृथाः पुनरमूमपक्रियाम् । आ
 पदेत्युभयलोकदूषणी वर्तमानमपथे हि दुर्मतिम् ॥ ६४ ॥
 यष्टुमिच्छसि पितृन् संवृतो न त्वमर्चिचयिषुर्दिवौकसः । दातु
 मेव पदवीमपि क्षमः किं मृगेऽङ्गविशिखं न्यवीविशः ॥ ६५ ॥

यदुक्तं अभ्यधानीति तदेव स्फुटयति । यष्टुमिति । पितृन् कव्यबालादीन् यष्टुमर्च
 यितुं नेच्छसि । यतः संवृतः एकान्तस्थितः । तथा दिवौकसः देवान् । अर्चिचयिषु
 रपि अर्चितुमिच्छुरपि नासि । अतः पितृर्थादेवतार्थं बाह्यं सायां नापराधो विहितत्वा
 दिति भावः । अथ सर्वतः आत्मानं गोपायतेति श्रुतेः स्मरक्षार्थेति चेन्नेत्याह । दातु
 मिति । अङ्गहे । पदवीं मार्गं दातुमेव न तु हन्तुमृगस्य मुनित्वादिति भावः । क्षमो
 पियोग्यः सन्नपि । किङ्किमर्थं मृगे विशिखं न्यवीविशः निवेशितवान् । विशतेर्ण्यन्ता
 तल्लुङ् अभिधावतो मृगात् अपसरणे णैव आत्मरक्षणे कर्तव्ये यदवधीतच्चापलमेव
 । न हिंस्यात्सर्वभूतानीति श्रुतिनिषेधादिति भावः ॥ ६५ ॥ • • • • •

॥ कि० स० ॥ इत्याह । अत्र भवते पूज्याय स्वा मिने । अत्र भवान् व्याख्यातः निजम्वाणत्तदीयमेव
 ॥ सर्ग १३ ॥ शरन्दिशन्पुण्यं यन्त्वमपि सर्वसम्पदः शान्तिस्तु खेनेति भाषः ॥ ६८ ॥ ० ० ॥
 ॥ १६२ ॥ नमुममैतत्सत्यमेव न सेचनेति न्मुनः नन्मूलास्तस्य सत्त्वाह । आत्मनीनमिति । आ
 त्मनेहितं आत्मनीनं । आत्मविश्वजनभोगोत्तरपदात्सः । उपतिष्ठते समागच्छते
 उपादेव पूजासङ्गतिकरणा मित्रकरणार्थं पितृवत्कथादात्मनेपदम् । गुणाः वि
 नयादयः सम्भवन्ति आपदश्च विरेमन्ति । आङ्परिभ्योरमइति परस्मैपदम् ।
 इत्यनेकफलभाजि आर्य्यसङ्गमेसाधुसङ्गतौ अर्थिता अपेक्षा कथमिव मास्मभूत्स

तन्निति क्षितमिदम् यामुनेरित्यवोचतवचश्चमूपतिः । वाण
 मत्र भवते निजन्दिशन्नामुहिस्त्वमपि सर्वसम्पदः ॥ ६८ ॥
 आत्मनीनमुपतिष्ठते गुणाः सम्भवन्त्युपरमन्ति चापदः । इ
 त्यनेकफलभाजि मास्मभूदर्थिता कथमिवार्य्यसङ्गमे ॥ ६९ ॥
 दृश्यतामयमनो कहान्तरेति गमहेति पृतनाभिरन्वितः । सां
 हिवोचिरिवसिन्धुर्द्धतो भूपतिः समयसेतुवारितः ॥ ७० ॥

वैदाभवत्येव ॥ ६९ ॥ * * * * *
 नचायन्दूरे वर्तत इत्याह । दृश्यतामिति । तिग्महेतिभिः तीक्ष्णायुधाभिः । हेति
 ऊलाखसूय्यां शुषिति हेमचन्द्रः । पृतनाभिर्वाहिनीभिः । पृतनाऽनीकिनीच
 मूरिवमरः । अन्वितो भूपतिः । साहयः ससर्पाः वोचयो यस्य ससिन्धुः समुद्र इवोद्ध
 तः किन्तु समयो मर्त्यादासेतुर्विषयसमयसेतुः तेन वारितः । हस्तेन निर्दिशन् आह
 । अयमनोकहान्तरे दुमान्तर्द्धाने वर्तत इति शेषः । दृश्यान्तां । अनोकहः कुटः शा
 लः पलाशी दुद्रुमागमा इत्यमरः ॥ ७० ॥ * * * * *

अथास्यविज्ञापनमेवाह । सज्यमिति । स्थेयान्स्थिरतरः । प्रियस्थिरेत्यादिना
 स्थादेशः । यच्चमूपतिःहरितुरङ्गमकेतोरिन्द्रध्वजस्यलक्ष्मीशोभाञ्जयन्अहिप
 तिःशेषइवस्थवीयःस्थूलतरं । स्थूलदूरेत्यादिनापूर्वगुणादिपरलोपे । सहज्य
 थासज्यन्धनुर्वहति । हेमतिमन्अस्यचमूपतेर्मतिमनुकूलयञ्चनुकूलांकुरुसखंकु

सज्यन्धनुर्वहतियोऽहिपतिस्थवीयःस्थेयान्जयन्हरितुरङ्गमकेतुल
 क्ष्मीम् । अस्यानुकूलयमतिमतिमन्ननेनसख्यासुखंसमुपयास्यसिचि
 न्तिताति ॥ ७१ ॥ ० ॥ इतिमहोपाध्यायश्रीभारविहृतौकिरता
 ऽर्जुनीयेमहाकाव्येदूतवाक्यनामत्रयोदशःसर्गः ॥ १३ ॥ ० ॥

वित्यर्थः । मतिमत्तायाःफलमेतदितिभावः । कृतःसख्याअमुनाचमूपतिनाहेतुना
 सुखमङ्गशेनचिन्तितानिमनोरथानभियास्यसिप्राप्त्ययि । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥
 ७१ ॥ * ॥ इतिश्रीमहोपाध्यायकौलचलमल्लिनाथहूरिविरचितायंकिर
 ताऽर्जुनीयव्याख्यायाङ्गणपथसमाख्यायांदूतवाक्यनामत्रयोदशःसर्गः ॥ १३ ॥

॥ कि०स० ॥ तत इति । ततः किशतवाक्यानन्तरम् । उद्धतैः प्रगल्भैः किशतवचोभिः अर्णवाम्बुभिः
 ॥ सर्ग १४ ॥ शैल इव परहतोऽभिहतः अतएव कुपितोऽपि पाण्डवो धैर्यं निर्विकारचित्तत्वं ज
 ॥ १६३ ॥ हौनतयाज । उत्पन्नमपि कोपं स्तम्भयामासेत्यर्थः । तथा हि । साधवः सज्जनास्तु
 दुर्यहंस्तु दुःसदं प्रतिकं प्यमन्तः करणं येषान्तेस्तु दुर्यहान्तः करणा हि । अ
 र्थान्तरन्यासः ॥ १ ॥ * ● — ● * ● — ● * ● — ● * ● — ● * ॥
 अशेषमिति । अशेषं सकलं यथा तथा उल्लिङ्गितमुद्धूतलिङ्गकृतमुल्लिङ्गैस्तदाक्य
 भङ्गिभिरेव सम्यगवज्ञातमित्यर्थः । शत्रुरेव शत्रवः स्वार्थे अणुप्रययः । तस्येङ्गि
 तमभिप्रायः तत् उल्लिङ्गितं येन सः । गिरंवाचं सच्चिद्विनिविस्तरतत्त्वसंयहे अर्थं सं

ततः किशतस्य वचोभिर्दुद्धतैः परहतः शैल इव अर्णवाम्बुभिः । जहौ
 न धैर्यं कुपितोऽपि पाण्डवः सुदुर्यहान्तः करणा हि स्त्रुरयः ॥ १ ॥
 अशेषमुल्लिङ्गितशत्रवेङ्गितः कृती गिरंविस्तरतत्त्वसंयहे । इदं
 म्प्रमाणीकृतकालसाधनः प्रशान्तसंरम्भ इवादिदेवचः ॥ २ ॥

क्षेपे । वैभाविकोद्द्वैकवद्भावः । कृती कुशलः प्रमाणीकृतमृधानीकृतं काल एव
 साधनं येन सः । अवसरोचितविवक्षुरित्यर्थः । अयमपाण्डवः प्रशान्तसंरम्भः संक्षो
 भरहित इव वचः आदिदेवोवाचेत्यर्थः ॥ २ ॥ * ● — ● * ● — ● * ● — ● * ॥
 सान्त्वमूर्ध्वकमेवाह । विविक्तेति । विविक्तः संयोगादिनाऽस्मिष्टाः वर्णाः अक्षराण्ये
 व आभरणानि यस्याः सा अन्यत्र तु विविक्तानि शुद्धानि वर्णैः रूपमाभरणानि च य
 स्याः सा । वर्णाद्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णैस्तु चाक्षरे इत्युभयत्राप्यमरः । सुखा
 श्रुतिः श्रवणं यस्याः सा सुखश्रुतिः श्रवणेत्यर्थः । अन्यत्र सुखं श्रुयते इति सुखावाक्
 यस्याः सा युक्तभाषिणीत्यर्थः । द्विषामपि हृदयानि प्रसादयन्ति किम्पुनः । सुहृ

दोमितिभावः । प्रसन्नानिवाचकानिगम्भीरणिगुरुणिचपदानिसुप्तिङन्तरूपा
 णियस्याः सा । अन्यत्रतुविमलाऽसरलचरणासरस्वतीवाक् । गीर्वाणाणीसरस्व
 तीत्यमरः । नक्तं पुण्य कर्मैस्तेषां न प्रवर्त्ततेन प्रसरति किन्तु सुकृतिनामित्यर्थः ।
 भवद्वाणीचैवं विधेति धन्यो भवानिति भावः । अत्र काचिद्वायिकावाग्देवताच प्रती
 यते । तत्रादौ समासोक्तिरलङ्कारः । विशेषणसाम्येनाप्रस्तुतप्रतीतेः अतएव न
 श्लेषः ॥ ३ ॥ * * * * * ॥
 भवन्तीति । तेषु रूपाः विपश्चिता विदुषा । विद्वान् विपश्चिद्वेद्यज्ञ इत्यमरः । स

विविक्तवर्णाभरणसुखश्रुतिः प्रसादयन्ती हृदयान्यपि द्विषाम् ।
 प्रवर्त्ततेन नक्तं पुण्य कर्मणाम्प्रसन्नगम्भीरपदासरस्वती ॥ ३ ॥
 भवन्ति ते सभ्यतमा विपश्चिता मनोगतं वाचिनिवेशयन्ति ये । न य
 न्ति तेष्वप्युपपन्नैः पुण्यगम्भीरमर्थे कृतिचित्प्रकाशताम् ॥ ४ ॥
 स्तुवन्ति गुर्वीमभिधेयसम्पदं विष्णुर्द्धिमुक्तेरपरे विपश्चितः । इति
 स्थितायाम्प्रतिपूर्यंरुचौ सुदुर्लभाः सर्वमनोरमागिरः ॥ ५ ॥

भ्यतमाः सभायां साधुतमानिपुणाः । साधुः समर्थानिपुणश्चेति कशिकायां । भवन्ति
 ये मनोगतं मनसा गृहीतमर्थं वाचिनिवेशयन्ति वाचोद्गिरन्तीत्यर्थः । तेषु वक्तृषु
 अपि उपपन्नैः पुण्यसम्भावितकौशलाः कतिचिदेव गम्भीरनिगूढमर्थमप्रकाशतां
 स्फुटतानयन्ति । लोके तावत्ज्ञातार एव दुर्लभाः तत्रापि वक्तारः । तत्रापि निगूढा
 र्थप्रकाशकाः त्वयि सर्वमस्तीति स्तुतिः । वने चरवाक्यरहस्यं ज्ञातमिति स्वयमपिता
 दृशस्वेति हृदयम् ॥ ४ ॥ * * * * * ॥
 स्तुवन्तीति । किञ्च । केचित् गुर्वीमभिधेयसम्पदं स्तुवन्ति । अपरे विपश्चितः

॥ कि० स० ॥ उक्तेः शब्दस्य विष्णुर्द्विंशमर्थस्तु वन्ति । इति प्रतिपुष्टं रूचौ प्रीतौ स्थितायां व्यव
 ॥ सर्ग १४ ॥ स्थितायां सर्वमनोरमा सर्वेषां शब्दार्थरूचीनाम्युसाम्नानोरमाः गिरः दुर्लभाः । त्व
 ॥ १६४ ॥ द्विरस्तु सर्वमनोरमाः उक्तसर्वगुणसम्पद्येति भावः ॥ ५ ॥ * * * * *
 समस्येति । धुरं वहतीति धुर्य्यहेकार्य्यनिर्वाहक । धुरेयत्वाविति यत्प्रत्ययः ।
 अतएव समाशेषितभार । स्वामिनानिहितसंध्यादिकार्यभारहे । तदाह मनुः । दू
 ते संधिविपर्ययाविति । इमां शान्तताविनयोत्पादिकाम्भारतीं वाचंगुणैर्विविक्तवर्ण
 त्वादिभिरिति भावः । समस्य संयोज्यप्रगल्भमभिर्भीक्यथा तथा सम्पादयता रूचय
 ता व्याहरतेत्यर्थः । त्वयावनेचरेणापि इत्यर्थः । सता अपिशब्दे विरोधोत्तनार्थे

समस्य सम्पादयता गुणैरिमां त्वया समाशेषितभारभारतीम् । प्र
 गल्भमात्माधुरिधुर्यवाग्मिनां वनेचरेणापि सताधिरेपितः ॥ ६ ॥
 प्रयुज्यसामाचरितम्प्रलोभनम्भयविभेदाय धियः प्रदर्शितम् । तथा
 भियुक्तञ्च शिखीमुखार्थिना यथेतरन्यायमिवावभासते ॥ ७ ॥

म् । आत्मा स्वयं वाग्मिनां वाचोयुक्तिपटूनाम् । वाचोयुक्तिपटुर्वैगमोत्थमरुः । वाचो
 ग्मिनिरिति मत्वर्थी यो ग्मिनिप्रत्ययः । धुर्य्येधिरेपितः आस्थापित इत्यर्थः । रूह
 पोऽन्यतरस्यामिति प्रकारः । अत्र मनुः । वपुष्मान्वीतभीर्वागमोदूतोरुहः प्रशस्त
 त इति ॥ ६ ॥ * * * * *
 वाग्मिनामेवाह । प्रयुज्येति । शान्तताविनययोगीत्यादिना सामसात्वं प्रयुज्यविलो
 भनम्प्रलोभनं मित्रमिष्टमित्यादिना आचरितं सम्पादितम् । तथा धियो बुद्धेर्विभे
 दाय व्यामोहनार्थे शक्तिर्यपतिष्वित्यादिना भयं प्रदर्शितं किञ्च शिखीमुखार्थिना न
 तु न्यायार्थिनेति भावः । त्वयेति शेषः । नाभियोक्तुमित्यादिना तथा भियुक्तं कथितं य

येतरस्याय्यादन्यदन्याय्यमित्यर्थः । न्याय्यं न्यायादनपेतमिवावभासतद्व्युपमा
 । अनेनवाग्मिनामयेसरेसीतिभावः ॥ ७ ॥ * * * * *
 ततः किमत आह । विरोधीति । किन्तुसिद्धेःफलस्यविशेधिविघातकमितिइदम
 स्मदास्तन्दनरूपकर्मकर्तुमुद्यतोमहीपतिर्भवताधुर्येणेतिभावः । किन्ननिवारि
 तोननिवर्तितः । निवारणेहेतुमाह । भूतिमिच्छताइहामुत्रचश्रेयार्थिनासहच
 रितावर्थनाशौस्वार्थानर्थायस्यतेनसहार्थनाशेनसमानमुखदुःखेनेत्यर्थः । अनु
 जीविनाभृष्येनमृषःस्वामीहितेनियोज्योनियम्यःखलु । अन्यथास्वामिद्रोहपातको
 श्रेयसोभ्रष्टःस्यादितिभावः ॥ ८ ॥ * * * * *

विशेधिसिद्धेरितिकर्तुमुद्यतःसवारितःकिम्भवतानभूपतिः । हिते
 नियोज्यःखलुभूतिमिच्छतासहार्थनाशेनमृषोऽनुजीविना ॥ ८ ॥
 ध्रुवंप्रणाशःप्रहितस्यपत्रिणःशिलोच्चयेतस्यविमार्गणंनयः । न
 युक्तमत्रार्थजनानिलंघनन्दिशम्यपायंहिसतामतिक्रमः ॥ ९ ॥

तर्हिनेवाणःकगतःकिमत्रन्याय्यन्तत्राह । ध्रुवमिति । प्रहितस्यप्रयुक्तस्यपत्रि
 णःशरस्यप्रणाशोऽदर्शनंध्रुवंनिश्चितः । प्रहितश्चेदितिभावः । तस्यनष्टस्यपत्रि
 णःशिलोच्चयेशैले । अद्विगोत्रगिरिद्यावाचलशैलशिलोच्चयाइत्यमरः । विमा
 र्गणंवीक्षणंनयोन्याय्यः । संवीक्षणंविचयनंमार्गणंमृगणमृगइत्यमरः । अत्र
 विषयेअर्थजनानिलंघनंसज्जनव्यतिक्रमोनयुक्तः । हियस्मात्कारणात्सताम
 तिक्रमोऽपायमनर्थदिशतिददाति ॥ ९ ॥ * * * * *
 यदुक्तंहर्तुमर्हसीतितत्रोत्तरमाह । अतीतेति । खाण्डवंइन्द्रवनंअनुभक्षयितुंइ
 ष्णताअग्निनाममातीतसंख्याःअसंख्याःशिलीमुखाःशराःविहिताःदत्ताःखाण्डवदाहे

स्याभिश्चिप्लस्येत्यर्थः । कर्तरिक्तः निगूहो हृदयं विवृण्वतोऽपि असाधारणार्थस्य हृ
दयं कर्मस्फुरन्विलसन्वागेवासिः द्विधा कृत्वा भिन्नेव विवृणोति । दुष्टया वांचैत
त्पूर्विकायाः बुद्धेरपि दौष्ट्यमनुमीयत इति भावः । वागसिरित्यत्र द्विधा करणरू
पकसाधकम् ॥ १२ ॥ * * * * * ॥
यदुक्तमभ्यर्घ्यानीति तत्रोत्तरमाह । वनेति । वनाश्रयाः अतएव मृगाः कस्य परिय
हाः न कस्यापीत्यर्थः । किन्तु यस्तान्मृगान्प्रसभेन वलात्कारेण शृणाति हि नस्ति ।
शृंहंसायामिति धातोर्लृङ् । ते मृगास्तस्य हन्तुः परियहाः परियाह्याः हन्ता चाहमे
वेति भावः । ननु ममायमित्यभिमानात् त्वत्पस्यस्त्वमित्याशङ्क्याह । तत्र मृगे नृपे

वनाश्रयाः कस्य मृगाः परियहाः शृणाति यस्तान्प्रसभेन तस्य ते । प्र
हीयतामत्र नृपेण मानितानमानिता चास्ति भवन्ति च श्रियः ॥ १३ ॥
न वत्सकस्मै चिदपि प्रदीयतामिति व्रतं मे विहितम् महर्षिणा । जिघां
सुरस्मान्निहितो मया मृगो ब्रताभिरक्षादिसतामलं क्रिया ॥ १४ ॥

णमानिताममेत्यभिमानिता प्रहीयतान्यजतां कुत इत्याशङ्क्याह । नेति । मानिता
चास्ति श्रियः स्तानि च भवन्तीति न किन्तु न भवत्येव सत्यामभिमानितायामित्यर्थः ।
अभिमानमात्रेण स्वत्वेऽतिप्रसङ्गादिति भावः ॥ १३ ॥ * * * * * ॥
यष्टुमिच्छसि पितृनिव्यादिनायन्निःशकरणमवधोरितमुपालंभितन्त्रोत्तरमाह ।
नेति । कस्मै चिदपि वत्सकं प्रदीयतामिति एवम् महर्षिणा व्यासेन मे मया व्रतं विहि
तमुपदिष्टमित्यर्थः । अस्मात्कारणात् । जिघांसुर्हन्तुमिच्छुः पतन्नभिधावन्नयं
मृगो मयानिहितः । हियस्मान्ब्रताभिरक्षासतामलं क्रियानतु दोषः अतः आत्मर
क्षार्थमस्य वधो न निःकारणमित्यर्थः ॥ १४ ॥ * * * * * ॥

॥कि०स०॥

॥सर्ग१४॥

॥ १६६ ॥

दुर्वचन्तदित्यादिनायत्संजातम्बन्धुत्वमुक्तन्त्राचष्टे । मृगानिति । स्वमात्रैवहे
तुस्तेनस्वहेतुनास्वार्थमित्यर्थः । सर्वनाम्नःतृतीयाचेभितृतीया । मृगान्विनिघ्नन्प्र
हरन् । मृगान्यातीतिमृगयुःव्याधः । मृगव्यादयश्चेत्यौशादिकःकुप्रत्ययान्नोनि
पातः । व्याधोमृगवधाजीवोमृगयुस्त्र्यंशकोपिसङ्ख्यमरः । तपङ्कतान्तपस्विनां
कथं कृतोपकारेनकथंचिदित्यर्थः । अयल्लपेतिचेत्व्याधस्यापीतिशेषः । अस्तुकिं
कलहेनेतिभावः । परन्तुयदुक्तंनिघ्नतःपरंनिवर्हितमित्यादिना । तस्यप्रथम
प्रहर्तृत्वन्तदयुक्तमित्याह । मृगःक्षणाक्षतःआवाभ्यांयुगपदेवविद्धइत्यर्थः । ए
वंसति अनेनन्तपेणैवपूर्वहेतोमयातुनेत्यत्रकागतिः । किम्प्रमाणमौर्वापर्यस्य

मृगान्विनिघ्नन्मृगयुःस्वहेतुनाकृतोपकारःकथमिच्छतान्तपः । त
थेतिचेदस्तुमृगःक्षतक्षणादनेनपूर्वमयेतिकागतिः ॥ १५ ॥
अनायुधेसत्त्वाजिघांसितेमुनौहपेतिवृत्तिर्महतामकृत्रिमा । श
रसनंविभ्रतिसज्यसायकंकृतानुकम्पःसकृद्गम्यतीयते ॥ १६ ॥

दुर्लभ्यत्वादितिभावः । तथाचयदुक्तंवीडितव्यमित्युपासम्भःतस्यैवकिमस्यादिति
भावः ॥ १५ ॥ * * * * *
पूर्वहपेतिचेदस्तिइत्युक्तंसम्प्रतितदप्यसहमानआह । अनायुधइति । अनायुधे
निरायुधेसत्त्वेनकेनचित्प्राणिनाजिघांसितेहन्तुमिष्टे । हन्तेःसन्नन्ताकर्मणि
क्तः । मुनौविषयेहपेतिवृत्तिर्यवहारोमहतामृहात्मनामकृत्रिमाअकपटा । सहज्य
यासज्यःसायकोयस्मिन् । तच्छरसनंविभ्रतिदधतिमयिसन्तपःकथंकृतानुक
म्पःकृताऽनुकम्पादयायेनसप्रतीयतेजायते । इष्टाःकर्मणिलङ् । अक्षमेकपा
विहिताननुक्षमइत्यर्थः ॥ १६ ॥ * * * * *

। अथोपामभ्युपगम्याह । अथोइति । अथोपेप्ते । मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नका
 र्येनोपेप्तेमरः । तेनोपेप्तेमदर्थेयथातथा अर्थेनसहनित्यसमासः । श
 क्तिमत्तस्यतस्तस्यफलश्चप्रतिकायस्यप्रतिपक्षस्यसाधनंवधः । साधनंनिवृत्तौ
 मेवेत्येवसिद्धौवधेगतावितिविश्वः । अविक्षतेअखण्डनेतत्रतस्मिन्फलेमयाअ
 मसात्कृतेस्वाधीनीकृतेसति । तदधीनवचनइतिसातिप्रत्ययः । चमूपतेरधि
 ताकृतार्थेभसाफल्यम् । ननुखलु । स्वायुधस्यपरत्राणशत्रुवधपात्रप्रतिपादना
 वयकहेलयसिद्धेरित्यर्थः । तथाप्ययंशरलोभइतिरुपालुतायामूलान्यपिनि
 कृन्ततीतिभावः ॥ १७ ॥ * * * * * ॥

अथोशरस्तेनमदर्थमुज्जितःफलश्चतस्यप्रतिकायसाधनम् । अ
 विक्षतेनचमयात्मसात्कृतेकृतार्थतानन्वधिकाचमूपतेः ॥ १७ ॥
 यदात्यकामम्भवत्सयोचितमितिक्षमन्नैतदनल्पचेतसाम् । कथं
 प्रवृत्त्याहरणैविष्णुप्रियःपरावनत्यामलिनीकृताःश्रियः ॥ १८ ॥

मार्गेश्वरयतवप्रयोजनंइत्यादिनायदुक्तन्निराचष्टे । यदिति । सन्तपःकामं
 भवतायाचितमिति यदात्यमामितिषेवः । सतदनल्पचेतसामनस्विनान्नक्षमंनयु
 क्तं । कुतःप्रवृत्त्यावत्तादाहरणैविष्णुमाहर्तुमिच्छूनां । क्षत्रियस्यविजितव्यमितिस्र
 रणादितिभावः । परावनत्यायाज्जादैन्येनमलिनीकृताःश्रियःकथम्प्रियाःनकथ
 सिद्धिरित्यर्थः ॥ १८ ॥ * * * * * ॥

अथपरेजितमुद्धात्यभयन्दर्शयति । अभूतमिति । तवन्तोऽभूतमन्तमासज्यमि
 त्वाभियुज्येत्यर्थः । युक्तेष्वादावृतेभूतमित्यमरः । अलभ्यंलभ्युमशक्यमिच्छंवि
 परीतफलकमीहितंमनोरथमलाल्पसतेलभ्युमिच्छति । नचैतच्चित्रमित्यह ।

॥ कि० स० ॥

॥ सर्ग १४ ॥

॥ १६७ ॥

हियस्मात्त्रयनयस्यदुर्नयस्यैवतम्भयङ्करत्वं विजानतोपि पुनश्चमति बुद्धिर
पायेविनाशकालेपरिमोहिनीभवति । परिमुह्यतीतिपरिमोहिनी । संपृक्तद्विष्ट
त्रेणताच्छीलेघिनृणप्रत्ययः । तथाचोक्तं । विनिर्मितकेननसृष्टपूर्वहेमकर
ज्ञानचक्रवर्ति । तथापितृष्णारघुनन्दनस्यविनाशकालेविपरीतबुद्धिरिति । तं
स्माद्विनाशकालेवलात्विपरीतबुद्धिर्भवतीतिभावः ॥ १६७ ॥ *—००—* ॥
अथसर्वथा लभ्यसेशरस्तर्हि किमनेनसुष्ठु विश्रब्धयाच्यतांशैर्यद्वेयाह । अ
सिरिति । असिखङ्गः शरवर्मेकवचम् । उच्चकैरुक्तं धनुश्चतेतद्विश्वरेणसा
मिनाविविच्यैकैकशो विभज्य किमप्रार्थितंनयाचितंयेन प्रयोजनतद्वास्यामीतिम

अभूतमास्यविरुद्धमोहितम्वलादलभ्यन्तबलिस्तेनृपः । वि
जानतोपिह्यनयस्यैवतम्भवत्यपावेपरिमोहिनीमतिः ॥ १६७ ॥
असिः शरवर्मेधनुश्चनोचकैर्विविच्यकिमप्राप्येतमोश्वरेणते । अ
थास्तिशक्तिःकृतमेवयाज्जयानदूचितःशक्तिमन्तस्यग्रहः ॥ २० ॥

वः । नपुंसकैकशेषः । अथास्त्वोशमिमानिनोन्टपस्वशक्तिरस्तिचेत्इतिशेषः ।
याज्जयान्तमेवअलमेवसाध्याभावात्प्रयाचितंमेवेत्यर्थः । गन्धमानत्रियापेक्षया
करणत्वात्तुयेत्युक्तम् । कृतमितिनिषेधार्थमप्युक्तम् । अतःशक्तिमन्तसर्वग्र
हःबलाद्गृहणश्रद्धूचितःकिन्तुभूषणेमेववीर्यामितिभावः । अत्रिकाशप्रसङ्गावि
त्राहरणंनदूचितमितिभारतोक्तम् ॥ २० ॥ *—००—* ॥
राघवल्लवगराजयोरिवेद्यादिनोपदिष्टंसंस्तम्भयाचष्टे । संस्तेति । संहृष्टपञ्च
न्वयायुक्तोयोग्यःसखाकथितःनकथंचित्कथनोयद्व्यर्थः । कुतोयोन्टपःतवस्थेने
तपश्चरतेअनपराधनेइत्यर्थः । कुधद्रुहेत्यादिनासम्प्रदानवाचतुर्थी । बहुच

[illegible]

सखासयुक्तः कथितः कथन्त्यायदृच्छ्यासूयतियस्तपस्यते । गुणा
ज्जिनोच्छ्रायविरुद्धबुद्धयः प्रह्वयमित्राहिसतामसाधवः ॥ २१ ॥
वयंकवर्षे अमिषालनोचिताः कज्जातिहीनामृगजीवितच्छिदः । स
क्षार्पकष्टैर्महातांनसङ्गमभवन्तिगोमायुसखानदन्तिनः ॥ २२ ॥
यशेवजानानिषदज्ञताजडस्तदुन्नतानाम्निविहन्तिधोरताम् । स
मानवीर्यान्वयपौरुष्येदुष्करोत्यतिक्रान्तिमसौतिरस्त्रिया ॥ २३ ॥

फलितमाह । सहापक्षे रक्षरीत्या जात्या वृत्त्या च निवृत्त्यै सह महता जात्या वृत्त्या
 चोत्कृष्टानां सगन्तुसंख्यघटते । तथाहि । दन्तिनोगजाः गोमायूनां शृगालानां स
 खाद्योगोमायुसंख्यानभवन्ति । स्त्रियां शिवभूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः । शृगा
 लवृत्त्यैः क्रौष्ट्यै रक्षरै रवज्रमुक्ता इत्यमरः । अत्र विशेषेण सामान्यसमर्धनरूपो
 ऽर्थान्तरन्यासः ॥ २२ ॥ * * * * *

नीचसंख्यं कथमधि क्षिप्य नृतिचेतवाह । परइति । अज्ञानजडे मोहांधः परे
 वजानातिथत्तदवस्थासमुद्भूतानां महतां भोरतान्न विवृत्तिनिविकारं कुनयतीत्यर्थः

॥ कि० सं० ॥ । कोष्ठेर्वसिंहस्येतिभावः । किन्तु समाना मितुल्या निवीर्यान्वययौ रूपाणि शक्ति
॥ सर्ग १४ ॥ कुलविक्रमाः ये यान्तेयु मध्ये । निर्द्धारणे सप्तमीयः कश्चिदित्यर्थः । अतिक्रान्ति
॥ १६८ ॥ मतिक्रमङ्करोति चेत् । असौ सदृशजननातिक्रमः तिर्हत्क्रियातिरस्कारः । यथासिं
हेसिंहस्येतिभावः ॥ २३ ॥ •••••
तिर्हिनीचे कीदृशीवृत्तिरित्याशङ्क्य सोपपन्निकमाह । यदेति । यथादाविगृह्णाति
विरुणद्धि पृथक्जनेनेति शेषः । तदोयशोहतम्भवेत् । अथमैत्रीकरोति तदागु
णादूषिताभवेयुरिति शेषः । इत्युभयथास्थितिसमोक्ष्य प्रत्यक्षविमृष्य परीक्ष
कोविवेचकः पृथग्जननीचजनमवज्ञया अनादरेणोपहतन्निरस्तङ्करोति उपे

यथाविगृह्णातिहतन्नदाशयः करोति मैत्रीमयदूषितागुणाः । स्थि
तिसमोक्ष्योभयथापरीक्षकः करोत्यवज्ञोपहतमृधजनम् ॥ २४ ॥
मयामृगान् हन्तुरनेन हेतुना विरुद्धमाक्षेपवचस्त्विति क्षितम् । श
र्यमेच्छत्यलक्ष्यते गतिं शिशो मणिं दृष्टि विषाज्जिघृक्षतः ॥ २५ ॥

क्षतइत्यर्थः ॥ २४ ॥ •••••
उपसंहरन्नाह । मयेति । अनेन हेतुना सन्निविद्यह्यनर्हत्वेन कारणेन मयामृगा
न् हन्तुर्व्याधस्य सन्निहिते स्तृणप्रणयः । अतएव तलोकेत्यादिना वस्तीप्रतिषेधः
। विरुद्धमतिपक्षं आक्षेपवचस्तिरस्कारवचनं तितिक्षितं सोढम् । ननु सख्यान
ज्जीकारे बलात् शरं यहीयतीत्याशङ्क्याह । शरेति । अथ शरार्थमेच्छति दृष्टौ विषं
यस्य तस्मात् दृष्टि विषात्सर्प्यात् । शिशो मणिं दृष्टुं क्षतो यहीनुमिच्छते गतिन्दृशं ल
क्ष्यते प्राप्स्यति ॥ २५ ॥ • • • • • * * • • • * * • • • * * • • •
इतीति । इतीत्यं ईरिताकूतमुक्ताभिप्रायमनीलवाजिनं श्वेताश्वं अर्जुनं दूतो जया

जयते जसा प्रभापेन प्रतितर्ज्यं अस्मान्जित्वा कगमिष्यसीति भो वयित्वेत्यर्थः । ध्वजि
नीमुपेयुषः सेनासङ्गतस्य प्रसन्नरूपस्यार्जुनस्य हीति शेषः । विरूपचक्षुषः त्र्यम्बक
स्य समीपं ययौ ॥ २६ ॥ * * * * * ॥
तत इति । ततः पताकिनीपतेः सेनापतेः अपवादेनादेशेन । अपवादोऽपि आदेश इ
ति सज्जनः । निह्नादवती शृङ्खली महाचमूः सेना । युगान्तवातैः अभिहताऽतएव
निनादं कर्तुमीति धीवीचिसंहतिरर्क्षोर्मिसमूह इव चाल ॥ २७ ॥ * ॥
रक्षायैति । जेतैव जेतो जयनशीलोऽनुकूल इत्यर्थः । जयतेः सन्नंतात्प्रज्ञादित्वा

इतीरिताकूतमनीलवाजिनञ्जयायदूतः प्रतितर्ज्यते जसा । य
यौ समीपं ध्वजिनीमुपेयुषः प्रसन्नरूपस्य विरूपचक्षुषः ॥ २६ ॥
ततोऽपवादेन पताकिनीपतेः चालनिह्नादवती महाचमूः । युगा
न्तवाताभिहते बकुर्वती निनादं ममोनिधिबीचिसंहतिः ॥ २७ ॥
रक्षयैत्रः प्रदिशन्निवत्वरन्तरङ्गितालम्बितकेतुसंततिः । पुरोव
जानां सघनाम्बुसीकरः शनैः प्रतस्थे सुरभिः समीरणः ॥ २८ ॥

त्वार्थेऽण्प्रत्ययः । तरङ्गितं संजाततरङ्गं यथा तथा आलम्बिता अवस्थिताः केतुस
न्ततयोयेन सः संहननैः सान्द्रैः संबुशीकरैः । सघनाम्बुसीकरः सुरभिः समीर
णोवायुः रणायत्नसम्प्रदिशन्निवत्वरयन्निवजानां सैन्यानाम्पुसेयैः प्रतस्थे प्रस्थि
तः बवावित्यर्थः ॥ २८ ॥ * * * * * ॥
जयेति । जयारवैर्वन्दीनाञ्जयजयेति शृङ्खलीतनादैः सिंहनादैश्च मूर्च्छितो व
र्द्धितः शरसनज्यानाभ्यर्गुणान्तलवारणानाञ्च भूधरगजकुक्षिपुगि
रिगुहास्तु असम्भवन्मान् । अवकाशमलभमान इत्यर्थः । अतएव गंगाभुवंप्रक

॥ कि० सं० ॥ मयन् । एतेन बलानां बाहुल्यमुक्तम् । दिशेऽवतस्तरेव्यानशे । घटतश्च संयोग
 ॥ सर्ग १४ ॥ देर्गुणः । अथ मूर्च्छापदार्थस्य विशेषसंगत्या असम्भवेन हेतुत्वात्काव्यलिङ्गरूपः ।
 ॥ १६७ ॥ गिरिकृक्षरूपापेक्षया ध्वनेऽधेयस्याधिक्योक्तैरधिकशेभ्यश्चेत्यसंभवन्निति व्यञ्जकं
 विनोत्थाप्यमानाऽपात्तमूर्च्छागुणानि मित्राप्रतोयमाना क्रियात्नोत्प्रेक्षाञ्जगद्भिभावे
 न सङ्कीर्त्यतइति संक्षेपः ॥ २७ ॥ • • • • •
 निशातेति । निशातास्तोक्षणाः अतएव रौद्राः भीषणाश्च ये युते युनिशानरौद्रेषु । वि
 शेष्टविशेषणयोरन्यतरविशेष्यत्वविवक्षायामिष्टत्वाद्विशेषणसमासः । वनेसी
 दन्तीति वने सदा वने चरणाम् । सत्सूद्विधेत्यादिना किप् । तत्पुरुषेव कुलमित्यलु

जयारवक्ष्येडितनाटमूर्च्छितः शरसनज्यातलवारणध्वनिः । अथ
 भवन्मूधरगजकृक्षियुप्रकम्पयन्नामवतस्तरेदिशः ॥ २८ ॥
 निशातरौद्रेषुविकाशताङ्गतैः प्रदीपयद्भिः ककुभामिवान्तरम् । वने
 सदा हेतिषुभिन्नवियहैर्विपुस्फुरेरश्मिमतो मरीचिभिः ॥ ३० ॥

क् । हेतिष्वायुधेषु । हेतिशब्देऽपि पुंस्त्वयोरितिकेशवः । भिन्नवियहैः संक्रान्तमू
 र्तिभिः अतएव विकासतां विस्तृत्वरताङ्गतैरतएव ककुभान्दिशामन्तरम्यदीपयद्भिः
 प्रज्वालयद्भिरिव स्थितैरित्युत्प्रेक्षा । रश्मिमुतः स्वरूपस्य । मादुपधयाश्च मतोर्वी
 ऽयवादिभ्यइति मतुपो मकारस्य नवकारः । मरीचिभिः करैः । भानुः कशेमरीचिः
 स्त्रीपुंसयोरित्यमरः । विपुस्फुरेवभासे । स्फुरितेर्भावे लिट् ॥ ३० ॥ * ~ * ॥
 उदूढेति । उदूढेनोन्नतेन वक्षसा स्थगितमाच्छादितमेकतरन्दिग्मुखं येन सः विक्र
 ष्टमाकृष्टमतएव विस्फारितं निर्घोषितं चापमण्डलं येन सः विभुः शिवः । आयतं वि
 स्तृतम्पक्षद्वयम्यर्धद्वयं वितत्यस्वमहिम्ना व्याप्य । पक्षः साध्यगुरुत्वाच्च सहायबल

भित्तिष्विति वैजयन्ती । गणानां मध्यगे मध्यस्थोऽपि च परिस्थित इव बभौ । सर्वैः
 नतत्वात्तथा लक्षित इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ * * * * * ॥
 सुगेष्मिति । सुखेन दुःखेन वा च्छमिति मृति । सुगेषु सुगमेषु दुर्गेषु दुर्गमेषु
 च समविषमदेशेष्वित्यर्थः । सुदुरे रधिकरणार्थे ङो वक्तव्यः । अतएव टिलोपः
 । तुल्यविक्रमैर्लीघवात्समसञ्चारेः । जवादहं पूर्विकया अहं महमिकया । अहं
 मूर्ध्वमहं पूर्वमित्यहं पूर्विकास्त्रियामिदं मरः । यियासुभिर्यातुमिच्छुभिः । याते
 सन्ननाटुप्रत्ययः । मनोज्ञादित्वात् वृज्ज्ययः । पृषोदरदित्वात् वृज्ज्यभावः । ग

उदूढवक्षःस्थगितैकदिङ्मुखो विकृष्टविस्फारितचापमण्डलः । वि
 तत्यपक्षद्वयमायतम्बभौ विभुर्गणानामुपरीवमध्यगः ॥ ३१ ॥
 सुगेषु दुर्गेषु चतुस्त्यविक्रमैर्ज्जवाटहं मूर्ध्विकया यियासुभिः । ग
 णैरविच्छेदनिर्हृत्त्वभावो वनं निर्हृत्त्वसमिवाकुलाकुलम् ॥ ३२ ॥
 तिरोहितश्वभ्रनिकुञ्जरोधसः समञ्जुवानाः सहस्रान्तिरिक्ताताम् ।
 किशतसैन्यैरपि धायराचितं भुवः क्षणनिम्नतयेव भेजिरे ॥ ३३ ॥

सैः प्रमथैः । गणाः प्रमथसंख्यौ घाटितिवैजयन्ती । अविच्छेदेन निर्हृत् । अतएव
 वञ्चाकुलाकुलमाकुलप्रकारेण । प्रकारेण वचनस्येति द्विर्भावः । वनं निर्हृत्त्वा सं
 निर्हृत्त्वा प्राणमिव आवभाविन्युत्प्रेक्षा ॥ ३२ ॥ * * * * * ॥
 तिरोहितेति । किशतसैन्यैस्तिरोहितानि वृक्षानि श्वभ्रानि कुञ्जरोधांसि गर्तवृक्षतटा
 नियासान्ताः । अतएव भुवः प्रदेशाः सहसा अतिरिक्तामुत्तानताम् । समञ्जुवानाः
 आप्नुवन्त्यः । अपि धायाच्छादुरे चितारिक्ताः मुक्ताः क्षणनिम्नतया गाम्भीर्येण भे
 जिरे इव प्राप्ता इवेत्युत्प्रेक्षा । सैन्यैर्याः भुवः व्याप्ताः ताः उत्तानाः प्रतीयन्ते तैर्मुक्तास्ता

॥ कि० सं० ॥

॥ सर्ग १४ ॥

॥ १७० ॥

एव निम्नाप्रतीयन्ते इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

पृथ्विति । पृथुभिर्विशलैरुभिर्यस्याः शिप्रावृहत्खोलताततयोययासाजवानि
लेनवेगमारुतेनञ्चाघूर्णिताः भ्रमिताः शालासर्ज्जितरवचन्दनानिचययासा । प्रा
कारवृक्षयोः शालः शालः सर्ज्जितरुः स्मृतइतिशाश्वतः । स्मृतः सर्वत्र । प्रसारि
णीप्रसरणशीला । गणाधिपानांसन्ततिस्समूहेवनान्यवाञ्छिन्युक्तानीवनीचा
नीवन्वकारेण्यपेक्षा । अवाञ्छतिअधोभवति । अवपूर्वादञ्चतेः क्तिन् । स्यादवाङ्
म्यधोमुखइत्यमरः ॥ ३४ ॥

अथाष्टभिः श्लोकैरर्ज्जुनं विशेषयन् गणानान्तदभियोगमाह । ततइत्यादिना ।

पृथूरूपय्यस्तवृहत्खोलताततिर्जवानिलाघूर्णितशालचन्दना । गणाधि
पानाम्परितः प्रसारिणीवनान्यवाञ्छीवचकारसंहतिः ॥ ३४ ॥
ततः सदर्पेभ्यस्तनुन्तपस्ययामदस्तुतिक्षाममिवैकवारणम् । परि
ज्वलन्तन्निधनायभूभूतान्दहन्तमाशाइवजातवेदसम् ॥ ३५ ॥

ततः सदर्पेसगर्वसान्तःसारन्तपस्ययातयश्चर्यया । तपस्यतेः कवन्तात्स्त्रियाम्
प्रत्ययेटाप् । अतनुं कशं अतएवमदस्तुयामदक्षरणेनक्षामं कशम् । क्षायोमइ
तिनिष्ठातकारस्यमकारः । एकवारणमेकाकिन्ङ्गजमिवस्थितमित्युपमा । पु
नर्भूभूतांगज्ञान्निधनायनाशायपरिज्वलन्तान्तेजसिनं अतएवदिशोदहन्तञ्जातवे
दसमग्निमिवस्थितमित्युपमालङ्कारः । कृपीटयोनिर्ज्वलनोजातवेदास्तनूनपादि
त्यमरः ॥ ३५ ॥

अनादरेति । पुनश्चात्रनादरेण अवगणनया उपात्ते निषङ्गादुद्धृतश्चैकः सायको
येततन्तानुकूले सुहृदोवजयेसस्पृहज्ञपमिच्छन्तमित्यर्थः । पुनः अपूर्णः न्यतः

॥ कि० सं० ॥

॥ सर्ग १४ ॥

॥ १७१ ॥

न्येपांगैरवङ्गभीर्यैयस्मिन्कर्मणितावागम्भीरं तं युरवगाह्यं नीतम् । अतएव
घमाः सान्नाच्छ्रवणमहन्धवीर्यधोऽन्ताश्च यस्मिन् तेन धर्मैर्कोटधामेष्टये
मारण्यप्रादुर्भवेमसमन्धकारीकृतदुरवगाहीकृतमुत्तमाचक्षुमिव स्थितसमन्ततो
ऽन्धकारोऽस्य स इति विद्यतः ॥ ३६ ॥ * * * * *
महर्षभेति । महर्षभस्य महावृषभस्य स्कन्धवृषस्कन्धौ च सौ यस्मात् । उपमा
नपूर्वपदवाटुन्नरस्कन्धलोपः । वृषभो वृषभो वृषद्वयमरः । स्कन्धेभ्यश्चिरेणो
स्त्रीयमरः । अनूनकन्धरं स्यूक्यो वम् । अयमोवायां शिशोः कन्धरेयपीयस

निजेन नीतं विजिता गौरवङ्गभीरताभ्यैर्युक्तेन भूयसा । यतो
दयेनेव घनोत्तवीरुधासमन्धकारीकृतमुत्तमाचक्षम् ॥ ३७ ॥
महर्षभस्कन्धमनूनकन्धरम्यहच्छिलावप्रयत्नेन वक्षसा । समु
ज्जिह्वीर्युज्जगतीमहाभसं महाचरहं महागोवादि व ॥ ४० ॥
हरिन्मणिश्याममुदयविग्रहम्यक्षमां नम्यरिभूयदेहिनः । म
नुष्यभावेपुरुषेपुणतनं स्थितञ्जलादृशेद्वं प्रमासिनम् ॥ ४१ ॥

रः । वृहच्छिलावप्रं महच्छिलातटे लङ्घ्युनिमकठिमेतवसंसाक्षवक्षितः । म
हाभसन्दुष्टैरतिभारवतीज्जगतीमहोसमुज्जिह्वीर्युदुष्टसज्जकारिभक्तमुर्ध्वमि
च्छुम् । अतएव महतोर्गवाज्जगतीसमुज्जिह्वीर्युमं कविशेकसर्पिशाष्टश्वराहं
मिव स्थितमर्धसाधर्म्यादियमुपमानश्चेयः शृङ्गमात्रसाधर्म्येण तस्मै विधानादि
तिरहस्यम् ॥ ४० ॥ * * * * *
हरिदिति । पुनश्च हरिन्मणिश्यामं नरकमणिश्यामं उदयविग्रहमुदारभूति
न्देहिनः सत्त्वान्परिभूय प्रकाशमानं जलमेवादृशं मुकुरस्त्वस्मिन् प्रमासिनं ह

द्यमिबमनुष्यभावेनमनुष्यरूपेण स्थितम्पुनर्नम्युह्ययेवदरीतपो वननिवासी
 नास्यसुसहचरोनरोनामसुखायमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ * * * * *
 गुर्वीति । गुरुभिः क्रियारम्भाणां फलैरलंकृतं सफलकर्म्मरम्भमित्यर्थः । जग
 त्प्रमाथिनः जगद्विजयिनी प्रतापस्यतेजसो गतिस्थानमतोस्यबहूनामेकलक्ष्यत्वञ्च
 युज्यतइतिसन्दर्भमिष्टीयः । पूर्वोक्तविशेषस्यविशिष्टमनीलवाजिनंश्वेताश्वं चर्जु
 नङ्गशाः प्रमथयदयःस्तपाव्ययेतोयघनाः तोयभरिताः वार्षिकं काङ्क्षयर्थः । घनामेघा
 इवञ्चचलामितिशेषः । समासेदुरवापुरित्यर्थः ॥ ४२ ॥ * * * * *

गुरुक्रियारम्भफलैरलंकृतङ्गतिम्प्रतापस्यजगत्प्रमाथिनः । गणाः स
 मासेदुरनीलवाजिनंतपाव्ययेतोयघनाघनाइव ॥ ४२ ॥ कुलकं ॥
 यथास्वमाश्वमिवविक्रमाः परेमुनिप्रभावक्षततेजसः परे । ययुः क्ष
 णादप्रतिपत्तिदीनतामोहानुभावः प्रतिहन्तिपौरुषम् ॥ ४३ ॥
 ततः प्रकृते सममेवतत्रैरपेक्षितान्योन्यबलोपपत्तिभिः । महोद
 यानामपिसङ्ख्यवृत्तितासहायसाध्याः प्रादिशन्ति सिद्धयः ॥ ४४ ॥

यथास्वमिति । पुरुषं पूर्वस्वमतन्निष्कम्ययथास्वमेकएवजेघ्यामीति आशंसिताः का
 क्षिताः कथिताः वार्षिकमोयैस्ते परे श्रवणः मुनिप्रभावात् क्षततेजसो हतप्रभावाः स
 न्तः अप्रतिपत्तिमूढतामोहान्धतां ययुः तथाहि महानुभावोऽतिप्रातापी पौरुषं पर
 म्यचेष्टितम्यतिहन्तिनाशयति ॥ ४३ ॥ * * * * *
 ततइति । ततः एकैकस्याशक्तैश्चपेक्षितावाञ्छिताऽन्योन्यबलोपपत्तिरन्योन्यशत्रय
 वल्लभेयैस्ते गणैः प्रमथैस्तर्जुने । क्रियाधारत्वात्प्रमी । समंयुगप्रदेवप्रजह्ने
 प्रकृतभावेतिह । तथाहि । सहायसाध्याः सिद्धयः कार्यसिद्धयो महोदया

[illegible]

किं रतसै न्यादुरुचापनोदिताः समंसमुत्पेतुरुपात्तरंहसः । महा
वनादुन्मनसः खगा इव प्रवृत्तपचध्वनयः शिलीमुखाः ॥ ४५ ॥
गभीररंध्रेषु भृशं महीभृतः प्रतिस्वनैरुन्नमिन्नेन सानुसु । धनुर्नि
नादेन जवादुपेयुषा विभिद्यमाना इव दध्नुर्दिशः ॥ ४६ ॥
विधूनयन्ती गहनानि भूरुहान्ति शोहितोपान्तनभेदिगन्तः । म
ह्योयसी वृष्टिरिवानिजेरितारवं वितेने गूणमार्ग्या बलिः ॥ ४७ ॥

गभीरेति । गभीरं घ्रेषु गभीरं गह्वरेषु महीभृतः सानुषु ये प्रतिस्नानासौर्भृशमुन्नाम
तेनोत्थापितेन दीर्घाकृतेन जवाटुपेयुषा प्राप्नवता धनुषो निनदेन दिशो विभिद्यमा
नाविदीर्णमाना इव दध्नुः ध्वनिञ्चक्रुः ॥ ४६ ॥ **—●—●—●—●—** ॥
विधूनयन्तीति । भूह्रङ्गा गहनानि वनानि । अटव्यरूपं विपिनं जहन्नं कामनं व
नमिथ्यमरः । विधूमयन्ती कम्पयन्तीति रोहितानि छादितानि उपात्तानि प्रान्त
निनभोन्तरिक्षन्दिगन्तश्चिन्मया सांसागता मार्गाश्च जलः प्रमथशरसंहतिरनिलेन
वायुना ईरिता प्रेरिता महीयसी वृष्टिरिव रघवितेने विस्तारयामास ॥ ४७ ॥ ●

प्रोमिति । अतूनम्रवीचरमाचाम् । कावाधमोरमनेपवयेगेद्वितीया । अनि
 त्तिनेवायुभक्षकस्यचरस्येयम् । तेषामिरेषोयरसाङ्गम्रह्यतन्महामान
 य । कियार्थेवादिनाकृतुर्मी । जिज्ञेहर्जुनस्यकुसिपो यंरुपचम्ययातिगच्छ
 तिसतिशियिजेमप्रथममितिशेषः । समस्तकवत्तेनविष्टुवेवचनन्तरकरशोयन्ना
 मनेवेत्युत्प्रेक्षम् । सन्नरंशीघ्रघनमन्दुक्तमौघेषाम् । अन्वयानुपयोगादितिभा
 वः । इत्यःकर्मणिजिह् ॥ ४८ ॥ * * * * *
 पतन्विति । शस्त्रेयुरोदसीद्यातापृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौरोदस्याविद्यमरः । सम
 न्ततोवितत्यप्राप्यपतन्सुसन्तुधनुर्दधूयतःकम्पितुमिच्छतःआस्फाचयतइत्यर्थः

त्वयोमृतनृपमनिशोमिन्नस्तत्प्रयोतिपोयमपुषिप्रहृष्यतः । रणा
 यन्मिन्नोर्विदुषेवसंस्मरोयनन्ममीयेशिथिलेनवर्माणाः ॥ ४८ ॥
 पतन्सुशस्त्रेयुरोदसीद्यातापृथिव्यौ । सरो
 यन्सुलोवपपातभीमणाकजेषुदृष्टिर्विनिपातशंखिनी ॥ ४९ ॥

धूमःसन्ननाच्छतृप्रययः । सरतिस्तुतिस्तुयतिधूनुदितोवेतिविकल्पादिउभा
 वः । तस्यार्जुनस्यसम्बन्धनीभीषमतइतिभैषाणा । नन्द्यादिस्मार्त्युः । विनि
 वातवांसिमीविमंशस्तुषिकादृष्टिस्तुविशेषणाकृतेमन्त्रेयुरोदसीद्यातापृथिव्यौ
 त ॥ ४९ ॥ * * * * *
 दिग्दिति । द्यौकालःकल्पान्तकालइव । संपर्तःप्रलयःकल्पःक्षयःकल्पान्तइ
 त्यपीत्यमरः । द्यौस्तोरोदःमुनिरर्जुनइधुभिर्वीर्यैर्दिशःसन्तुहन्निवैकत्रसमा
 हरन्निवअन्वयातसम्पारदर्शनस्यसादितिभावः । रणेप्रभंकिक्षिपन्निवअधः
 प्रक्षिपन्निवअन्वयातसम्पारदर्शनस्यसादितिभावः । अन्वयानुपयोगादितिभा

॥कि०स०॥

॥सर्ग१४॥

॥१०३॥

युभिरनगरं च यन्निवन्त्यन्तथा रतिविद्यानादिति भावः सशैलं क्षितिस्तु
लयनिवकम्पयन्निवन्त्यन्तथा रतिभावेति भावः । अचालगतिमकरोत् । सर्वत्र इव श
रत्प्रेक्षायाम् ॥ ५० ॥ * * * * *
विमुक्तमिति । अशंसितः कांक्षितः हनुविजयोयैस्तैः । अहमहमिकया शत्रुवि
जिगीषद्विरिण्यर्थः । बन्धे चरैरेकावसरं समकालम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । नि
मुक्तं प्रयुक्तमन्वेकमायुधम् । आत्मावेकवचनम् । सोऽर्जुनः क्रियाफलमतिपातितो
ऽतिक्रान्तः कासः काल इव अतिक्रान्तकालस्य कर्मणो निःफलत्वादिति भावः ।

दिशः समूहं निवविक्षिपन्निवप्रभारवेशकुलयन्निवानिलम् । मुनि
श्च चालयत्कालदेहं शान्तिं सशैलयेऽस्मिन्निवसि ॥ ५० ॥
विमुक्तमाशंसितं शत्रुनिर्जयेरनेकमेकावसरं बन्धे चरैः । सनिर्ज
यनायुधमन्तराशरैः क्रियाफलकाल इवातिपातितः ॥ ५१ ॥
गतैः परेषामभैवभावनीयतमं निवारयद्विर्विपदं विदूरगैः । भृशं
वभूवोपचितो वृहत्फलैः शरैरूपायैरिव पाण्डुनन्दनः ॥ ५२ ॥

न्तरामध्ये शरैर्निजघातं ॥ ५१ ॥ * * * * *
गतैरिति । पाण्डुनन्दनोऽर्जुनः परेषामभैवभावनीयतमं लघुप्रयोगादभ्यवगूढप्र
योगाच्चादृश्यतं प्रकाशयतां च गतैः विपदमनर्थनिवारयद्विर्विदूरगैर्दृष्टं लक्ष्यं
शैः परमगडनप्रविष्टैश्च वृहत्फलैरायत्तमैर्महालाभैश्च । फलान्नायायलाभयोरिति
शास्त्रतः । शरैरूपायैस्सामादिभिरिष्टभृशमुपचितः प्रवृद्धो वभूव । अत्र शब्दमात्र
साधर्म्यात्प्रकृताप्रकृतस्त्वैवः रूपमेति केचित् ॥ ५२ ॥ * * * * *
दिवङ्ति । शरदिबोन्तरिक्षात्पृथिव्याभूगोकात्ककुभां मण्डलान्निदिङ्मण्डलान्छात्

ततिगमतेजसोऽर्कस्यविम्बास्मरुडलाह्वा । अथवासकद्विहृष्टात्कार्मुकान्मुनेःशरी
 राद्वापतन्तीतितेगशाः अभिमेनिरेज्ञोतवन्तः । अन्यथा कथममोविश्वमन्तर्ज्ञाय
 शरःसम्भाव्यन्तइतिभावः । अत्रसर्वतःशरसंपातदर्शनात्सम्भावनयापृथिव्या
 दीनामन्यतमस्योपादिनत्वोत्प्रेक्षा । साचप्रतीयमानाव्यञ्जकाप्रयोगात् । नृशृङ्गा
 दयस्तुसंशये ॥ ५३ ॥ * * * * * ॥
 गणेति । मर्मविदारणैरपिमर्मस्वेतान्येवदारयद्भिरपीत्यर्थः । गणाधिपानाम्प
 रास्तुतांमरणमविधायश्चकृत्वानिर्गतैस्तेषाममर्त्यत्वादितिभावः । तस्यमुनेःपत्रि

दिवःपृथिव्याःककुभाद्गुमण्डलात्पतन्तिविम्बाटुततिङ्गतेजसः । स
 कद्विहृष्टादथकार्मुकान्मुनेःशरःशरीरादितितेभिमेनिरे ॥ ५३ ॥
 गणाधिपानामविधायमिर्गतैःपरास्तुतामर्मविदारणैरपि । ज
 वादतीयेहिमवानधोमुखैःकृतापराधैरिवतस्यपत्रिभिः ॥ ५४ ॥
 द्विषाक्षतीर्याःप्रथमेशिलीमुखाःविभिद्युदेहावरणानिचक्रिरे ।
 जतासुपेतेविश्रिखैःपुनर्मुनेररुन्तुदत्तममहतां ह्यगोचरः ॥ ५५ ॥

भिःशरैकृतापराधैरिवस्वामिकार्याकरणात्सापराधैरिवेत्युत्प्रेक्षा । अधोमुखैःसद्भि
 र्जीवात्हिमवान्अतीयेअतिचक्रमेप्रविष्टइत्यर्थः । लज्जितस्वकर्चिन्नलयनमु
 चितमितिभावः ॥ ५४ ॥ * * * * * ॥
 द्विषामिति । प्रथमेप्रथममुक्ताइत्यर्थः । शिलीमुखाःमुनिशरःद्विषान्देहावरणा
 निबर्माणिविभिद्युयाःक्षतीःप्रहागन्चक्रिरेतास्तुक्षतीषुपुनःपश्चात्प्रयुक्तैर्मुनिवि
 श्रिखैर्नपेतेनपतितम्पिष्टपेषणेनदोषापातादितिभावः । तथाहिअरुन्तुदत्तंपीडि
 तपीडनंसतामगोचरोहि । सन्तःपीडितपीडानकुर्वन्तीत्यर्थः । नहन्याह्यसनप्रा

॥ कि० स० ॥ प्रनामैनातिपरिस्तुतमिति निषेधः प्रणामादिभिर्भाषः । अहं ब्रह्म नन्दतीति अहं नु
 ॥ सर्ग १४ ॥ दः । ब्रह्मोमीर्ममरुत्तियमरः । विध्वंसोऽस्मदङ्गित्वे प्रथयः । अहं द्विषदन्त
 ॥ १७४ ॥ समुमितिमुमागमः ॥ ५५ ॥ * * * * *
 समुज्झतेति । यावन्तोऽगतयोयावदशतिभ्यावदवधारणार्थं इत्यव्ययीभाषः । या
 वदशतियथातथा समुज्झता अशतिसमसंख्यया मुक्तामुनिचापात्सुहृत्सम्भूयैव नि
 र्यती । इतिकामन्तादुक्तस्य कौशल्यमिति भावः । यातेः शतरिडीप् । मुनिवाणसं
 हतिरुमापतेष्वमंहिमांशोः प्रभापङ्कजावलिमिव सङ्कोचं निनाम प्रापयामास । दुह्य
 दिपाठात् नयतिर्द्विकर्मकः ॥ ५६ ॥ * * * * *

समुज्झतायावदशतिनित्यतो सदैव चापान्मुनिवाणसंहतिः । अ
 भाहिमांशोरिव पङ्कजावलिनिनाम सङ्कोचमुमापतेष्वमम ॥ ५६ ॥
 अजिह्वमोजिह्वममोघमक्लमं कियानुबन्धीयुपृथङ्गियोजितम् ।
 प्रसेहिरेसादयितुस्तदादिताः शरैर्घमुत्साहमिव अस्य विद्विषः ॥ ५७ ॥

अजिह्वमिति । अजिह्वं स्वरूपतो गत्यावावकम् । अन्यत्र तु जिह्वस्थानप्रवृत्तेन
 भवतीत्यजिह्वस्तम् । ओजिह्वमोजिह्वस्त्विनंसारव्रतमन्ते । उभयत्रापि ओजस्ति
 शब्दाद्विन्वन्तादि छत्तुक्विन्वन्तोर्लुगितिलुक्छितोपश्च । अमोघमक्लमं क्लमं जि
 रन्तरव्यापारेण आक्लमन्तीयुक्त्यास्तुक्छेदनभेदेन पातनादिकर्मस्तुपृथग्भेदे
 ननियोजितं कर्मात्तुगुण्येन विनियुक्तमित्यर्थः । अस्य मुनेः शरैर्घमुत्साहमिव अस्य विद्विषः
 रस्य स्थायिभावभूतस्य यत्नविशेषमेवेत्यर्थः । सादिताः कर्षिताः विद्विषश्च तत्रासा
 दयितुम्यतिकर्तुं न प्रसेहिरेन शक्नुः । तस्योत्साहप्रदेव एव रवर्षेदुर्ध्वमभूदिति
 भावः ॥ ५७ ॥ * * * * *

शिवेति । अनेकदेशगानानादेशस्थाःशिवध्वजिन्योहरसेनाज्येषवोमयूखाइ
 नेत्युपमितसमासः । अन्यत्रतूमेववद्वमयूखाइतिमयूरव्यंशकादिसमासः । ते
 यामालाअस्यास्तीतीति तमुयेषुमयूखमालिनं । ब्रीह्यादित्वादिनिः । एकदेश
 स्थमेकत्रैवस्थितंमुनिमर्कम्प्रजाइवयुगपत्प्रतियोधयोधय्यौधम्प्रति । अव्ययंविभ
 ञ्नादिनायथार्थेबोधायामव्ययोभावः । आग्रतःस्फुरन्तन्निदध्युःददृशुः । यथै
 कोर्कएकत्रैवस्थितोपिनानादेशस्थानांमपिप्रतिपुरुषम्ममैवायेवर्ततइतियुगप
 त्प्रतीयतेतद्वद्वाणवर्षीमुनिरपिप्रतियोधन्तथैवप्रत्ययादित्यर्थः ॥ ५८ ॥ ०*० ॥

शिवध्वजिन्यःप्रतियोधमग्रतःस्फुरन्तमुयेषुमयूखमालिनम् । त
 मेकदेशस्थमनेकदेशगानिदध्युरकैयुगपत्प्रजाइव ॥ ५८ ॥
 मुनेःशरीरेणतदुग्ररंहसावलम्बकोपादिवविष्वगायता । विधू
 नितंभ्रान्तिमियायसङ्गिनीमहानिलेनेवनिदाघजंरजः ॥ ५९ ॥
 तपोवलेनैवविधायभूयसीस्तनूरदृश्याःस्विद्वृत्तिरस्यति । अमु
 य्यमायाविहृतंनिहन्तिनःप्रतोपमागत्यकिमुस्वमायुधम् ॥ ६० ॥

मुनेरिति । प्रकोपादमर्धादिवविष्वक्समन्तात्त्रायतागच्छताउग्ररंहसातीव्रवे
 गेनमुनेःशरीरेणउक्तविशेषणेनमहानिलेनवायवानिदाघजंयोषोऽग्रजइव
 विधूनितंव्याहृतन्तद्वलम्बमथानांसैन्यंसङ्गिनीमनुबन्धिनीमविच्छिन्नामितियाव
 त्भ्रान्तिमनवस्थानमियायप्राप ॥ ५९ ॥ ०—०*०—०*०—०*०—०*० ॥
 अथत्रिभिर्विशेषकमाह । तपइत्यादिना । एवमुनिःतपोवलेनतपःसामर्थ्येनभू
 यसीर्वह्नीरदृश्यास्तनूगन्तनःशरीराणिविधायदृष्ट्वाइवृत्तिरस्यतिस्विष्टिपति
 च । किंवाअमव्यअस्यमुनेर्माययाविहृतंप्रतिहृतंस्वस्वकीयमिवायुधंप्रतोपंप्रति

॥कि०स०॥ कूलमागत्यप्रत्यावृत्त्यर्थः । नोऽस्माकंवा निहन्ति किमु । जासिनिप्रहरणेत्यादि
 ॥सर्ग१४॥ सूत्रेणकर्मणिघष्ठोशेषाविवक्षायान्तुद्वितीया ॥ ६० ॥ * * * * *
 ॥१७५॥ हृताइति । यद्वा अस्यमुनेर्गुणैर्हृताऽऽकृष्टावाभयेनदरेणवा । भयाद्विभ्यत्योवे
 त्यर्थः । देवतास्तिरोहिताःसत्यःप्रहरन्तिस्वित्तत्कृतः । अन्यथा अस्यमुनेरमीसा
 यकाःजलधेरूर्मयइवकथंनुसन्ततमनेकसंख्याःभवन्ति । अन्यत्रपक्षासम्भवेन
 नसम्भवतीत्यर्थः । किमितिप्रच्छन्नादेवतायुध्यतइत्याह । गुणैर्हृताभयेनवाएते
 नगुणैरवर्तिताःप्रीत्याविभ्यत्योस्माद्वर्त्तमानाइत्यर्थः । किमस्यवितर्कत्रयस्यमूल
 मित्याह । कथमिति । अस्मात्कथञ्जलधेरूर्मयो यथाएकस्यैवसायकाःसन्तत

हृतागुणैरस्यभयेनवामुनेस्तिरोहिताःस्वित्प्रहरन्तिदेवताः । कथं
 न्वमीसन्ततमस्यसायकाभवन्त्यनेकेजलधेरूर्मयः ॥ ६१ ॥
 जयेनकच्चिद्विरमेदयंरणाद्भवेदपिस्वस्तिचराचरायवा । तताप
 कीर्णान्दपस्तुनुमार्गणैरितिप्रतर्ककालितापताकिनी ॥ ६२ ॥

मतिवहवोभवन्ति । एकशब्दस्यएकशेषेकतेएकइतिरूपमितिकेचित् । नश
 दस्त्वन्यार्थे ॥ ६१ ॥ * * * * *
 जयेनेति । कच्चिदयंरणस्यजयेनविरमेत् । अस्मान्जित्वाकच्चिदयंयुद्धंउपसं
 हरेदित्यर्थः । अपिचराचरायस्वस्तिभवेत् । कच्चित्स्थावरजङ्गमज्जगन्नविनश्ये
 दित्यर्थः । कच्चिदपिहसम्भावनायांप्रार्थनायांलिङ् । इतिप्रतर्ककालिता । पूर्वा
 क्तायेप्रतर्कसैराकालिताविह्वलाः । अत्रसहेतुकविशेषणमाह । नृपस्तुनुमार्ग
 णैरऽर्जुनबाणैःकीर्णाक्षिप्तापताकिनीततापतापम्याप ॥ ६२ ॥ * * * * *
 अमर्यिणेति । जिघृक्षुनानिरस्तंबलंनरराज । किमिवकेनक्षिप्नन्नशोभते । क्षमा

अयंकाव्यं अमरिणानिरस्तं यथाक्षमासाध्यं हि कृत्यमिव सामयैर्नि रस्यते । तच्च
निरस्तन्नशोभते यथाचमदोद्धतेन पुंसाहितं प्रियवचनं निरस्तन्नगजते । म
दः पौरुषादिधर्मः तेन उद्धतो ज्वलितो यथावलीयसाविधिना पौरुषान्निरस्तं सत्
नगजते । वलीयसा दैवेन प्रतिपुरुषव्यापारस्य नैः फल्यादेः जिष्णुरपि वलीयानि
तिभावः ॥ ६३ ॥ * ०० ०० * ०० ०० * ०० ०० * ०० ०० * ०० ॥
प्रतिदिशमिति । लवगानामधिपो अधीशस्तस्येव लक्षणं यस्याः सातथोक्ता । कपि
लवङ्गलवगइत्यमरः । चिह्नं लक्ष्मचलक्षणमित्यमरः । लुतिरूपा इत्यर्थः । विशि
खसंहतितापितमूर्तिभिरिति । विशिखावाणास्तेषां संहतयः समूहाः । स्त्रियान्तुस

अमरिणान्कृत्यमिव क्षमा अयं मदोद्धतेनेव हितम्ययं वचः । व
लीयसातद्विधिनेव पौरुषम्वलन्निरस्तं नरगजजिष्णुना ॥ ६३ ॥
प्रतिदिशं लवगाधिपलक्ष्मणा विशिखसंहतितापितमूर्तिभिः । र
विकरम्बपितैरिव वारिभिः शिववलैः परिमण्डलतादधे ॥ ६४ ॥

हितिर्वृन्दमित्यमरः । ताभिः तापिताः पीडिता मूर्तयो देहाः येषां नैस्तथाभूतैः शर
निकरकर्तितकलेवरैरित्यर्थः । शिववलैः प्रमथसैन्यैः कर्तृभिः रविकरम्बपितैः स्त्र
यैरश्मितपैर्वारिभिर्दकैरिव प्रतिदिशं दिक्षु परिमण्डलतापरितश्चकाकारम
ण्डलतेतियावत् । आदधे अधारि प्रतिदिशं मण्डलाकारेण स्थितमित्यर्थः । धात्रः
कर्मणि लिङ् आतपतपं हि नोरम्परिभ्रमतितद्वन्मुनिपीडितं सैन्यं वभ्रामेत्यर्थः । दु
तविलम्बितं कन्दः । द्रुतविलम्बितमाहनभौभरौ इति लक्षणात् ॥ ६४ ॥ * ०० ॥
प्रविततेति । प्रविततानि विस्तृतानि शरजालानि तैश्च द्रुतमाच्छादितं विश्वान्तगलं
येन तस्मिन् शरपूरितवृक्षाण्डोदरे पाण्डुसूनौ आविर्भूतमण्डलं लब्धतुः

॥कि०स०॥ आविर्भूतंमण्डलंयस्यधनुवद्वितिवृत्तौभूतार्थस्यानुप्रवेशाद्भूतशब्दस्याप्रयोगः । वि
॥सर्ग१४॥ ध्रुवतिकम्पयतिआस्फालयतिसतिभीतभीताद्भवभीतप्रकारेवजयलक्ष्मीर्विजय
॥ १७६ ॥ श्रीःकथमपिकेनचित्प्रकारेणविषमनयनसेनापक्षपातंविहातुन्यक्तुंविषेहेश

प्रविततशरजालच्छन्नविश्वान्तरालेविधुवतिधनुर्विर्मण्डलम्पाण्डुसू
नौ । कथमपिजयलक्ष्मीर्भीतभीताविहातुंविषमनयनसेनापक्षपातं
विषेहे ॥ ६५ ॥ * ॥ इतिमहोपाध्यायश्रीभारविहृतौकिशताऽर्जु
नीयेमहाकाव्येअर्जुनाभिगमनोनामचतुर्दशःसर्गः ॥ १४ ॥ * ॥

शक्येत्यर्थः ॥ ६५ ॥ * ॥ इतिश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमहर्षिनाथसूरिविरचि
तायांकिशताऽर्जुनीयव्याख्यायांघण्टापद्यसमाख्यायांचतुर्दशःसर्गः ॥ १४ ॥ * ॥

अथेति । अथानन्तरकाले भूतानि सर्वे कृतिनिमित्तमहं तवानुवहादन्तः । अ
 ह्यभूणवृत्रेयुक्तिः । तस्यप्रायंप्रमान्वर्तमानोऽर्जुनः । तस्यापत्यमित्यणुप्रत्ययः ।
 तस्यशरेभ्यः तत्रस्तुःविभ्यः । अत्रभूमवसामिति विकल्पद्वेयासलोपाभावः । सा
 धंमूअइयवोस्तन्नेभिरिति स्वासाः धनूंवि । धनुश्चपोऽस्वमिष्यासइति हेमच
 न्द्रः । अकर्त्तरि चकारके संज्ञायामिति कर्त्तृशेषम् । परित्यक्तमहान्तइष्यसाः
 ययासापरित्यक्तायुधेत्यर्थः । दिशोभेजेपलायाचकेइत्यर्थः । अत्रभूतवाससेना
 पलायनयोस्समुच्चयकथनाद्भिन्नविषयः क्रियासमुच्चयोलङ्कारः । गुणक्रियायो
 गपद्युंसमुच्चयइतिसामान्यकक्षणात्तस्ययमकेनसंस्पृष्टः ॥ १ ॥ * * * * ॥

अथभूतानिवात्रेघ्रशरेभ्यस्तत्रतत्रस्तुः । भेजेदिशः परित्यक्तमहेषा
 साचसाचमू ॥ १ ॥ अपश्यद्भिरिवेशनं रणाग्निववृते गणैः । संभ्रमे
 बहिर्मुखेयसंभ्रमं ज्वलितमूतः ॥ २ ॥ खगिडतां संयतेऽस्मात्प
 राक्ष्णुखतयातया । आविवेश कृपाकेतौ कृतेऽस्मै धानं रसरम् ॥ ३ ॥

अपश्यद्भिरिति । गणैः प्रमथैः ईशानं स्तामिमं शिवं पुरे कर्त्तृनिमित्तभावः । अपश्य
 द्भिरिव रणाग्निववृतेति वृत्तम् । भावे लिङ् । तथाहि कृच्छ्रेष्वपि पञ्चसंभ्रमेण साध्व
 सेनज्वलितमूतं । संभ्रमः साध्वसेपि स्यादिति विश्वः । अमोममृत्त्येव अतः पुरे कर्त्तृ
 नोऽप्यदर्शनमुपपद्यतइति भावः ॥ २ ॥ * * * * ॥
 खगिडनेति । खगिडतां ध्वस्तां शंसा जयाशंभ्यस्तां स्तां तेषां ज्ञानां सम्यग्भिन्या
 तयाऽतिनिहृष्टयेत्यर्थः । पराक्षुखतयारण्यैर्मृशे मपेक्षेयनेनेत्यर्थः । केतौ अ
 जेहतः आशेषितः उचैरुन्नतो वा नरोहममानयेन मूर्ध्वपुरुषकूपिष्ठजमित्यर्थः । क
 पाकृष्णा आविवेश । तदीयदुर्दृशं दुष्टा कृपाविष्टोऽभूदित्यर्थः । यमकालकृ

॥ १७७ ॥

नः सा सुखः सवाणः । अस्य नोक्षिप्य नो शरश्च नो नेति वासः धनुः । अकर्तारि च क

बसौली बांबजे सोसः शशी शशि शुशोः शशन् ॥ ५ ॥ एकाक्षरपादः ॥

प० शशन्सुतमर्तिकुर्वन् । शशसुतगताविनिधानोः॥ शत्रुप्रत्ययः । खेऽर्जुनोन्नी

सांशोभां बलौ प्रापलाञ्छादाने । कर्त्तरि लिङ् । एकाक्षरपादः ॥ ५ ॥ • * • ॥

आसेति । सोऽर्जुनः त्रासजिह्वाभयज्जिह्वं यथा तथा यतो गच्छतः पलायमानानि
त्यर्थः । एतान् गणान् मन्दमेवान्वियाय अनुजगाम । तथा हि महीजसो महानुभा
वाः भयानतिपीडयितुं चेच्छन्ति ॥ ६ ॥ • • • • • ॥

अथेति । अथायेह सतावलानामित्यर्थः । तद्भङ्गदर्शनात् स्मयमानेन साचिस्थिते
नतन्निवारणाय तिर्यग्व्यवस्थितेन । तिर्यगर्थे साचितिरित्यमरः । स्थिरकोर्ति
ना स्वयमभङ्गत्वादि तिभावः । किञ्चिदियदायस्तु खिन्नचेतो यस्य तेन स्वकीयगण
भङ्गादी वस्त्रिभ्रचितेन सेनान्यास्कन्देत । पार्वती नन्दनः स्कन्दः सेनानी रघुभूर्गुह

त्रासजिह्वयतश्चैतान् मन्दमेवान्वियायसः । नातिपीडयितुं भयानिच्छन्ति
हि महीजसः ॥ ६ ॥ अथायेह सतासाचिस्थितेन स्थिरकोर्तिना । सेना
न्याते जगदिरे किञ्चिदायस्तु चेतसा ॥ ७ ॥ निरोक्ष्यः ॥ माविहासिष्ट
समरंसमरन्तव्यसंयतः । क्षतंश्चुस्मात्सुरगणैरगणैरिव किं यशः ॥ ८ ॥

इत्यमरः । ते गणाः प्रमथादयो जगदिरेडक्ताः । ओष्णवर्णाभावात् निरोक्ष्यमेत
त् ॥ ७ ॥ * • • • • * • • • • * • • • • * • • • • ॥
अथैकविंशतिभिः श्लोकैः स्कन्दवाक्यमेवाह । माविहासिष्टेत्यादिना । रन्तव्यं
मशं क्रीडा । बहुलमहस्याङ्गवेतव्यप्रणयः । संयदुद्धं । समुदायः स्त्रियां सय्यं
त्वमिच्छाजिसमिदुद्धइत्यमरः । समेरन्तव्यसय्यं तीयेषां ते समरन्तव्यसंयतः तु
स्य क्रीडासङ्गरादिति तेषां सम्बोधनम् । यूयं समरं माविहासिष्टं नयजत । जहा
तेर्माङ्गुलुङ्मध्यमवज्रवचनम् । क्षुणाः पराजिता असुरगणाः ये सौर्भवा इति शेषे
यः । अगणैरिव गणेशेभ्योऽन्यैरिव किं किमर्थं यशः क्षतं नाशितं तदुक्तमहम्पूराया

चित्तत्सर्वप्रतिपद्यते । यच्चास्यसुखतं किञ्चिदमुत्रार्थमुपार्जितम् । भर्तात्सर्वमा
 दत्ते परवृत्तहतस्यतु इति ॥ ११ ॥ * * * * * ॥
 नेति । किञ्च । अयमसुरेदैद्यो न । नागो वापन्नगश्च न । धरसंस्थः पर्वताकारः ।
 आहार्यधरपर्वता इत्यमरः । संस्था व्यवस्थाप्रणिधिस्थिति साकारमृत्युस्थिति वै
 जयन्ती । राक्षसेन किन्त्वयं सुखयतीति सुखः सुखसाध्य इत्यर्थः । नवाभोगोऽभि
 नवप्रयत्नो महेत्साह इत्यर्थः । आभोगो वरुणच्छत्रे पूर्णतायत्नयोरपीविव । ध
 रणि स्थो भूतलचारी राजसोरजोगुणप्रधानेनापुरुषो हिकश्चिन्मानुष इत्यर्थः ।
 पुरुषापुरुषानरः । मानवामनुजानर इत्यमरः । अतो न पलायनमुचितमिति भा

॥ गोमुत्रिकाबन्धः ॥

ना सु रो यं न वा ना गो ध र सं स्थो न रा क्ष सः ।
 ना सु खो यं न वा भो गो ध र णि स्थो हि रा ज सः ॥
 १२ ॥ मन्दमस्यन्नियुक्तं घृणयामुनिरेयवः । प्रणुदत्यागतावज्ञं ज
 घनेयुपश्रूतिव ॥ १३ ॥

वः । गोमुत्रिकाबन्धः वस्त्रानामेकरूपत्वं यद्येकान्तरमर्ज्योः । गोमुत्रिकेति तत्रा
 हटुः करन्तद्विदेविटुरितिलक्षणात् । योऽशकोऽष्टद्वये द्वयं क्रमेण विलिख्यैकान्त
 रविनिमयेन तदेव श्लोकमिच्छन्तीत्युद्धारः ॥ १२ ॥ * * * * * ॥
 मन्दमिति । एषमुनिः घृणयामुपयाद्युक्तं शाखा मिव मन्दमस्यन्क्षिपन्वोयुष्मा
 न्पश्रूतिव आगतावज्ञं यथा तथा च घनेयुः प्रणुदति चोदयति किमतः परं कष्टमस्ती
 ति भावः ॥ १३ ॥ * * * * * ॥
 नेति । पदच्छेदस्तावत् । न ना उननुन्नः नुन्नोतः ना अना नानानता नमु

कि०स०॥ नुन्नः अनुन्नः ननुन्नेनः ना ननेनाः नुन्ननुन्ननुत् । हेनानाननाः नानाप्रकाराणि आ
 ननाभियेयांतेनानाविधास्याइत्यर्थः । उनेमनिकृष्टेननुन्नेविद्ध उननुन्नः यः सः
 ॥ १७६ ॥ नानपुरुषेन । तथानुन्नः उनोयेन सनुन्नेनः नापुरुषः अनाननुन्नपुरुषः खलु ।
 उनाङ्गीतः पलायमानस्तु किंवर्तव्यमितिभावः । किञ्च । नुन्नः ईनः स्वामीयस्य सनु
 न्नेनः सनभवतीति ननुन्नेनः । नञर्थस्वनशब्दस्य सुप्तेति समासः । सनुन्नेविद्धो
 यनुन्नेऽविद्धएववयमनुन्नस्वामिकत्वादनुन्नाएवेतिभावः । तथानुन्ननुन्ननुदति
 शयेननुन्नानुन्ननुन्नानुदतीति ननुन्ननुन्ननुत् अतिपोडितपोडकः नापुरुषः अनेनाः न
 निर्देष्टो नभवतीति । किन्तु सदेष्टएवेति । नार्तन्नातिपरिक्षतमिति निषेध इत्य
 र्थः । अयन्तुनैतादृशइतिनपलायितव्यमितिभावः । अयमेकव्यञ्जनः । अन्यस्तु

ननोननुन्नोननुन्नोनोनानानानानाननु । नुन्नोननुन्नोननुन्नोनाने
 नानुन्ननुन्ननुत् ॥ १४ ॥ एकाक्षरः ॥ वरं कृतध्वस्तगुणादयन्तम
 गुणः पुमान् । प्रकृत्याह्वमणिः श्रेयान्नालङ्कारश्च्युतोपलः ॥ १५ ॥

कारस्तु नदोषावहः नान्यवर्णस्तु भेदक इत्यनुज्ञानात् ॥ १४ ॥ ॐ ॥
 वरमिति । कृताः पूर्वमुत्पादिताः ध्वस्ताः पञ्चान्नष्टाः ते कृतध्वस्ताः पूर्वकाले व्यादिना
 समासः । कृतध्वस्ताः गुणाः यस्य तस्मात्पुंसेत्यन्तमतिशयेनागुणः निर्गुणः पुमान् व
 रं । मनाक्प्रियः किञ्चित्प्रियः । वरं क्लीवे मनाक्प्रियमित्यमरः । तथाहि प्रकृत्या
 स्वभावेन अमणिः मणिरहिणोऽलङ्कारः श्रेयान् । च्युतोपलः भ्रष्टरत्नो न श्रेयान् ।
 उपलः प्रसुरेरत्रे इत्यमरः । पलायितुः समरदसमरएव वरमितिभावः । अत्र स
 मासविरोधयोः प्रतिविम्बकरणादृष्टान्तालङ्कारः ॥ १५ ॥ ॐ * ॐ * ॐ * ॐ * ॥
 स्यदनाइति । स्यन्दन्ति म्रद्भवन्तीति स्यन्दनाः अवनाः स्यन्दनारथातो सन्ति । नं

आदित्वात्त्युः । चतुरंगच्छन्तीति चतुरगाः तुरगाः अश्वा नो सन्ति । सुरेभाः शे
 भनवृंहणाः सुरेभाः सुरगजाश्च नो सन्ति । अविपन्नयो विपन्निरहितः विपन्नयो
 विशिष्टाः पदातयो नो सन्ति । अतो न भेतव्यमिति भावः । अत्र पूर्वोक्तस्य गतानां वि
 शेषणानां श्लोके शीभूतानां यथा संख्यसम्बन्धकथनात् यथा संख्या लङ्काशे यमकेन सं
 हृतः ॥ १६ ॥
 भवद्भिरिति । अधुना अरतिभिः । परिहापितानि व्याजितानि पौरुषाणि यैस्तैर्भ
 वद्भिरर्कनिघ्नैः । अर्केण संशोषितैर्हृदैरिव दुरुत्तरः दुस्तरः पङ्कड्वपङ्को दुःको
 तिः प्राप्तः ॥ १७ ॥

स्य दनानो चतुरगाः सुरेभावा विपन्नयः । स्य दनानो चतुरगाः
 सुरेभावा विपन्नयः ॥ समद्वयः ॥ १६ ॥ भवद्भिरधुना रतिप
 रिहापित पौरुषैः । हृदैरिवार्कनिःपीतैः प्राप्तः पङ्को दुरुत्तरः
 ॥ १७ ॥ वेत्रशाककुजेशैलेलेशैजेककुशात्रवे । यातकिं विदि
 शोजेतुं जेशो दिविकित्या ॥ १८ ॥ प्रतिलोमानुलोमार्द्धः ॥

वेत्रेति । वेत्राणि वृंशाः फलिन्यो वा शाकाः वर्धराश्च कुजा वृक्षा यस्मिन् तस्मिन् वेत्रशा
 ककुजेदुःप्रवेश्ये इत्यर्थः । वेत्रवंश फलिन्योश्चेति विश्वः । शाकवर्धरा वन्दका इ
 त्यमरः । लेशेन स्लोकेनाप्येजते कम्पते इति लेशैजः स न भवतीति । अले शैजे । अ
 त्यन्ता कम्पन इत्यर्थः । सञ्चल कम्पने पचाद्यच् । न को कतेनादत्ते इति अकुको न यद्
 शासमर्थः शात्रवे यस्मिन् तस्मिन् । अकु कशात्रवे । कुक आदाने इ गुपधेतिकः ।
 शैले पर्वते केर्धामावः किन्तां कुत्सितता तया उपलक्षिताः सन्तः । कुत्सानिन्दावितर्क
 युक्षेपे किं शब्द इत्यत इति शास्त्रतः । विदि शोजेतुं यात गच्छत किं यातेः सम्प्रश्ने लो

॥ कि० सं० ॥ इ० मध्यमपुरुषवक्त्रवचनं । दिविस्वर्गेऽपितुङ्गेश इति तेषां सम्बोधनं । तुङ्गन्तं
 ॥ सर्ग १५ ॥ इति तुङ्गो देव्याः तुजिहिंसायाम्पचाद्यच् । तेभ्यः ईशेः क्लिप् । दैत्येभ्योऽपिशक्ताः इ
 ॥ १८० ॥ त्वर्थः । स्वर्गेऽप्यसुरैर्विजयितां युष्माकमवक्षुद्रस्य लेक्षुद्रश्चैव । पलायनमनुचित
 मिति भावः । अनुलोमप्रतिलोमपादः ॥ १८ ॥ * ० ० ० ० ० ० ० * ॥
 अथेशेतिष्ठति पलायनमेतच्चतयुक्तं इत्याह । अयमिति । अयमीशः शिवः क्लैयंतिः
 पौरुषं आपन्नान्प्राप्तान् । तथा अश्रतिना दृष्ट पृष्ठान् पलायमानानित्वर्थः । वेयु
 ष्मान् च्युताचारान्स्खलितव्रतान् दारान्कलत्राणीव । अथ पुम्भून्निदाग इत्यम
 रः । निगोऽपितुङ्गोऽपुम् । उदितत्वादित्त्विकल्पः । दारदोषं भर्तृवस्त्वमहिम्नायु
 ष्मदोषं संवरितुमिच्छति । अतः कुतो युष्माकमनर्थ इत्यर्थः ॥ १९ ॥ ० ० ० ॥

अयं वः क्लैव्यमापन्नान्दृष्ट पृष्ठान्श्रतिना । वांच्छतीशश्च्युताचा
 रान्दारा निर्वानिगोऽपितुम् ॥ १९ ॥ ननु होमयनाराधोघोराना
 थमहो नुन । तयदा तवदा भीमामाभीदावतदायत ॥ २० ॥

नन्विति । ननु इत्यामन्त्रणे । हो इत्याह्वाने । हि हेव्यस्तौ समस्तौ च दूरात्सम्बोध
 नार्थयोः । होहौ चैवं विधौ ज्ञेयौ संबुद्ध्या ह्वानयोरपि इति विश्वः । मयन्तीति मय
 नाः मये विलोडने कर्त्तरि ल्युट् । राघन्तीति राघः राघृ सामर्थ्या क्लिप् । घोराः क्रूराः श
 चूणामिति भावः । नार्थमहयन्ति पूजयन्तीति नार्थमहः दृशिरूपग्रहणात्कर्मणि
 उपपदे क्लिप् । तयन्ते रक्षन्तीति तयाः रक्षकाः पचाद्यच् । दायन्तीति दाताः श्रुद्धा
 दैर्गोधने कर्त्तरि क्तः बदन्तीति वदाः वक्तारः पचाद्यच् । तेषां द्वंद्वः तयदा तवदाः भी
 माः भयङ्कराः माभीः अभीः । नमर्थमाश इत्यसुप्सुपेति समासः तान्ददतीति माभी
 दाः अभयप्रदाः एवंविधाः यूयमिति शेषः । वनेति खेदे वयोरभेदः । नदायत

नगाःशैलाः । शैलवृक्षौनगावगाविश्वमरः । तैःकृतानिष्ठिवतेःकर्मणिक्तः ।
 ह्येःश्रुडनुनासिकेचेतिजडादेशः । तानिरुधिरगणेवाम्बूनितेघानदेःप्रवाहैःआ
 कुलेव्याप्ते ॥ २४ ॥ * * * * *

देवेति । पुनश्चदेवान्आकनयम्युद्दीपयम्युत्साहयतीतिदेवाकानीतस्मिन्देवाका
 निनि । कनदीप्रावितिधातोर्णन्तात्णिनिः । कावादःईषद्वादेवाकलहः
 । ईषदर्थेचेतिकुशदस्यकादेशः । तद्धतिकावादे । अर्शआद्यच् । वाहिकाप
 र्वायेणरणभारेद्धनम् । बहेःपर्यायेणान्वर्थनिर्देशेणुल्लवक्तव्यः । वाहिक
 योक्त्रमप्राप्तरणक्रिययासुष्ठुशेभनयथातथाअस्वकान् । पणनाजिहीतेअभि

॥ सर्वतोभद्रः ॥

दे	वा	का	नि	नि	का	वा	दे
वा	हि	का	स्व	स्व	का	हि	वा
का	का	रे	म	भ	रे	का	का
नि	स्व	भ	व्य	व्य	भ	स्व	नि ॥ २५ ॥

युक्तेयोऽजग्रतीतियावत्वाहिकास्वस्वकाहास्तस्मिन्वाहिकास्वस्वकाहि । योधृध
 र्मायुद्धेऽपचर्यते । ओहाङगतावितिधातोःविच्प्रत्ययः । सोमपाशद्ववत्
 प्रक्रिया । वाशद्वश्चार्थे । कंमदोदकमाकिरन्तीतिकाकारःमदश्राविणःकि
 रतेराङ्पूर्वाक्कर्मण्यण् । एवंविधाद्भभग्गजघटाःयत्रतस्मिन्काकारेभभ
 रे । काकाद्बकाकाभर्ह्याइतिलक्षण्यातेषामामन्त्रणम् । निस्त्राःनिरुत्साहाःभ
 व्याःसोत्साहाःतानुभयान्वयन्तिसंवृण्वन्तीतिनिस्त्रभव्यव्याःव्येज्स्वरणेआतोनु
 , पसर्गकः । तैर्वभस्त्रिभासतेयःतस्मिन्निस्त्रभव्यव्यभस्त्रिनि । अन्येभ्योपिदृश्यतेइति

॥ कि० सं० ॥ क्वमिपू । सर्वतोभद्रम् । सर्वतोभूमण्यसर्वतोभद्राख्यश्चित्रबन्धः । यथाहृदगङ्गा-
 ॥ सर्ग १५ ॥ तदिदं सर्वतोभद्रं भूमण्यदि सर्वतः इति । उद्धारस्तु तृष्टकोष्ठचतुष्टयं लिखि-
 ॥ १८२ ॥ त्वातत्र स्लोकं क्रमेण लिखित्वा सर्वतोवाचना सर्वतोभद्र इति ॥ ५५ ॥ १००० ॥
 प्रवृत्तेति । प्रवृत्तशब्देभ्योऽन्यत्कबन्धेभ्यः त्रस्यैः श्चुभितैः तुरगैरादिप्राञ्चवधूतासा-
 रथयोयत्र तस्मिन् । तथामासतेनापूर्णेऽव्याप्नैः तूष्णोरैर्निवज्जैर्विकृष्टाः शब्दा यसा-
 नाहतास्त्राजिताः सादिनस्यौरङ्गिकायत्र तस्मिन् पाठान्तरेमासतापूर्णतूष्णरे ।
 विकृष्टाश्चाकर्षिताश्च तस्य बहुतामारिषसादिमोऽश्ववायत्र तस्मिन् ॥ २६ ॥

प्रवृत्तशविविस्तुरगाक्षिप्तसारथौ । मारुतापूर्णतूणीरवि
दृष्टहतसादिनि ॥ २६ ॥

स	स	त्व	र	ति	दे	नि	त्य
स	द	ग	म	र्ष	ना	शि	नि
त्व	ग	धि	के	क	सं	ना	दे
र	म	क	त्व	म	क	र्ष	ति ॥ २७ ॥

ससत्वेति । ससत्त्वानां सत्त्ववन्तारतिदेरागप्रदेनिष्ठं सदरांशं सभयानां मर्षनाशिनि
 क्रोधहारिणि । त्वरयाऽऽत्साहेनाधिकाः कसन्तो बिकसन्तो नादाः यच्च तस्मिन् । र
 मयतीति रमकः रमधानोऽङ्गुन्तस्याकादेशः तस्माद्वोरमकत्वं रसकर्मणापररञ्ज
 कत्वं अकर्षति च पनुदति । दीराणाम्परस्परमुत्साहं रणकर्मणास्तेरयतीत्यर्थः ।
 अर्द्धममकम् ॥ २७ ॥

॥ कि० ४० ॥

॥ सर्ग १५ ॥

॥ १८३ ॥

महेष्वाते । दुरन्तरेदुस्तरे शत्रोः सम्बन्धिनिमहेषु जलधौ महति वायुसागरे व

र्त्तमानापताकिनी सेना ईशानं शिबं पारं परतीरमिव । पशुरारे पशुर्वाचीत्यमरः ।

प्राप्य आश्रमासप्राशति स्म ॥ ३२ ॥ * * * * *

सङ्गति । सशिवोरणापेता रणादपवृत्ताम्पराङ्मुखीभूतामतस्य पञ्चपुष्पा

गे अवस्थिताश्चमूम्पुरेऽप्येस्थितः सूर्यः सूर्यकिरणोपमानमेव । तस्मापदवृ

त्ताम्परावृत्ताभ्यां महातरुविवभूर । आयाततरुविवभूतैकशरशाने

मूत्रमुमोचेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ * * * * *

महेषु जलधौ शत्रोर्वर्त्तमाना दुरन्तरे । प्राप्य पारमिवेशानमाश

्रमासपताकिनी ॥ ३२ ॥ सवभाररक्षापेताश्चमूम्पञ्चादवस्थि

ताम् । पुरःसूर्यादपावृत्ताङ्गायामिव महातरुः ॥ ३३ ॥ मुञ्च

तीशेशरन्जिह्वौपिनाकस्वनपूरितः । दध्वा न ध्वयज्ञाशाः स्फुट

न्निवधसधरः ॥ ३४ ॥ तद्गुणादहम्भूमीताश्चित्रसंस्था इवाचलाः

। विस्मयेन तयोर्दृष्ट्वा चित्रसंस्था इवाचलाः ॥ ३५ ॥ यमकम् ॥

मुञ्चतीति । ईशेश्वरे कर्त्तरि जिह्वावर्जने विषये शस्त्रमुञ्चति सति पिनाकस्य शिबका

र्मुकस्वस्वनेन ध्वनिना पूरितः धसधर इन्द्रकोलः स्फुटन्निबिडार्यमाण इवेत्युपे

क्षा । आशादिशः ध्वनयन् शब्दयुक्ताः कुर्वन् दध्वा न शब्दमाकरोत् । दिशस्तु ककुभः

काष्ठा आशाश्च हरितवृत्ता इत्यमरः ॥ ३४ ॥ * * * * *

तदिति । भीमन्तयोर्हरपाण्डवयोः तत्प्रसिद्धं युद्धं गणाः प्रमथाः चित्रसंस्थाः कि

ञ्चाकाशः च चलाः शैला इव । तथा चित्रे आलोख्ये संस्था स्थितिर्येषां ते चित्रसंस्था चि

त्रजिह्विता इवाचला आश्चर्यवशांश्चित्राः समोददृशुः ॥ ३५ ॥ * * * * *

परोति । शिक्षालाघवलीलया अभ्यासपाठवति शयेन हेतुना परिमोहयमा
णेन व्यामोहयता । अथावकर्मकाचित्तवत्कर्तृकादिति परस्मैपदे प्राप्तेन पाद
मिथ्यादिना तत्प्रतिषेधादात्मनपदेशानच्चेर्विभाषेति ह्यस्त्यस्य न स्ववाणत्वम् । पि
ताकिना हि रेण जिह्वोरर्जुनस्येय जैष्णवी विशिख श्रेणी बाणसंज्ञातः परिजह्ने नि
रस्ता ॥ ३६ ॥

अवद्युन्निति । पाण्डवः यर्जुनः अवसायकैः प्रसानकरैः स्यते र्ग्येता न गबुल्प्रत्ययः
सायकैर्बाणैः शम्भोः पत्रिणः शरानवकुल्लिख्यन् । द्युतेः शतृप्रत्ययः श्रोतः श्युनी
न्योकारलोपः । शिक्षया शक्रमुभविनुमिच्छया उत्साहेनेत्यर्थः । अथरणे शिक्षया

परिमोहयमाणेन शिक्षालाघवलीलया । जैष्णवी विशिख श्रेणी परिजह्ने
पिताकिना ॥ ३६ ॥ अवद्युन्नपत्रिणः शम्भोः सायकैरवसायकैः । पाण्ड
वः परिचक्राम शिक्षयारण शिक्षया ॥ ३७ ॥ चारचुंचुः चिहरेचोचंचची
ररुचरुचः । चचाररुचिरः चारुचरेरुचरचंचुरः ॥ ३८ ॥ ह्यक्षरः ॥

अभ्यासेन परिचक्राम उत्साहेनैपण्याभ्याश्च चारेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ चारैरिति । चारैर्गतिविशेषैर्विन्नङ्गतिचारचुचुः । तेन विन्नः चुचुप्चणपाविति
चुचुप्प्रत्ययः । चिरमारेचयति रिक्ती करोति शत्रूनि चिहरेचो । चञ्चतः चल
तः चोरस्य वल्लालस्य रुचाप्रभया रोचते इति रुचः शोभमानः । इगुपधेतिकः । रुचि
रः सुन्दरः चंचूर्यते भृशं चरतीति चचुरः । चरते र्यङ्लगनात्पचाद्यच् । चरफ
लोच्चेति नुमागमः यङोचिचेति यङोलुक् । आचारस्य युद्धव्यवहारस्य चचुरेभृश
माचरितः समुनिः चारुयथा तथा चारैः गतिविशेषैः चचार । चारः पियालवृक्षस्याङ्ग
नौवन्धापसर्पयोरिति विश्वः । ह्यक्षरः ॥ ३८ ॥

त्रियेधावित्युक्तम् । शृङ्खलायमकम् ॥ ४२ ॥ * * * * * ॥
 द्युवियद्गामिनीतारसंगविविहृतश्रुतिः । द्वैमीयुमालाश्रुश्रुभेविद्युताः
 मिवसंहतिः ॥ ४३ ॥ गूढचतुर्थपादः ॥ विलंघ्यपत्रिणांपक्तिभिन्नः
 शिवाशिलीमुखैः । ज्यायोवीर्यमुपाश्रित्यनचकम्पेकपिध्वजः ॥ ४४ ॥ * * * * * ॥
 जगतीति । अर्थत्रयवाचीश्लाकोयम् । तत्रादौ अगगजइतिपटच्चेदमाश्रित्य
 कैकार्थोऽभिधीयते । ईशस्यरणेयुक्तः सङ्गः अन्यत्रजगतीशरशेभूरक्षणेयुक्तः
 स्थितः । विधनेतिशेषः हरिः सिंहइवकान्तः मनोहरः । अन्यत्रचरीणांसिंहानां
 कान्तः आवासदानात्प्रियः सुसुदधातिप्रजाः पुष्पातीति सुधाः विजन्तः असितः क
 ल्मवर्णः ततोविशेषणसमासः । अन्यत्रसुभलेपद्रव्यविशेषः तद्वत्सितो धवलः
 दानवर्षीवज्रप्रदः कृताशंसः कृतजयाभिलाषः अन्यत्रदानवैः दैत्यैः ऋषिभिः कृता
 आशंसानामाफलाभिलाषोयस्मिन्सुनानसेऽर्जुनः । अगसजोहिमवानिवजगत्या
 मावभाविष्येकार्थः ॥ * ॥ अथैश्वर्यसाध्यमुच्यते । जगतीभुवंश्यन्तितनू कुर्वन्ती

॥कि०स०॥

॥सर्ग१५॥

॥१८५॥

मि ते जगतीशः शरणागतः ते यं रक्षः तत्र युक्तः विहितः समर्थः । हरिकान्तः इन्द्रप्रियः
उभयत्रापि सुमानमेतत् । सुधासितः अमृतस्रक् एकः शीलतः अन्यत्र वर्णतद्
तिविवेकः । दानवर्षी धनप्रदो मदश्चावीर्यकृताशंसः उभये च कृतजिगीषः पार्थः
। नागराज इव सेरवण इव आवभावि त्विद्वितीयार्थः ॥ * ॥ अथ शेषोपसृम्य च ते
। जगतीशरक्षे भूरक्षणे युक्तः नियुक्तः । देवेनेति शेषः । शरणं गृह्णन् हरिश्चित्रैरित्यमरः
हरिकान्तः इन्द्रप्रियः उभयत्रापि सुखम् । सुषुदधाति सुधावसुधेति केचित् एक
देश्यस्यणात्समुदायग्रहणम् । तत्रोत्तरे कृद्धः यिज्वन्धनेक्तः । अन्यत्र सुधया अ
मृतैः न सितैः वद्धः अमृतप्रिय इत्यर्थः । दानवाः कृतययश्च तैः कृताशंसो विहितप्रशंसो

जगतीशरक्षे युक्तो हरिकान्तः सुधासितः । दानवर्षी कृताशंसो
नागराज इव भौ ॥ ४५ ॥ अर्थत्रयवाची ॥ विफलीकृतयन्त्र
स्य क्षतबाणस्य शम्भुना । गण्डो वधन्वनः खेभ्यो निश्चक्राम ऊता
शनः ॥ ४६ ॥ पिशङ्गजटावलिः किरन्मुत्तेजः परमेष्ठिन्यु
ना । ज्वलितौ घघिजातवेदसाहिमशैलेन समं विदिद्युते ॥ ४७ ॥

उभयत्रापि सुखमेतत् सोऽर्जुनः नागराजः शेष इव आवभावि त्विद्वितीयार्थः ॥ ४५ ॥ ●
विफलीति । शम्भुना क्षतबाणस्य अतएव विफलीकृतयन्त्रस्य निष्फलप्रयत्नस्य गा
ण्डो वधन्तु र्यस्य तस्य गाण्डो वधन्वतोऽर्जुनस्य । वासंहायामिच्छन् ऊतादेशः । खेभ्यः
इन्द्रियरंघ्रेभ्यः । खमिन्द्रिये सुखे स्वर्गे इति विश्वः । ऊताशनेऽग्निर्निश्चक्रामनिः
क्रान्तः क्रोधादिति भावः ॥ ४६ ॥ * ॥ ● ॥ ● ॥ ● ॥ ● ॥ ● ॥ ● ॥ * ॥
स इति । पिशङ्गजटावलिः पिशङ्गजटाजूटः परमेष्ठिन्युना क्रोधेन ऊत
महत्तेजः किरन् विक्षिपन् सोऽर्जुनः ज्वलिताः शोषधयः तृणज्योतीं विजातवेदाः द

वाग्निश्चयस्मिन्तेन हि मशैलेन समन्तुल्यं हिमाद्रिरिव विदिद्युते हिमाद्रि बन्धुमु
 भेदति बिम्बप्रतिबिम्बभावोपमा ॥ ४७ ॥ • • • • • ॥
 शतश इति । शिवः शतशो विशिखानवद्युते खण्डयते रणवेगशालिने असौ पार्थाय
 भृशमनिर्वीर्य्यवीर्य्यतां निजामिति शेषः । तस्मै प्रथयन् दर्शयन् । किन्तु अघात
 कममीरं कलषपतेत्यादिना हन्ते रुक्म । इयुज्जातावेकवचनम्यज्जिघाय प्रयुय
 जे । हिगताविति धातोर्लिङ् । हेरचङ्कितिकुत्वम् ॥ ४८ ॥ • * * • ॥
 शम्भोरिति । सिताम्भोर्जुनः शम्भोर्धनुर्मण्डलतः धनुर्मण्डलात्प्रवृत्तन्निःकान्तं तं इयु-

शतशो विशिखानवद्युते भृशमसौ रणवेगशालिने । प्रथयन्निति
 वाय्य्यवीर्य्यताम्यजिघायेयुमघातुकं शिवः ॥ ४८ ॥ शम्भोर्धनुर्म
 ण्डलतः प्रवृत्तन्तम्यण्डलादंशुमिवंशुभर्तुः । निवारयिष्येन्
 विदधेसिताम्भः शिलीमुखच्छायवृताम्भरित्रीम् ॥ ५० ॥ घ
 नम्बिदार्थ्यार्जुनवाणपूगंससारवाणोयुगलोचनस्य । घनः
 म्बिदार्थ्यार्जुनवाणपूगंससारवाणोयुगलोचनस्य ॥ ५० ॥

अंशुभर्तुर्कस्य मण्डलात्प्रवृत्तं अंशुमिव अजापिह्युवज्जातावेकवचनम्यज्जिघारयि
 ष्यन्निवारयितुङ्कामः । क्रियार्थक्रियायां लृटि शतृप्रत्ययः । धरित्रीम्भुवंशिलीमु
 खानां छाया शिलीमुखच्छायं छायायावाङ्मल्यइति नपुंसकत्वत्वेन वृत्तां व्याप्तां विद
 धेकततान् । शरणाच्छायावृताम्भरित्रीमकरोदित्यर्थः ॥ ४९ ॥ • • • • • ॥
 घनमिति । अयुगलोचनस्य विवमने वस्त्रेशस्य अलोचनस्य । लोचनेऽसौ लोचनः
 कर्मणि ल्युट् लोचनः अलोचनः तस्य अलोचनस्य अचाक्षुषज्ञानविषयस्य सम्भो
 सारो बलं वाणः शङ्खः ताभ्यां सारवाणाभ्यां स्थिरशङ्खाभ्यां सह वर्तते इति ससारवाणः

॥ कि० सं० ॥

॥ सर्ग १५ ॥

॥ १८६ ॥

बवयोरभेदइत्युक्तम् । नयुज्यते कुत्रापि न्ययुक् संगरहितः । क्विप् । बाणः शरः
जातावेकवचनद्वयनसाम्प्रतमर्जुनस्य बाणपूगं शरव्रातं विदार्य विभिक्षयनं निविडम्
विदार्य भूमिकूष्माण्डोल ताविशेयाः अर्जुनाः ककुभृक्षाबाणानीलसैरेयकाः पू-
गाः क्रमुकाः तेषां विभाषावृक्षैकेति द्वैकवद्भावः । विदार्य अर्जुनबाणपूगं सुसारवि-
वेशेत्यर्थः । यद्वा तदानीमेव युगलोचनस्यार्जुनस्य बाणः सुसारेत्यर्थः ॥ ५० ॥ ●
रुजन्नित्यादि । वज्रधात्राश्रुपातिनः शीघ्रमापततो महेयून्मुहुः शरैर्घैः रुजन्भं-
जयन् । तथादिशश्चापवारयन्नाच्छाद्यूनक्रियावशात् युद्धकर्माय ततयाचलाच-
लेः तच्चञ्चलो धनं जयो महर्घिसंघैरनेकेषु विधेः बुबुधेददृशे ॥ ५१ ॥ ● ● ॥

रुजन्महेयून्वज्रधाश्रुपातिनो मुहुः शरैर्घैरपवारयन्दिशः । चला-
चलेनेकेषु क्रियावशांश्च महर्घिसंघैर्बुबुधेधनं जयः ॥ ५१ ॥ विकाश-
मीयुर्जगतीशमार्गणा विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणाः । विकाशमीयुर्ज-
गतीशमार्गणा विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणाः ॥ ५२ ॥ महायमकम् ॥

विकाशमिति । जगतीशस्य अर्जुनस्य मार्गणा बाणाः विकाशस्य सारमीयुः तथा जग-
तिलिकेर्जगतीशमार्गणाः शम्भुश्च विकाशमिव संगतिमीयुः प्राप्तिरित्यर्थः । तथा ज-
गतीपृष्ठीं श्यन्ति तनून् कुर्वन्तीति जगतीशः दानयाः आतोनेपसर्जैः कृतान्मारयन्ती-
ति जगतीशमार्गणा इत्युक्तम् । ते च ते गणाश्च जगतीशमार्गणाः प्रमथाः विकाशं उद्धृत्वा सं-
हरन्तीत्युः प्राप्तिरित्यर्थः । अहो देवेभ्यस्तन्मम प्रसरति विस्मयात् इति भावः ।
तदानीं सर्गयन्तीति मार्गणाः अन्वेषणकर्तारित्युद्ध । जगतीशस्य मार्गणाः अन्वे-
षणकर्तार इत्युद्ध । देवर्ष्यादयो बीनामपक्षिणा इति शो गतिरत्रेति विकाशं आकाशमीयुः
दिदृक्षयेति भावः ॥ ५२ ॥ ● ● ● ● ● * ● ● ● ● ● * ● ● ● ● ● ॥

संपश्यतामिति । इतोऽसंख्येन विनायमनं विस्तर्यमाह । ततोऽनेत्येको विवेकः
 त्रिकः साक्षाद्देवः । अक्षरी वने जयसीमतः । मादुपधाया इत्यादिनायकारः
 क्षितिपते स्तनमस्यार्जुनस्तनोऽर्थे श्रौत्ये संपश्यतान्तत्त्वविदा अपि हरेरंशवतारो य
 मिति त्रिदृषामर्पकस्तु तस्येवामिति भावः । मुदो नाम ज्ञानिगताणि अभिज्ञं वि

संपश्यतामिति क्षितिपतेन विनायमनं अक्षरी वने क्षितिपते स्तनयस्य बी
 र्यम् । अज्ञानं भिन्नमपि तत्त्वविदोऽनुनो नं हेमस्तु सखिततरं विभ
 रान्मभूवुः ॥ ५३ ॥ • ॥ इति महापाध्याय श्रीभारविज्ञतैकिराता १
 ऽर्जुनोऽयेमहाकावो युद्धवर्षांस्तमचक्षुदशः सर्गः ॥ १५ ॥ • ॥

रत्नं अक्षिततरमतिरुचिरतरं मेमांसे मेमहर्षे विभरान्मभूवुः स्तुः । अज्ञीत्यादिना
 विकल्पादस्यार्थः ॥ ५३ ॥ • ॥ इति श्रीमहापाध्यायकोकाचनमहर्षिना य
 रुरिविरचितयां किरता ऽर्जुनोऽयमप्ययुद्धसदापञ्चमोऽध्यायः स
 र्गः ॥ १५ ॥ • • • • •

॥कि०स०॥ तत इति । ततोऽनन्तरं कृताधिपतेः सन्निधौ मलध्वौ गुर्वीमाजिक्रियारणकं
 ॥सर्ग१६॥ मूर्धवीक्ष्य विवृद्धमन्युः विवृद्धकोपः विविक्तमिदं लङ्कतर्कः ऊर्ध्वोक्षेपेन वायस्य सोऽ
 ॥१८७॥ ऊनः कारणानिराभाकराणानि विचिन्वन् विमृशन् । इतोऽयं वक्ष्यमाणमेव तर्क
 यामासुश्चम्य हितवान् ॥ १ ॥ * * * * *
 अथ त्रयोविंशति श्लोकैर्वितर्कमेवाह । मदेत्यादि । इह युद्धे मदसुतिभिः मदप्र
 वाहैः श्यामाः कृता इति श्यामिताः गरुडलेखाः केपोलभागाथेयान्ते विक्लान्ताः पशुकर्म
 कुर्वतः कर्तैरिक्तः । हृदये वीरंश्च विक्लान्त इत्यमरः । तेनैरैरधिरूढाः सहिष्णुवोरण

क्तः कृताधिपतेरसौ मलध्वौ गुर्वीमाजिक्रियारणकं ।
 सतर्कयामास विविक्ततर्कश्चिरं विचिन्वन्नितिकारणानि ॥ १ ॥
 मदसुतिर्गोमतिगरुडलेखाः कामन्ति विक्लान्तनराधिरूढाः । स
 हिष्णुवो नैह युधामिहिमिगामगोच्छ्रायमिवाक्षिपन्तः ॥ २ ॥
 विचित्रयाचित्रयतेऽभिज्ञास्त्वरवेः कर्तैरिक्तभासा । महा
 रथोद्यमैः सन्निवृद्धापयोदमद्भ्यनिनाधरित्री ॥ ३ ॥

भरक्षमाः युधायुद्धानामभिज्ञाः शिक्षिता इत्यर्थः । हृदौ गात्रमूर्ध्नि वक्षोकिञ्चन
 गानामुच्छ्रायस्य वर्तमानमैतन्नयम् । घमन्ते नोपसर्गस्य समासेनोपहृष्टात् घञ्प्र
 णयः । अग्नीभुवनोपसर्ग इति निबेधात् । आक्षिपन्तः प्रतिषेधयन्त इव स्थि
 ताः तद्योन्नता इत्यर्थः । नामाः गजाः इह संयामेना कामन्ति न चरन्ति । यथा युद्धानां
 न्तरेऽपि विशेषः । एवमुत्तरत्रापि सर्वत्र द्रष्टव्यन्तथापि कथं मे शक्तिरूपा समितिः
 वचनात्पर्यार्थश्च ॥ २ ॥ * * * * *
 विचित्रेति । विचित्रयानानावर्णयाकेतनानं रत्नानि तेऽर्थभासा प्रभयाभिज्ञाः सन्

लितारवेः रुचं कान्तिं विचित्रयता विचित्रवर्णा कुर्वते च स्थितेनेतिकेतनौ मन्थनिमित्ते
यमुप्रेक्षा । ययोदमन्द्रध्वनिना मेघगम्भीरघोषेण महतारथानामोद्येनसंभू-
हेन धरित्री न समिरुद्धा नावृता ॥ ३ ॥ * ● * ● * ● * ● * ● * ● ॥
समुल्लसदिति । इह युद्धे प्रासाः कुन्ताः । प्रासस्तुकुन्त इत्यमरः । तेमहोर्मय
इव ते वामालाभसमुल्लसन्त्यो यवतत्समुल्लसत्प्रासमहोर्मिमात्रं । चामराणि फेना
इव परस्फुरन्तश्चामरफेनानां संक्रयो यवतत्तथोक्तं । आश्रीयमश्वसमूहः । वृन्दे
वाश्रीयमाश्ववदित्यमरः । जलधेरम्ब इव भिन्नमर्थ्या दंडनार्थादमुष्कूलं य-
था तथा आशादिशेनातनोतिनावृणोति ॥ ४ ॥ ○ — ○ ○ — ○ ○ — ○ ○ — ○ ○

समुल्लसत्प्रासमहेभिर्भेनासमतिस्फुरन्नामरफेनपक्ति । विभि

ममर्यादमिहातनोतिनाम्बोयमाशजलधेरिवाम्भः ॥ ४ ॥

हताहतेत्युद्धतसीमघेऽयैःसमुज्जितेयोद्धृभिरम्वमित्रम् ।

नहेतयः प्राप्तातडित्वयः खेविंस्वदं शुज्जलिताभ्यतन्ति ॥ ५॥

हतेति । हतप्रहरतश्चाहतविध्यत । हन्तेर्लोङ् मध्यमपुरुषवहुवचनं । अनु
दाप्नोषदेशेयादिना अनुनासिकलोपः । आहतेत्यत्र कर्मणः प्रयोगेपि हन्तेः स्वा
भाविकसकर्मत्वस्यानयापात् । अकर्मकत्वस्य चात्र विवक्षितत्वेन तन्निवृत्त्येव निवृ
त्तेः । अडो यमहं न इत्यात्मनेपदं । इत्येवमुक्ताः प्रगल्भाः भीमाः च घोषायेवानौ
यो हृभिः ये धैः अम्यामित्रं अमित्रानभिसमुज्जितामुक्तविद्वत्सन्तोऽभुभिः प्रतिक्रितौ
रिति भावः । ज्वलिताः दीपिताः अतएव प्राप्ताभ्युदितान् विषयो यैस्तोयाभिस्तु हेतयः
शस्त्राणि खेन पतन्ति । हेतिः स्त्रीपुंसयो रिति विभक्त्यः ॥ ५ ॥ ● * ● * ● * ॥

अभीजि । इभ्यश्चतोषीरान्हन्नुमागच्छन्तः । इयः शतृष्यथयः । अन्नकस्यकालस्य

॥कि०स०॥

॥सर्ग१६॥

॥१८८॥

सम्बन्धिसन्ततं सन्ततधूमधूर्मव्यापिप्रभाजालमिवान्तकस्य । र
थांगैः रथचक्रेष्वनुत्तमैरितरजोमातरिष्वाभस्तव्योमनिप्रनरिश्चेतनोतिनधि
स्तारयति ॥ ६ ॥ * * * * *
भूरेणुनेति । अत्राहवेहसभोगर्दभः तद्वत्धूसरेखर्दयापाशुना । ईयत्पाशुना ॥
सरइमरः । रासभोगर्दभः खरइयमरः । भूरेणुनारजसाद्योचनानां वर्मनि
स्तुर्मिर्गीतिहेहिते सति वेजस्विभिः तेजस्विषु वीरेषु कस्तुका नावीरवरणार्थं कणादैः
नामिष्यथः । प्रसितेभ्यस्तु कम्भीतृतीयाचेति विकल्पात् तृतीयासुरसुन्दरीवोवस्थि

अभ्यायतः सन्ततधूमधूर्मव्यापिप्रभाजालमिवान्तकस्य । र

थाः प्रत्यूषाश्च रथाङ्गनुन्नन्नेति नव्योमनिमातरिष्वा ॥ ६ ॥

भूरेणुनाञ्च सभधूसरेखतिहेहिते वर्मनिद्योचनानाम् । नास्य

त्रयेजस्विभिस्तु कानां मङ्गिप्रदोऽसुरसुन्दरीयाम् ॥ ७ ॥

रथङ्गसंकीडितसञ्चहेषावृद्धिनिमित्तदिपर्वुहितानि । संघर्ष

योगादिवमूर्च्छितानि ह्यादन्निगृह्णन्ति न दुन्दुभीनाम् ॥ ८ ॥

दिषसेहप्रदोऽसुरविर्लोक्षिअभकारकान् दृष्टेस्तिरोधानान् नानिम्रसः सादि

निभावः ॥ ७ ॥ * * * * *

रथाङ्गेति । रथङ्गसंकीडितं रथचक्राङ्गितं च सञ्चहेषावृद्धेति तानि यद्विना

नि । सञ्चानां हेषावृद्धेति तानि स्वमरः । वृद्धिनिमित्तमन्निमित्तदिधानां वृद्धि

मानि । वृद्धिनिमित्तमन्निमित्तमन्निमित्तदिधानां वृद्धि

दिषमूर्च्छितानि वृद्धिगृह्णन्ति न दुन्दुभीनाम् । न पुंसकमनपुंसकोपादिना न पुंसकैकशेषः

। दुन्दुभीनां ह्यादन्निगृह्णन्ति न दुन्दुभीनाम् । न गृह्णन्ति न

रकुर्वन्ति ॥ ८ ॥

अस्मिन्निति । अस्मिन् रणे यशः पौरुषयोः लौलुपानां गृधूनां अतएव अगतिभिः प्रच्यु

मुरसि । प्रते हरसः सप्तमीस्थादितिसमासान्तः । क्षतानां विद्वानां सम्बन्धिनं

वर्चान्नरायोरणविघ्नस्तं आसारशीतवर्षधाराशीतलं । धारासम्पान्त आसारइ

यमुरः । करिणां सीकर एवाम्भः कर्ममुज्ज्वलैश्चिन्नत्तिनाशयति ॥ ९ ॥

इति । अस्मिन् महीनान्तानिष्ठपचोयमानैरूपचयनीयमानैः । तथाध्य

प्रहीय पदवीं विदारयद्भिः । विदूरयद्भिरिति पाठे विदूरगंदूरसञ्चारं कुर्वद्भिः

अस्मिन्यशः पौरुषलौलुपानामगतिभिः प्रच्युरसंक्षतानाम् । मू

र्च्छान्नरायं मुज्ज्वलैश्चिन्नत्तिनासारशीतङ्गरिशिकराम्भः ॥ ९ ॥

अस्मिन् महीनानामुपचोयमानैर्विदारयद्भिः पदवीं ध्वजिन्ध्याः । उ

च्छायमायान्तिनशोणितौघैः पङ्कैरिवाश्यानघनैस्तटानि ॥ १० ॥

परिक्षते वक्षसि दन्ति दन्तैः प्रियाङ्गुशीतानभसः पतन्ती । नेह

प्रमोहम्वयसाहसानामन्दारमालाविरलीकरोति ॥ ११ ॥

आश्याना ईषत् श्रुंक्ताः । संयोगादेरतोधातोयखमइति शायतेर्निष्ठानत्वम् । घ

नाः सान्द्राः तैराश्यानघनैः शोणितौघैः पङ्कैरिवोच्छायंवृद्धिनायान्तिनप्राप्नुवन्ति

॥ १० ॥

परीति । इहरणे दन्ति दन्तैः गजानैः परिक्षते ताडिते वक्षसि नभसः पतन्ती प्रि

यायाः अङ्गुवोरुशीतलाः सुखकामन्दारमालासुरैः मुक्तेति शेषः । प्रियं साहसं

येषां ते वाम्पियसाहसानां यतो गजाभिया यिनइति भावः । प्रमोहम्वहारमूर्च्छा

नविरलीकरोति नमदीकरोति ॥ ११ ॥

॥कि०स०॥

॥सर्ग१६॥

॥१८७॥

निषादीति । करिण्यंसीकरेण सुखरतुषारे सुपरीयमस्येव । पक्षनेनिषादिने ।
हस्त्यारोहा । हस्त्यारोहानिषादिनइत्यमरः । तेषां सद्भावाः क्वचित्तेषां सपि
प्रभौघेरत्तं प्रजापेक्षस्य विषातेजसा उन्मीलि । तमुत्पदिचमरकण्डलकामुर्क
स्नेहधनुषः । आखण्डलः सहसाक्षेइत्यमरः । खण्डनाभ्युदेति ॥ १२ ॥
महीति । पक्षवतामहीभूतामैनाकेनेव परवारणेन शत्रुगजेन मध्यविगाह्या
विषयभिन्नाः क्षोभिताः ध्वजिन्यभेनाः । ध्वजिनीवाहिनेत्येवमरः । अणादेः
सागरस्य आपइव । आवर्तमानाः भ्रमन्त्यः सन्त्यः । स्यादावर्तान्मसंभ्रमइवस्थि

निषादि सद्भावा मणिप्रभौघे परोयमाणे करिणीकरेण । अर्क
त्वियोन्मीलितमभ्युदेतिनखण्डमाखण्डलकामुर्कस्य ॥ १२ ॥
महीभूतापक्षवतेवभिन्नाविगाह्यमध्यपरवारणेन । नाव
र्तमानानिनदन्तिभीममपान्निधेरापइवध्वजिन्यः ॥ १३ ॥
महारथानाम्प्रतिदन्त्यनीकमधिस्यदस्यन्दनमुत्थितानाम् ।
अमूललूनैरतिमन्युनेवमातङ्गहस्तैर्व्रियतेनपन्थाः ॥ १४ ॥

। भीमं तनर्हन्ति ॥ १३ ॥ * * * * * ॥
महारथानामिति । प्रतिदन्त्यनीकं इति सैन्यं सैन्यं प्रति । अनौकतुरणे सैन्ये इति वि
स्तः । अधिस्यदः महारथः स्यन्दनः रथाः यजतत्रधारतरसीतुरयः स्यदः इत्यमः ।
। उत्थितानां प्रस्थितानां महारथानां रथिकविशेषाणां । तदुक्तं । आत्मानं सारथिं
वाञ्छान् रक्षन् युध्येत यो नरः । समहारथसहस्रादिव्याजनीतिकोविदा इति ल
क्षणात् । पन्थमार्गः । अमूलालूनैः क्षिप्तैः मातङ्गहस्तैर्मगकरैरतिमन्युना इति
कोधेनेवजव्रियतेन निरुध्यते ॥ १४ ॥ * * * * *

धृतेति । पतितस्य वक्षसि मयस्य शेडोस्तोमरस्य सम्बन्धी । वापुंसि शल्यं शकुन्नी
 सर्वज्ञतोमरोस्त्रियामित्यमरः । वर्हेभारस्तन्मूलवद्धोत्तमपिच्छकलापः धृतः
 शल्पलापीडः कुबलयशेखरोयस्मिन् सः प्रियायाः सम्बन्धी शिथिलः सस्तः शिरोरु
 हाणां कलापः केशपाश इव निधादिनो हस्त्यारोहस्य वक्षस्य जनातनोति नव्या प्रो
 ति ॥ १५ ॥ • • • • •
 इन्द्रेति । तत्राहर्षसंहारे कल्पान्ते इव तेजसिषु वीरेषु नितरस्तसंख्यमसंख्यं
 प्रहीयात् । साकृत्पिबुद्धसाहायेत्यमरः । जीवितानि उज्ज

धृतोत्पलापीड इव प्रियायाः शिरोरुहाणां शिथिलः कलापः । नव
 र्हेभारः पतितस्य शकोर्निधादि वक्षस्य जनातनोति ॥ १५ ॥ उज्ज
 त्सुसंहार इवास्तसंख्यमहायतेजसिषु जीवितानि । लोकत्रयास्वा
 दनलोलजिह्वानव्याददात्यानतमत्रमृत्युः ॥ १६ ॥ इयञ्चटुर्वा
 रमहारथानामाक्षिप्य कीर्तिममहतां वलानाम् । शक्तिर्ममावस्य
 तिहीनयुद्धे सौरीवताराधिपधाम्नि दीप्तिः ॥ १७ ॥ कुलकम् ॥

स्तुत्यजस्तुसन्तुमृत्युर्लोकत्रयस्यास्वादने भक्षणे लोलागृधुर्जिह्वायस्मिन् । तदा
 नननव्याददाति न विवृणोति । आङ्गेदोनास्य विहरण इति निषेधात्मात्मनेपदम्
 ॥ १६ ॥ • • • • •
 सत्यमेव तथापि किंतेकुत्सितन्त्राह । इयमिति । इयं मम शक्तिश्चटुर्वाः पराक्
 मिणो महारथायेषु तेषां महतां वलानां वीर्यमाक्षिप्य निरस्य ताराधिपधाम्नि चन्द्रतेज
 सिं स्तूर्यस्येयं सौरी । स्तूर्यनिघ्ना गस्त्यमत्यानां य उपधाया इति स्त्रियां ङोप्यका
 स्थलोपः । दीप्तिरिव हीनयुद्धे किरणरणे अवस्यति च वसीदति । एतच्च विरुद्ध

॥कि०स०॥

मयद्रुतंचेतिभावः । येनकर्मणिइतिधातोर्लङ् ॥ १७ ॥ ० ० ० ० ० ० ॥

॥सर्ग१६॥

मायेति । एषाशक्तिरूपायास्त्रिदेवताक्षोभनंताममतिविभ्रमोबुद्धिविप

॥ १७० ॥

र्ययोवा । अथवामेवोर्यध्वस्तंनुउताहमन्यः अर्जुनोतवा । कुतःहियस्मात्

गाण्डिवमुक्ताःमेशःपुरयथापूर्वपरिपन्थिष्वेवार्थः । किरातेनपराक्रमन्ते

प्रतिबन्धेनप्रवर्तन्ते । उपपराभ्यामितिआत्मनेपदंवृत्तिःप्रतिबन्धा ॥ १८ ॥

पुंसइति । किञ्चउक्तमस्यपुंसःपुरुषोक्तमस्यमध्यमपदमन्तश्चधनुषःप्रणादैः

उपसर्गात्समासेपिणोपदेशस्येतिशब्दम् । द्विधाकुर्वन्निवविदारयन्निवस्थि

मायास्त्रिदेवामतिविभ्रमेवाध्वस्तंनुमेवोर्यमुताहमन्यः । गा

ण्डिवमुक्ताहि तथापुरेवपराक्रमन्तेनशःकिराते ॥ १८ ॥

पुंसःपदंमध्यममुक्तमस्यद्विधेवकुर्वन्धनुषःप्रणादैः । नून

न्तथानैषयथास्येवःप्रच्छन्नमप्युहयतेहिचेष्टा ॥ १९ ॥

धनुःप्रबन्धध्नितंरुघेवसहद्विहृष्टाविततेवमौर्वी । सन्धा

तमुत्कर्षमिवव्युदस्यमुष्टेरसम्भेदइवापवर्गे ॥ २० ॥

तःसस्यकिरातोन्नन्तथातथाभूतोऽन । कीदृशस्तत्राह । अस्यपुरुषस्ययथायथाभू

तोवेद्योवर्ततइतिशेषः । अतोनायंकिरातस्वरूपइत्यर्थः । कुतोहियस्मात्चे

ष्टाव्यापारःप्रच्छन्नमपिनिगूढमपिस्वरूपंऊहयतेतर्कयतेतस्यस्वभावात्तव्यभि

चारदितिभावः ॥ १९ ॥ ० ० ॥ ० ० ॥ ० ० ॥ ० ० ॥ ० ० ॥ ० ० ॥ ० ० ॥

अथचतुर्भिश्चेष्टामेवाचष्टे । धनुरिति । धनुःरुघेवप्रबन्धेनाविच्छेदेनध्नितं

ध्नतेःकर्तारिक्तः । मौर्वीचसहद्विहृष्टाविततेवएकवारकर्षणादेवविततेवस्थि

तासन्धानंवाणसन्धानं । उत्कर्षमुद्धरणंव्युदस्येववर्जयित्वाकिमुक्तमितिशेषः

॥ कि० स० ॥

॥ सर्ग १६ ॥

॥ १७१ ॥

वाप्यसम्प्राप्यन्तुर्वितर्ष्येवने जरेषु न समुद्येव च तोनायं किरतः किं खेवस्तिरोहि
तवेधः कोप्यमानुषः अपुर्यइति भावः ॥ २३ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥
अप्राकृतस्येति । अप्राकृतस्य लङ्करीत्या असाधारणस्य आवहटुर्मदस्य रश्मनस्य
अस्य किरतस्य वीर्यं तेजः अस्त्ववलेन दिव्यशस्त्रमहिम्ना निवार्यन्निवारणीयं अन्यथा
ऽनिवार्यसत्त्वमस्येति भावः । तच्चाहि अल्पीयसोऽपि अल्पस्यापि आमयतु स्य वृत्ते रोग
समानविक्रियस्य । रोगव्याधिगदामया इत्यमरः । वृद्धिः महापकारय किन्तु अ
यं महानुभावइति भावः ॥ २४ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥

अप्राकृतस्याहवटुर्मदस्य निवार्यमस्यास्त्ववलेन वीर्यम् ॥ अल्पी
यसोऽपि आमयतु स्य वृत्ते रोगपकारय रिपोर्विवृद्धिः ॥ २४ ॥ कुलक
म् ॥ ससम्प्रधायेदमहार्थसारः सारं विनेद्यन्सगणस्य शत्रोः । प्र
स्थापनास्त्रं द्रुतमाजहार ध्वान्तं घनारथ इवार्द्धरात्रः ॥ २५ ॥
प्रसक्तदावानलधूमधूमानि रुन्धती धामसहस्ररश्मोः । महावना
लोवमहातमिस्त्रायाततानेश बलानिका लो ॥ २६ ॥ युष्मम् ॥

सइति । अहार्थसारः अनिवार्यवीर्यसोऽर्जुनः एवं सम्प्रधाय निर्धार्य सगणस्य
सानुगस्य शत्रोः सारं सत्त्वं विनेद्यन् अपनेष्यन् । प्रस्थाप्य तेशास्यते अनेनेति प्रस्थाप
नन्त देवास्त्रं घनारथः मेघावरुद्ध अर्द्धरात्रः निशीथः । अर्द्धरात्रनिशीथौ द्वौ इत्यम
रः । अर्द्धेन पुंसकमिति समासः । अतः सर्वैकदेशेत्यादिना समासः । रात्राह्वाहः
पुंसीति पुल्लिङ्गता । ध्वान्तमिवाजहार च कथं ॥ २५ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥
प्रसक्तेति । प्रसक्तः सन्ततोऽथोदावानलधूमस्त्रदूमाः धूसराः सहस्ररश्मोर्धामने
लो निरुन्धती आवृण्वती कालोऽक्षवर्णा । जनपदेत्यादिना ङीष् । कथाकान्तिः ।

। ईश्वरानिमहान्तिस्त्वामहतीतमःसन्ततिः । तमिस्त्वानुतमस्तौइतिविश्वः ।
महावनानीवततानद्यानशे ॥ २६ ॥ * * * * *
आशादिनेति । तदेवासादनम्ययमन्तप्रथमंयथातथाप्रसह्यआसादिताकल्प
ताप्रगल्भतायाःव्यवहारधार्यस्यपदवींहरन्तीभोमाभयङ्करीतिद्राउक्तविशेष
आसभासंसदिवगणानाम्प्रतिभाप्रज्ञाशक्तिः । सैवगुणःतस्यनिगसम्प्रतिभाक्षयंवि
दधेचक्रे ॥ २७ ॥ * * * * *
गुर्वीति । केचिदुत्तमवंशजत्वात् । वंशोवेणुःकुलं च । वंशोवेणौकुलेचइतिविश्वः

आसादितातत्प्रथमम्यसह्यप्रगल्भतायाःपदवींहरन्ती । स
मेवभीमाविदधेगणानामिद्वानिगसम्प्रतिभागुणस्य ॥ २७ ॥
गुरुस्थिरगुणत्रयमवंशजत्वाद्दिज्ञातसारान्यनुशीलनेन । केचि
न्समाश्रित्यगुणानतानिस्तुहृत्कुलानीवधनूंघितस्युः ॥ २८ ॥
कृतान्तदुर्वृत्तइवापरेषाम्पुरःप्रतिद्वंद्विनिपाण्डवास्त्रे । अत
र्कितम्प्राणितलान्निपेतुःक्रियाफलानीवतदायुधानि ॥ २९ ॥

। गुरुणिमहान्तिस्थिराणिदृढानिचगुरुस्थिराणिअनुशीलनेनपरिचयवत्त्वेन
विज्ञातःसारोबलंयेषांतानिगुणैर्मौर्वीभिःशौर्यादिभिश्चान्वितानिधनूंघिसुहृत्कुल
निमित्तकुलानीवसमाश्रित्यतस्युःधनूंघ्यवष्टभ्यनिदध्युरित्यर्थः ॥ २८ ॥ * ॥
कृतान्तेति । कृतान्तदुर्वृत्तेदेवदुष्टेष्टितेइव । कृतान्तोयमसिद्धान्तदैवाकुश
लकर्मस्त्वितिविश्वः । पाण्डवास्त्रेपुरःप्रतिद्वंद्विनिसतिप्रतिकूलवर्तिनिसतितदा
तस्मिन्कालेअपरेषांआयुधानिक्रियाफलानीवकृष्यादिफलानीवअतर्कितमवि
चारितमेवप्राणितलान्निपेतुः ॥ २९ ॥ * * * * *

॥ कि० स० ॥ अंसेति । अभिन्नधैर्यास्तदानीमप्यक्षतधैर्याः केचित्त्रंसस्थलैरंसभागेः सह सं
 ॥ सर्ग १६ ॥ श्लेषवतांतरूणास्क्लेशेषु प्रकाशेषु मदेन मीलन्ति नयनानियेधानेनागाः गजा इ
 ॥ १७२ ॥ वस्सस्तकराः स्सस्सहसाः सन्तो नयेदुःनिघृणाः ॥ ३० ॥ **—●●—** ॥
 तिरोहितेति । अथ तिरोहितेन्दोः किरातमायया च्छन्नचन्द्रात् शम्भुमूर्ध्नः सकाशात्
 मेरुशृङ्गात् अर्कविम्बमिव तपसान्निवासैः तापसैः प्रणम्यमानं अभिवंद्यमानं म्पिश
 ङ्गनेजः उच्चैरूर्ध्वं उदियाय प्रकटीकभूतत्रतटाट्टनिभिभावः ॥ ३१ ॥ ●● ॥

अंसस्थलैः केचित् अभिन्नधैर्याः स्क्लेशेषु संश्लेषवतान्तरूणाम् । म
 देन मीलन्ति नयनाः सखीलन्नागा इव स्सस्तकरा निघेदुः ॥ ३० ॥
 तिरोहितेन्दोरथ शम्भुमूर्ध्नः प्रणम्यमानं तपसान्निवासैः । सु
 मेरुशृङ्गादिव विम्बमार्कपिशङ्गमुच्चैरुदियायतेजः ॥ ३१ ॥
 छायां निर्वर्तयत मोमयीन्तां तत्त्वस्य संवित्तिरिवापविद्याम् । य
 यौविकाशं द्युतिरिन्दुमैलेः लोकाभ्यादिशतीगणेभ्यः ॥ ३२ ॥
 त्वियान्तिः पाटलिताम्बुवाहाः सा सर्वतः पूर्वसरीवसंध्याः । नि
 नायते यान्द्रुतमुल्लसन्ती विनिद्रतां लोचनपङ्कजानि ॥ ३३ ॥

छायामिति । इन्दुमैलेः द्युतिः कान्तिः तत्त्वस्य सविंतिर्ज्ञानतत्त्वज्ञानं अपविद्यामवि
 द्यामिव तान्तमोमयीच्छायां निद्रां विनिर्धूयति रस्य गणेभ्यः अलोकं वस्तु प्रकाशश्चि
 रं अतिदिशतीति रन्तीविकाशं विस्तारं ययौ ॥ ३२ ॥ ●—*—●—*—● ॥
 त्वियामिति । पाटलिताः पाटलीकृताः अम्बुवाहाः ययासातथोक्ता त्वियान्तेजसान्तिः
 पूर्वसरीति पूर्वसरी । पूर्ववत्कर्तार इति टप्रत्यये ङीप् । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंव
 झाव इति पूर्वशब्दस्य पुंवद्भावः । संध्या प्रातः संध्येव उल्लसन्ती प्रसरन्ती तेषां पङ्कजा

मास्त्रिलोचनपङ्कजानिष्टुतंविनिद्रतांवितासन्निनाय ॥ ३३ ॥ *—●—●—* ॥
 पृथगिति । अस्त्रविश्रमेणप्रस्थापनास्त्रोपरमेणबुद्धाविनिद्रास्त्रेगणाबलाहकानां
 वितानेनमेघपटलेनमुक्ताञ्जलस्यवरम्यादिग्विभागादिगन्ताःज्योतीर्विनक्षत्राणी
 न । ज्योतिस्ताराग्निभाज्जलादृक्प्रकाशरमात्मस्त्रिवैजयन्ती । पृथग्विधानिनाना
 विधानिस्त्राणिभूयःप्रतिषेदिरेजगृज्जिह्वः ॥ ३४ ॥ ●●●●●●● ॥
 द्यौरिति । तदायामवयवस्यैक्षयज्ञतायांविभातायामिवद्यौरन्तरिक्षमुन्ननामेव
 ऊर्ध्वमुत्पपातेवेत्युत्प्रेक्षा । दिशःप्रसेदुःसवितुर्मयूषैःस्फुटंस्पष्टम्बिससेविस्तृत

पृथग्विधान्यस्त्रविश्रमबुद्धाःशस्त्राणिभूयःप्रतिषेदिरेते । मुक्ता
 वितानेनबलाहकानांज्योतीर्विनक्षत्राणि । ३४ ॥
 द्यौरुन्ननामेवदिशःप्रसेदुःस्फुटंस्पष्टम्बिससेविस्तृतम्बिससेविस्तृतम्
 ज्ञतायामिवयामवयवपुनःसमीयायदितन्दिनश्रीः ॥ ३५ ॥
 महास्त्रदुर्गेतिशिवप्रयत्नेदिग्गारेणेवपरेणरुग्णे । भुजङ्ग
 प्राशान्भुजवीर्यशालीनिबन्धनाकप्रजिघायाजिघ्रुः ॥ ३६ ॥

मार्गवैलिह । दिनश्रीःपुनःघसकान्तिःदिनंसमीयायसंजगाम । अत्रवैयधिकर
 स्थेनगुणविययासमचयेनसमचयेनलङ्कारः । तस्यचसमुन्नमनोत्प्रेक्षथैकवाचका
 मुप्रेक्षेत्तल्लक्षसङ्करः । दिक्प्रसेदोगुणशेषाक्रियाः ॥ ३५ ॥ ●—●—●—● ॥
 महास्त्रेति । भुजवीर्यशालीजिघ्रुः ऊर्ध्वमहास्त्रप्रस्थापनास्त्रनाचुर्मिवतस्मि
 महास्त्रदुर्गेदिग्गारेणेनदिग्गारेणेवपरेणरुग्णेभुजवीर्यशालीप्रयत्नमल्पप्रयासं
 यथातथारुग्णेभवेति । रुजोभङ्गेकर्मणिप्रत्ययेतिनिष्ठातकारस्य
 नत्वम्बन्धनाकप्रकृतेरुक्त्यनयभुजङ्गमायवपशलाभप्रजिघायाप्रहितवा

॥ कि० सं० ॥ न ॥ ३६ ॥

॥ सर्ग १६ ॥ जिह्वेति । लसन्तस्तुडिल्लोलविद्युत्चञ्चलाविधानलाविद्याग्रयोयेषुतानिजिह्वा

॥ १७३ ॥ शतान्यजसंउल्लसयन्तीचलयन्ती । भुजगेन्द्रसेनात्रासात्भयात् । नभश्चरैर्नि
रस्ताम्यक्तातेषान्नभश्चराणाम्पदवींमार्गमिवविविशेषेणरुग्धे ॥ ३७ ॥ * * ॥
दिङ्गागेति । दिङ्गागहस्ताकृतिमुद्वहद्विभोगैः प्रशस्तानितरत्ननीलैः
नान्यधितरत्नानिइन्द्रनीलमणयःतद्वन्नीलैःभोगैःकायैःउपलक्षितासर्पा बलिरु

जिह्वाशतान्यल्लसयन्त्यजसंलसन्तडिल्लोलविधानलानि । त्रा
सान्निरस्ताभुजगेन्द्रसेनानभश्चरैस्तप्यदवीविवव्रे ॥ ३७ ॥

दिङ्गागहस्ताकृतिमुद्वहद्विभोगैः प्रशस्तानितरत्ननीलैः । र
राजसर्पाबलिरुल्लसन्तीतरङ्गमालेवनभोर्णवस्य ॥ ३८ ॥

निःश्वासधूमैःस्थगितांश्रुजालःफणावतामुत्फणमण्डलानाम् ।

गच्छन्निवास्तं वपुरभ्युवाहविलोचनानां सुखमुष्णरश्मिः ॥ ३९ ॥

प्रतप्तचामीकरभासुरेणदिशःप्रकाशेनपिशङ्गयन्त्यः । निश्चक

मुःप्राणहरेक्षणानांज्वालामहोल्काद्बलोचनेभ्यः ॥ ४० ॥

ल्लसन्तीप्रक्षुब्धन्तीनभस्यवज्रर्णवस्तस्यतरङ्गमालेवरराज । रूपकोत्यापितेयमु
त्प्रेक्षा ॥ ३८ ॥

निःश्वासेति । उष्णरश्मिरस्ताङ्गच्छन्निवास्तमितानिफणामण्डलानियेषां । तेषां

फणावतांसर्पाणांनिःश्वासेषुयेधूमसौस्थगितमाच्छादितमंश्रुजालंयस्यसतयोक्तः

। अतएवविलोचनानां सुखंसुखकरंनपुरुवाह ॥ ३९ ॥ * * * ॥

प्रतप्तेति । प्राणहराणिर्दृष्टानियेषान्तेषांप्राणहरेक्षणानांदृष्टिविषयांलोचने

भ्यः । लोचनमयनर्त्रैवमिदमरः । प्रतप्तं यच्चामीकरं सुवर्णान्नद्वद्भासुरेण ।
 भङ्गभासमिदो घुरचपत्ययः । प्रकाशेन तेजसादिशः पिशङ्गयन्त्यज्जालामहो
 क्ता इव निश्चक्रमुनिजग्मुः ॥ ४० ॥ * * * * *
 आक्षिप्तेति । आक्षिप्तः प्रतिविद्धः सम्पातः संचारेयस्मिन्तन्निद्वानाम्पक्षिणामिति
 शेषः अपेतागताशोभायस्मात्तत् अपेतशोभंगतश्रीकंडूतधूमवह्निभ्यां आकुलाः दि
 गन्ताः यस्मिन्तन्भोगिकुलैस्सूर्यकुलैवृत्तं नभः परोपरुद्धस्य शत्रुवेष्टितस्य पुरस्या
 वस्थामिवावस्थान्दशंभेजे उक्तरोद्यातत्साधर्म्यं प्राप्नोमिदर्थः । निदर्शनालङ्कारः

आक्षिप्तसम्पातमपेतशोभमुद्रह्निधूमाकुलदिग्विभागम् । वृ
 त्तन्नभोभोगिकुलैरवस्थामपरोपरुद्धस्य पुरस्य भेजे ॥ ४१ ॥
 तमाश्रुचक्षुःश्रवसं समूहमस्त्रेण ताश्चर्यादयकारणेन । नेता
 नयेनेव परोपजापन्निकारयामास पतिः पशूनाम् ॥ ४२ ॥
 प्रतिघ्नतीभिः कृतमीलितानि द्युलोकभाजामपिलोचनानि । ग
 रूढतां सन्ततिभिर्विहायः क्षणप्रकाशभिरिवावतेने ॥ ४३ ॥

॥ ४१ ॥ * * * * *

तमिति । पशूनाम्पतिः शिवः तच्चक्षुःश्रवसं सूर्याणां समूहन्ताश्चर्यादयकारणेन ग
 रूढो विर्भावहेतुना मन्त्रेण नेतामायको नयेन नीत्यापरेषामुपजापमपरोपजापमपसे
 पकृतं स्वमण्डलमभेदमिव । भेदोपजापावुपधेत्यमरः । निवारयामास ॥ ४२ ॥ *
 प्रतीतिः । द्युलोकभाजामपि अनिमेषाणां मपि कृतमीलनं निमेषोयेषान्तानिलोच
 नानिदृष्टीः प्रतिघ्नतीभिः प्रतिघ्नतीभिः हन्तेः शतरिङीप् । गरूढतान्ताश्चर्याणां सं
 हतिभिः समूहैः क्षणप्रकाशभिः विद्युद्भिरिवावतासं सौवर्णत्वादिति भावः । विहाये

॥कि०स०॥

॥सर्ग१६॥

॥ १७४ ॥

ऽन्तरिक्षं च वतेनेव्यानशे ॥ ४३ ॥ * * * * *

तत इति । ततः सुपर्णप्रजानान्ताक्ष्यकुलानामपक्षेभ्यो जन्मयस्य सनानागतिर्विच

भगतिर्वायुर्वेनस्पतीनांवृक्षाणां गहनानिजरतृणानिजीर्णतृणानीव अवेन मय

लयन्वियदन्तरिक्षन्निनाय ॥ ४४ ॥ * * * * *

मनःशिलेति । मनःशिलाधातुविशेषः तस्याः भङ्गः छेदः तन्निभेन तत्पट्टेन भस्म

निकरेण कान्तिपुञ्जेन पञ्चाङ्गागेति रुध्यमानमाव्रियमानं व्यूढैर्विशलैरुरेभिर्व

क्षोभिश्च । उरोवत्सञ्च वक्ष्येयमरः । विनुद्यमानम्येयमाशुनभः खगानां गच्छा

ततः सुपर्णप्रजपक्षजन्मानानागतिर्मगललयन् अवेन । अ

रतृणानीव वियन्निनाय वनस्पतीनाङ्गहनानि वायुः ॥ ४४ ॥

मनःशिलाभङ्गनिभेन पञ्चान्निरुध्यमानमनिकरेण भासाम् । व्यू

ढैरुरेभिश्च विनुद्यमानमभः ससर्पैर्वपुरःखगानाम् ॥ ४५ ॥

दरीमुखैरसवसगताम्रविकासिरुक्त्वा दधामपीत्वा । अवा

निलाघूर्णितसानुवत्कोहिमाचक्षुःक्षीवद्वाचकम्पे ॥ ४६ ॥

नां पुरःससर्पैर्वससारेव । उन्नरोत्तरदेशेति सेधानेन गच्छतां समाजं । अपूर्वे

पिपुशेभागः सादृश्यात्पूर्ववदुपक्रमं मानं नयानमसुखं देनात्पुरःससर्पैर्वससारे

क्षालङ्कारः ॥ ४५ ॥ * * * * *

वस्यसगोदरीति । अवानिलेन घूर्णितानि भ्रामितानि सानुवत्कोहिमाचक्षुःक्षीवद्वाचकम्पे

लः आसरत्ततातद्वत्ताम्रगुणयोरैवोपमोपमेयभावः । विकासिरुक्त्वा दधामपीत्वा

च्छदाः सुवर्णपक्षास्तार्क्ष्यीस्तोषाधामनेजोदरीमुखैरसवसगताम्रविकासिरुक्त्वा

द्ववाचकम्पे आचक्षुःक्षीवद्वाचकम्पे ॥ ४६ ॥ * * * * *

प्रवृत्तेति । नक्तञ्चिदिवाचनक्तन्दिवं चतुरेत्यादिनासप्तम्यर्थे द्वयोरप्यवययोर्द्वै
 द्वैकवद्भावनपातेसमासान्तः । संक्षयान्वहोरात्रमात्रवाची । प्रवृत्तः प्रादुर्भू
 तोयोनक्तं दिवस्यसन्धिः संध्योतद्वदोपैः शोभितैः नभस्तलंगाम्भुवच्चपिशङ्गयद्भिः
 पिशङ्गोर्कुर्वद्भिः अन्तर्हितः आच्छादितोऽर्कोयैस्तैः पतद्भिः पक्षिभिः परितः सर्वतोव
 ज्जोर्नोऽष्टायास्तुमाचिक्षिपिरे समाक्षिप्ता अंतर्वहिस्य तेजः प्रकाशात्कापि अन्तर्हिता
 इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

स इति । सभोगिसङ्घः सर्पसमूह उग्रधानान्तेजस्विनां विनतास्तुतानान्ताश्च यक्षि

प्रवृत्तनक्तं दिवसन्धिदोपैर्नभःस्थलंगाच्चपिशङ्गयद्भिः । अन्त
 र्हितार्कैः परितः पतद्भिः आच्छायाः समाचिक्षिपिरेवनानाम् ॥ ४७ ॥
 सभोगिसङ्घश्च उग्रधानान्तेजो नान्ये विनतास्तुतानाम् । म
 हाध्वरे विध्यपचारदाघः कर्मान्तरेणो वमहोदयेन ॥ ४८ ॥
 साफल्यमस्त्वेरिपुपौरुषस्य हत्वा गतेभाम् इवापवर्गम् । अनि
 न्धनस्य प्रसभं समन्युः समाददेऽस्त्रं ज्वलनस्य जिह्नुः ॥ ४९ ॥

आसैन्येन महाध्वरे महाकृतौ । विध्यपचारदोषः कर्मस्खलनदोषः महोदयेन
 महासामर्थ्येन अथवा महताफलेन तन्मूलेन प्रकृतक्रियासिद्धेरितिकर्मोत्तरेण
 प्रायेष्टितेनेवक्ष्यं शान्तिं निन्द्ये प्रापितः ॥ ४८ ॥ * * * * *
 साफल्यमिति । अस्ते सर्पास्ते भाग्ये प्राग्भवीयेभ्युभे कर्मणीवरिपुपौरुषस्य रिपुव
 शक्रमस्य साफल्यं हत्वा अपवर्गमवसानं समाप्तिं कृतं सति स्विनवृत्त्या परसाफल्य
 नंसफलीकरशोपचारः समन्युः सकोधोजिह्मुरर्जुनः अनिन्धनस्य इन्धनं विनै
 वोत्पादितस्य ज्वलनस्य ज्वलनप्रदीकमस्त्वमाग्रेयास्त्रं प्रसभं शीघ्रं समाददेजयाह

॥ कि० स० ॥ ॥ ४६ ॥ ०० ॥ ०० ॥ ०० ॥ ०० ॥ ०० ॥ ०० ॥ ०० ॥ ०० ॥ ०० ॥ ०० ॥

॥ सर्ग १६ ॥ उद्धमिति । उद्धमन्तिरश्चीनंतिर्यक् । विभांघाश्चेरदिक्स्त्रियामितिखप्रययः ।

॥ १६५ ॥ अधश्चकीर्णैः विहृतैः ज्वाला एव सटाः केसरः । सटा जटा केसरयोरिति विश्वः । तैर्लेघितमेघपंक्तिः अतिकान्तजलदालिः श्वायस्तस्यलंघनोद्युतस्यसिहस्येवाकृतित्यस्यसजातवेदाश्चग्निः प्राण्यंतम्प्राणिनां सहरं इच्छन्निवोत्पपात ॥ ५० ॥ ० ॥ ० ॥
मित्वेति । भाभिस्तेजोभिः सवितुर्मयूखान्किरणान् । किरणोऽसमयूखं प्रुरित्यमरः । भित्तेवश्चभिहृद्ये विष्वक् समन्तात्विहृताः स्फुलिङ्गायस्यसः स्फुलिङ्गो

उद्धमन्तिरश्चीनमधश्चकीर्णैर्ज्वालासटैर्लेघितमेघपंक्तिः । श्वायस्तसिंहाकृतिरुत्पपातप्राणान्तमिच्छन्निवजातवेदाः ॥ ५० ॥
भित्तेवभाभिः सवितुर्मयूखान्ज्वालविष्वग्विहृतस्फुलिङ्गः । विशीर्यमाणाश्मनिनादधीरंध्वनिमित्तन्वन्नक्षत्रः कशानुः ॥ ५१ ॥
चयानिवाद्रोनिवतुङ्गशृङ्गान्कचित्पुण्यविहिरण्मयोनि । महावनानीवचकिंशुकानान्ततानवह्निः पवनानुवृत्त्या ॥ ५२ ॥

दयस्यमयूखाभिघातहेतुकत्वमुत्प्रेक्षते । त्रिषुस्फुलिङ्गोऽग्निकण्डित्यमरः । अकशरतनुः कशानुः वह्निः विदीर्यमाणस्यविदलतोश्मनोनिनादमिवधीरमुद्धतध्वनिमित्तन्वन्ज्वाला ॥ ५१ ॥ ० * ० * ० * ० * ० * ० * ० * ० * ० * ॥
चयानिति । वह्निः पवनानुवृत्त्यावायुवशेन चयानिवहिलगमयान्प्राकारानिव । चयः समूहेप्राकारे इति विश्वः । तुङ्गशृङ्गान्द्रोनिवक्त्वचित् । हिरण्मयानि । दागिडनायनेत्यादिनानिपातनात्साधुः । पुण्यनिमगणीवतथाकिंशुकानाम्पलाशतरूणां । पलाशे किंशुकः पर्ण इत्यमरः । महावनानीवपुष्पितानीतिभावः । ततान

वितस्कारतदाकारेणज्ज्वालेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ॥
मुञ्जरिति । सान्द्राञ्जनःश्यामरुचःपयोदाःमुञ्जश्चलन्त्यश्चताःपल्लवलोहिनीयो
लोहितवर्णाश्चताभिश्चलत्पल्लवलोहिनीभिः । वर्णादनुदानोपधानेनइतिउ
य । तकारस्यनकारः । शिखिनोऽग्रेरुच्चैरुन्नताभिःशिखाभिःज्वालाभिरवलीढाः
देवद्वयार्थः । अतएवतलेषुअधोभागेषुमुक्ताविशदामौक्तिकधवलावभूवुःजल
संशोषणादितिभावः । अधःस्वरूपयोरस्तीतलमित्यमरः ॥ ५३ ॥ ** ॥
लिलिक्षतीति । क्षयकालस्यैद्रेकल्पान्तकालमयावहेविलोलाचिचिलोच्चलले

मुञ्जश्चलत्पल्लवलोहिनीभिरुच्चैःशिखाभिःशिखिनोवलीढाः । तले
युमुक्ताविशदावभूवुःसान्द्राञ्जनश्यामरुचःपयोदाः ॥ ५३ ॥
लिलिक्षतीवक्षयकालस्यैद्रेकालं विलोलाचिचिलोहिताश्चे । पि
नाकिनाहृतमहाम्बुवाहमस्त्रंपुरःपाशभृतःप्रणिन्ये ॥ ५४ ॥
ततोधरित्रीधरतुल्यरोधसस्तडिल्लतालिङ्गितनीलमूर्तयः । अ
धोमुखाकाशसरिन्निपातिनीरपःप्रसक्तंमुमुचुःपयोमुचः ॥ ५५ ॥

लोहिताश्चेज्ज्वलने । लोहिताश्चेवायुसखेत्यमरः । लोकंलिलिक्षतिलेखमिच्छति
सतिजिघत्सतिसतीव । लिहेःसन्नन्तात्शतृप्रत्ययः । पिनाकिनापुनःहृताः
आहूतःआकारिताःमहाम्बुवाहाःयेनतत्पाशभृतोवरुणस्यास्त्रंप्रणिन्येप्रयुक्त
म् ॥ ५४ ॥ * * * * * ॥
ततइति । ततोवरुणास्त्रप्रयोगानन्तरन्धरित्रीधरतुल्यरोधसःपर्वतसमप्रान्ताः
। रोधःस्यात्प्रान्तकूलयोरितिविश्वः । नडिल्लताभिरलिङ्गितानीलमूर्तयोनीसा
ङ्गानियेयान्तेपयोमुचोमेघाःअधोमुखा आकाशसरिदिवनिपन्तीत्यधोमुखाकाश

वः असंस्थितामस्थिं विचित्रस्य चीनांशुकस्य पट्टकूलस्य चारुतां समादधिरे
 दधुः ॥ ५८ ॥ * * * * *
 जलौघेति । जलौघानां उदकप्रवाहानां समूर्च्छनेन मेलनेन मूर्च्छितस्वनः प्रवृद्ध
 घोषः । मूर्च्छनं मेलने प्रोक्तं वृद्धौ मूर्च्छितमेव वेति सज्जनः । प्रसक्तैः सङ्गतैः विद्यु
 तां तडिस्त्रतां लसितैः स्फुरणैरेधिता वर्द्धिता द्युतिर्यस्यसः । धृतधूममण्डलः जला
 घातसंभूतधूमपटलः पावकः प्रशान्तिमेय्यन्तत्र देशे भूयानिववभूवभूयस्तया स्था
 पित इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ५९ ॥ * * * * *

जलौघसमूर्च्छनमूर्च्छितस्वनः प्रसक्तविद्युल्लसितैधितद्युतिः । प्र
 शान्तिमेय्यन्धृतधूममण्डलोवभूवभूयानिवतत्रपावकः ॥ ५९ ॥
 प्रवृद्धसिन्धूर्मिचयस्थवीयसांचयैर्विभिन्नाः पयसांप्रपेदिरे । उ
 पात्तसंध्यारुचिभिः सरूपताम्योदविच्छेदलवैः कृशानवः ॥ ६० ॥
 उपैय्यन्तद्युतिरप्यसंशयं विभिन्नमूलो नुदयाय सध्वसम् । तथा
 हितोयौघविभन्नसंहतिः सहव्यवाहः प्रययौ पराभवम् ॥ ६१ ॥

प्रवृद्धेति । प्रवृद्धानां सिन्धोर्मीणाञ्च याराशय इव । स्थवीयसां स्थूलतराणां पय
 सांचयेः पूरैर्विभिन्नाविज्ञेयिताः कृशानवोऽग्रय उपत्तसंध्यारुचिभिः प्राप्तासंध्या
 स्रगैः पयोदानां विच्छिद्यन्ते इति विच्छेदाः विच्छिन्नाविक्षिप्ताः लवाः शकलाः यैस्तैः
 सरूपतां समानरूपतां प्रपेदिरे इत्युपमा ॥ ६० ॥ * * * * *
 उपैतीति । अनन्तद्युतिर्माहातेजाः अपि विभिन्नमूलो असंशयं यथा तथा ज्वलन्तं द
 योऽप्युनरनुत्थानाय नाशमुपैति । तथा हि । ते यौघैर्विभिन्नासंहतिः संघातो यस्य
 अतयोक्तः सहव्यवाहोऽग्निः पराभवनाशमप्ययौ विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽ

॥ कि० सं० ॥ र्यान्तरन्यासः ॥ ६१ ॥ * * * * *

॥ सर्ग १६ ॥ अथेति । अथाग्निनिर्वाणानन्तरं विहितविधेयैः कृतकतैः स्रितनगस्साङ्गनाद्रेर्नि

॥ १७७ ॥ तम्बः कठकमद्वत्श्यामभासां घनानां विनानैः पटलैर्मुक्ताद्यौराकाशे वस्त्रिदहादि

वेषु प्रेक्षा । विकसन्ति च तान्धमलधामानि स्वच्छकानि निचतेषां नोत्पन्नानां

अधिकविष्णुकां अयुज्ज्वलानां श्रियं प्रापद् इति निर्दर्शना लङ्कारः ॥ ६२ ॥ * ॥

इतीति । बहुसमरनयान् अनेक रणोपायान् जानातीति बहुसमरनयज्ञः अतो नु

यस्य सर्ग इति कप्रत्ययः । नन्विगुपधेत्यादिना आकासनादनुपपदात्कर्मोपपदो

भवति विप्रतिषेधेनेति वार्तिकव्याख्याने भाष्यकारेणार्थज्ञश्च मुदा हृतं अस्यार्थस्य ।

अथ विहितविधेयैः शुभमुक्ता वितानै रस्रितनगनिनम्बश्यामभासाङ्ग

नानाम् । विकसद् मलधामां प्रापन् नोत्पन्नानां श्रियं अधिकविष्णु

कां वस्त्रिदहादिबद्धौः ॥ ६३ ॥ इति विविधमुदासे सवसाची यद

स्वम्बहुसमरनयज्ञः सादयिष्यपन्नगतिम् । विधिरिव विपरी

तः पौरुषं न्यायवृत्तेः सपदि तदुपनिन्येरिक्तानां लक्षणः ॥ ६३ ॥

सवसाची अर्जुनः अगतिं सादयिष्यन् अथ सादयितुं कामः सन्नित्यर्थः । क्रियार्थं

लृटि शतृप्रत्ययः । इति पूर्वाक्तप्रकारेण विविधं यदस्वमुदासे प्रयुक्तवानित्यर्थः ।

विच्छेदसर्गादस्य तूह्योर्वावचनमित्यन्तर्गते पदम् । विपरीतः विधिः प्रतिकूलं देवम्

क्रियायां । धिर्विधाने देवेषोऽप्यमरः । नयेन नोत्पादृतिर्वैतनं यस्य तस्य नोर्तिनिष्ठ

स्य पौरुषमिव नीलकण्ठः शिवः । सपदि तदस्वव्यर्थांतामुपनिन्ये संवृतवान् । मा

चिनीवृत्तम् ॥ ६३ ॥ * * * * *

वीतेति । भूतपतिनाशम्भुना अनुयहिष्यतेति शेषः । अस्त्रेषु अपहृतेषु सत्सु वर्षे

स्थातुः सत्तुहस्रगुणान्वितरिच्यतादिनकृतास्त्र्यंशजलेष्वपहृतेषु सत्तुलो
 कइववीतप्रभावेगतास्त्रमहिमाश्चैव्यवगतहृत्किञ्चनएवंतनुश्रीशोबोतप्रभाव
 तनुः तथापि चतुःप्रभावो निसर्गतः सामर्थ्यादधिकः अन्वयोद्योगवान्ततो जिघ्रुर
 र्जुनः जयिनीं जयनशीलाम् । जिघृक्षोन्मादिना इति प्रत्ययः । भुजवीर्यलक्ष्मीं
 भुजपराक्रमसम्पदम् । उभयत्रापि पुरुषकरमिति यावत् । तन्नालकुरिष्ठ

वीतप्रभावनुरप्यतमुप्रभावः प्रत्याचकांक्षजयिनीं भुजवीर्यलक्ष्मीं
 म् । अस्त्रेषु भूतपतिनापहृतेषु जिघ्रुर्वर्षिष्यतादिनकृतेव जलेषु
 लोकः ॥ ६४ ॥ * ॥ इति महोपाध्यायश्रीभारविहृतौ किरताऽ
 र्जुनीये महाकाव्ये किरताऽर्जुनयुद्धनाम षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ * ॥

तामिदं शेषः । प्रत्याचकांक्षप्रत्याहर्तुमियेषेव्यर्थः । यद्यलोको नद्यादिजला
 पहारे पिच्छपायान्तरे शकूपादिना जीवितुमिच्छति तद्वत् । अस्त्रवत्पाहारेऽ
 पि भुजबलेनैव जीवितुमियेवेति भावः । वसन्तति लकावृत्तम् ॥ ६४ ॥ * ॥ इति श्री
 होपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरताऽर्जुनीयव्याख्यायां
 शतापथसमाख्यायां षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ * * * * *

॥ कि० स० ॥

॥ सर्ग १७ ॥

॥ १७८ ॥

अथपञ्चभिःसूर्यैर्विश्वेभ्यश्चयन्मन्त्रिः। कुलकमाह । अथेत्यादिना । अथजयल
क्ष्मीप्रयाकांक्षामन्त्रं। पदमंज्ज्वरणाक्षमेयुः। पञ्चिवारणमर्थेषु। अस्त्रेषुप्रस्तः
यनादिदुर्गादृशेभ्यः। मित्रेऽपि। त्रिभुवनैर्होहिनेष्वन्तर्हितेषु। सन्तुगुणामहतास्वपौरुषे
शेवतादृशे। मन्त्रेण। सनेन। धृतिर्धैर्यं। अभिपुष्यन्वर्जयन्। अद्यापि। धनुषि। पौरुषे। च। सति
कियानयं। किगतइति। धैर्यं। मबलं। वमानइत्यर्थः । अतएव। गुरुस्मिन्। प्रवृत्तः। भास्
म्यतिः । पद्मानुलक्ष्मीः। श्रीर्निगद्यतइति। शाश्वतः ॥ १ ॥ * * * * * ॥
भूरीति । पुनश्चभूरिप्रभावेन। महानुभावेन। सत्वरणाभियोगात्। युद्धे। भास्मीतिः ।

अथापठामुद्धरणक्षमेयुः। त्रिभुवनैर्विश्वेभ्यश्चयन्मन्त्रिः। धृ
तिं। गुरुः। श्रीर्गुणाभिपुष्यन्। पौरुषेणैव। मन्त्रेण। सनेन ॥ १ ॥
भूरिप्रभावेन। रणाभियोगात्। प्रीते। विजिह्म। अतदीयवृद्ध्या । स्प
ष्टोऽप्यविस्पष्टवपुः। प्रकाशः। सर्पन्महाधूमः। इन्द्रिवह्निः ॥ २ ॥
तेजः। समाश्रित्य। परैरहात्यैर्निजं। महन्मित्रमिवोहृद्यैर्म
आसादयन्। सर्वलितप्रभावे। भीमे। भुजालम्बमिवारिदुर्गे ॥ ३ ॥

तदीयवृद्ध्या। शत्रुवृद्ध्या। विजिह्मो। विजिह्मय। अतथास्पष्टः। दीप्या। प्रज्वलन्। त्रयस्त्रिस्पष्टोऽ
पुः। प्रकाशो। यस्य। सः। कुतः। सर्पन्। प्रसरन्। महान्धूमो। यस्य। सः। सर्पन्महाधूमोऽद्रिवह्नि
रिवस्थितः ॥ २ ॥ * * * * * ॥
तेजइति । पुनश्चपरैररिभिरहात्यैर्निजं। स्वकीयं। महत्तेजोवीर्यमिव। मित्रमिव। स
माश्रित्य । अतएव। भीमे। भयानके। अरिरेव। दुर्जनस्मिन्। अरिदुर्गे। शत्रुसङ्कटे। अस्व
लितप्रभावमवलशीलमुहमहद्वैर्यम्। भुजालम्बमिव। हस्तावष्टम्भमिव। आसादि
यन्त्राभुवन्। ईदृशे। सङ्कटे। पिमहावीर्यान्तादृश्यैश्च। अथजनित्र्यर्थः ॥ ३ ॥ * * ॥

वंशेति । पुनश्चामिमानोममतावुद्धिः न ह्यविवक्षिततया कर्मणि कर्तृत्वोपचारः अ
 भिमानास्पदेनेत्यर्थः । अन्यत्र कुलशीलाद्यभिमानवत्यावंशोचितत्वात्स्वकुलानु
 रूपत्वात् अमुभ्यः प्राप्तेभ्योपि सम्प्रियतां संप्राप्ताया परेण शत्रुणा समक्षं अक्ष्णोस्
 मीपे समक्षमयतः । अव्ययीभावेश्वरप्रभृतिभ्य इति समासान्तः टच्प्रत्ययः । आ
 द्वातुंगृहीतुमिष्टतया आदित्सितया आजिहीर्षयेत्यर्थः । आङ्पूर्वाद्ददातेः सन्न
 न्नात् कर्मणि क्तः । वध्वेवकीर्त्या हेतुना परितप्यमानः । कर्त्तरि शानच्चेतावितितृ
 नीयाकन्यया शोक इति वत् ॥ ४ ॥ • • • • • ॥
 पतिमिति । पुनश्च न गानाम्पतिं हिमवन्तामिव वद्धमूलं विपक्षं शत्रुन्तरसावलेनोन्मू

वंशोचितत्वाद्भिमानवत्या सम्प्राप्ताया सम्प्रियताममुभ्यः । स
 मक्षमादित्सितया परेण वध्वेवकीर्त्या परितप्यमानः ॥ ४ ॥
 पतिन्नगानामिव वद्धमूलमुन्मूलयिष्यन्तरसाविपक्षम् ।
 लघुप्रयत्नगृहीतवीर्यस्त्रिर्मार्गगावेगइवेश्वरेण ॥ ५ ॥

लयिष्यन् । किञ्च । त्रिभिर्मार्गैर्गच्छतीति त्रिमार्गगागङ्गा उत्तरपदसमासः तस्याः
 वेगइव ईश्वरेण लघुप्रयत्नं अल्पप्रयासं यथा तथा हि गृहीतवीर्यः प्रतिवद्धशक्तिः
 हतास्त्रशक्तिरिति यावत्पुनर्किञ्चिद्दिद्विदलनाय गगनात्पतन्तङ्गङ्गा प्रवाहङ्ग
 ङ्गाधरो निजटाजूटेन निजयाहेति पौर्णणीकया तद्वदित्यर्थः ॥ ५ ॥ • • • • • ॥
 संस्कारेदिति । एवम्भूतः पार्थः संस्कारवत्त्वात् संस्कारश्चित्ररचना अन्यत्र साधुत्वं
 असाधूनाम्प्रयोगनिषेधादिति भावः । अथ वा संस्कारो व्युत्पत्तिः तद्वत्त्वाच्चेतो रमय
 तु प्रयोगं सन्धानमोक्षादि शिक्षा अभ्यासो गुणस्तदाहितोऽतिशयः मौर्वी वा । अ
 न्यत्र तु प्रयोगोभियुक्तव्यवहारः शिक्षा अभ्यासः गुणाः स्वस्थानकरणादयः श्लेषप्रसा

॥ कि० स० ॥

॥ सर्ग १७ ॥

॥ १७७ ॥

दादयोवातेभूषणंयेवान्तेषु यथायथाभूताश्चयेवान्तेषु यथार्थेषु । अन्यत्रनिय
तार्थेषुशृणुंतिहिंसन्तीतिशराःतेषुअयन्तन्निर्वहकत्वात्तदाधारत्विविक्षायांसप्तमी
। शृष्टेषुउपपद्येयभावःप्रवृत्तिनिमित्तसामान्यादिस्सुखार्थः । तमिवाशंसंसे
चकांक्षेशस्तिशंसयोरगड्पूर्वयोरिच्छायामात्मनेपदंउपसंस्थानात् । यथाशास्त्रि
काःशृष्टैरर्थसाधयन्ति । तद्वत्अयंशरैर्जयंसाधयितुमिवेयेत्यर्थः ॥ ६ ॥ * ॥
भूयइति । भूयःपुनरपिसमाधानेनयुद्धायमनोव्यवस्थापनेनविवृद्धतेजाःप्रवृद्ध
प्रतापःपुरापुरातनंयुद्धंएवमिच्छंशक्तिसादकरन्नभवतीतिहेतोर्व्यावान्परिताप

संस्कारवत्त्वाद्मयत्तुचेतःप्रयोगशिक्षागुणभूषणेषु । ज

यंजयार्थेषुशरेषुपार्थःशृष्टेयुभावार्थमिवाशंसं ॥ ६ ॥

भूयःसमाधानविवृद्धतेजानैवम्पुरायुद्धमिति व्यथावान् । स

निर्वहामासममर्षनुन्नंविषमहानागइवेक्षणभ्याम् ॥ ७ ॥

तस्याहवायासविलो लमौलेःसंरम्भताम्रायतेलोचनस्य । नि

र्वापयिष्यन्निवशेषतप्तंप्रस्तापयामासमुखनिदाघः ॥ ८ ॥

वान्सेऽर्जुनःईक्षणाभ्यांदृष्टिभ्यामहानागोमहासर्पौविवमिवअमर्षनुन्नंकोधो

न्यापितंअस्त्रंअश्रुनिर्वहामनिर्जगार । सान्त्विकानांवीररससाधारण्याद्रेद्रेरसे

श्रूटयोक्तिः । सुभःस्वेदोद्यमेमासुःस्वरभेदोद्यवेपथुः । वैवर्ष्यमश्रुप्रलपद्दृष्टौ

सान्त्विकामताः ॥ ७ ॥

तस्येति । आहवायासेनयुद्धायासेनविलो लमौलेःसुस्तकेशबन्धस्यचूडाकिरीट

केशाश्चसंयतामौलयस्त्रियामिद्यमरः । संरम्भतामेकोपाख्येआयतेलोचनेय

स्यतस्य । संरम्भस्तम्भमेकोपइतिविश्वः । तस्यार्जुनस्यशेषतप्तंमुखनिदाघोद्यमः

निर्वापयिष्यन् शिरीकरिष्यन्निवेत्युपेक्षा । प्रस्तापयामाससिषेचस्वेदजनय
 मासेत्यर्थः । स्नातेर्मन्त्रविकल्पितत्वात् ह्रस्वविकल्पः ॥ ८ ॥ * * * * * ॥
 क्रोधोऽन्धकारइवतेनान्तरितआवृतः सोऽर्जुनः घनोपरुद्धो मेघावृतः
 तिग्मरेष्मिः रविः वृष्टेः प्रभवायवर्षणायतिस्रः ऊर्ध्वं श्रूनां रजो रिवश्चर्कस्योर्ध्वं शो
 नेवोदयो वृष्टिलिङ्गमिच्छागमः । रणायरणप्रवृत्तयेतिस्रः त्रिसंख्याः भूभेदो भूभ
 ङ्गः तस्यैरेखावभारः ॥ ९ ॥ * * * * * ॥
 सइति । सोऽर्जुनः अम्बुदवन्नदतीति अम्बुदनादिकर्तव्युपमानइति श्रुतिः ।
 चापन्दिङ्गागः दिगजः अद्रिशृङ्गमिवहस्तेन करेण प्रध्वनय्यप्रध्वनयन् शम्भोर्बला

क्रोधान्धकारान्तरितोरणायभूभङ्गलेखाः सबभारतिस्रः । घनो
 परुद्धः प्रभवायवृष्टेरूर्ध्वं श्रूनां रजो रिवतिग्मरेष्मिः ॥ ९ ॥
 सप्रध्वनय्याम्बुदनादिचापंहस्तेन दिङ्गागइवाद्रिशृङ्गम् । बला
 निशम्भोरिषुभिस्तन्तापचेतांसिचिन्ताभिरिवाशरीरः ॥ १० ॥

निशरीरेनङ्गः कामः चेतांसियुवमनांसिचिन्ताभिः प्रयोजनध्यानैरिवइषुभिस्त
 तापतापयामास । तपतिः सकर्मकः । अनेषुशब्दः स्त्रीलिङ्गः अन्यथा उपमानोयमे
 ययोर्भिन्नलिङ्गतादेयात् । पत्रोरेपइषुर्ह्योरित्यमरः ॥ १० ॥ * * * * * ॥
 सदिति । अभिनिविष्टाशास्त्रं निश्चिता बुद्धिर्यस्य सतस्मिन् अभिनिविष्टबुद्धौ शा
 स्त्रं निश्चितमनोविषये सद्वादिता प्रामाणिकार्थसमर्थकतेन हि सम्यगभ्यस्तशास्त्र
 म्प्रतिसद्वाद्यपिशक्नोतीति व्याचक्षते इति केचित् । अन्येतु अभिनिविष्टबुद्धौ आ
 येहाविष्टचित्तेविषये सद्वादिताहितोपदेष्टृत्वमिव न ह्यायहीहितं गृह्णातीति भा
 वः । विपक्षपातेवोत्तरेण विषये गुणाभ्यस्त्यागुणासहिष्णुताइव सहिसमदर्शी द्वि

नस्यैहीति । तस्यैपार्थयभारसम्भूभरस्योद्धरणेऽद्वहनेसमर्थम्यतापन्नाङ्ग
मिववष्टंभतयेतिशेषः । अन्यथाभारेद्धस्यदुष्करत्वादितिभावः । सप्रता
मःप्रभावश्चयत्नेजःकोवदगुडजसिन्धुमरः । प्रदास्यतावितरिष्यताकारणानां
ब्रह्मादीनामपिकारणेनजनकेनदेवेनसोऽर्जुनोऽभिभवस्तदानीञ्चिरम्यसेहे
सोऽऽवाप्तस्यादितिभावः ॥ १४ ॥ * * * * *
अथविभर्भगवदभिप्रायमाविष्कुर्वन्तुभिःकलापकमाह । प्रयाहतेति । प्रया
हतौजाःपरेणप्रतिहतबलःसद्वपिहतसञ्चवेगःकृतोत्साहःतिशयःसन्त्यःपुमान्

तस्यैहिभारेद्धरणेसमर्थप्रदास्यतावाङ्गमिवप्रतापम् । चिर
न्निघेहेभिभवस्तदानींसकारणानामपिकारणेन ॥ १४ ॥
प्रयाहतौजाःकृतसञ्चवेगःपराक्रमइत्यायसिन्धुसुतेति । तेजः
सिमानोरिवनिष्पतन्ति यशांसिबीर्य्यञ्जितानितस्य ॥ १५ ॥
दृष्टावदानाहुयमेरिलोकोःप्रध्वंसमेतिव्यथिताञ्चतेजः । तेजो
विहीनम्वजहान्तिदर्पःशान्तार्चियंदोपमिवप्रकाशः ॥ १६ ॥

अथयसिस्समादय्यधिकेपराक्रमन्तनोतितस्यपुंसभानोरर्कस्यतेजांसीववीर्य्ये
णशौर्य्येणञ्जितानिप्रकाशितानियशांसिनिष्पतन्तिउद्धवन्तीत्यर्थः । हीनस्या
धिकाभियोगोयश्स्तरइतिभावः ॥ १५ ॥ * * * * *
ततःकमिष्यतआह । दृष्टेति । दृष्टमवदानंमहत्कर्मयस्यतस्मात्दृष्टावदा
नात्दृष्टपौरुषात्त्रिरलोकोश्चुजनःव्ययतेविभेति । धूर्जटिबिजयिनःतस्या
न्यःकियाद्भामेतिमन्वानइतिभावः । व्यथितात्भोतात्तेजःप्रध्वंसमशमेति । ते
जोविहीनमर्पःउत्साहःशान्तार्चिर्विनिर्वाणज्वालन्दीपम्वकाशइवप्रजहातिव्य

॥ कि० सं० ॥

अति ॥ १६ ॥

॥ सर्ग १७ ॥

॥ २०१ ॥

तत इति । ततो दर्पेहान्यन्तरं ब्रह्मैव यज्जन्तौ मदाबले पौमदगवै यस्य सः सीऽ
रिलोकः गन्धेन मदगन्धेनैव जेतुर्जयनशीलस्य शत्रुप्रत्ययः । प्रमुखागतस्याभिमु
खागतस्य गन्धद्विपस्य प्रतिद्विपस्यान्धो मतङ्गजौ घः मत्तगजसमूह इव जिगीषो
नीयकस्य जय्यतायाः पदवीम्प्राप्तिप्रप्नोति विजिगीषुणा जेतुं शक्यो भवतीत्यर्थः
। क्षय्यजय्यौ शक्यार्थ इति निपातः । अत्र श्लोकद्वयेन व्यायसि पराक्रमकारणा
दोनां पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रतिकारणत्वं कथनात्कारणमालाख्यो लङ्कारः । लक्ष्म

ततः प्रयाग्यस्तु मदाबले पः स जय्यतायाः पदवी जिगीषोः । गन्धे
न जेतुः प्रमुखागतस्य गन्धद्विपस्येव मतङ्गजौ घः ॥ १७ ॥ एवम्पु
नैव द्विषु तस्य कीर्तिमौ लीन्दुलेखा विशदां विधास्यन् । इयेष प
र्यायजयावसादारणक्रियां शम्भुरनुक्रमेण ॥ १८ ॥ मुनेर्वि
चित्रैरिषुभिः सभूयान्निन्येव शम्भूतपतेर्वैलौघः । सहात्मलाभेन
समुत्पतद्भिर्ज्जातिसभा वैरिव जीवलोकः ॥ १९ ॥ कलापकम् ॥

नूतनम् ॥ १७ ॥

एवमिति । एवमुक्तरीत्या प्रतिद्विषु प्रत्यरिमध्ये तस्माज्जन्तस्य मौलीन्दुलेखा विश
दाङ्गीर्तिविधस्य स्त्वरिच्छन्नुत्तरोत्तरं विपर्यासेन पर्यायेण जयो वसादो मङ्गश्च
नौ जयावसादौ यस्यास्ताम्पर्यायजयावसादारणक्रियामियेष इच्छति स्म ज्ञेयान
न्तरम्भङ्गो भङ्गानन्तरञ्जयः । इति पर्यायार्थः तस्य विपर्यासेनान्तरनैरन्तर्यं
तदभावोऽनुक्रम इत्यपौनरुक्त्यम् ॥ १८ ॥
मुनेरिति । मुनेर्विचित्रैरिषुभिः सभूयान् संख्येभूतपतेर्वैलौघः । आत्मलाभेन

जमिनासहसमुत्पत्तिरविर्भवद्विराजन्मसिद्धेरित्यर्थः । जातयः गोत्वमनुष्णत्वा
दयः स्वभावाः जातिनियताः धर्मास्तैर्जातिसंज्ञैर्जीवलोकः प्राणिजातमिव वशं नि
यन्ते नैतः कर्मणि लिङ् । प्राणिनो जातिधर्मानि वगणन्मुनिशरणातिक्कमितुं शेकु
रित्यर्थः ॥ १७ ॥ * * * * *

वितन्वन्निति । चस्तानि सैन्यानि सन्ततपथूनि निरन्तरकम्पानि गवांकुलानि वृ
न्दानि प्रवर्धतो वृष्टिं कुर्वतः क्षपाघनस्य सन्निभे घस्येव शरैर्य्योऽन्धकारस्तं वितन्वतः
विस्तारयतः तस्य मुनेः सम्बन्धिनं रवंशरवर्धघोषं निशेमुः शुश्रुवुः नतु किंचिद्दृष्टु

वितन्वतस्तस्य शरन्धकारश्चस्तानि सैन्यानि रवन्निशेमुः । प्र
वर्धतः सन्ततपथूनि क्षपाघनस्येव गवांकुलानि ॥ २० ॥
ससायकान्साध्वसविल्लुतानां क्षिपन्परेषामति सौष्ठवेन । श
शीवदोषावृतलोचनानाम्बिद्यमानः पृथगावभासे ॥ २१ ॥
क्षोभेन तेनाथगणाधिपानाम्भेदं यथावाक्यतिरोश्वरस्य । तर
ङ्गकम्पेन महाह्रदानाच्छायामयस्येव दिनस्य भर्तुः ॥ २२ ॥

खेष्टानुदूरापास्तेति भावः ॥ २० ॥ * * * * *
स इति । अति सौष्ठवेनाति लाघवेन सायकान् शरान् क्षिपन्सोर्जनः साध्वसेन विल्लु
तानां भ्रान्तानां साध्वसविल्लुतानां म्परेषां द्विषान्दोषेण रेगादिना आवृतलोचनानां दु
ष्टचक्षुषां शशीवपृथग्बिद्यमानेषां अवभासे । यथा सदोषचक्षुषः एकश्चन्द्रो
नानेव चक्ष्यते तद्वदेकोऽप्येक इव दृष्ट इति भावः ॥ २१ ॥ * * * * *
क्षोभयेति । अथ गणाधिपानां सम्बन्धिनानेन क्षोभेण कम्पेन ईश्वरस्याकृतिराकारो
मूर्तिर्महाह्रदानान्तरङ्गकम्पेन छाया मयस्य प्रतिबिम्बरूपस्य दिनस्य भर्तुः दिवा

॥कि० स०॥ करस्यञ्जाकृतिरिवभेदं विकारं ययौ प्रपत्यं निर्विकारेऽपि प्रतिद्वयं कृतं सर्गा

गीसर्ग १७॥ प्रतीयत इत्यर्थः ॥ २२ ॥ • • • • • ॥

॥ २०२ ॥ यदि देवोऽपि बिभ्रतस्तर्हि कोपः किन्नरकृतस्तथाह । प्रसेदि वांसमिति । प्रसेदि वांसमिदं नृपतिप्रसन्नचित्तनंदेवं कोपो नापन प्रापतत्र हेतुः परस्मिन्पुरुषे परमात्मनि देवे स्वतो निर्विकारत्वमित्यर्थः । तत्राप्यनुग्रहं यथाविति भावः । विकारः कोपरूपः कृतः न कृतश्चिदित्यर्थः । न हि स तस्य निर्विकारस्य कथम्वहिसकारभेदः कारणाभावादिति चेत्तन्न विद्वान्वाह । इदं पूर्वाक्तं जाकारवैयम्यमुभेजे केनापि कारणेन न कृत्यतीत्यर्थः । ननु निर्विकारे कृतः कोपस्तत्र हेतुमाह । महतां वृत्तिष्वेष्टा दुर्लभा

प्रसेदि वांसमनमापकोपः कृतः परस्मिन्पुरुषे रजोवा । जा

कारवैयम्यमिदं उभेजे दुर्लभं चिह्नं महतां हि वृत्तिः ॥ २३ ॥

विस्फार्यमाणस्य ततो भुजाभ्यां भूतानि भर्त्त्रा धनुरन्तकस्य । भि

न्नाकृतिं ज्यान्ददृशुः स्फुरन्तीं कुक्षस्य जिह्वा मिव क्षतस्य ॥ २४ ॥

क्ष्मचिह्नद्वयं हेतुकाहि ॥ २३ ॥ • * ~ • ~ * ~ * ~ • ~ * • ॥

विकारमेवाह । विस्फार्यमाणस्येति । ततोऽनन्तरं भूतानि भर्त्त्रा भूतमतिनाभु

मस्तु म्रिययः । अतएव नलोकेषां दिनायष्टौ प्रतिषेधः । भुजाभ्यां कर्तृकरणयो

स्तृतीया । विस्फार्यमाणस्याक्षयमाणस्य धनुरन्तक इव तस्य धनुरन्तकस्य स

म्बन्धिनीं स्फुरन्तीं वचन्तीं अतएव भिन्ना द्वे वदृश्यमाना आकृतिर्यस्यास्तां ज्येष्ठा

नृगुणं कुक्षस्य तक्षकस्य नागविशेषस्य जिह्वा मिव ददृशुः शिखाभावाद्भयङ्करत्वाच्चे

ति भावः ॥ २४ ॥ • • • • • ॥

रुयेति । पार्थः स व्याप स व्याभ्यां धनितमादितमुयं चापं येन तद्विरताधिपं अपरा

ह्यमन्तोयन्तापर्यायेणयौगपद्योनसम्पादितःकर्णयोस्तालं प्रास्फालनंयेनतं
 व्यालन्दुष्टं । भेद्यलिङ्गंशठेव्यालइत्यमगजमिवाशशंकेतचापचातुर्यदर्श
 त्वाद्दर्जयःकोप्ययमनर्थकरश्चेतिशङ्कितवानित्यर्थः ॥ २५ ॥ ॐ ॐ ॐ ॐ ॥
 निजघ्नरेइति । हरेयुजालैस्तस्यार्जुनस्यपतन्तिधावन्तिशिलीमुख्यंमुखंयेषान्ते
 'यांशिलीमुखानांशरणंवृन्दानि । तेजस्त्रिभिःप्रवलैःअमृगशेर्यादोभिर्जलयाहैः
 सिन्धुमुखेननदीमुखेनआगतानियादांसोवजलजन्तूनिव । यादांसिजलजन्त
 वइतिवैजयन्तीनिजघ्नरेहतानि ॥ २६ ॥ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॥

सव्यापसव्यध्वनितोयचापम्यार्थःकिरताधिपमाशशंके । यय्या
 यसम्पादितकर्णतालंयन्तागजंव्यालमिवापरद्वः ॥ २५ ॥
 निजघ्नरेतस्यहरेयुजालैःपतन्तिवृन्दानिशिलीमुखानाम् । ते
 जस्त्रिभिःसिन्धुमुखागतानियादांसियादोभिरिवामृगशेः ॥ २६ ॥
 ॥ विभेदमन्तःपदवीनिरोधम्यध्वसनञ्चाविदितप्रयोगः । नेता
 रिलोकेषुकशेति यद्युत्तत्तच्चकारास्यशरेषुशम्भुः ॥ २७ ॥

विभेदमिति । अन्तर्दिभेदं बह्विधेयं उपजापञ्चपदवीनिरोधं मर्गैस्वप्रतिब
 धनमन्यत्रत्वासारप्रसारप्रतिबन्धं विध्वंसनं खण्डनन्दुर्घटनदाहादिकञ्चेत्यादि
 । यद्युन्नेतानाथकोजिगीयुरविदितप्रयोगः संवृतमन्त्रत्वादविज्ञातोपायप्रयोगः
 सेन्श्चरिलोकेषु शत्रुकुलेषुकशेति । तत्तत्शम्भुरविदितप्रयोगः अज्ञातप्रधान
 मोक्षादिकः सन् अस्त्य अर्जुनस्य शरेषु चकार कृतवान् । कर्तरि लिट् । श्लेषाल
 झारः ॥ २७ ॥ * * * * * ॥
 सोढेति । सोढानि परैरवगीतानि गर्हितानि प्रमथायुधानि पूर्वाह्णवाणाः यस्य

॥ कि० स० ॥

॥ सर्ग १७ ॥

॥ २०३ ॥

तस्यार्जुनस्य सम्बन्धिभिः क्रोधाज्जितैः क्रोधाभिर्विजैः पूर्ववाणवैफल्यान्तकोपे
जैः । अतएव वेगितया वेगेन पतद्भिः तं कुर्वद्भिः । अतएव विजैरपित्रासिता
वाहिन्यो यैस्तैश्च तएव हतायैरिव बाणैः पते पतन्ति भावेलिङ् । वस्तु तस्तु अकृतं श्रेयः
एवेत्यर्थः ॥ २८ ॥

अलमिति । षट्जुताऽवक्राकारत्वं अवक्रशीलत्वं सैव गुणस्येनालंकृतानां गुरुभिर्ध
नुर्विद्या गुरुभिः धर्मशास्त्रगुरुभिश्चोपदिष्टान्दर्शिताङ्गतिङ्गमनमाचारश्चास्थिता
नां प्राप्तानां मार्गणानां शरणां सतां साधूनामिवापर्वण्ययम्यौ अन्यत्राप्रस्तावे अका

सोळावगीतप्रमथायुधस्य क्रोधाज्जितैर्वैगितया पतद्भिः । वि
जैरपित्रासितवाहिनीकैः पते हतायैरिव तस्य बाणैः ॥ २८ ॥
अलंकृतानामृजुतागुणेन गुरुपदिष्टांगतिमास्थितानाम् । स
तामिवापर्वण्यमार्गणानाम्भङ्गः सजिह्वोर्धृतिमुन्ममाय ॥ २९ ॥
बाणच्छिदास्ते विशिखाः स्मररेरवाङ्मुखीभूतफलाः पतन्तः । अ
खण्डितम्पाण्डवसायकेभ्यः कृतस्य सद्यः प्रतिकारमापुः ॥ ३० ॥

खण्डित्यर्थः । पर्वस्यादुत्सवेयम्यौ प्रस्तावेलक्षणान्तरे इति विश्वः । सईश्वरकृतः
भङ्गः छेदोऽव्यसन्नजिह्वोरर्जुनस्य कस्यचित्जित्वरस्य । जिह्वुः शक्रे धनज्ञये
जित्वर इति विश्वः । धृतिभैर्यमुन्ममाय जहारेत्यर्थः । अकासडे साधुविपत्तिदर्श
नादिवशरभङ्गदर्शनाद्वैर्यमङ्गोभूदित्यर्थः ॥ २९ ॥
बाणेति । बाणच्छिदः पार्थशरच्छेदिनस्ते स्मररेर्विशिखाः अवाङ्मुखीभूतफलाः
विमुखायाः विफलाश्च सन्तः पततः पाण्डवसायकेभ्यः । क्रियायहसाश्चतुर्थीपाण्ड
वसायकानां कृतस्य फलभङ्गरूपस्य स्वकर्मणः सद्योऽखण्डमखण्डितम्पतीकारमा

पुनरर्जुनस्य जयमाह । चित्रो यमाणामिति । अराति रर्जुनः प्रतिलाघवेन प्र
तिश्रीध्नमिति । चित्रो यमाणाम्भित्रमाश्चर्यं कुर्वणान् । नमो बरि वस्त्रवडः
कथम् । भव मार्गणा नाग्रमाद्यिनः खण्डयतः तान्वाणान् । शङ्काकुलायाः संकुलि
नायाः संक्षुभितायाः ध्वजिन्याः सेनायाः हृदयेषु दूरज्ञा ठनि चखान निखातवान् ।
॥ ३१ ॥ ** ❦ ●● ❦ ** ❦ ●● ❦ ** ❦ ●● ❦ ** ❦ ●● ❦

तस्येति । तस्यार्जुनस्य परक्रमे ऽतियत्नाद्धेतोरन्यान्यस्य विशेषणेनातिशयकर

चित्रियमाणानतिलाघवेनप्रमाथितस्तान्मवमार्गणानाम् । शंका
कुलायानिचखानदूरव्याणान्ध्वजिन्याहृदयेष्वरातिः ॥ ३१ ॥
तस्याति यत्नादतिरिच्यमाने परक्रमेन्योन्यविशेषणेन । हं
न्नापुरंभूरिपृषत्कवर्थं निगसन्तैदाघमिवां वुमेघः ॥ ३२ ॥
अनामृशन्तः कचिदेव मर्माप्रयैर्यणानुप्रहिताः श्वेन । सु
हृत्प्रयुक्ता इव नर्मावादाः शरमुनेः प्रीतिकरावभूवुः ॥ ३३ ॥

शेनानिरिच्यमाणोऽहरिद्यमाणोऽसतिपुरांहंतात्रिपुरविजयोहरोभूरिप्रभूतम्पृषत्क
वर्धवाणवर्धम् । पृषत्कवाणविशिखाःइत्यमरः । निदाघेभवनैदाघेमेघेऽम्बु
वाहोऽम्बुजलमिवनिरसमुमोच । अस्यतेर्लिङ् । निदाघग्रहणंवर्धवाणस्यातिती
व्रत्तद्वेतिनार्थम् ॥ ३२ ॥ * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● ● ॥

अनामृशन्तइति । प्रियैमिणाप्रियचिकीर्षुणाशिवेनानुप्रहिताः प्रयुक्ताः । अ
तएवक्वचिदपिमर्मअनामृशन्तोऽसृशन्तःतेशराःसुहृन्मित्रं सोपिप्रियैषोतेन
प्रयुक्ताः उच्चारिताः नर्मवादाः प्रियवादाः इवमुनेरर्जुनस्य प्रीतिकराः प्रीतिजन

॥ कि० सं० ॥

कावभूवः ॥ ३३ ॥

॥ सर्ग १७ ॥

अस्त्रैरिति । अस्त्रैः स्वायुधैः समानाभ्युत्थामतिरेकिणीं ततो अधिकांश्चातस्य मुनेः

॥ २०४ ॥

रिपूणामपि शक्तिं पश्यन् विषादेनोत्साहभङ्गेन वक्तव्यानि निर्वीच्यानि वैलाभयस्य मः

प्रमाथी शत्रुमर्दनः इन्दुमौलिः महादेवः स्वबलमात्मीयं बलमाललम्बे समर्थमव

लम्बितवान् ॥ ३४ ॥

तत इति । ततो महिमाप्रदुर्भावानन्तरं देवः तपोवीर्य्यभ्यं समुद्धतस्य प्रगल्भस्य

समरस्य वार्ष्णेयस्य पारमन्तं यियासोर्जिगमियोर्जिह्नोरर्जुनस्याखिलानि म

अस्त्रैस्समाना मतिरेकिणीं वा पश्यन् रिपूणामथ तस्य शक्तिम् ।

विषादवक्तव्यबलः प्रमाथी स्वमाललम्बेवल्लिन्दुमौलिः ॥ ३४ ॥

ततस्तपोवीर्य्यसमुद्धतस्य पारं यियासोः समरार्णवस्य । महे

षु जालान्यखिलानि जिह्नोरर्कः पयांसीव समाचचाम ॥ ३५ ॥

रिक्ते सविश्रम्भमथा र्जुनस्य नित्यङ्गवक्त्रेन पपात पाणिः । अ

न्यद्विपापी तजले सतर्पे मत्तङ्गजस्येव नगाश्मरंध्रे ॥ ३६ ॥

हेषु जालानि समयवाणः समूहानर्कस्तूर्य्यः पयांसीव जलानीव समाचचाम संज

हारेष्वर्थः ॥ ३५ ॥

रिक्त इति । अथ वाणान्तर्जानान्तरं अर्जुनस्य पाणिः करः रिक्ते वाणशून्येऽपि न

यङ्गवक्त्रे तूणीरमुखे अन्यद्विपे न गजान्तरेण पीतजले पीततोये न गस्या चरस्यो

श्मरंध्रे शिलागर्ते प्रदर इत्यर्थः । सतर्पे सतृष्णं यथास्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् ।

मत्तङ्गजस्य पाणिः लक्षणया कर इव सविश्रम्भं सन्त्येव वाणा इति सविश्वासं निपपा

त ॥ ३६ ॥

शरणावर्धः धनं येन तस्माच्च तेभ्यश्चेतस्मिन्निषुधौ निषङ्गैः सह सारुति
 तिष्ठेत्सार्थसारे अकारण्डेनष्टधनसारे वन्धादिव तत्कालमोघः वितथः प्रणयः प्रीतिर्य
 स्य सुखं गयेर्यपार्थनः पूर्वकृतार्थस्येति भावः । सिपाणिर्निर्वच्यतां कृतघ्नमापवादरा
 हित्येकोमयतद् इति निर्वच्यताकामः । शिलिकामिभक्ष्याचरिभ्योः । सङ्वेद्युत्प्रे
 क्षा । आभिमुख्यम्पेदे । यथा कश्चित्कृतज्ञः तत्कालाकृतमपिवन्धुमूर्वापकारस्म
 रणात्पुनः पुनः अनुबध्नाति तद्दित्यर्थः ॥ ३७ ॥ * * * * *

आघट्टयामासेति । अस्य मुनेः अयं चासावंगुलिश्चेति अयंगुलिः हस्तग्रहस्तयोर्गु

ष्यते स तस्मिन्निषुधौ शर्याद्ध सार्थसारे सह सैव बन्धौ । तत्काल
 मोघप्रणयः प्रपेदे निर्वच्यतां काम इवाभिमुख्यम् ॥ ३७ ॥

आघट्टयामास गतागताभ्यां सावेगमयाङ्गुलिरस्य तूणौ । वि
 धेयमार्गे मतिरुक्तुकस्य नयप्रयोगाविवगाङ्गिगीघोः ॥ ३८ ॥

बभार प्रन्याकृतिरर्जुनसौ महेषुधीवीतमहेषुजालौ । युगा
 न्तसंश्रुज्जलौ विजिह्मः पूर्वापरौ चोक्तद्वाम्बुगशी ॥ ३९ ॥

शिगुणिनेर्भेदादिति वामनः । विधेयमार्गे कर्तव्यान्वेष्टेण उक्तुकस्य प्रवृत्तस्य गंभु
 वङ्गीगीघोर्नायकस्य मतिः बुद्धिः नः यथाङ्गुल्यं प्रयोगः उपायः तौ नयप्रयोगाविव
 तूणौ निषङ्गासावेगं संभ्रमं । इष्टानिष्टागमाज्ञानमावेगश्चित्तसंभ्रमः इति शास्त्र
 तः । गतागताभ्यां यातायाताभ्यां आवापोद्वापाभ्यां चाघट्टयामास । अन्यत्र तु वितर्क
 यामास । शरयह्णान्पुनः पुनः तूणयोः पाणिं व्यापारयामासेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ *
 बभारेति । प्रन्याकृतिरिष्टनाशान्तिस्तेजस्करूपोऽर्जुनः तौ वीतमहेषुजालौ वी
 तानिरिक्तानि महेषुजालानिययोस्तौ महेषुधीमहानिधंगौ विजिह्मः प्रन्योलोकः

॥ कि० स० ॥

॥ सर्ग १७ ॥

॥ २०५ ॥

युगान्तोऽंशुक्लजलो । श्रुवेः कङ्कतिनिस्तान्तकारस्तु । पूर्वोपर
समुद्राविवर्धभार ॥ ३९ ॥ * * * * *
नेनेति । ॥ अर्थस्तु योऽस्तु योऽरिक्ततया हेतुना यथा अनुतेपेऽशुशोचतयानेन अनि
मिन्नेन बाह्यक्षेत्रेऽपेक्षदुर्निमित्तेन न श्रुशोच । तथाहि । सन्तः स्वामापदेऽप्रेम्भ्य
विस्तृज्य विपत्तिमग्रं उपकारिणां पक्षं वर्गं शोचन्ति । स्वानां व्यसनात्पेक्षीयव्यसन
मेव सतामं पकारकमित्यर्थः ॥ ४० ॥ * * * * *
प्रतीति । प्रतिक्रियायै विधुरः प्रतिकर्तुमसमर्थः । तुमर्थाच्चभाववचनादिति चतुर्थी

तेनानिमित्तेन तथानपार्थस्तु योऽर्थयारिक्ततयानुतेपे । स्वामाप
दम्प्रोऽम्भ्यविपत्तिमग्रं शोचन्ति सन्तोऽप्युपकारिपक्षम् ॥ ४० ॥
प्रतिक्रियायै विधुरः सतस्मात्कृच्छ्रेण विस्त्रेयमियाय हस्तः । प
रङ्मुखत्वेऽपि कृतोपकारात्तूणीमुखान्नित्रकुलादिवाट्यः ॥ ४१ ॥
पञ्चात्क्रियातूणयुगस्य भर्तुर्जज्ञे तदानीमुपकारिणीव । सम्भा
वनायां विफलौकतायाम्पत्युः पुरःसाहसमासितव्यम् ॥ ४२ ॥

। अर्जुनस्य सहस्रः पाणिः परङ्मुखत्वेऽपि तत्कालवैमुख्येऽपि कृतोपकारात्तूणी
मुखान्नित्रकुलादार्थः साधुः कृतज्ञ इव । आर्यः साधुकुलीनयोरिति विश्वः । महत्क
ष्टेन कृच्छ्रेण विस्त्रेयमियाय । गौरादित्वा तूणीशब्दात् डोप् ॥ ४१ ॥ * * *
पञ्चादिति । तदानीम्भर्तुः स्वामिनः कर्त्तरि षष्ठी । पञ्चात्क्रियापृष्ठतः करणं तू
णयुगस्योपकारिणीव च उपकारिकेव जज्ञे जाता । तथाहि । सम्भावनायां स्वयं
तायां अधरीकतायामफलोक्ततायाम्पत्युः स्वामिनः पुरोधेऽसासितव्यमासंस्थितं । व
ड् लयहणाद्भावेतव्यप्रत्ययः । साहसं नक्षमं न योग्यं । भर्त्ता संभावितस्य अवसरे

॥ ४२ ॥ * * * * * ॥
 तमिति । शम्भुरक्षिप्तानि आहतानि महेषु जालानि यस्य तन्मुनिन्तत्तु विचारमध्ये
 वादमध्ये हृतोत्तरं निरुत्तरीकृतं विपक्षम्यति नादिनं वक्तावादी गुरुभिर्विनिधेह
 स्थानिरिव लोहलोह मयैः शरैर्मर्मसुनिस्तुतो दव्ययामास ॥ ४३ ॥ * * *

जहारेति । किञ्च । अस्मान्मुनेः अचिरेण शीघ्रं ज्वलद्भिर्मणिभिर्द्योतिताः हैम्यः
 सौवर्ग्यैः लेखाः यस्य तत्तथोक्तं । वर्मकवचश्च खण्डः मरुत्पवनः पतङ्गात्सूर्यात् एकं
 नोलंकेवलं कञ्चवर्णम् । एको मुस्थान्यकेवला इत्यमरः । तडित्वतस्तडितुक्तस्या

तं शम्भुरक्षिप्तमहेषु जाललोहैः शरैर्मर्मसुनिस्तुतो द । हृतो
 उत्तरन्तत्तु विचारमध्ये वक्तेवदोषैर्गुरुभिर्विपक्षम् ॥ ४३ ॥
 जहार चास्मादचिरेण वर्मज्वलन्मणिद्योतित हैमलेखम् । च-
 खण्डः पतङ्गान्मरुदेकनीलन्तडित्वतः खण्डमिवाम्बुदस्य ॥ ४४ ॥
 विकोषकनिर्द्धूततनोर्महासेः फणावतश्च त्वचिविच्युतायाम् । प्र-
 तिद्विपावद्धरुषः समक्षं नागस्य चाक्षिप्तमुखच्छदस्य ॥ ४५ ॥

म्बुदस्य खण्डमिव जहार । तदा भगवन्माययामुक्तकञ्चुको मुनिर्मैघनिर्मुक्तः
 सूर्यइव दिदीपतिभावः ॥ ४४ ॥ * * * * * ॥
 अथ युग्मेनाह । विकोषेति । सोऽर्जुनः तनुन्नायत इति तनुचं वर्म । अतो नृपसर्गक-
 इति कप्रत्ययः । तेन विना विकोषाः कोषादुद्धृतः निर्धौततनुः शाणोद्धोतमूर्तिः । त-
 तो विशेषणसमासः । तस्य विकोषनिर्द्धूततनोर्महासेः महाखड्गस्य तथा त्वचिवि-
 च्युतायां सत्यां फणावतश्च मुक्तकञ्चुकस्याहेष्वप्रतिद्विपे प्रतिगजे आवद्धरुषो वद्ध-
 कोपस्य समक्षम्यति गजस्याये आक्षिप्तमुखच्छदस्य निरस्तमुखा वरणास्य नागस्य ग-

॥ कि० स० ॥

॥ सर्ग १७ ॥

॥ २०६ ॥

अस्य च ॥ ४५ ॥ विवोधितस्य ध्वनिना घनानां हरेरपेतस्य च शैलरंध्रात् । निरस्त
धूमस्य चरात्रिवह्नेर्विना तनुत्रेण रूचिं सलेभे ॥ ४६ ॥ दृग्मकं ॥
अचिन्नतायामपि नाम युक्तामनूर्द्धतामप्याप्यतटीयकच्छे । म
होङ्गतौ ताविषुधीतदानीं विवव्रतुश्चेतनयेव योगम् ॥ ४७ ॥
स्थितं विप्रुद्धेन भसी वसत्वे धाम्ना तपोवीर्यमयेन युक्तम् । शस्त्रा
भिघातैस्तु मजस्त्वमोशस्त्वष्टा विवस्वन्तामिवो हिल्लेख ॥ ४८ ॥

अचिन्नतायामिति । तदानीं ह्यवचपतनसमये महोङ्गतौ ताविषुधीनि वङ्गौ अचिन्नता

विवोधितस्य ध्वनिना घनानां हरेरपेतस्य च शैलरंध्रात् । निरस्त
धूमस्य चरात्रिवह्नेर्विना तनुत्रेण रूचिं सलेभे ॥ ४६ ॥ दृग्मकं ॥
अचिन्नतायामपि नाम युक्तामनूर्द्धतामप्याप्यतटीयकच्छे । म
होङ्गतौ ताविषुधीतदानीं विवव्रतुश्चेतनयेव योगम् ॥ ४७ ॥
स्थितं विप्रुद्धेन भसी वसत्वे धाम्ना तपोवीर्यमयेन युक्तम् । शस्त्रा
भिघातैस्तु मजस्त्वमोशस्त्वष्टा विवस्वन्तामिवो हिल्लेख ॥ ४८ ॥

यामपि अचेतनत्वेऽपि तटीयकच्छेस्वामिव्यसने युक्ता योग्याम् । नाम किल । अकि
ञ्चिक्करत्वादिति भावः । अनूर्द्धतामवाङ्मुखत्वाप्याप्यचेतनया प्राणि साधारणज्ञाने
नेव योगश्चैतन्यसम्बन्धं विवव्रतुरिवेत्युत्प्रेक्षा । अचेतनत्वेऽवाङ्मुखत्वादिचेतनधर्म
योगादिति भावः ॥ ४७ ॥ * * * * *
स्थितमिति । विप्रुद्धेनिर्मलेन भसी वसत्वे सत्त्वगुणे स्थितन्तपोवीर्यमयेन तपोवी
र्याभ्याङ्गतेन धाम्ना तेजसा युक्तं तमऽर्जुनमीशस्त्वष्टा विश्वकर्मा विवस्वन्तामिवाङ्ग
संशस्त्राभिघातैः शस्त्रकर्षणैरुल्लिखेततश्च ॥ ४८ ॥ * * * * *

संरम्भेति । संरम्भवेगेनसम्प्रमातिशयेनज्जितवेदनेषुयत्तदुःखिगतिषुचा
 धैर्यसैमित्त्युपागतेषुसत्तुनगणिताःइषुगणयोयेनतस्यजगणितेषुशःमुनेर
 जेनस्यात्ममन्युःस्वकोपोलोहस्यविकारोलोहःकार्णायसःतिरस्कीयतेआच्छाद्यते
 ऽनेनेतितिरस्कारःकञ्चुकइववभूव । रोषवशात्तन्किञ्चित्प्रहारदुःखमज्ञासीद्वि
 मर्त्यः । कोधैकवर्मणावीरणाकिमन्यैर्लोहभारैरित्यर्थः ॥ ४७ ॥ * * * ।
 अथयुग्मेनाह । ततइति । ततोऽनन्तरंअनुपूर्वापूर्वमनुगतौगोपुच्छाकारैश्चाय
 नादीर्घावृत्तौवर्तुलौवाहूयस्यसःश्रीमान्शोभावान्क्षरल्लोहितदिग्धदेहःस्ववद्रुधि

संरम्भवेगोज्जितवेदनेषुगान्त्रेषुचाधैर्यमुपागतेषु । मुनेर्व
 भूवागणितेषुशःलोहस्तिरस्कारइवात्ममन्युः ॥ ४७ ॥
 जनेनपूर्वायतवृत्तवाङ्मःश्रीमान्क्षरल्लोहितदिग्धदेहः । आ
 कुन्द्यवेगेनविमुक्तनादःक्षितिर्विधुन्वन्निवपार्छिघातैः ॥ ५० ॥
 साम्यज्जनेनाशनितामघोनःशशंकलेखाकृतिपाण्डुरेख । शंभुवि
 भित्तुर्धनुषाजघानस्तुर्धनविषाणेनमहानिवेभः ॥ ५१ ॥ युग्मकं ॥

इतिप्रगावःपार्छिघातैश्चरुखतलाघातैः । तद्गुण्युटिकेगुल्फौस्त्रियाम्पाक्षिरध
 स्तयोऽरिचमरः । क्षितिर्विधुन्वन्प्रकम्पयन्इववेगेनास्कुन्द्याभिद्रुत्यविमुक्तनादःसो
 ऽर्जुनः ॥ ५० ॥ * * * * *
 साम्यमिति । मघोनःइन्द्रस्यअशनिनावज्रेणसहस्रसंयुगतेनवज्रकल्पेनशशंक
 लोखाशकलेखाङ्गनास्तेवआकृतिर्धस्यतइन्द्रकमित्यर्थः । पाण्डुरस्तत्तदेवेति
 भावः । तेनशशःइन्द्रस्यडाकृतिपाण्डुरेखधनुषाशंभुविभित्तुर्धनुषमिच्छुःसन्महानि
 भोगजविषाणेनदन्तेनस्तन्ममिवजघान ॥ ५१ ॥ * * * * *

॥ कि० सं० ॥ रवेष्टोते प्रयेणवेगेनपतन्ती साक्षिपयष्टिः भवस्य संसारस्य उद्भवः उत्पत्तिर्यस्य

॥सर्ग१७॥ स्मृति तेन भूषणं हवेन ईश्वरेण परेऽजो जसि परमेष्ठ्यो तिष्ठितेन तत्तदना गजपि

॥ २०७ ॥ या समुद्रतः अष्टात्कटाञ्चनेकमार्गात्रिस्तोतासिन्धुर्गङ्गेवञ्चात्मनि सन्निदधे सम्यक्

निश्चितश्चन्तनिर्वापेयर्थः ॥ ५२ ॥

विकारमुक्त इति । विकारमुक्तः भग्नचापोऽत्र तस्य परिशुतौ दार्यौ दामवर्जित उपचा

रः । सत्कारइवकर्मेत्तुरणक्रियासुखयेष्टुशोचनीयः पूज्यश्च सत्त्ववष्टम्भनान्

मग्रचित्तत्वाच्चसोऽर्जुनः प्रूलभूताशिवेनसन्नीलयथात्रयाश्चदूरपातैरतिगच्छप्रहारैः

रयेण सासंनिदधे पतन्ती भवो ह्रस्वेनात्मनि चापयष्टिः । समु

कृतसिन्धुरनेकमार्गपरस्थितेनौजसिजह्नुनेव ॥ ५२ ॥

विकार्युक्तकर्मसुशोचनीयःपरिच्युतौदार्यइवोपचारः ।

विचित्रिष्येष्णुलभुतासज्जोलंसपत्रिभिर्दूरमदूरघातैः ॥ ५३ ॥

नृपोऽकल्याणपक्षोभिरक्षन्वीरव्रतम्पुण्यराश्याश्रमस्थः । व्र

अथ वा सैरिव सट्यं तात्माने पे मुनि सैरिषुभिः शिवस्य ॥ ५४ ॥

पत्रिभिश्चरैः दूरं अयं तं विविधिष्ये नुमः ॥ ५३ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ●

उपोढेति । उपोढमासर्गकस्याणफसंज्ञस्वलाभरूपसर्गादिकश्चयस्वसःधोरत्र

तमाहवादिनिवृत्तिरूपन्तीब्रह्मपञ्चामिरक्षन्प्राप्तयेन्प्रख्योयोरण्णवाश्रमः न

चतिस्रुतीति पण्डितः। अत्रमस्यः संयतात्मानियमितचित्तः मनिरुजितः कश्चिन्मपस्वी

चतैः शिवस्य महादेवस्य दुष्टभिः शूरैर्जपोपवासेरिव ते येन पुनः । ततः ते कर्मणि वि-

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

तत इति । ततश्चापान्तर्हानानन्तरं सोऽर्जनः अग्रभूमिं विपदि गन्तव्यं स्थानं गच्छ

शर्मित्यर्थः । कृतव्यवसायसिद्धेः सीमानमर्थसाधकतममित्यर्थः । अनूपरः
 रतिदुस्तरं दुरतिक्रमनेजः श्रियां प्रतापसंपदामाश्रयहेतुमित्यर्थः । कृतमासं
 माहखण्ड । सन्महदित्यादिना समासः साक्षादहङ्कारं सवियहमेभिना नमित्रा
 ललम्बेजयार्ह ॥ ५५ ॥ • • • • •
 शेरानिति । अनवद्युर्कर्मभ्रगर्ह्यकर्म । अवद्युपण्येत्यादिना निपातः शसन् अव
 द्युन् । खण्डयन् बोरेति स्त्रिंशभृता खण्डयुक्तेन हस्तेन सार्कौ श्रुना अर्कौ श्रुसहितेन
 कर्मिणान्तरङ्गेण वारिधिरिव दीप्नोदोपितः सोऽर्जुनः प्रविचारमार्गैः खण्डिनाङ्गवि

ततोयभूमिव्यवसायसिद्धेः सीमानमन्यैरतिदुस्तरं सः । तेजः
 श्रियामाश्रयमुत्तमासिंसाक्षादहङ्कारमिवाललम्बे ॥ ५५ ॥
 शरानवद्युन्ननवद्युर्कर्मोच्चचारचित्रम्यविचारमार्गैः । हस्ते
 नमिस्त्रिंशभृता सदोपः सार्कौ श्रुनावारिधिरुर्मिशेव ॥ ५६ ॥
 यथानिजेवर्कनिभातिभाभिच्छायामयच्छाप्सुसहस्ररश्मिः । त
 थाभ्रमन्नाश्रुणस्थलीषु स्पष्टद्विमूर्तिर्दृष्टेः समूहैः ॥ ५७ ॥

भेदैश्चित्रं यथा तथा चक्षर ॥ ५६ ॥ • • • • •
 यथेति । भाभिर्हीप्तिभिरुपलक्षितः । स्युः प्रभात्युत्तिस्त्रिङ्गाभाश्च विद्युतिदी
 प्रयङ्गमरः । सहस्ररश्मिरर्कौ यथानिजेवर्कनिनभसिच्छायामयः । प्रति
 विम्बेऽपः सन् अस्तु च स्पष्टद्विमूर्तिः । अस्तु यत्स्थलीषु च स्पष्टे द्वे मूर्ती यस्यां स्पष्ट
 द्विमूर्तिः सन् सोऽर्जुनः भान्नितया भूतैः भागैः दृष्टेः दृष्टः । यद्यैकोर्कौ नभस्यस्तु च
 अनेक इव दृश्यते । तथा सोऽपि द्विभुवि चाश्रुसञ्चारमौ गपद्यभ्रमादेवैकोऽप्यनेक
 इव गणैर्दृष्ट इत्युपेक्षा ॥ ५७ ॥ • • • • •

॥ कि० स० ॥ शिवेति । शिवेन प्रणमः क्षिप्रः तेन शिवो मुखे मत्सह प्रदेशात् । मूर्ध्नि वः उत्पत्तिर्य
 ॥ सर्ग १७ ॥ क्त्वा । त्वरुः खड्गादिमुष्टौ स्यादित्यमरः । अपवर्जिताङ्गो जन्तुर्विनाङ्गनागजघि
 ॥ २०८ ॥ कुतस्यार्जुनस्य पाणोः कसत्घनस्य मेघस्य वप्राप्तटात् । वैद्युतो विद्युत्सम्बन्धोऽग्नि
 रिबज्ज्वलन्पपात ॥ ५८ ॥

आक्षिप्नेति । आक्षिप्नान्यपहृतानि चापावरणेषु जालानि धनुर्वर्माबाणसमूहाय
 स्यसः किन्नोत्तमासिः सूनमहाखड्गः मृधेरणे । मृधमास्कन्दनसंखमिथ्यमरः । अव
 धूतो निरस्तः सोऽर्जुनः उत्सादितं उत्पाटितमुद्यानं यस्य सः भूमेः प्रदेशो भूमिभाग इ

शिवप्रणमेन शिवो मुखे मत्सह प्रदेशादपवर्जिताङ्गः । अव
 लम्बसिस्तस्य पपात पाणोर्घनस्य वप्रादिबवैद्युतोऽग्निः ॥ ५८ ॥
 आक्षिप्नचापावरणेषु जालाश्च किन्नोत्तमासिः समुधेऽवधूतः । रि
 कः प्रकाशश्च बभूव भूमेस्तत्सादितोद्यान इव प्रदेशः ॥ ५९ ॥
 सखगडनाम्नाप्यपशदमर्षवान्मुञ्चति तीयोऽपि विजेतुमिच्छया ।
 ससर्जवृष्टिं परिरुणपादपान्द्रवेतरेयापयसामिवाश्मनां ॥ ६० ॥

वरिष्ठं प्रून्यः प्रकाशेऽग्निः सम्बन्धश्च बभूव ॥ ५९ ॥
 स इति । पशव्यरस्याच्छत्रोः पूर्वादिभ्यानवध्योर्वेति किं कल्प्येति स्मादेशः खगडना
 म्नाङ्गम्नाप्यश्चमर्षवान् सोऽर्जुनः मुञ्चति तीयोऽपि विजेतुमिच्छ
 याद्वेभ्यः इतराहिते वा द्रवेतरे वा कुठितानामप्यसंमिष्करकाणामिवेयर्थः । अ
 श्मनां श्मन्निनापरिरुणामप्यापादपायस्याः सार्तावृष्टिं सर्ज । अश्मभिर्जघाने
 यर्थः ॥ ६० ॥
 नीरध्वमिति । शिलाविताने शिलाजाते भूयान्ममधिपतिना शिवेन पृथक्त्वेनैवैतः

नित्यं नृत्तं नृत्तं नृत्तं । उच्छ्राययोः सधेनस्य गितं प्राञ्चदितं नभो
 यमित्यर्थः । क
 सुयेमतनोरंघ्रं सान्द्रं रोहन्तीति रुहाः । इगुपधलक्षणाः कप्रत्य
 यतिरुत्तरं दृष्टुं
 यतिरुत्तरं दृष्टुं
 कभाठः ॥ ६१ ॥ * * * * * ॥
 निःशेषमिति । ईशानः शिवः शानच्प्रत्ययः । निःशेषं यथा तथा शकलितानि वल्क
 लानि वचः । अङ्गानि शाखाः सारो मञ्जा च ये घानौर्भुवमभितः कषायो योगमः स्तरा
 र्गेन रञ्जनमिति यावत् । शमेकाधे कषायोऽस्तीति वैजयन्ती । तेन चित्रां विचित्रव

नोरंघ्रम्परिगमितेक्ष्यम्पृथक्कैर्भूतानामधिपतिनाशिलाविताने । उच्छ्रा
 यस्थगितनभोदिगन्तगलंचिक्षेपक्षितिरुहजालमिन्द्रस्वनुः ॥ ६१ ॥
 निःशेषं शकलितवल्कलाङ्गसारैः कुर्वद्भिर्भुवमभितः कषायचित्राम् । ई
 शानः सकुसुमपद्मवैतैर्गैस्तैश्चैरङ्गेरण रङ्गेष्टा देवतास्तुभ्यो बलिम्पू
 जन्मर्जन्म करड्वामरापगायाः वेगेन प्रतिमुखमेव वाणनद्याः । गाण्डी
 धोकनकशिलानि भंभुजाभ्यामाजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः ॥ ६२ ॥

र्णकुर्वद्भिः सकुसुमपद्मवैतैस्तैश्चैरङ्गेरण रङ्गेष्टा देवतास्तुभ्यो बलिम्पू
 जामिवातेने ॥ ६२ ॥ * * * * * ॥
 उन्मज्जमिति । गाण्डीवीर्षर्जुन उन्मज्जन् उत्तरन् मकरो जलप्राह्वविशेषः अ
 मरापगाया इव वाणनद्याः वाणप्रवाहात् वेगेन प्रतिमुखमभिमुखमेवागत्य कनक
 शिलानि भङ्गनकग्रहणङ्कठिन्यातिशयल्लोतनार्थम् । विषमविलोचनस्य त्र्यम्बक
 स्य वक्षोहृदयं भुजाभ्यामाजघ्ने ताडितवान् । अत्रात्मनेपदं विचर्यम् । अङ्गो य
 महनदव्यत्रा कर्मकाधिकात् स्वाङ्गकर्मकाचेति वक्तव्यत्वात् । नच कनकशिला

॥ कि० स० ॥

॥ सर्ग १७ ॥

॥ २०६ ॥

निभङ्गनकेतिकवतुल्वंश्यामंस्ववक्षः प्राजिघ्रिद्वयर्थे इति वाच्यम् । अनौचित्योक्तं
अनेहियुक्तं । यस्य सङ्गास्तु निपुणा अभि मस्त्राः स्ववक्षः सङ्गा इति मन्त्रिरे निभकिन्तु स्वभु
ज्यास्य च सन् । किञ्च । अनन्तरं वक्ष्यमाणं भवकर्तृका विनयसहस्रविशेषे च
क्षेत्रेण न्ययस्त्ववधानात् पूर्वैरेव दूषितः । तस्मात्वाकरणात् न तत् दृष्टव्यम्
। केचित्तु त्र्यम्बकस्य वक्षः प्राप्येयध्याहारं स्तोत्राय च कर्म कत्वात् आत्मनेपदमाहुः
॥ ६३ ॥ * * * * *
अभिलषत इति । कीर्तिलक्ष्योत्पावंसाधनभूतं अरि सैन्यैरसुगमन्दुसदं वि

अभिलषत उपायम्बिकमं कीर्तिलक्ष्योत्पावंसाधनभूतं अरि सैन्यैरसुगममरि सैन्यैरङ्गम
भ्यागतस्य । जनक इव शिशुवे सुप्रियस्यैकसूनोरविनयमपि से
हेपाण्डवस्य स्मरारिः ॥ ६४ ॥ * ॥ इति महोपाध्याय श्रीभारवि
ज्ञौकिरताऽर्जुनीये महाकाव्ये सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ * ॥

क्रममभिलषतः । सूनुपक्षेयत्किञ्चिन्महत्फलम्प्राप्यमानस्येत्यर्थः । अतएव
अङ्गमन्तिकमभ्यागतस्य उत्सङ्गसमारूढस्य च पाण्डवस्य अविनयं स्मरारिरनेन भ
क्तवान्स्वमेव सहनकारणमिति सूच्यते । शिशुवे शैशवे सुप्रियस्य प्रेमास्पदस्य
कुतः एक एव सूनुस्तस्यैकसूनोरविनयं जनक इव सेहे सोढवान् ॥ ६४ ॥ * ॥
इति श्रीमहोपाध्याय कोलाचलमस्त्रिनायकूरि विरचितायां किरताऽर्जुनीय
व्याख्यायां द्वावष्टापथसंमाल्यायां सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ * * * * *

तत इति । ततो मुनिमुष्टियुज्जाननरं संदेये महति द्विरदेगजे इव भीमे भुजाये
व आयुधेयस्य तथैव भूतेरणमुपेयुषिभूमौ शङ्करः स्वयमपि सवाणधिसूतूणं धनुर
पास्यन्वक्ता मुष्टिभिर्घनैः लोहमुद्गरैरिव प्रतिजघान प्राङ्मुनिकताघातस्य प्रतिघातं
कृतवानित्यर्थः । घनाः कठिनसंघातमेघकाठिन्यमुद्गरा इति वैजयेन्तो । घनस्तु
लोहमुद्गर इति विश्वः । यद्यपि मुष्टिशब्दो मुष्ट्या तु वज्रया । सरन्निः स्यात् सरन्नि
स्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना इत्यमरे उभयथा प्रयोगाद्विलिङ्गः । तथाप्यत्रोपमान
सारूप्यात्पुल्लिङ्गोपाह्वयः । द्रुतविलंबितवृत्तम् ॥ १ ॥ *—●—●—●—*

तत उदय इव द्विरदे मुनैरणमुपेयुषिभीमभुजायुधे । घन
रपास्य सवाणधिशङ्करः प्रतिजघान घनैरिव मुष्टिभिः ॥ १ ॥
हरपृथास्तुतयोर्ध्वनिरुत्पतन्नमृदुसंवलिताङ्गुलिपाणिजः । स्फु
टदनल्पशिलारवदारुणः प्रतिननाददरीषुदरीभृतः ॥ २ ॥
शिवभुजाहतिभिन्नपृथुक्षतीः सुखमिवानुबभूव कपिध्वजः । क
इवनामवृद्धमनसाम्भवेदनुकृतेरपि सत्त्ववतां क्षमः ॥ ३ ॥

हरेति । हरपृथास्तुतयोरमृदुनिविडयथा तथा संवलिताः संघट्टिताः । अङ्गुलियो
येषां नमुष्टिकता इत्यर्थः । तेषु पाण्डिषु अतस्तथोक्तः स्फुटन्तीनां विदलन्तीनां
नल्पशिलानामारवद्वदारुणो भीषणो ध्वनिरुत्पतन् उद्गच्छन् । दरीभृतो गिरेः
दरीषुगुहास्तु प्रतिननादप्रतिदध्मन् ॥ २ ॥ *—●—●—●—*

शिवेति । कपिध्वजः शिवस्य भुजाहतिभिर्मुष्टिघातैर्भिन्नाविदोर्णायाः पृथगे म
हान्तः क्षतयः प्रहाराः व्रणाः ताः सुखमिवानुबभूवुः स्वकरोपीति भावः । क्षतिदुःखं
जीगृह्यत्यर्थः । ननु दुस्सहदुःखवेगेषु कथमगणनेत्यत्राह । कइति । कइ

॥ कि० स० ॥ वनामकोनुखलुसत्त्ववतां सत्त्वाधिकानां वृद्धिमानानो जलिनोऽनुकनेरनुकरं
 ॥ सर्ग १८ ॥ स्यामिभवस्यापि क्षमो भवेत् । मनस्विनाश्चरितं नटवदनुकर्तुं मयि मयि कश्चिदीष्टे
 ॥ २१० ॥ तस्याचरणमिदं यः । दूरापास्तुरैर्द्रसाविष्टमनसामनस्विनां कुतः सुखदुःखिने
 तिभावः ॥ ३ ॥ * * * * *
 व्रणेति । व्रणमुखेभ्यः च्युतस्य क्षरितस्य शोणितस्य सीकरैः स्थगितमावृतं शिलातटा
 भं शिलाभम्भुजान्तरं वक्षो यस्य स तथोक्तः उमापतिः अभिनवमौचसरागं संध्यारागं
 विभर्तीति तथोक्तेन जलधरेण समानं तुल्यं यथा तथा बभौ ह्युपमा ॥ ४ ॥ * * *

व्रणमुखश्च्युतशोणितशीकरस्थगितशैलतटाभम्भुजान्तरः ।
 भिनवौचसरागभृता बभौ जलधरेण समानमुमापतिः ॥ ४ ॥
 उरसि शूलभृतः प्रहितामुकुः प्रतिहतिव्ययुरज्जुनमुष्टयः । भृ
 शरया इव स ह्यमहीभृतः पृथुनिरोधसिन्धुमहोर्मयः ॥ ५ ॥
 निपतितेधिशिरोधरमायते सममरत्रियुगेऽयुगचक्षुवः । त्रि
 चतुरेषु पदेषु किरीटिनालुलितदृष्टिमदादिवचस्त्वसे ॥ ६ ॥

उरसीति । शूलभृतः शिवस्योरसि प्रहिताः प्रयुक्ताः अर्जुनस्य मुष्टयः पृथुनिर्विश
 ले स ह्यमहीभृतः स ह्याम्भोः शोधसितटे भृशरयास्तीव्रवेगाः सिन्धोः समुद्रस्य महोर्मय
 इव मुकुः प्रतिहतिव्ययुः ॥ ५ ॥ * * * * *
 निपतितइति । त्रियुगानि चक्षुर्विषयस्य तस्यायुगचक्षुवः विलोचनस्य ज्ञायते इति
 त्रिंश्रुत्रियुगे श्रुत्योर्वक्ष्यमुष्टयोर्हस्तयोर्द्युगेन युग्मेन । हस्तो मुष्टकतुल्यः ।
 सरत्तिः स्यादरत्नस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिनेत्यमरः । प्रकृते तु मुष्टिमात्रं विवक्ष्य
 प्रयोक्तुं शिरोधरयामधीति अधिशिरोधरमधिकंधरसंयुगे निपतितेति । कि

न्यर्थः । एतेन न्योर्वैश्वदेवः ॥ ११ ॥ ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ॥

वियतीति । वियत्यन्तरिक्षे वेगेन परिप्लुतमुत्पतितनिष्कण्डाम्पुसञ्जयिनं विपुण्णं
कञ्जिदृक्षीत्यादिना इति प्रत्ययः । कपिध्वजोऽर्जुनश्चरणाभ्याम्यादाभ्यामान
मितक्षितिः समूहेण वेगेन समभिस्तुत्यभिद्रुत्य च न्तरागम्यमार्गश्चरणयोः प
दयोर्निजगृहे निगृहीतवानित्यर्थः । उत्पतितस्य भगवतश्चरणौ स्वकगम्या
जग्राहेत्यर्थः ॥ १२ ॥ * ० * ० * ० * ० * ० * ० * ० * ० * ॥

विस्मित इति । तेन कर्मणा चरणग्रहणकर्मणा सपदिविस्मितः सविस्मयः कमर्णः ।

वियतिवेगपरिप्लुतमन्तरागममभिस्तुत्यरयेण कपिध्वजः । चरण
योश्चरणानमितक्षितिर्विजगृहेति स्थापयितुं पुणम् ॥ १२ ॥
विस्मितः सपदि तेन कर्मणा कर्मणाक्षयकरः परः पुमान् । क्षे
प्तुकाममवनैतमकर्मनिष्पेषपरिरभ्यवक्षसा ॥ १३ ॥
तपसा तथा नमुदमस्य यथा भगवान् यथा विपुलसत्त्वतया । गु
णसंहतेः समतिरिक्तमहोनिजमेव सत्त्वमुपकारि सताम् ॥ १४ ॥

क्षयकरो मोक्षप्रद इत्यर्थः । परः पुमान् हरः अवनैक्षितौ क्षेप्तुङ्कामो यस्य तम् । तु
ङ्काममनसोरपीति मकारलोपः । अङ्कमं अङ्कान्तन्तम्यार्थवक्षसापरिरभ्यनिष्पे
षेव गारुडमालिलिङ्गेत्यर्थः । रघोद्धतावृत्तम् ॥ १३ ॥ ० * ० ० * ० * ० ॥

तपसेति । भगवान् देवोऽस्य अर्जुनस्य यथा विपुलसत्त्वतया बहुसत्त्वसम्पदेत्यर्थः ।
धैर्यसम्पत्त्या इति यावत् यथा मुदं यथा तथा तपसा मुदन्नयथा । तथा हि सताङ्गुणसं
हते सुपः सेवादिगुणसंघातात् समतिरिक्तमतिशयितं निजं सत्त्वमेवोपकारि सताम्
रकमहो । प्रतिताक्षरवृत्तम् ॥ १४ ॥ ० ० ० ॥ ० ० ॥ ० ० ॥ ० ० ॥ ० ० ॥

॥ कि० स० ॥ अथेति । अथ हि मल्लुचिना हि मश्रुभ्रेण भस्मानामूषितं हि रसीन्दुलेखया विराजितं
 ॥ सर्ग १८ ॥ शोभितं अति मनोहरं सुन्दरं स्ववपुर्दधतम् । किरितं रूपं विहाय निजविषयं हृन्
 ॥ २१२ ॥ धानं हरमुदीक्ष्य पाण्डवो तनामप्राणतवान् । प्रमुदितवदनावृतम् । प्रमुदितव
 दनाभवेत् नौरगवितिक्षणात् ॥ १५ ॥ ॐ ॥
 सहेति । वृषभस्येव गतिर्यस्य सोऽर्जुनः तस्मिन् समये सहशरधिभ्यां वर्तते इति
 सहशरधि । वोपसर्जनस्येति विकल्पात् सहशरस्य सभावः । निजं कर्म कुण्डोव
 न्त्यैव पूर्ववदेव । संवर्तितं सम्यक् कवचितं अतनुमहत् तन्निजं वपुः । तथैव निश्चितं

अथ हि मश्रुचिभस्मभूषितं शरसि विराजितमिन्दुलेखया । स्व
 वपु रतिमनोहरं हरन्दधतमुदीक्ष्य नमामपाण्डवः ॥ १५ ॥
 सहशरधिनिजन्तया कर्मकं वपुरतनुतथैव सन्वर्तित । निहि
 तमपि तथैव पश्यन्नसिं वृषभगतिरुपाययौ सविस्मयम् ॥ १६ ॥
 सिधिचुरवनिमम्बुवाहाः शनैः सुरकुसुममियायन्निर्भदिवः । वि
 मल्लुचिभृशन्नभोऽदुन्दुभेर्ध्वनिरखिलमनाहतस्यानशे ॥ १७ ॥

यथापूर्वे स्थापितम् । असि मपि खड्गश्च पश्यन् विस्मयमुपाययौ । कश्चित् वृषभग
 तिमिति पाठः तन्न वृषभगतिं शिवश्च पश्यन् विस्मयं यया विवक्ष्यते ॥ १६ ॥ ॐ ॥
 सिधिचुरिति । अववाहाः शनैरवनिं सिधिचुः उक्षाक्षकः दिवोत्तरिक्षाच्चित्रं विषि
 चं सुरकुसुममन्दारकुसुमानि जातावेकवचनं हयायञ्च जगामञ्चाहतस्य ताडित
 स्य दुन्दुभेः जातावेकवचनम् । ध्वनिश्शब्दो विमलं रुत्रिप्रसन्नमखिलमभोभृशमा
 नशे व्याप । अताडिता एव दुन्दुभयोनेदुरित्यर्थः । सर्वमिदमस्य सर्वलोकहितार्थं
 न्यादिति वेदितव्यम् ॥ १७ ॥ ॐ ॥

- आसेदुषामिति । गोत्रभिदइन्द्रस्यनुवृत्त्यानुस्मरणेनआसेदुषामासन्नानाम्बु
वनत्रयस्यगोपायकानारक्षकाणलोकपालादीना । गुपधुपेयादिनाश्चायप्रत्य
यःतदन्तात्खुल् । रोचिष्णवःप्रकाशनशीलाःरत्नावलयोयेवानौः । अलंकृजि
त्यादिनाइच्छुप्रत्ययः । विमानैःपुष्पकैःआचिताव्याप्ताद्यौःतारकितासञ्जातता
रकेवरेजे । उप्रेक्षालङ्कारः ॥ १८ ॥ • • • • • ॥
हंसाइति । वृहंतःमहान्तःसुरसद्मानिविमानानिवहन्तीति सुरसद्मवाहाःक
र्मण्यण् । संह्रादीनिनिह्रादीनिमुखराणिकण्ठाभरणाःकिंकिण्णोयेवान्तेपतन्तो

आसेदुषाङ्गोत्रभिदोनुवृत्त्यागोपायकानाम्बुवनत्रयस्य । रो
चिष्णुरत्नावलिभिर्विमानैर्द्यौराचितातारकितेवरेजे ॥ १८ ॥
हंसावृहन्तःसुरसद्मवाहाःसंह्रादिकण्ठाभरणाःपतन्तः । च
क्रुःप्रयत्नेनविकीर्यमाणैर्व्योम्नःपरिष्वङ्गमिवायपक्षैः ॥ १९ ॥
मुदितमधुलिहोवितानीकताःसज्जउपरिवितत्यसान्तानिकीः ।
जचदइवनिषेदिवांसंवृषेमरुदुपसुखयावभूवैश्वरम् ॥ २० ॥

धावन्तोहंसाःप्रयत्नेनविकीर्यमाणैर्विक्षिप्यमाणैरयपक्षैःपक्षयैःव्योम्नःपरिष्वङ्ग
मालिङ्गनश्चक्रुरिवेत्युप्रेक्षा ॥ १९ ॥ • • • • • ॥
मुदितेति । अथमरुद्वायुर्जलदेमेघइववृषेनिषेदिवांसंउपविष्टंईश्वरंमुदि
तामधुलिहोभृङ्गायाभिस्ताःवितानीकताःउल्लोचाकाराःकृताः । अस्त्रीवितानमु
ल्लोचइत्यमरः । सान्तानिकीःसन्तानकुसुमविकाराःसज्जोमन्दारमालाइत्यर्थः
। सन्तानशब्दाद्विकारार्थेठक् । सन्तानःकल्पवृक्षश्चेत्यमरः । उपरिवितत्यवि
स्तार्यउपसुखयावभूवप्रह्लादयामास ॥ २० ॥ *—•—•—•—•—* ॥

॥ कि० स० ॥ कृतेति । अभिन्नसेमोद्गमैरविरलसेमाचैर्गणपतिभिः प्रमथंमुखैः उच्चकैः परिवन्दि
 ॥ सर्ग १८ ॥ तेनसाधुसाध्वितिसंस्तुतेन । वदिअभिषादिनस्तुत्योः कर्मणिक्तः । हरेः स्तुतना
 ॥ २१३ ॥ अर्जुनेनतपसिहृतफलभृगवत्साक्षारलक्षणयेनतस्मिन्कृतफलेसतीत्यर्थः ।
 कृतधृतिहृतसन्नोयंयथातथाफलज्यायसीफलाधिकाइतिवक्ष्यमाणास्तुतिर्जग
 देकथिता ॥ २१ ॥ • • • • •
 शरणमिति । हेअजितहेअपराजितहेभव । अतिकारुणिकंअतिदयालुम् । त
 दस्यप्रयोजनमितिठक् । भक्तिगम्यंभक्तिमात्रसुलभंभवन्तंशरणंरक्षकंअधिग

कृतधृतिपरिवन्दि तेनोच्चकैर्गणपतिभिरभिन्नसेमोद्गमैः । तप
 सिहृतफलेफलज्यायसीस्तुतिरितिजगदेहरेःस्तुतना ॥ २१ ॥
 शरणंभवन्तमतिकारुणिकंभवभक्तिगम्यमधिगम्यजनाः । जित
 मृत्यवोऽजितभवन्तिभयेससुरासुरस्यजगतःशरणम् ॥ २२ ॥
 विपदेतितावदवसादकरीनचकामसम्पदभिकामयते । न
 नमंतिचैकपुरुषम्पुरुषास्तवयावदोशननतिःक्रियते ॥ २३ ॥

म्यजितमृत्यवोजनाःससुरासुरस्यजगतःभयेआपदिशरणंस्वयंरक्षितारोभवन्ति
 । शरणंगृहरक्षित्रेरितिविश्वः ॥ २२ ॥ • • • • •
 विपदिति । हेईशपुरुषेणअनेनयावत्तवनतिःप्रणामोऽनक्रियतेतावदेवएक
 म्पुरुषंएकाकिनंसन्तमवसादकरीक्षयकरीविपदेतिप्राप्नोति । कामंसम्पत्
 मनोरथसम्पन्नाभिकामयतेनेच्छतिपुरुषाश्चान्येलोकाःतमेकम्पुरुषंतवस्तुतिम
 कुर्वाणंनमन्तिनवशेवर्तन्तेनानिष्टनिवृत्तिर्नापोष्टप्राप्तिरित्यर्थः । यदानुष्ठाप
 यमन्तिनदैवसर्वंलभ्यतइतिभावः । प्रमिताक्षरवृत्तम् ॥ २३ ॥ • * • * •

संसेवन्ते इति । दानशीलं समावेति अधर्मायैवान्नो दानशीलाः त्वामेवोपदिश्यदा
नकुर्वन्ते इत्यर्थः । तस्माद्दानं परमं वदन्तीति श्रुतेरिति भावः । कुतोयतो जन्म
दुःखं सम्पश्यन्तोऽनुभवन्तः पुमांसः विमुक्त्यै मोक्षाय संसेवन्ते भवन्तमिति शेषः ।
न च न चित्रं फलार्थित्वादिति भावः । किन्तु निःसङ्गे निःस्पृहस्त्वं ज्ञानतेभ्यः तमेभ्यः
फलसिफलं ददासीति यत्तत्केवलं निरुपाधिकङ्कारुण्यङ्कारुणा । स्वार्थे यज्ञः ।
कारुण्यं कर्णघृणेत्यमरः । न स्वकार्ये एतदेव चित्रं केवलम्पदार्थित्वादिति भावः
। मालिनीवृत्तम् ॥ २४ ॥ * * * * *

संसेवन्ते दानशीला विमुक्त्यै संपश्यन्तो जन्मदुःखम्पुमांसः । यन्निः
सङ्गस्त्वम्फलस्यानतेभ्यः तत्कारुण्यं ते केवलं न स्वकार्यम् ॥ २४ ॥
प्राप्यते यदि ह दूरं गत्वा यत्फलं त्यमरलोकगताय । ती
र्थं मस्ति न भवार्थं वा ह्यं सार्वकामिकमृते भवतस्तत् ॥ २५ ॥

। गङ्गादि कुज्जुनतथेति भावः । यत्तीर्थं मरलोकगताय फलतिफलमप्ययच्छति ।
अत्रापीति स्मरणमात्रादेवेति भावः । भवः संसारः स एवार्थवः ततोवाह्यं वहिर्भवं सं
सारतोतं मोक्षप्रदमित्यर्थः । वहिर्देवपञ्चजनेभ्य इति वक्तव्यमिति यज्ञप्रत्ययः ।
सर्वकामाः प्रयोजनमस्येति सार्वकामिकम् । तदस्य प्रयोजनमिति ठक् । तादृक्त्
रन्यनेनेति तीर्थं नारकं भवतः त्वदृते । अन्यरादिनादिना पञ्चमी । अन्यन्नास्ति
। औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ २५ ॥ * * * * *

व्रजतीति । हे वरद त्वयि प्रीतिमात्रं नरः श्रुतिनिर्मलम्पदं द्वैबल्यं मुक्तिं व्रजति ।
मुक्तिः केवल्यनिर्वाणेत्यमरः । प्रतिवृत्तमतिरुपहतबुद्धिः त्वद्वेषीत्यर्थः । घोरगति

॥ कि० स० ॥ नीब्रंनरकमेति प्राप्नोति । नचैतावतागद्देवकलङ्कशङ्कोपाहः । इयमिति । हे
 ॥ सर्ग १८ ॥ अनघनिःकलङ्कइयम्भक्ताभक्तयोरिति शेषः । विधेयप्राधान्यात्स्त्रोलिङ्गता । प
 ॥ २१४ ॥ राटुस्तुगनिमित्तशक्तिः निमित्तभूताशक्तिः चेष्टितमहिमातवभक्तचिह्नकेद्वेयिणिवाकु
 त्वापिचित्तभेदे बुद्धिर्वैषम्यं नास्ति स्वकर्मणैव जन्तुस्तरतिपततिवात्वं साक्षितया सर्व
 त्रसमइत्यर्थः ॥ २६ ॥ * * * * *
 दक्षिणामिति । हे भवहे प्रणतदक्षिणप्रणतेषु दाक्षिण्यसपन्न । दाक्षिण्यम्पर
 कन्दानुवर्त्तित्वं । दक्षिणः सरत्वावामपरकन्दानुवर्त्तियुइति विश्वः । शिवकरींश्रे

व्रजतिश्रुचिपदं त्वयि प्रीतिमान् प्रतिहृतमतिरेति घोरंगतिम् । इ
 यमनघनिमित्तशक्तिः परतववरदनचित्तभेदः क्वचित् ॥ २६ ॥
 दक्षिणाम्प्रणतदक्षिणमूर्तिन्तत्त्वतः शिवकरीमविदित्वा । रगिणाऽ
 पि विहितातवभक्त्या संस्मृतिर्भवभवत्यभवाय ॥ २७ ॥ दृष्ट्वा दृष्ट्या
 न्याचरणीयानि विधाय प्रेक्षाकारीयातिपदं मुक्तमपायैः । सम्यग्दृ
 ष्टिस्तस्य परं पश्यति यस्त्वायञ्चोपास्ते साधुविधेयं सविधत्ते ॥ २८ ॥

यस्करीम् । कर्मोहेतात्वं न्यादिनाटप्रत्यये ङोप् । तव दक्षिणामूर्तिन्तत्त्वतो याथा
 र्थ्येन अविदित्वापि रगिणागद्देववतापि भक्त्या विहितातव संस्मृतिस्संस्मरणमभावाय
 संसारनिवृत्तये । प्रसज्य प्रतिषेधेपि न असमासं दृश्यते । भवति । तत्त्वज्ञानं विना
 पि भक्तिपूर्वकान्तव संस्मृतिरेव मुक्तिनिदानमिदं नित्यं । स्वागतावृत्तम् ॥ २७ ॥ * * *
 दृष्ट्वेति । प्रेक्षया बुद्ध्या करोतीति प्रेक्षाकारी विमृष्यकारी दृष्ट्यानि द्रष्टव्यानि दृष्ट्वा
 ज्ञात्वा आचरणीयानि विधाय कर्मव्यानि च कृत्वा अपायैर्मुक्त्यपदं याति । अविद्यया
 मृत्युन्तीर्त्वा विद्यया मृतमश्नुते इति श्रुतिः । ज्ञानकर्मभ्यामुक्तिरित्यर्थः । किन्तु ते

अप्रिज्ञानकर्मणीत्वद्विषयेऽवमुक्तिसाधनेनान्यविषयइत्याशयेनाह । सम्य
गिति । यः परन्त्वाम्पश्यति तस्य सम्यग्दृष्टिः सम्यग्ज्ञानम् । यश्चत्वाउपास्तेसे
यते स एव साधुविधेयस्मिधने साधुकारीत्यर्थः । मन्त्रमयूरं वृत्तम् । लक्षणान्त
म् ॥ २८ ॥ * * * * *
युक्ता इति । 'मुनयो व्यासादयः स्वशक्त्या निजयोगमहिम्ना युक्ताः तथा हितोपदेशै
र्विधिनियेधवाक्यैः स्मृतीतिहासपुण्यमुखेन प्रजानामुपकारवन्तः । कृतोपका
राश्च मोक्षप्रदस्तुतेषामन्येषाञ्चत्वमेवेत्याह । समिति । अचिन्त्यधामा अचिन्त्य
सुहिमात्वमेवोपेतस्य शरणमप्राप्तस्य प्रपन्नस्य सम्बन्धो निदुरुत्तराणि सुदुस्तराणि

युक्ताः स्वशक्त्या मुनयः प्रजानां हितोपदेशैरुपकारवन्तः । समु
च्छिन्नत्विनामचिन्त्यधामा कर्माख्युपेतस्य दुस्तराणि ॥ २९ ॥
सन्निवद्धमपहर्तुमहार्यम्भूरिदुर्गतिभयम्भुवनानाम् । अद्भु
तमकृतिमिमामतिमायस्त्वं विभार्यैः कुरुणामयमायाम् ॥ ३० ॥

कर्मणि बन्धकानि पुण्यपापानि समुच्छिन्नत्विना शयसिते त्वन्न समर्थे एवेति भा
षः ॥ २९ ॥ * * * * *
सन्निवद्धमिति । अतिक्रान्तो मायाम्बन्धरूपामतिमायः अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वि
तीययेति समासः । हे कुरुणामय हे कृपालो सन्निवद्धं स्वकर्मणा दृढवद्धं अतएवा
हार्यैः अन्यैरनुच्छेद्यम्भूरिप्रभूतम्भुवनानां दुर्गतिभयन्नरकभयम् । स्यान्नारक
स्तुन्नरको निरयो दुर्गतिस्त्रियामित्यमरः । अपहर्तुमद्भुताकृतिं विचित्ररूपामि
मां मायां दृश्यमानां मायां लोलाविग्रहरूपं विभार्यैः । अन्येषां कूर्मानुबन्धिविग्रहप
रियहः । भूतस्तु परोपकार्यैर्दृश्यैः ॥ ३० ॥ * * * * *

॥ कि० स० ॥ नरगोति । हे देवचेतस्तु वल्लिभंगिहगयुक्तं । परमं योगितादिति भावः । त
 ॥ सर्ग १८ ॥ यापि परमानिरतिशयाविलासितामृज्जारचेषा शोभताभिस्ताडनादिषु विहरणा
 ॥ २१५ ॥ न्तैर्यत्रिकव्यसनितया चेति भावः । किञ्च शरीरे बद्धाङ्गे वधूः प्रसिद्धाश्चैतदिति भा
 वः । तथापि मन्मथः कामश्च नास्ति तस्य मन्मथीकरणादिति भावः । उपसि संघातया
 भानुर्वेद्याणो न मस्त्रियावन्दनं स्वयं जगद्गुह्यं पोष्यर्थः । इतीत्यं विहृङ्गं इदम्
 कं ईहितं चेष्टितं निरुत्तमो दुर्बोधोऽस्य कलनीयं दुर्गहं मिथ्यर्थः । अदृष्टं पूर्वेत्वा
 दिति भावः । वंशस्वंतम् ॥ ३१ ॥ • • • • •
 तवेति । हे देवत वसाङ्गजं सज्जं मङ्गलं चरि चर्म उत्तरीयं सव्यानम् । सव्यानमुत्तरी

नरगिचेतः परमाविलासितावधूः शरीरेऽस्ति न चास्ति मन्मथः । न
 मस्त्रियाचो वसिधातुरित्यहो निरुत्तमो दुर्बोधोऽस्य कलनीयं दुर्गहं मिथ्यर्थः ॥ ३१ ॥
 तवेत्तरीयङ्गरि चर्मसाङ्गजं ज्वलन्मणिः सारशनं महानहिः । स्व
 गास्यपंक्तिः शवभस्मचन्दनकुलाहिमांशोऽस्य समस्तकसति ॥ ३२ ॥

यज्ञेव्यमरः । दुःस्पर्शमिति भावः । ज्वलन्मणिः ज्वलद्गन्धो महानहिः सारशनं क
 टिभूषाविशेषः । योऽन्ये वाम्प्राणहर इत्यर्थः । क्लीवे सारशनं चावपुंस्कृत्यां अ
 ङ्गलं त्रिष्वप्यमरः । आस्यपंक्तिः कपालम् । स्वकुमालं शवभस्मचन्दनं उभयवा
 प्रियत्स्पर्शं ममङ्गलञ्चेति भावः । किञ्च एतानि वस्तूनि हिमांशोः कलाचसमं तुल्य
 तया चकासति दीप्यन्ते च दाश्रयवशादरम्यस्यापि रम्यतेति किमश्नन्तु वेति भा
 वः ॥ ३२ ॥ • • • • •

अवियहस्येति । अवियहस्य वस्तुनोऽशरीरस्यापि सतः अतुलेन दुर्बोधत्वात् सदृ
 शेन हेतुना केनापि कारणेनेत्यर्थः । समेता सङ्गताभिन्नाविलासितावधूः सव्याद्विधि

स्त्रीपुंल्लिङ्गमूर्तिर्यस्मिन्कर्मसि तत्समेत्यभिन्नद्वयमूर्तिर्यथातथातिष्ठतोऽशरी
रस्यशरीरमेव विरुद्धेनादपि नारो न रात्मकमिति किमतश्चित्रमस्तीति भावः । एव
मिदं स्वतवेव जगत्तु विरुद्धे वेद्याभरणे पूर्वात्तेयस्य तस्य विरुद्धे वेद्याभरणस्यापि
सतः कान्ततारमणीयता दृश्यते अन्यस्वन दृश्यते तस्मादचिन्त्योसौ तव महिमेति
भावः ॥ ३३ ॥ * * * * *
आत्मेति । हे देवत्वं भूतसंघ इव शरीरादिसंघात इव आत्मलाभे परिणामनिरोधैर्ज
न्मज्जरमरयैरुपेतो युक्तो नासि । तेन कारणेन हे सर्वभुवनानि ग सर्वलोकोत्तरं उप

अविग्रहस्याप्यतुलेन हेतुना समेत्यभिन्नद्वयमूर्तिरिति त्रुतः । तवैव
नान्यस्य जगत्तु दृश्यते विरुद्धे वेद्याभरणस्य कान्तता ॥ ३३ ॥
आत्मलाभपरिणामनिरोधैर्भूतसंघ इव न भवमुपेतः । तेन स
र्वभुवनानि गलोकेनोपमानमसि नाप्युपमेयः ॥ ३४ ॥ त्व
मन्तकः स्थावरजङ्गमानान्त्वया जगत्प्राणिति देव विश्वम् । त्वं
योगिनां हेतुफलेरुत्पत्तिर्विकारसंकारश्चकारणान्मम् ॥ ३५ ॥

भीयतेऽनेनैति उपमाननाऽसि । उपमीयते तदुपमेयमपि नासिन कश्चित्त्वादृशो
स्ति त्वमपि नान्यसदृशः । अनन्यसाधारणत्वादित्यर्थः । वृत्तमुक्तम् ॥ ३४ ॥ *
त्वमिति । हे नाथ त्वं स्थावरजङ्गमाना मन्तकः संहर्ता । त्वया हेतुना विश्वं सर्वज
गत्प्राणिति जीवति । त्वं योगिनां हेतुः प्रवर्तकं कर्मफलं भोगश्च ते हेतुफलेरुत्पत्ति
निवर्तयसि । तेनान्वमेव सम्बन्धविमोचक इत्यर्थः । किञ्च त्वंकारणा निभूतानि ते
यांकारणा निभूतसूक्ष्माणि परमाणा वेवातेषां कारणाकारणानांकारणं प्रकृत्या
दिद्वारा उत्पत्तिस्थानं । अत्र सर्वत्र यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन त्वानि यदुपय

॥ कि० सं० ॥ न्यभिसंविशन्ति इति श्रुतेः प्रमाणमिति भावः ॥ ३५ ॥

॥ सर्ग १८ ॥ रक्षोभिरिति । रक्षोभीरक्षसैः सुरसमनुजास्तैर्दितेः सुतैर्देवैर्बालोकेषु यद्वि

॥ २१६ ॥ कलंसम्पूर्णमाधिपत्यमाप्नोति तत्तद्देवभक्षरखगता नामार्तिहारिणेते भवतेतुभ्यंन

मस्त्रियायाः । नमः स्वस्तीत्यादिनाचतुर्थी पाविन्याः पापहारिण्याः माहात्म्यं सामर्थ्यं

नकस्य उन्नत्यै भवति शिरसस्त्वप्यवनतिरिति भावः । प्रहर्षणीवृत्तम् ॥ ३६ ॥ *

अथाष्टमूर्तिषु कश्चित्सुबन्वायुमूर्तिन्तावदाह । तरसेति । यः पवनः तरसावले

न भुवनानि विभर्ति प्राणात्मनाधारयति । यतो यत्प्रेरणाय विचम्परेम्परमम्ब्रह्म

रक्षोभिः सुरसमनुजैर्दितेः सुतैर्बालोकेषु विकल्पमाप्नोति तत्तद्देवभक्षरखगता नामार्तिहारिणेते

माहात्म्यं न्तवभवतत्तन्म

स्त्रियायाः ॥ ३६ ॥ तरसा भुवनानि यो विभर्ति तत्तत्प्रेरणाय विचम्परेम्परमम्ब्रह्म यतः प

रम्पविचम् । परितोदुरितानि यः पुनीतेशिवतस्मै पवनात्मने नम

स्ते ॥ ३७ ॥ भवतः स्मरतां सदा सने जयिनि ब्रह्मपदे निवेदुयाम्

। दहते भववोजसन्ततिं शिखिनेऽनेकाश्रयाय ते नमः ॥ २८ ॥

वर्णात्मकं ध्वनति नदति । सौदीर्घ्यमूर्ध्नि भिन्नो वक्त्रमापद्यमानः । वर्णान्संज

नयति इति वचनात् । यः पवनः परितोदुरितानि पातकानि पुनीतेशो धयति नाशय

तीति यावत् । हे शिवतस्मै पावयतीति पवनो वायुः स एव ब्रह्माय स्यतस्मै पवनात्मने

तेतुभ्यन्नमः । वृत्तमुक्तम् ॥ ३७ ॥

अथाष्टमूर्तिस्तैति । भवत इति । जयिनि विजयशीले सर्वैर्लुष्टब्रह्ममये ब्रह्मप

धाने सदा सने रुम्यगा सने योगा सने इत्यर्थः । निवेदुयाम् पविष्टानाम् भवतः स्मरता

म्भवन्तं ध्यायताम् । अधिगर्ह्यादिनाशे वेकर्मणि कष्टी । भववोजसन्ततिं संसार

निदानसमूहं भवनिदानं कर्मसंघातम् ह ते भस्मीकुर्वते अनेकशिखायवकुञ्जा
 लायशिखिनेव क्षिप्तमूर्त्नयेते तुभ्यन्नमः ॥ ३८ ॥ * * * * *
 अथ जलमूर्त्तिस्तौति । आवाधेति । हे भवो जानाम्यभवकारणभूत । जीवानां
 मितिपादेतेषां तत्प्रतिविम्बत्वादिति भावः । आवाधा अघ्यात्मिकादिदुःखं मरणम्
 स्रुतं तान्भ्यामभ्यन्त देवार्चिर्यस्य तेन महता भवानलेन संसारशिना चिराय चिरं लुष्टे
 भ्यो दग्धेभ्यः समुपगमेन संसेवयानिर्वाणं सन्तापशान्तिं यच्छेत्ते ददते जीववतीति
 जीवनन्तस्मै जीवनाय जलात्मने ते तुभ्यन्नमः ॥ ३९ ॥ * * * * *
 वेदानां न भो मण्डलं स्तौति । य इति । भवेद्यनुवर्तते । भवत्यस्मादयं प्रपञ्च इति

आवाधामरणभयार्चिषा चिराय लुष्टेभ्यः शिवमहता भवानलेन । नि
 र्वाणं समुपगमेन यच्छेत्ते ते वीजानां प्रभवनमोस्तु जीवनाय ॥ ३९
 ॥ यः सर्वेषामावरीतावरीयान् सर्वेष्वन्तनावृत्तानां दिनिष्ठः । मार्गा
 नीतायेन्द्रियाणां नमस्तेऽविज्ञेयाय व्योमरूपाय तस्मै ॥ ४० ॥

भवस्तु तस्मै सकलजगज्जनकेति यावत् । वरीयान् उरुतरो विभुरित्यर्थः । प्रि
 यस्थिरेत्यादिना उरुशब्दस्य वरदेशः । यस्त्वं सर्वेषां वस्तूनामावरीता आच्छाद
 यिता । वृणोते स्तु च प्रत्ययः । सर्वैर्भावैः पदार्थैर्नावृत्तः केनापि कदाचिदप्यनावृत्तः
 स्वयं व्यापकत्वादिति भावः । अविद्यमाने आदिनिष्ठे उत्पत्तिना प्रोयस्यासौऽनादि
 निष्ठो निर्णयः । निष्ठा निष्पत्तिना शान्ता इत्यमरः । इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां मार्गा तो
 नाय अतीन्द्रियाय । अतएवाविज्ञेयाय अपरिच्छेद्याय तस्मै व्योमरूपाय ते तु
 भ्यन्नमः ॥ ४० ॥ * * * * *
 अणीयस इति । भवेद्यनुवर्तते हे भव अणीयसे ह्यक्ष्मतस्य । तथापि विश्वधारि

नमैवैदिकाचारमवतः पौल्यतो धर्मात्मजस्य युधिष्ठिरस्य विहितागसि कृतापका
 रेश्च वरुणैर्विषये हे ईश यया समृद्धात्मा ऽस्त्वैभवेत् विजयं सम्प्राप्नुयां भजेयं हे भू
 तनीयश्चाह्वयेयतां विभुतां विभूतिं शुक्लविद्यामित्ररदेहि ॥ ४३ ॥ * * * ॥
 इतीति । इत्युच्चैर्निगदितवन्तस्त्रिगुणशिरसं मघोनः इन्द्रस्य स्तुतुमर्जुनं इशः म
 ह्यदेवः सादरं यथा तथा शान्तयित्वा उपासन्त्यश्च स्मैर्जुना यज्वलतानलेन तेजसा
 दीप्यापरीतं व्याघ्रैर्द्रुद्रदेवताकम्पाश्रुपतमस्त्वन्धानधनुरूपपदधनुः शष्टोप
 पदं वेदधनुर्वेदमित्यर्थः । अभ्यादिदेशश्चापयामासेत्यर्थः । धनुरूपपदं वेद

आस्तिक्यश्रुद्धमवतः प्रियधर्मधर्मन्धर्मात्मजस्य विहितागसि शत्रुवरुणैः ।
 संप्राप्नुयां विजयमीश यया समृद्धात्मा भूतनाथविभुतां वितरहवेयुः ॥ ४३ ॥
 ॥ इति निगदितवन्तस्त्रिगुणशिरसं मघोनः प्रणतशिरसमीशः सादरं शान्त
 यित्वा । ज्वलदनेन परीतं द्रुमस्त्वन्धानं धनुरूपपदमस्मै वेदमभ्या
 दिदेश ॥ ४४ ॥ सपिङ्गाक्षः श्रीमान् भुवनमहनीयेन महसा तनु
 भीमां विभ्रत् त्रिगुणपरिवारप्रहरणः । परीत्ये शानं त्रिःस्तुतिभिरुप
 गीतं सुरगणैः सुतम्पाण्डोर्वीरञ्जलदमिव भास्वानभिययौ ॥ ४५ ॥

मित्यवधनुरूपपदत्वन्वेदं शब्दस्य न तु संज्ञितः तदर्थस्येति । संज्ञायाः संज्ञितत्वा
 भावात् । अवाच्यवचनदोषमाहुर्गलंकारिकाः । तदुक्तम् । यदवाच्यस्य वचसः स्या
 तद्वाच्यवचनङ्गदितमिति । समाधाने तु धनुःशब्दविशेषिते मवेदशब्देन शब्दपरेणे
 त्यर्थः । परोपदेशयोग्यो धनुर्वेदो लक्ष्यः ॥ ४४ ॥ * * * * * ॥
 स इति । पिङ्गाक्षः पिङ्गलाक्षः श्रीमान् शोभावान् भुवनमहनीयेन लोकपूज्येन महसा
 तेजसा भीमान्तनुं विभ्रत् । त्रिगुणः त्रिशिखः परिवारश्चाकारो यस्य तत् त्रिगुणपरि

॥कि० स०॥ वारं त्रिभूलंतदेवप्रहरणमायुधयस्य सतथोक्तः । सूर्यपक्षे तु गुणत्रयपरिवारः चट्या—
 ॥सर्ग१८॥ मकडितियोज्यं । सधनुर्वेदः सुरगणैः स्तुतिभिर्हफगीतः सनईशानन्दे वद्विः त्रि
 ॥ २१८ ॥ वारम् । द्विचतुर्भ्यस्तुजितिसुचप्रणयः । परीत्यप्रदक्षणीकृत्यतीरम्पाण्डोः स्तुतं
 अर्जुनम्भास्वान्स्त्र्य्योजलदमिवाभिययौ । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ४५ ॥ • • • • •
 अथेति । अथशशधरवरप्रदानानन्तरं द्विदशपतिपुरोगाः इन्द्रादयो लोकपालाः
 शशधरमैलेः शम्भोः अभ्यनुज्ञामवाप्य पूर्णकामाय तस्मै पाण्डवाय अवितथफल
 ममोघफलं आशीर्वादमाशेषयन्तः प्रयुज्जानाः विजयिजयशीलं विविधं नानाविधं च
 स्वैरेन्द्रादिकम्बितेहः ददुः ॥ ४६ ॥ • • • • •

अथशशधरमैलेरभ्यनुज्ञामवाप्य द्विदशपतिपुरोगाः पूर्णकामाय त
 स्मै । अवितथफलमाशीर्वादमाशेषयन्तो विजयिविविधमस्त्रं लोकपा
 लावितेहः ॥ ४६ ॥ असंहाय्यैस्ताहङ्गयिनमुदयम्प्राप्यतरसाधुरं
 गुर्वीम्बोऽंस्थितमनवसादाय जगतः । स्वधाम्ना लोकानान्तमुपरिह
 तस्यानममस्तपो लक्ष्म्यादीन् दिनकृतमिवोच्चैरुपजगुः ॥ ४७ ॥

असंहाय्यैति । तरसावलवेगेन जयितुं जयशीलं उदयमस्त्रं लाभरूपं अभ्युदयं
 अन्यत्र उदयादिस्त्रप्राप्य असंहाय्यैस्ताहं संहर्तुमशक्योऽन्ताहङ्गगतोऽनवसादाय
 क्षेमाय गुर्वीम्भुरंदुष्टनियहन्तमोपसंहाररूपं चभारं बोऽंस्थितं । स्वधाम्ना स्वते
 जसालोकानामुपरिहतासनं कृतस्थितिं कृतपदमन्यत्रोपरिवर्तमानं तपो लक्ष्म्यादीं
 प्रान्तम्पाण्डवं अमराः इन्द्रादयः । दिनकृतं सूर्यमिवोच्चैरुपजगुः साधुमहाभाग्यो
 सीति तुष्टुवुः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ४७ ॥ *—•—•—•—•—•—* ॥
 ब्रजेति । शिवेन ब्रजस्वपुरंगच्छारिलोकं जयेति गदितः उक्तः यतोपादपद्मानतः

शिवपादपेङ्गुजोनतः सन् । तथा देवसंघैः स्नाधितस्तुतोऽतएव धृतागुर्वी जयल
क्ष्मीर्यैनसपाण्डुपुत्रोऽर्जुनः निजगृहं स्वाश्रमं गत्वा प्राप्य यसादरं यथा तथा धर्म
सुगुणान्ननुनिर्मनश्चकार ॥ ४८ ॥ * ॥ इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावा

ब्रजजयरिपुलोकम्पादपद्मनिःसर्गदितइतिभवेनस्नाधितोदे
वसंघैः । निजगृहमथगत्वासादरम्पाण्डुपुत्रो धृतगुरुजयल
क्ष्मीर्धर्मसूनुन्ननाम ॥ ४८ ॥ * ॥ इतिमहोपाध्यायश्रीभारवि
कृतौकिरताऽर्जुनीयेमहाकाव्ये धनञ्जयाखलाभेनामाष्टादशः सर्गः
॥ १८ ॥ * ॥ इतिमहोपाध्यायश्रीभारविविरचितङ्किरता
र्जुनीयंमहाकाव्यंसमाप्तिमगमत् ॥ शुभमस्तु ॥ श्रीरस्तु ॥ * ॥

रीणमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायांकिरताऽर्जुनीयव्याख्या
याङ्कणपथसमाख्यायां श्रीअर्जुनवरप्रदानेनामाष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ * ॥
इतिमहोपाध्यायश्रीमल्लिनाथविरचितोघण्टापथःसमाप्तः ॥ श्रीरस्तु ॥ * ॥

॥ क० स० ॥

॥ २१७ ॥

सर्गसमाप्ति

प्रथमसर्गसमाप्ति

द्वितीयसर्गसमाप्ति

तृतीयसर्गसमाप्ति

चतुर्थसर्गसमाप्ति

पञ्चमसर्गसमाप्ति

षष्ठसर्गसमाप्ति

सप्तमसर्गसमाप्ति

अष्टमसर्गसमाप्ति

नवमसर्गसमाप्ति

दशमसर्गसमाप्ति

एकादशसर्गसमाप्ति

द्वादशसर्गसमाप्ति

त्रयोदशसर्गसमाप्ति

चतुर्दशसर्गसमाप्ति

पञ्चदशसर्गसमाप्ति

षोडशसर्गसमाप्ति

सप्तदशसर्गसमाप्ति

अष्टादशसर्गसमाप्ति

॥ अथसर्गसूची ॥

पत्र

श्लोक

१५

२

२७

२

४३

१

५१

२

६३

२

७२

२

८०

२

९२

१

१०८

२

१२२

१

१३८

१

१४८

१

१६३

१

१७६

२

१८७

१

१९८

१

२०७

२

२१७

१

॥ इति सर्गसूची ॥

॥ अथप्रतिसर्गश्लोकसंख्या ॥

सर्ग	श्लोकसंख्या	सर्ग	श्लोकसंख्या
१ प्रथमसर्ग	४६	१० दशमसर्ग	६३
२ द्वितीयसर्ग	५६	११ एकादशसर्ग	८१
३ तृतीयसर्ग	६०	१२ द्वादशसर्ग	५५
४ चतुर्थसर्ग	३८	१३ त्रयोदशसर्ग	७१
५ पञ्चमसर्ग	५२	१४ चतुर्दशसर्ग	६५
६ षष्ठसर्ग	४७	१५ पञ्चदशसर्ग	५६
७ सप्तमसर्ग	४०	१६ षोडशसर्ग	६४
८ अष्टमसर्ग	५७	१७ सप्तदशसर्ग	६४
९ नवमसर्ग	७८	१८ अष्टादशसर्ग	४८

॥ इतिप्रतिसर्गश्लोकसंख्या ॥

॥ कि० सं० ॥

॥ अथटीकायांप्राणिनिव्याकरणानुजायिन्यांप्रमाणाः ॥

॥ २२० ॥

अमरकोषः	१	शाकटायन	१३
हेमचन्द्रकोषः	२	न्यासेष्टोतः	१४
विश्वप्रकाशकोषः	३	काशिका	१५
हर्षप्रियकोषः	४	वामनः	१६
शश्वतकोषः	५	दण्डी	१७
वैजयन्तीकोषः	६	सञ्जनः	१८
शृङ्गारकोषः	७	दीरखामी	१९
यादवकोषः	८	काव्यप्रकाशः	२०
केशवकोषः	९	नीतिवाक्याभूतम्	२१
मनुः	१०	अलङ्कारसर्वस्व	२२
भाष्यकारः	११	वृत्तरत्नाकरः	२३
कैट्यटः	१२	कामन्दकः	२४

॥ इतिटीकाप्रमापकाः ॥

॥ अथप्रथमसर्गस्य सूची ॥

द्वैताख्ये तपोवने युधिष्ठिरस्य चरदर्शनम् । त्रियरिण्यादिना । १ । तस्य वने चर
स्य युधिष्ठिरस्य विक्रान्तगमनम् । कृतेत्यादिना । १ । युधिष्ठिरानि कटे दुर्व्योधनक
र्तृकपूजापोलनस्य प्रशंसा करणे वने चरजनस्य निश्चयः । द्विधामिण्यादिना । १ ।
युधिष्ठिरप्रतिवने चरस्य कथनारम्भः । त्रिधामिण्यादिभिस्त्रिभिः । ३ । युधिष्ठि
रस्याये दुर्व्योधनस्य गुणकथनाय दूतस्य विज्ञप्तिः ॥ पञ्चदशभिः श्लोकैः विशद्वे
त्यादिभिः । १५ । युधिष्ठिरम्यतिदूतेन दुर्व्योधनस्य राजनोतिकथनम् । सङ्ख्या
दिना । १ । दुःशासनस्य योवराज्याभिषेककथनम् । प्रलीनेत्यादिश्लोकद्वयैः ।
२ । युधिष्ठिरतः दुर्व्योधनस्य भयकथनम् । त्रिधामिण्यादिना । १ । दुर्व्योधनस्य द
मनार्थं युधिष्ठिरं प्रतिवने चरस्य कथनम् । इतोत्यादिना । १ । वने चरे गते सति
द्रौपदी गृह्णन्वाभीमं प्रतियुधिष्ठिरेण तद्वृत्तान्तकथनम् । निशम्येत्यादिना ।
१ । तद्दोषं श्रुत्वा युधिष्ठिरम्यतिद्रौपद्याः कथनारम्भः । भवेत्यादिभिः छनविं
शतिश्लोकैः द्रौपद्याः कथनम् । १७ ॥

॥ इति प्रथमसर्गस्य तात्पर्यार्थः ॥

॥ अथ द्वितीयसर्गस्य सूची पत्रं ॥

द्रौपदी कथनानन्तरं युधिष्ठिरम्यतिभीमसेनस्य कथनारम्भः । विहितामिण्यादि
भ्यां द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां । २ । विषमद्व्यादिभिः भीमसेनेन द्रौपदी कथितवत्प्र
शंसनपूर्वकं स्वाभिप्रायकथनं द्वाविंशतिभिः श्लोकैः । २२ । शत्रुनिग्रहावश्यकर्त
व्यता कथनम् । १ । कुङ्कुमभीमस्य सान्त्वनपूर्वकं युधिष्ठिरस्य कथनारम्भः । ३
पवर्जितेत्यादिषु चतुर्विंशतिश्लोकैः । २८ । भीमम्यतियुधिष्ठिर
स्य नानादूतिदर्शनपूर्वकं बोधकम् । अनुशासतमिण्यादिना । १ । युधिष्ठिर

॥ क० स० ॥ एकटव्या सदवस्यसमगमनम् । मधुरेरियादिना । १ । व्यासस्य गणानिगुण
 ॥ सू० प० ॥ वर्सनन्तेजेवर्षेभ्यः । रुहसेधादिना । १ । युधिष्ठिरेण व्यासदेवदर्शनम् ।
 ॥ २२१ ॥ अथेयादिना । १ । व्यासं दृष्ट्वा युधिष्ठिरस्य आसनादुत्थानम् । अविहितइत्यादि
 ना । १ । व्यासम् पूजयित्वा तमासने उपवेश्य युधिष्ठिरस्योपवेशनम् । अन्तेयादि
 ना । १ । व्यासस्य सुखस्थायिनो नृपस्य धर्मवर्णनम् ॥

॥ इति द्वितीयसर्गास्य तात्पर्यार्थः ॥

॥ अथ तृतीयसर्गास्य सूची ॥

सुताइत्यादिना अमुद्धमेत्यनौस्त्रिभिः । अथ व्यासदेवस्य स्वरूपवर्णनम् । ३ । तं
 मुनिं प्रतियुधिष्ठिरवाक्यं । अन्तेयादिना । १ । व्यासस्यागमनप्रयोजनज्ञाना-
 र्थं युधिष्ठिरस्य तं प्रतिकथनारम्भः । अनाप्रेत्यादिस्थोतदित्यनौस्त्रिभिः । ४ ।
 युधिष्ठिरकर्तृकव्यास्तुतिः । निगम्यदमियादिना । १ । व्यासं प्रति युधिष्ठिरस्य
 तदागमनप्रयोजनजिज्ञासा । इतीत्यादिना । १ । युधिष्ठिरं प्रति व्यासस्य कथना-
 रम्भः । चिचीयतामियादि तथापीत्यन्ताभ्यां । २ । युधिष्ठिरं प्रति व्यासस्य प्रेमा-
 धिक्यकथनं । सुताइत्यादिनाविधीयेत्यादिभिस्त्रिभिः । ४ । व्यासेन दुर्योध-
 नस्य दुर्योधनकथनम् । लभ्येयादिना । १ । व्यासेन तं प्रति भाविगज्यलाभकथनं दुर्यो-
 धनादिनिग्रहकथनं युद्धार्थमुत्कृष्टास्त्राद्याहरणार्थकथनञ्च । त्रिरियादि
 यस्मिन्नित्यन्ताभ्यां । २ । व्यासेन भीष्मशैव्यवर्णनम् । सुजान्तमियादिना । १ ।
 नेन द्रोणाचार्यस्य शैव्यवर्णनम् । निरीक्ष्येयादिना । १ । कर्णस्य शैव्यवर्ण-
 नम् । अथ येन हिमं हृषिकेत्याभ्याम् । व्यासेन भीष्मादिजयायै अर्जुनयपक्ष-
 स्तविद्यादानार्थं स्वकीयागमनस्य विज्ञापनं । इतीत्यादिना । १ । युधिष्ठिरादथा
 अर्जुनस्य व्यासनि कठोपवेशनम् । नित्यायेत्यादिना । १ । व्यासेन अर्जुनाय वि-

द्यादानं । १ । वासेन तस्य योगशिक्षणं । आकारमित्यादिना ।
 १ । अर्जुनं प्रति तस्य कथनारम्भः । अनेनेत्यादिना । १ । अर्जुनाय योगं दत्वा तपस्या
 नित्यं गार्थव्यासस्य देशः । करिष्यसे इत्यादिना । १ । इन्द्रस्य गार्धनार्थं तपस्या क
 रणीया अर्जुनं प्रति व्यासेन स्थानकथनम् । इतीत्यादिना । १ । एवमुपदेशं कृत्वा
 तत्स्थानाद्यासस्य प्रस्थानम् । कुक्कुटं चरत्येकस्य चिद्गुह्यं कस्यार्जुनं निकटागम
 नञ्च । हतेत्यादिना । १ । तस्य गुह्यं कस्यार्जुनं प्रति प्रसन्नता कथनम् । अथेत्या
 दिना । १ । अर्जुनस्य प्रस्थानेन युधिष्ठिरादीनां स्नानावर्षनम् । असंशयेत्या
 दिना । पञ्चभिः भ्रातृभिः समं विभज्य दुःखभोगादर्जुनस्य दुःखाल्पत्वज्ञानवर्षनम्
 । धैर्येत्यादिना । १ । शत्रून् प्रतिकोधेनार्जुनस्योत्साहवर्षनम् । अर्जु
 नस्य गमनेन भ्रातृणां शोकाधिक्यवर्षनञ्च । तानित्यादिना । अर्जुनस्य द्रौपदीनि
 कृटागमनं । तुषारेत्यादि अक्षत्रमेव नानाभ्याम् । २ । प्रस्थानकाले अर्जुनं प्रति
 द्रौपद्याः प्रेमवर्णनम् । धैर्येत्यादिना । १ । अर्जुनं प्रति द्रौपद्याः कथनारम्भः
 । मग्नमित्यादि तदेव नैःषोडशभिः । १६ । अर्जुनं प्रति नाना नोतिदर्शनपूर्वकं
 द्रौपद्याः शिक्षावचनं । उरोतामित्यादिना । १ । द्रौपद्याः शिक्षावाक्यं श्रुत्वा अर्जु
 नस्योत्साहवर्षनः । अथेत्यादिना । १ । अर्जुनस्य शत्रुभयानकशरीरवर्णनम् ।
 अविलङ्घेत्यादि अलकेत्यनैस्त्रिभिः । ३ । धनुर्वाणखड्गादीनगृहित्वा कवचं परि
 धाय च कुवेरानुचरेण गुह्यं केन सहार्जुनस्य प्रस्थानं । अनुजगुरित्यादिना । १ ।
 आकाशे द्वाद्विंशतिशतपुष्पवृक्ष्यादिवर्णनम् ॥

। इतीतृतीयसर्गस्य तात्पर्यार्थः ॥

॥ अथ चतुर्थसर्गस्य सूची ॥

अर्जुनेन हिमालयपर्वतदर्शनञ्च । तत इत्यादिना । १ । शरत्कालीनशोभाय

॥ कि० स० ॥ ऋतेशेनस्यगमनं । विनयेत्यादिना । १ । तद्वेशदृष्ट्या १ । १ । निरी
 ॥ सू० प० ॥ श्येत्यादिना । १ । निर्मलजलेमत्स्यस्यशोभावर्णनं । तुतोवेत्यादिनादेयनाभ्यां
 ॥ २२२ ॥ शरत्कालीनशोभावर्णनं । १ । कृतेत्यादिना । १ । शरत्तदीवर्णनम् । मते
 ममित्यादिभिः । ३ । गोपस्त्रीसोभावर्णनं । उपारताइत्यादिना । १ । ऊर्ध्वभा
 रेणासमर्थयागोवर्णनम् । परीतमित्यादिना । १ । वृषवर्णनम् । विमुञ्चेत्यादि
 ना । १ । गोसमूहयुक्तशरत्तदीतीरवर्णनम् । परीत्यादिचतुर्भिः । ४ । गोष्ठेदधि
 मन्थनकालेगोपस्त्रीणांवर्णनम् । पपातेत्यादिना । १ । शरत्कालीनपथवर्णनम्
 । जनैरित्यादिना । १ । शरत्कालीनशोभायुक्तगृहवर्णनम् । ततइत्यादिना । १
 १ । शरत्कालस्यशोभादर्शनार्थमर्जुनम्प्रतिगुह्यकस्यकथनम् । इयमित्यादिना । १
 १ । अर्जुनम्प्रतिगुह्यकेनमङ्गलसूचकत्वेनशरत्कालवर्णनम् । उपैतीत्यादिना । १
 १ । नद्यादीनांनिर्मलतादिवर्णनम् । पतन्तीत्यादिना । १ । आकाशशोभावर्ण
 नम् । विपाण्डुभिरित्यादिना । १ । विद्वद्ब्रह्मैतैर्मघैर्दिशंस्थूलतावर्णनम् । विहा
 येत्यादिना । १ । हंसध्वनिवर्णनम् । अमीइत्यादिना । १ । पक्षशालिवर्णनम् ।
 मृडालिनीत्यादिना । १ । सितेयनैश्चतुर्भिः । ४ । शरत्कालीनदिशवर्णनम् ।
 विहारेत्यादिद्वाभ्याम् । २ । गृहम्प्रत्यागच्छन्तीनांगवीशोभावर्णनम् । कृतेत्यादि
 ना । १ । गोपस्त्रीगीताश्रक्तमृगोवर्णनम् । असावित्यादिना । १ । धान्यविशेष
 वर्णनम् । अमीइत्यादिना । १ । भ्रमरवर्णनम् । मुखैरित्यादिना । १ । शुकपक्षि
 श्रेणीवर्णनम् । इतीत्यादिना । १ । हिमालयदर्शनम् । तमित्यादिना । १ । अ
 र्जुनेनतस्यशोभादर्शनम् ॥

॥ इतिचतुर्थसर्गस्यतात्पर्यार्थः ॥

॥ अथपञ्चमसर्गस्यतात्पर्यार्थः ॥

अथेयादिना । १ । अर्जुनस्य हिमालयपर्वतनिकटगमनम् । तपनेत्यादिवितने
यने चतुर्दशभिः श्रौतैः । १४ । हिमालयस्य स्वरूपवर्णनम् । अनुचरेणेत्यादि
ना । १५ । अर्जुनस्य तपःकवेरनुचरस्य कथनो रम्भः । अलमित्यादि त्रयोदशभिः
। १६ । अर्जुनस्य मोक्षकवेरनुचरेण हिमालयवर्णनम् । येनेत्यादि कामद्वि
रिचयनैः पञ्चभिः । ५ । अर्जुनस्य तपःकेन्द्रनामपर्वतदर्शयित्वा कुबेरभृत्येन तत्प
र्वतस्य वर्णनम् । व्यधत्तेत्यादि स्तुतिरित्यनौर्दशभिः । १० । अर्जुनस्य तपःकैलास
पर्वतदर्शयित्वा गुह्याकेन तत्पर्वतस्य वर्णनम् । क्षिपतीत्यादि जलदेव्यनौ चतुर्भिः ।
३ । इन्द्रकीलपर्वतमर्जुनाय दर्शयित्वा गुह्याकेन तत्पर्वतस्य वर्णनम् । भव्यइत्या
दिना । १ । तपस्याकरणविषये अर्जुनस्य तपःगुह्यकस्या शिक्षावचनम् । १ । माभू
वन्नित्यादिना । १ । अर्जुनस्य तपःगुह्यकस्या शीर्वादः । इतीत्यादिना । १ । एषमुपदे
शं कृत्वा गुह्याके स्वस्थानं गते सति अर्जुनस्य तद्विरहादुत्कण्ठा । तमित्यादिना । १ ।
अर्जुनस्येन्द्रकीलपर्वताभिगमनम् ॥

॥ इति पञ्चमसर्गस्तथाप्यर्थाः ॥

॥ अथ षष्ठसर्गस्य सूची ॥

रुचिरेत्यादिना । १ । अर्जुनेनेन्द्रकीलपर्वतारोहणम् । तमित्यादिना । १ । अर्जु
नोपरिपतपुष्यवर्णनम् । अवेत्यादिना । १ । वायुवर्णनम् । उदितेत्यादिना मृद
ङ्गशब्दसादृश्येन जलशब्दवर्णनम् । अवेत्यादिना । १ । वेतसवनस्य नम्रतावर्णन
म् । प्रवभूवेत्यादिना । १ । नद्यां जहं सानां वर्णनम् । दधतीत्यादिना । १ ।
नदीतीरवर्णनम् । अनुहेमइत्यादिना । १ । नदीतीरस्थितचक्रवाकीवर्णनम् ।
सितेत्यादिना । १ । नद्यां जलगतमीणवर्णनम् । उपलेत्यादिना । १ । नदीफेण
वर्णनम् । मेहिनीत्यादिना । १ । जलमग्नानां हस्तिनां क्षरितमदवर्णनम् । प्रतीत्या

॥ कि० स० ॥ दिना । १ । नद्याः शुक्तिवर्णनम् । शुचिरित्यादिना । १ । जलप्रवाहशोभा
 ॥ सू० प० ॥ वर्णनम् । ऋषेयादिना । १ । जलचरवर्णनम् । सङ्ख्यादिना । १ । सर्पनिःश्वास
 ॥ २२३ ॥ वातेन नदीजलस्य चाञ्जल्यवर्णनम् । सङ्ख्यादिना । १ । अर्जुनेन नदीनाम् ।
 । अधीत्यादिना । १ । अर्जुनस्येन्द्रकीलपर्वतोपरिवने गमनम् । अनुसङ्ख्यादि
 ना । १ । तत्स्थानस्य सौष्ठवं दृष्ट्वा अर्जुनस्य तत्स्थाने तपस्याकरणं निश्चयः । प्र
 णीत्यादिना । १ । अर्जुनस्य तपस्यारम्भः । समयनित्यादिना । १ । तपस्यया अ
 र्जुनतेजोवृद्धिः । अधरीत्यादिना । १ । अर्जुनस्य शान्तावर्णनम् । मनसेत्यादि
 ना । १ । अर्जुनस्य क्षत्रियतपस्तेजसोवर्णनम् । शिरसेत्यादिना । १ । तस्य मस्तके
 जटाशोभावर्णनम् । धृतेत्यादिना । १ । तस्य चरित्रवर्णनम् । अनुकुलेत्यादित्रि
 भिः । ३ । अर्जुनस्य तपस्यावर्णनम् । महतइत्यादिना । १ । तस्य धैर्यवर्णनम् ।
 तदित्यादिना । १ । अर्जुनस्य तपःस्थाने इन्द्राचरेणागमनम् । विदिनेत्यादिना ।
 १ । तस्य कठोरतपस्यां दृष्ट्वा इन्द्रानुचरेण इन्द्रनिकटे तद्वृत्तान्तकथनारम्भः । शुची
 त्यादिनाविगणय्येत्येतैः सप्तभिः । ७ । इन्द्रानुचरेणाभिन्द्रनिकटे अर्जुनस्य वृत्ता
 न्तकथनम् । अधीत्यादिना । १ । स्वपुत्रस्य अर्जुनस्य तपोवृत्तान्तं श्रुत्वा तेन स्वीयह
 र्द्वगोपनम् । प्रणीत्यादिना । १ । इन्द्रस्याप्सरसः प्रतिकथनम् । सुकुमारमित्रा
 दिना पृथुधाम्नीत्येतैः वृद्धिः । ६ । स्त्रीणां स्वरूपवर्णयित्वा अर्जुनस्य तपोभङ्गाय
 ताः प्रतीन्द्रस्यादेशः । आशंसितेत्यादिना । १ । इन्द्रस्याहं प्राप्याप्सरसां सौन्द
 र्यप्रकाशः । प्रणतीत्यादिना । १ । इन्द्रं प्रणम्या अर्जुनस्य तपोभङ्गायाप्सरसा
 म्यस्यानम् ॥

॥ इति षष्ठसर्गस्य तात्पर्यार्थः ॥

॥ अथ सप्तमसर्गस्य सूची ॥

श्रीमद्भिरिन्द्रादिना । १ । इन्द्रसैन्यैः सह अप्सरसं प्रस्थानकाले मुदङ्ग शब्दवर्ण
 नम् । सोल्लगैरिन्द्रादिना । १ । तासामाकाशपथेन गमनम् । धूतानामित्यादिना
 १ । अप्सरसं अमजन्यकपोलशोभिवर्णनम् । तिष्ठद्भिरित्यादिना । तासं र
 थसमुद्गस्य गतिवर्णनम् । कान्तानामित्यादिना । १ । अप्सरसौघमूर्जजलवर्णन
 म् । शिञ्जद्भिरित्यादिना । १ । तासं रथपताकावर्णनम् । रामाणामित्यादिना । १
 । तासान्दर्शनेन गन्धर्वाणां विस्मयज्ञानम् । सिन्दूरैरित्यादिना । १ । तन्मिस्त्रहृ
 तानामिन्द्रहस्तिनां वर्णनम् । अथर्वमित्यादिना । १ । इन्द्रसैन्यानां स्वर्गगङ्गातीर
 गमनम् । आमन्त्रेत्यादिना । १ । स्वर्गगङ्गावायुवर्णनम् । सम्भिन्नैरित्यादिना । १
 । हस्तिघोटकादीनां गङ्गाजलप्रवेशेन जलस्योच्छलतावर्णनम् । कान्तानामित्या
 दिना । १ । रथचक्राणां निःशब्दावर्णनम् । तप्तानामित्यादिना । १ । मेघज
 ज्जितहस्तिनां तापटूरीकरणम् । संवातेत्यादिना । १ । अप्सरसं काञ्चीमणिशोभा
 वर्णनम् । प्रतीत्यादिना । १ । मेघजलविन्दुभिरप्सरसं अमटूरीकरणम् । या
 तस्येत्यादिना । १ । अप्सरसामाभरणमणिशोभावर्णनम् । संसिद्धावित्यादिना
 । १ । इन्द्रसैन्यस्येन्द्रकीलपर्वतागमनम् । आकीर्णेत्यादिना । १ । इन्द्रकीलस्थि
 तस्याकाशस्थनदीसादृश्येन वर्णनम् । सेतुत्वमित्यादिना । १ । अतिश्रमेण आका
 शान्धियं घोटकैरयानयनम् । माहेन्द्रमित्यादिना । १ । आकाशदेवहस्ति
 नां भूमावतरणम् । उत्सङ्गइत्यादिना । १ । इन्द्रकीलस्थितनदीतीरेषु घोटका
 नां खुरचिह्नवर्णनम् । सध्वनमित्यादिना । १ । तत्रमयुरैरथशब्दश्रवणम् । सं
 भिन्नमित्यादिना । १ । पर्वतोपरिस्थितक्षुद्रनदीतो जलनिर्गमस्य वर्णनम् । आ
 सन्नित्यादिना । १ । हस्तिनीं दृष्ट्वा हस्तिनां चाञ्चल्यम् । नीरंध्रमित्यादिना । १ ।
 सैन्यधूलिवर्णनम् । सम्भोगेत्यादिना । १ । गङ्गानिकटभूमाविन्द्रसैन्यस्यावस्था
 नम् । भूमर्तुरित्यादिना । १ । सैन्यावस्थानेनेन्द्रकीलपर्वतस्य शोभातिशयवर्णनम्

॥ कि० स० ॥ । सामोदाइयादिना । १ । असुरेभिः सुगन्धिपुष्पादीनामुपभोगः । क्रान्तइया
 ॥ सू० प० ॥ दिना । सूर्यभयेनासुरसंघेन वनागमनम् । उत्सृष्टेयादिना । १ । ह
 ॥ २२४ ॥ स्तिपकैः पर्वतात् पृथिव्यां हस्तिनामानधनम् । प्रस्थानेयादिना । १ । हस्तिना
 लोहभृङ्गवर्णनम् । आयस्तइयादिभिस्त्रिभिः । ३ । जलेकोडतां हस्तिनां
 वर्णनम् । प्रस्थोतदियादिना । १ । हस्तिनां जलादुत्थानम् । आकीर्णमिया
 दिना । १ । सैन्यधूलिभिर्हस्तिमदजलैश्च युक्तस्य नदीजलस्य वर्णनम् । श्रीम
 ह्निरियादिना । १ । हस्तिनां गण्डस्थलस्य शोभावर्णनम् । निःशेषमियादिना
 । १ । हस्तिमदगन्धयुक्तस्य वायोर्वर्णनम् । सादृश्यमियादिना । १ । हस्तिशय
 वर्णनम् । शाखेयादिना । १ । असुरेगणयुक्तस्य वनस्य शोभावर्णनम् ॥

॥ इति सप्तमसर्गस्य तात्पर्यार्थः ॥

—*—

॥ अथाष्टमसर्गस्य सूचीपत्रम् ॥

अथेयादिभ्यां । २ । गन्धर्वैस्सह वनप्रवेशं कुर्वतीनामसुरसं रूपवर्णनम् । नि
 वृत्तेयादिना । १ । आकाशगमनापेक्षयाऽसुरसंपृथिव्यां गमनस्य मनोहरत्व
 र्णनम् । घनानीयादिना । १ । असुरसंपुष्पवनेषु स्वच्छन्दतो गमनम् । तनूरि
 यादिना । १ । लतासादृश्येन स्त्रीणां वाहोर्वर्णनम् । निषीयेयादिना । १ । अ
 सुरेभिरशोकपुष्पशोभावर्णनम् । कशविद्यादिजह्नीहीयन्तीभ्याम् । २ ।
 मानिनीवर्णनम् । समुन्नतैरियादिना । १ । वनस्य नदीवर्णनम् । विटूरेयादि
 ना । १ । जलविन्दुवर्णनम् । सखीयादिना । १ । लतावर्णनम् । उपेयादिना
 । १ । वनशोभां दृष्ट्वाऽसुरसं मनोहरम् । सुगोचरइयादिना । १ । गन्धर्वै
 न्यतिअसुरसं फलपुष्पादियाचनम् । प्रयत्नेयादिना । १ । मानिनीवर्णन
 म् । प्रियेयादिभिः पञ्चभिः । ५ । गन्धर्वैस्सहासुरसं शृङ्गा र्कोडावर्णनम् ।

इमानोद्यादिभ्यां । २ । वनशोभासादृश्येनाप्सरोगणशोभावर्णनम् । वरोहभिरि
 ष्यादिना । १ । अक्षरसाञ्चरणवर्णनम् । विसारीत्यादिना । १ । तासां जघनवर्ण
 नम् । मृगसदित्यादिना । १ । तासामिन्द्रदेशवर्णनम् । समानेत्यादिना । १
 । तासामुखवर्णनम् । विनिर्यतेनामित्यादिना । १ । तासां दर्शनेन गन्धर्वाणां ह
 र्यः । अथेत्यादिना । १ । गङ्गाजलावगाहनार्थमप्सरसामाह्वानस्योत्प्रेक्षा । प्रश
 न्तेत्यादिगतैरित्यन्ताभ्यां । २ । गङ्गायाः पद्मादिसादृश्येनाप्सरसामुखादिवर्णन
 म् । विभिन्नेत्यादिना । १ । गन्धर्वाणां गङ्गाजलावगाहनानन्तरमप्सरसां जल
 प्रवेशः । विगाढेत्यादिभ्यां च । २ । गन्धर्वाणामप्सरसाञ्च जलप्रवेशेन जल
 स्योच्छ्वान्तवर्णनम् । विधूतेत्यादिना । १ । गङ्गातरङ्गस्य कम्पस्यवर्णनम् । विप्र
 क्षेप्यादिवर्णनम् । यमिष्यन्तेः पञ्चभिः । ५ । अप्सरसां त्रयसि नखचिह्नादिवर्णनम्
 । श्रुतिमिष्यादिना । १ । अप्सरसां जलक्रीडाश्रमेण भूषणानां स्वस्वस्थानात्स्व
 क्तम् । विप्रक्षेत्यादिना । १ । अप्सरसां चत्वरश्मनादिक्षरणम् । तथेत्यादिना
 । १ । जलार्कतया तासां शोभावर्णनम् । शुभेत्यादिना । १ । गङ्गातरङ्गसादृश्ये
 न अप्सरसां सौन्दर्यवर्णनम् । हृदयेत्यादिना । १ । जले कण्ट्याघातेन स्नानद्व
 यास्कावर्णनम् । अथेत्यादिना । १ । जले प्रतिबिम्बितानां तासां मुखानां वर्णनम् ।
 परीत्यादिभ्यां । २ । जले मत्स्यस्य स्पर्शाद्विनायाः कस्याश्चिन्नाय कालिङ्गनम् । वि
 रइत्यादिना । १ । अलकानामितस्ततः पतनान्मुखस्य शोभावर्णनम् ॥ कर्तुवि
 ष्यादिना । १ । अगाधजलपतनादङ्गया कस्याश्चिन्नाय कालिङ्गनम् । प्रियेरि
 ष्यादिभिस्त्रिभिः । ३ । गन्धर्वैस्तथाप्सरसां जलक्रीडावर्णनम् । निरङ्गनेइ
 ष्यादिना । १ । अङ्गनामङ्गनादिवर्णनम् । निमित्तदमित्यादिना । १ । अ
 वङ्गलविहारं कृत्वा तीरमगच्छन्तीनामप्सरसां वेगीनजलस्य तीरगमनवर्णनम् ।
 प्रियेत्यादिना । १ । सपद्माः पद्मात्कञ्जसेकेन कस्याश्चिन्नाय कम्पतिमानः । ती

॥ कि० सं० ॥ रेखादिना । १ । तासां जलशोभा वर्णनम् । संज्ञानेयादिना । १ । चक्षुरसि विहा

॥ सू० प० ॥ रेखा जलशोभा वर्णनम् ॥

॥ २२५ ॥

॥ इष्टमसर्गस्य तात्पर्यार्थः ॥

॥ अथ मयमसर्गस्य सूची ॥

वर्णनेत्यादिना । १ । अक्षगमनार्थे सूर्यसमुद्रनिकटगमनम् । मध्येत्यादिना । १ । सूर्यकाले जाकोशस्य शोभा वर्णनम् । अक्षिण्यादिना । १ । अक्षकाशो म सूर्यस्य रूपवर्णनम् । गम्यतामिषादिना । १ । अक्षकाशे पक्षिणोर्मि न स्तापवर्णनम् । मुक्त्यादिकान्ते यन्ताभ्याम् । २ । अर्द्धास्तमितस्य सूर्यस्य रश्मिवर्णनम् । अयेत्यादिना । १ । सूर्यास्तवर्णनम् । आकुले इत्यादिप्राज्ञाविविधतैस्त्रिभिः । ३ । संध्याकाशवर्णनम् । औषसा इत्यादिसंज्ञां मिथ्यन्ताभ्याम् । २ । संध्यापगमवर्णनम् । इच्छतामिषादि यच्छन्ती यन्ताभ्याम् । ३ । रात्रिभिरक्षिप्तपक्षिणां वर्णनम् । रक्षिता इत्यादिना । १ । आर्यकाशीनाम्बका इति वर्णनम् । राज्ञीत्यादिना । १ । ताराप्रकाशेनाकाशशोभा वर्णनम् । शीतल इत्यादिना । १ । पूर्वदिशि चन्द्ररश्मीनाम्बकाः । अक्षमतीत्यादिना । पूर्वदिशि च सन्नता वर्णनम् । नीलेत्यादिना । १ । चन्द्ररश्मीनां शोभा वर्णनम् । क्षामित्यादिना । १ । चन्द्ररश्मिनाऽभकारनाशनम् । अनिलेष्टादिना । १ । दिग्गजशोभा वर्णनम् । कोखयेत्यादिना । चन्द्रोदयप्राक्तमवर्णनम् । दीपयन्त्रित्यादिना । १ । चन्द्रोदयः । अङ्गतेत्यादिने यन्ताभ्याम् । २ । चन्द्रोदये सन्निराजिवर्णनम् । मानिनीत्यादिना । १ । अक्षिप्तपक्षिणां वर्णनम् । मन्दमन्दगमनम् । क्षिप्तपक्षिणादिना । १ । चन्द्रस्य रश्मिवर्णनम् । परित इत्यादिना । १ । चन्द्ररश्मिभिरभकारनाशनम् । शरतामिषादिना । १ । ओषसा

कुक्कुटो वृक्षाणां ह्यायवर्णनम् । अतिपङ्क्त्यादिना । १ । चक्रवाकपक्षिभिश्च
 कीरणां दुःसहनीवर्णनम् । गन्धमिव्यादिना । १ । शत्रिवायवर्णनम् । स
 निधानमिव्यादिञ्जसेयन्ताभ्याम् । २ । चक्रस्ववर्णनम् । सद्गुणमिव्यादि
 ना । १ । अक्षरसामाभरणधारणेच्छा । मस्तनइत्यादिना । १ । अक्षरसंर
 मणेच्छयास्वसनायकमेवनेच्छा । प्रस्थितेयादिआश्लिष्यनौलिभिः । ३ । अभि
 सारिकावर्णनम् । उच्यतामिव्यादिकिमिथ्यन्ताभ्याम् । २ । सखीनायिकेयोरित्यो
 न्यंसम्नादभ्यायकारामनश्च । योषितइत्यादिना । १ । नायकसङ्गमेनायिकानां ध
 र्माद्गमः । शीघ्रमिव्यादिना । १ । नायिकानां कामवर्णनम् । द्वारौद्यादिना । १ ।
 कलहान्नरितावर्णनम् । साचीत्यादिना । १ । नायकसङ्गमेनायिकायालज्जाल्प
 लकषणम् । सखीकमिव्यादिना । १ । क्रोधेनगमनोन्मुखस्यनायकस्यनायिका
 योरोदनेननिवारणम् । शङ्कितेयादिना । १ । नायिकायामिविडसेमोद्गमनायकेन
 तस्यामानजानम् । लोचनेयादिपातुमिथ्यनौपञ्चभिः । ५ । नायिकानां शृङ्गारकोडा
 वर्णनम् । कान्तेयादिना । १ । सन्तुष्टिकर्ष्यकर्तृकवाक्सम्भानवैयर्थ्यवर्णनम् ।
 कुप्यतेयादिभिस्त्रिभिः । ६ । नायिकानां मधुपानम् । भुङ्क्तेयादिना । १ । म
 धुपानकाचेपानपत्रपतिमानां नायिकनयनप्रतिबिम्बानां वर्णनम् । श्लेष्टेयादि
 ना । १ । नायिकामुखरूपपानपत्रेण नायिकानामधुपानम् । प्राप्यतइत्यादि
 ना । १ । नायिकामुखसम्बन्धेनमधुनोऽतिशयमाधुर्यम् । बीक्ष्येयादिना । १ ।
 नायिकैः सह नायिकानां मधुपानम् । लोचनेयादिवक्ष्येयनौपञ्चभिः । ५ । मधु
 पानेनाक्षरसंनयनादिरक्तावर्णनम् । कामसामिव्यादिशोधुपानेयनैर्विभिः ।
 ६ । अक्षरसामधुपानमन्त्रेयाशृङ्गारचेष्टावर्णनम् । अन्योन्येयादिना । १ ।
 एवमिद्वारं कुर्वतामप्यक्षरसंनयनेगतिप्रभातः । निद्रेयादिना । १ । गन्ध
 वानां निद्रायागे सतिरुपविष्टादिवर्णनम् । कान्तेयादिना । १ । प्रातःकालीन

॥ कि० सं० ॥

॥ सू० प० ॥

॥ २२६ ॥

वायुनाऽप्सरसां सुखानुभवः । आसौ देव्यादिना । १ । अप्सरसां मुखेषु पीतमद

शेषस्य शोभा वर्त्तनम् । गतेष्वदिना । १ । अप्सरसां मण्डपेषु शोभा वर्त्तनम् ।

॥ इति नवमसर्गस्योत्तरार्धः ॥

॥ अथ दशमसर्गस्योत्तरार्धम् ॥

कुचेष्वदिना । १ । अर्जुनप्रसोभनार्थमप्सरसां गमनम् । धृतेष्वदिना । १ ।

नितम्बप्रादेशाप्सरसोभौ शीघ्रगमनासामर्थम् । निक्षिप्तेष्वदिना । १ । भूमाव

प्सरसाञ्चरणतलशोभावर्त्तनम् । ध्वनिरिष्यादिना । १ । तासां नूपुरशब्दवर्त्तनम् ।

अवेद्यादिना । १ । अर्जुनस्याश्रमेष्वाद्यादिहिंसाजन्मदृष्ट्वा गन्धर्वाप्सरसा

भयम् । मृपेद्यादिना । १ । अर्जुनाश्रमे तासां लोकोद्धारम् । सचकितमि

ष्यादिना । १ । अप्सरेभिर्भूमावर्जुनस्य पदचिह्नदर्शनम् । अतीष्यादिना । १ ।

आश्रमे फलपुष्पसमृद्धिदर्शनेनाप्सरेभिरर्जुनप्रभावज्ञानम् । मृदिष्यादि

ना । १ । अर्जुनतपःस्थानस्त्रीशोकावस्थावर्त्तनम् । त्र्यम्बोदित्तिरेयनैः पञ्च

भिः । ५ । अप्सरेभिरर्जुनस्य दर्शनं चर्जुनस्य रूपवर्त्तनम् । अनुमिष्यादिना

। १ । अर्जुनं दृष्ट्वा तासां लोभनार्थं चतस्रश्चैसां स्थापनम् । मुनीष्यादिना ।

१ । अर्जुनविलोभनरूपस्येन्द्रनिदेशस्याप्सरेभिर्बाहुभारज्ञानम् । अयेष्यादि

ना । १ । अर्जुनस्य सौन्दर्यं दृष्ट्वाऽप्सरसां कामोत्पन्नः । सपदीष्यादिना । १ ।

गन्धर्वैरर्जुनस्य मोहनाय युगपत्सर्वेषामृतूनां प्रकाशनम् । सजलेष्वदिव्यधितमि

ष्यनैश्चतुर्भिः । ४ । वर्षाकालवर्त्तनम् । अमीष्यादिना । १ । अर्जुनं चित्रस्या

विकारवर्त्तनम् । धृतेष्वदिमुकुलितेन नैश्चतुर्भिः । ४ । शरत्कालवर्त्तनम् ।

अविरलेष्वदिनिचयिनीयन्ताभ्याम् । २ । इमं नृपकालवर्त्तनम् । कवीष्यादि

ना । १ । शिशिरकालवर्त्तनम् । कुसुमेष्वदिनैश्चतुर्भिः । ४ । वस

न्तकालवर्णनम् । प्रमं वतीत्यादिना । १ । अर्जुनस्य जितेन्द्रियतावर्णनम् । क
 थमित्यादिना । १ । योष्माकालवर्णनम् । वलेत्यादिश्रुतीत्यन्ताभ्यां । २ । जहत्
 नोमर्जुनविषये वैफल्यावर्णनम् । नदलितेत्यादिना । १ । अस्तरेभिरर्जुनस्य
 सौन्दर्यदर्शनम् । मुनिमित्यादिना । १ । अर्जुनं दृष्ट्वा अस्तरसंभृज्जारभावः
 । प्रकृतमित्यादि अभिनयइत्यन्ताभ्याम् । २ । तासाञ्चरणेषु पद्मभ्रमेण भ्र
 मरणम्पतनम् । अविरलेत्यादिना । १ । तासाञ्चरणालक्तकस्य वर्णनम् । अष्ट
 येत्यादिना । १ । अर्जुनम्यतितासामनोऽभिजायस्य व्यक्तताकरणम् । अभीत्या
 दिधृतेत्यन्ताभ्यां । २ । अस्तरेभिरर्जुनं प्रतिभृज्जारचेष्टाव्यञ्जनम् । सखीत्यादि
 जहीहीत्यनैः षड्भिः । ६ । कयाचिदस्तरसासहरमणार्थमर्जुनम्यतिकस्याश्चि
 दस्तरसोवचनम् । सललितेत्यादि असकलेत्यनैरष्टाभिः । ८ । अर्जुनस्य मो
 हेनार्थमस्तरसंनानाप्रकारकटाक्षगतादिरूपकामभावप्रकाशनम् । अलस
 मित्यादि तृचिकरेत्यनैस्त्रिभिः । ३ । अस्तरसामर्जुनमोहनासामर्थ्येन स्वीयस्वी
 यकटाक्षपातादीनां वैफल्यावर्णनम् । स्वयमित्यादिना । १ । इन्द्रासधनार्थमर्जु
 नस्य तपस्यागन्धर्वः महास्तरसाञ्चस्वस्थानगमनम् ॥

॥ इति दशमसर्गस्य तात्पर्यार्थः ॥

॥ अथ एकादशसर्गस्य सूचीपत्रं ॥

अत्रसर्गो अर्जुनेनेन्द्रस्य दर्शनम् । अथेत्यादिना । १ । अर्जुनस्य अमेवृद्धमुनि
 वेचेनेन्द्रस्यागमनम् । मुनीत्यादिजरतीमीत्यनैः षड्भिः । ६ । इन्द्रस्य वृद्धमुनि
 वेचवर्णनम् । अस्मिन् इत्यादिना । १ । इन्द्रं दृष्ट्वा अर्जुनस्य महाहर्षः । आतिथे
 योमित्यादिना । १ । अर्जुनस्य पूजनेन परिनुष्टसेन्द्रस्य अर्जुनम्यतिकथनारम्भः
 । त्वयेत्यादिना । १ । इन्द्रेणार्जुनस्य तपस्याप्रशंसा । प्रेयसीत्यादिना । १ । इ

॥ कि० स० ॥ त्रेणांर्जुनस्य कतिप्रशंसा । शरदिवादिश्च न कश्चिन्नाम्नाम् । २ । अर्जुनस्य
 ॥ सू० प० ॥ श्लोचमहेन्द्रेण संसारनिन्दनम् । चित्तेत्यादिजयमित्यनैस्त्वत्किं । ४ । अर्जुन
 ॥ २२७ ॥ स्य तपस्विबेधं क्षत्रियवेषञ्च हृष्टा इन्द्रस्य ब्राह्मणक्षत्रियोभयबन्धेह । १ । यद्वादि
 विविक्तमित्यनैरुनविंशतिभिः । १७ । अर्जुनस्य तिर्येहिकयुद्धादिरूपफलार्थे त
 पस्यादिकरस्य निन्दापूर्वकमिन्द्रेण योगकथनम् । व्याहृत्येत्यादिना । १ । इ
 न्द्रस्य युत्नानन्तरं तस्य अर्जुनस्योत्तरकथनारम्भः । प्रसादेत्यादि इदमित्यनै
 स्त्रिभिः । ३ । विशेषतो ज्ञात्वा कथितवत इन्द्रस्य वाक्येऽर्जुनेन स्वस्यानस्याकथन
 म् । क्षत्रियइत्यादिना । १ । अर्जुनेनेन्द्रं प्रति स्वनामजातिपितृनामादिकथनम्
 । कृष्णेत्यादिना । १ । व्यासस्यादेशात्स्वीयतपस्याकरणकथनम् । दुरक्षानि
 त्यादिउपाधत्तेत्यनैस्त्रिभिः । ३ । अर्जुनेन दुर्व्याधनादि कृतानां स्वीयापमाना
 नां कथनम् । तामित्यादित्रययेत्यन्ताभ्याम् । २ । द्रौपद्याः दुःखवर्णनम् । सो
 ढेत्यादिना । १ । युधिष्ठिरस्य सुखभावकथनम् । स्थितेत्यादिना । १ । सामा
 न्यतोमानिजनानां चरित्रवर्णनम् । धार्मैत्यादिना । १ । दुर्व्याधनादीनां दुष्टता
 कथनम् । अपेत्यादिना । १ । दुर्जनानां चरित्रकथनम् । ध्वंसेतेत्यादित्रयेत्यन्ता
 भ्याम् । २ । अर्जुनेन स्वकीयदुःखविज्ञापनम् । शक्नोत्यादिना । १ । मानहीन
 स्य दुर्दृशकथनम् । अलं व्यमित्यादिउदाहरणमित्यनैः यङि । ६ । मानिज
 नानां सर्वोत्कृष्टत्ववर्णनम् । नस्तुखमित्यादिना । १ । अर्जुनस्य धनादिषु स्वस्या
 स्पृहाकथनम् । प्रमार्ष्टुमित्यादिना । १ । शत्रुनियहमात्रेति जस्य स्पृहाकथनम् । अ
 पेत्यादिवंशेत्यन्ताभ्याम् । २ । शत्रुनिग्रहस्य आवश्यकत्वकथनम् । अजन्मोप्या
 दि कृतमित्यनैस्त्रिभिः । ३ । शत्रुनिग्रहकारणादमाणा ज्ञेयकथनम् । यसेत्या
 दिना । १ । तेजस्विपूतवस्तुशक्यकथनम् । ययेत्यादिना । १ । युधिष्ठिरस्य
 स्वसिन्दुर्योधनादिजयस्वाशकथनम् । सइत्यादिना । १ । इन्द्रं प्रथमं अर्जुनेन

मर्जुनदेशस्याकरणेदेवकथनम् । कथमित्यादिना । १ । यौवनकालेशत्रुनिग्रह
 हस्यावश्यकर्तव्यताकथनम् । आशक्तेत्यादिना । १ । स्वमातुःकुन्याभ्रातुर्युधिष्ठि
 रस्यचशत्रुनिग्रहमकृत्वाधर्म्ममात्रकरिणोऽननुमतिकथनम् । स्वधर्म्ममित्यादि
 ना । १ । क्षत्रियाणांस्वधर्म्मादेवशत्रूणांभयजननकथनम् । विच्छिन्नेत्यादिना
 । १ । इन्द्रागधनं कृत्वा दुर्ध्याधनादीनां निपातनरूपनिजमनोभिलाषस्यकथन
 म् । इतीत्यादिना । १ । एवमर्जुनस्यवाक्यंश्रुत्वापरितुष्टेनेन्द्रेणाज्जुनमादिशुतं
 प्रतिशिवाराधनार्थमुपदेशकथनम् । प्रीतइत्यादिना । १ । शिवाराधनस्यफलं क
 थयित्वा इन्द्रस्यान्तर्ज्ञानम् ॥

॥ इत्येकादशसर्गस्यतात्पर्यार्थः ॥

—*—

॥ अथद्वादशसर्गस्यसूची ॥

अथेत्यादिना । १ । इन्द्रस्यादेशं प्राप्यशिवस्याराधनार्थमर्जुनस्यतपस्याकरणा
 रम्भः । अभीत्यादितपसेत्यन्तैः पञ्चभिः । ५ । तस्यतपस्यावर्णनम् । उलतइत्या
 दिजपतइत्यन्ताभ्यां । २ । तस्यतपस्ययातेजोवृद्धिवर्णनम् । कवचमित्यादिना ।
 १ । तस्यतपस्याकालीनावस्थावर्णनम् । प्रविवेशेत्यादिना । १ । तेजसातस्यगौर
 ववर्णनम् । परीत्यादितमुदीत्यन्तैस्तुर्भिः । ४ । अर्जुनस्यतेजोवर्णनम् । म
 रूतामित्यादिनददाहेत्यन्ताभ्यां । २ । अन्यतापसैरतितेजस्विनोऽर्जुनस्यदर्श
 नम् । विनयइत्यादिना । १ । मुनीनांशिवनिकटगमनम् । परीत्यादिना । १
 । शिवस्यातितेजोमयत्वात्तस्यदर्शनेमुनीनांप्रथमतोऽसामर्थ्यम् । अथेत्यादिना
 । १ । शिवस्यस्त्वैकत्वामुनिभिस्तेजोमध्यवर्तिशिवदर्शनम् । ककुदेइत्यादिल्लु
 तेत्यन्तैः पञ्चभिः । ५ । शिवस्यस्वरूपवर्णनम् । वज्रभिरित्यादिमुनयइत्यन्ताभ्यां
 । २ । मुनिभिः शिवंप्रत्यर्जुनस्यतपस्यावृत्तान्तकथनारम्भः । तरसेत्यादिकिमित्य

॥ कि० स० ॥ नौः षड्विंशः । ६ । शिवं प्रति मुनिभिरर्जुनस्य तपस्यारूपतेजसां कथनम् । इतो
 ॥ सू० प० ॥ त्यादिना । १ । मुनीनां वाक्त्वनन्तरं नान्यतिशिवस्य कथनारम्भः । बदरीत्यादि
 ॥ २२८ ॥ अथ भिम्यनौस्त्रिभिः । ३ । मुनीभ्यः त्रिभिश्चैतच्छार्जुनयोः स्वरूपकथनम् । सु
 रेत्यादितपसेत्यनौश्चतुर्भिः । ४ । किरातरूपेणार्जुनस्य निकटङ्गत्वात् तस्य विक्रम
 दर्शनार्थं मुनीन् प्रतिशिवस्य युक्तिकरणम् । इतोत्यादिवृहदित्येतैस्त्रिभिः । ३ । शि
 वे भृगुपुत्रितस्य किरातवेवस्य वर्णनम् । अन्वित्यादिना । १ । शिवगणैः सैन्यवेवधा
 रणांतस्य वर्णनं । विरचयेत्यादिना । १ । किरातरूपिणां शिवेन सह सैन्यवेवधारि
 णांगणानां मृगयाकरणार्थं प्रस्थानम् । ध्रुमित्यादिना । १ । सैन्यभयेन मृगपक्षि
 णां शङ्खवर्णनम् । नेत्यादिना । १ । मृगपक्षिणामतिशयभीतिवर्णनम् । चमरीत्या
 दिना । १ । चमरीनामपशुविशेषाणामभयेन धृतिवर्णनम् । हरेत्यादिना ।
 १ । सिंहैः सभयं शिवसैन्यदर्शनम् । विभ्रमिष्यादिना । १ । शिवसैन्यगणेन
 नदीनां जलस्य सौर्ण्यवर्णनम् । महिषेयादिना । १ । सैन्यमहिषादिममतामा
 खवृक्षादिगन्धयुक्तवायुवर्णनम् । मयितेयादिना । १ । सैन्यैः सशेवरादीनां शोभ
 नम् । इतोत्यादिना । १ । एवं प्रकारेण सैन्यैः सह किरातरूपवर्णनम् । शिवस्या
 र्जुनतपःस्थानगमनञ्च । सतमिष्यादिना । १ । शूकररूपधारिणो दानवस्य प
 शोक्तिरान्तरूपिणश्च शिवस्य गमनम् । कच्छानाद्यादिना । १ । गङ्गातीरे सैन्य
 गणान् स्थापयित्वा कतिपयकिरातैः सह किरातरूपिणः शिवस्य शूकररूपपद्मादर्जु
 नस्य सन्मुखेऽपस्थितिः ॥

॥ इति द्वादशसर्गस्य तात्पर्यार्थः ॥

॥ अथ त्रयोदशसर्गस्य तात्पर्यार्थः ॥

मृदेत्यादिना । १ । अर्जुनेन तस्य शूकरस्य दर्शनम् । स्फुटेत्यादिना । १ । म

ह्यभयानकश्रूकरं दृष्ट्वा संभयस्यार्जुनस्य वितर्ककरणारम्भः । घनेत्यादिकुर्वित्यं
 तेरेकादशभिः । ११ । भवानकमूर्तिं किरतरूपिणां शिवं दृष्ट्वा ऽतिदुर्वृत्तं श्रूकर
 दृष्ट्वा ऽर्जुनस्य वितर्कः । इतीत्यादिना । १ । तस्य हननार्थं मर्ज्जुनेन धनुर्वाण
 ग्रहणम् । अनुभावेत्यादिभ्यां । २ । अर्जुनेन धनुर्विषाणयोगे सति इन्द्रकोलस्य
 लोकानां भयम् । ददृशे इत्यादिना । १ । सविस्मयेन शिवेनार्जुनदर्शनम् । वि
 चकर्षे इत्यादिना । १ । किरतरूपिणां शिवेन धनुर्गकर्षणम् । स इत्यादिना । १ ।
 । ससज्जयोः शिवार्जुनयोर्मध्ये श्रूकरस्योपस्थितिः । अथेत्यादिना । १ । शि
 वधनुषोवाणपतनम् । व्रजत इत्यादिना । १ । बाणशब्दस्य वर्णनम् । अपयन्नि
 त्यादिना । १ । श्रूकरशरीरं प्रविशतो बाणस्य लोकैर्दर्शनम् । स इत्यादिना । १
 तस्य बाणस्य पृथिवीप्रवेशः । सपदीत्यादिना । १ । अर्जुनबाणस्याकाशगमन
 म् । १ । परमेत्यादिना । १ । शब्दं कृत्वा अर्जुनबाणस्य पुनः पतनम् । अविभा
 वितेत्यादिना । १ । तद्बाणेन श्रूकरशरीरबेधः । स इत्यादिना । १ । महादे
 वेन विद्धस्य श्रूकरस्यार्जुनबाणेन बेधः । अविवेकेत्यादिना । १ । शिवार्जुनयो
 र्वाणाभ्यां श्रूकरस्यावसादः । अथेत्यादिना । १ । अवसन्नस्य श्रूकरस्य भूमौ पत
 नम् । स इत्यादिना । १ । श्रूकरस्य प्राणत्यागः । स्फुटेत्यादिना । १ । विद्धवा
 णस्य ग्रहणार्थं मर्ज्जुनस्य श्रूकरनिकटागमनम् । उपकार इत्यादिना । १ । बाण
 णस्य दर्शनम् । स इत्यादिना । १ । अर्जुनेन स्वकीयबाणदर्शनम् । तत्रेत्यादि
 ना । १ । शिवानुचरस्य धनुर्वाणहस्तस्य कस्यचित्किरातस्यार्जुनेन दर्शनम् । स
 इत्यादिना । १ । शिवबाणविद्धस्य श्रूकरस्य बेधेन मनसि कुद्धस्य शिवानुचरकि
 रातस्यार्जुनमृत्तिसान्त्वपूर्वकं कथनारम्भः । शान्तेत्यादिसञ्जमिथ्यनैः षड्विंश
 हिः । ३६ । अर्जुनमृत्तिशिवानुचरकिरातस्य स्तुतिपूर्वकं मूर्त्तिदर्शनम् ॥

॥ इति त्रयोदश सर्गस्य तात्पर्यार्थः ॥

॥ कि० स० ॥

॥ सू० प० ॥

॥ २२७ ॥

॥ अथ चतुर्दशसर्गस्य सूची ॥

ततइत्यादिना । १ । किरातस्योद्धतवाक्यंशुत्वाऽर्जुनस्याक्तो धवर्णनम् । अश्रे
षमित्यादिना । १ । किरातम्पत्यर्जुनस्य कथनारम्भः । विविक्तेत्यादिस्तुवन्तीत्य
नौस्त्रिभिः । ३ । पुण्यवतां वाक्यवर्णनम् । समस्येत्यादिना । १ । शिवदूतं किरातं प्र
हृजुनेन तस्य वाक्यप्रशंसाकरणम् । प्रयुज्येत्यादिमयेत्यनौकोनविंशतिभिः । १७ ।
तम्पत्यर्जुनस्य साहङ्कारवाक्यम् । इतीत्यादिना । १ । अर्जुनस्यैवंप्रगल्भवाक्यंशु
त्वाशिवदूतस्य शिवनिकटगमनम् । ततइत्यादिना । १ । शिवस्याज्ञया सैन्यानां
गमनम् । रणायेत्यादिना । १ । सैन्यवायुवर्णनम् । जयेत्यादिना । १ । धनुर्गु
णशब्दवर्णनम् । निशातेत्यादिना । १ । सैन्यानामस्त्रशोभावर्णनम् । उदूढेत्या
ना । १ । सैन्यमध्ये शिवशरीरवर्णनम् । सुगेवुइत्यादिना । १ । सैन्यव्याप्तस्य व
नस्य वर्णनम् । तिरोहितेत्यादिना । १ । किरातसैन्यभारेण पृथिव्यानम्रतावर्णन
म् । पृथ्वेत्यादिना । १ । सैन्यबाहुव्यवर्णनम् । ततइत्यादिगुर्वित्यनौरेष्टाभिः
। ८ । अर्जुनस्य तात्कालीनरूपवर्णनम् । किरातसैन्यानामर्जुननिकटगमनञ्च ।
यथेत्यादिना । १ । अर्जुनमेव साकिरातानां तेजोहरणम् । ततइत्यादिना । १ ।
अर्जुनम्पतिकिरातसैन्यानां युगपदस्त्रक्षेपः । किरातेत्यादिविधूनयन्तीत्यनौस्त्रिभिः
। ३ । किरातसैन्यक्षिप्रानां वाणानामर्जुनोपरिसमकाशीनपतनम् । त्रयोमित्या
दिना । १ । अर्जुनस्य युद्धेऽद्योगः । पतदित्यादिना । १ । किरातसैन्यम्पतिके
धेनार्जुनस्य दृष्टिपातः । दिशइत्यादिना । १ । कुङ्कुमसार्जुनस्य कुङ्कुमार्थगमन
म् । विमुक्तमित्यादिद्विवामित्यनौःपञ्चभिः । ५ । किरातसैन्यानि प्रतिअर्जुनस्य
नानाप्रकारवाणक्षेपप्रकारवर्णनम् । समुम्भितेत्यादिअजित्वामित्यन्ताभ्यां । २
अर्जुनवाणघातेन किरातसैन्यानामवसन्नतावर्णनम् । शिवेत्यादिना । १ । किरा

तसैन्यैःसभायांयुद्धेभयानकस्यार्जुनस्यदर्शनम् । मुनेरित्यादिना । १ । अर्जुन
स्यवाणवेगेनकिरातसैन्यानांमण्डनाकारभ्रमणम् । तपइत्यादिजयेनेत्यनौखि
भिः । ३ । किरातसैन्यानामर्जुनंप्रतिवितर्कः । अमर्षित्यादिना । १ । किरात
सैन्यानांयुद्धेनिरस्तवर्णनम् । प्रतीत्यादिना । १ । किरातसैन्यानांस्नानताव
र्णनम् । प्रविततइत्यादिना । १ । जयलक्ष्म्याःकिरातसैन्येषुपक्षपातव्यागः ॥

॥ इतिचतुर्दशसर्गस्यतात्पर्यार्थः ॥

॥ अथपञ्चदशसर्गस्यसूचीपत्रं ॥

अथेत्यादिना । १ । अर्जुनस्यवाणसन्धानेप्राणिनाम्भयोत्पत्तिः । शिवसैन्यानांप
कायनञ्च । अपश्यद्विरित्यादिना । १ । शिवसैन्यानांयुद्धान्निवृत्तिवर्णनम् ।
खण्डितेत्यादिना । १ । युद्धात्पलायितेषुअर्जुनस्यदयाप्रकाशः । आस्था
मित्यादिना । १ । दयाद्वारमहतंमहत्त्वस्यप्रकाशवर्णनम् । सइत्यादिना । १
। धनुर्वाणहस्तस्यार्जुनस्ययुद्धस्थलेकीडावर्णनम् । त्रासेत्यादिना । १ । भो
तानांकिरातसैन्यानांहननार्थमर्जुनस्यमन्दोद्योगवर्णनम् । अथेत्यादिना ।
१ । अतिभीतान्सैन्धवगणान्प्रयाश्वासार्थंकार्तिकेयस्यकथनारम्भः । मेत्यादि
ना । १ । भयंयुक्तान्तान्प्रतियुद्धकरणार्थंकार्तिकेयस्यादेशः । विवस्वदित्या
दिना । १ । कार्तिकेयेनकिरातानांयुद्धेत्साहबर्द्धनम् । वनइत्यादिना । १
। कार्तिकेयेनतान्प्रतिवीर्याणाम्युद्धकरणंविनाअकोर्त्तिप्रकाशस्यविज्ञापनम् । पा
तितेत्यादिना । १ । किरातान्प्रतिकार्त्तिकेयेनयुद्धनिवृत्तिदोषकथनम् । ना
स्तरइत्यादिभ्याम् । २ । तान्प्रतिकार्त्तिकेयेनअर्जुनेनावहत्याकिरातानांहनन
कथनम् । ननेत्यादिना । १ । श्रुद्रश्त्रुतोभीतस्यकापूरुषताकथनम् । स्वा
मिनिजनेयुद्धेवर्त्तमानेसतितत्सहचरणांयुद्धात्पलायमानस्यानौचित्यकथनञ्च ।

॥ कि० सं० ॥ करमिथादिना । १ । कार्तिकेयेन किरातान्प्रतिगुणहीनपूख स्यदोषकथनम्
 ॥ सू० प० ॥ । स्यदनाइत्यादिना । १ । रघघोटकगजादीननवृष्टाकार्तिकेयेन किरातान्प्रतिक
 ॥ २३० ॥ यनं । भवद्विरिथादिना । १ । युद्धात्प्रलायमानेन किरातान्प्रतिकार्तिकेन निन्द्य
 करणम् । वेत्तेयादिना । १ । तान्प्रतिकार्तिकेयस्य युद्धकरणार्थमादेशः । अय
 मिथादिना । १ । सैन्यरक्षणार्थं शिवस्य बाणकथनम् । नन्विथादिना । १ । कि
 रान्प्रतिवीर्याणां युद्धकरणादात्मशुद्धिकथनम् । किमिथादिना । १ । किरातान्प्र
 तिकार्तिकेयस्याक्षेपोक्तिः । निशितासिरिथादितनुवेद्यन्ताभ्याम् । २ । कार्तिकेये
 न किरातान्प्रति अर्जुनस्य स्वरूपकथनम् । विभिन्नेयादिससत्वेत्यनैश्चतुर्भिः । ४
 । युद्धस्थलवर्णनम् । आसुरेइत्यादिना । १ । युद्धपरङ्मुखान्किरातान्प्रतिकार्
 तिकेयस्य भर्त्सनम् । इतोयादिना । १ । एवं प्रकारेण किरातान्प्रतिकार्तिकेयेशास
 नं कुर्वतिसति शिवस्य हास्यम् । मुनीयादिना । १ । भोतानां किरातानां शिवेन तोषण
 म् । टूनाइत्यादिना । १ । शिवं प्रतिकल्याणकरत्वेन तेषां ज्ञानम् । महेश्विथादि
 ना । १ । शिवमप्यकिरातसैन्यानामाश्वासः । सबभारेयादिना । १ । स्वपञ्चाक्षे
 न्यानि स्थापयित्वा शिवस्य युद्धस्थलेऽवस्थितिः । मुञ्जनीयादिना । १ । महादेवे
 नाऽर्जुनोपरिवाणव्यागकाले धनुःशब्दवर्णनम् । नङ्गणाइत्यादिना । १ । विस्मया
 पन्नैश्शिवगणैश्शिवार्जुनयोर्युद्धदर्शनम् । परीत्यादिभ्यां । २ । शिवेनार्जुनस्य वा
 णच्छेदनम् । चारेयादिना । १ । शिवस्य वर्णनम् । स्फुरदिथादिना । १ ।
 धनुर्वाणेन शिवशोभावर्णनम् । पार्श्वेयादिना । १ । अर्जुनवाणैश्शिववाणानामा
 च्छादनम् । शरेयादिना । १ । शिवेन वाणैः सूर्य्यपथरोधनम् । तेनेयादिना ।
 १ । शिवेनार्जुनस्य वाणनिवारणम् । द्युविद्यदिथादिना । १ । बाणश्रेणीनां दी
 प्तिवर्णनम् । विलंघ्येयादिना । १ । अर्जुनस्य शैथिल्यवर्णनम् । जगतीयादि
 ना । १ । सुमेरुवर्णनं वासुकिवर्णनमर्जुनवर्णनञ्च । विपलौयादिसङ्कथना

भ्याम् । २ । शिवेऽस्ववैपल्येनार्जुनस्यकोधवर्णनम् । शतशब्दादिना । १ ।
 अर्जुनं प्रति शिवेन वाणप्रेरणम् । शम्भोरित्यादिना । १ । शिववाणनिवारणम् ।
 र्थमर्जुनेन निजवाणश्रेणीक्षेपणम् । घनमित्यादिना । १ । शिववाणेनार्जुनवा
 णस्य विदारणम् । रुजन्मित्यादिना । १ । मुनिभिरर्जुनस्य विक्रमदर्शनम् ।
 विकाशमित्यादिना । १ । शिववाणानाम्प्रकाशेन प्रमथादिगणानामानन्दः । संप
 स्यतामित्यादिना । १ । परमेश्वरेण शिवेन सह युज्यमानमर्जुनं दृष्ट्वा मुनिनाम्नि
 स्रयेन रोमोद्गमः ॥

॥ इति पञ्चदशसर्गस्य तात्पर्यार्थः ॥

—*—

॥ अथ षोडशसर्गस्य सूची ॥

ततश्चादिना १ । किशोररूपिणः शिवस्यातिशयदुःसहयुद्धं दृष्ट्वा विस्मितस्यार्जु
 नस्य मर्त्तस्य वितर्ककरणारम्भः । मदेत्यादिद्वयमित्यन्तैः पञ्चदशभिः । १५ ।
 अर्जुनस्य नानाप्रकारवितर्कः । मायेत्यादिपरस्तेत्यन्तैः पञ्चभिः । ५ । किशोरा
 नां युद्धेनैपुस्यंस्वकीयस्य गण्डोवनान्मोधनुषः कुण्ठितत्वस्तृष्ट्वा महाबलस्यार्जुन
 स्य शंसयः । अप्राकृतस्तेत्यादिसहस्रानाम्भ्याम् । २ । प्रस्थापनानाम्नाऽस्त्रेण कि
 शतानां निषेधतन्म । मनसि विचिन्त्यार्जुनेन प्रतिस्थापनास्त्रस्य क्षेपः । प्रसक्तेत्यादि
 ना । १ । प्रस्थापनास्त्रजनितयाश्यामवर्णयाच्छायया किशतसैन्यानामाच्छादनं
 म् । आसादितेत्यादिभ्रंसस्थलैरित्यन्तैश्चतुर्भिः । ४ । प्रस्थापनास्त्रेण किशतानां नि
 द्राविह्वलत्ववर्णनम् । तिरोहितेत्यादिना । १ । शिवस्य मस्तुकात्तेजःप्रकाशः ।
 क्षायामिह्यदिना । १ । तामन्धकारमयी म्हायां दूरीकृत्य शिवशिरस्तेजसः प्रका
 शः । निवामित्यादिभ्याम् । २ । तेजसा किशतानाम्पुनः शस्त्रग्रहणम् । द्वौरित्या
 दिना । १ । दिगादीनाम्प्रसन्नतावर्णनम् । मत्तेत्यादिना । १ । तेषां बन्धनाय रज्जु

॥ कि० सं० ॥ स्वरूपभुजङ्गपाशनामास्त्रस्यार्जुनेन प्रक्षेपणम् । जिह्वेत्यादिदिगित्यन्ताभ्यां । २
 ॥ सू० प० ॥ भुजङ्गपाशनामास्त्राणामाकाशेशोभावर्णनम् । निःश्वासेत्यादिना । १ । भुजङ्ग
 ॥ २३१ ॥ पाशैः सूर्य्यपथाक्रमवर्णनम् । प्रतप्तेत्यादिना । १ । तदस्त्रतेजसादिशं शोभा
 वर्णनम् । आक्षिप्तेत्यादिना । १ । तदस्त्रव्याप्तस्याकाशवर्णनम् । तन्मित्रादिना ।
 १ । गरुडास्त्रद्वाराशिवेन भुजङ्गपाशस्य निवारणम् । प्रतीत्यादिप्रवृत्तेत्यनैः पञ्चभिः
 । ५ । गरुडास्त्राणाम्प्रभाववर्णनम् । सङ्ख्यादिना । १ । शिवगरुडास्त्रेणार्जु
 नास्त्रभुजङ्गपाशनामास्त्रस्य नाशनम् । साफल्यमित्यादिना । १ । भुजङ्गपाशे
 व्यर्थे सति अर्जुनेन पुनः पावकास्त्रस्य ग्रहणम् । ऊर्ध्वमित्यादिना । १ । अर्जुनस्य
 प्रपावकास्त्रस्य शत्रुसैन्येषु पतनम् । भित्त्वाद्यादिमुञ्जरित्यनैस्त्रिभिः । ३ । पाव
 कास्त्रस्य तेजःप्रभावादि वर्णनम् । जिलिक्षतीत्यादिना । १ । पावकास्त्रनिवारणा
 र्थं शिवेन वारुणास्त्रप्रक्षेपणम् । ततइत्यादिना । १ । वारुणास्त्रप्रक्षेपणमेघानां वृ
 ष्टिकरणम् । पराहतेत्यादिउपेतीत्यनैः षड्भिः । ६ । वारुणास्त्रजनितयामेघ
 वृष्ट्यावह्निरूपास्त्राणां निर्वाणतावर्णनम् । अथेत्यादिना । १ । आकाशेनीलोत्प
 लसमूहदृष्टान्तेन मेघशोभावर्णनम् । इतीत्यादिना । १ । अर्जुनेन क्रमशः क्षिप्त्वा
 नामस्त्राणां शिवेनैव प्रकारेण निवारणम् । वीतेत्यादिना । १ । निजास्त्रेषु एवं
 शिवेन नाशितेषु सत्तु पुनरर्जुनस्य युद्धे जयार्थमाकांक्षावर्णनम् ॥

॥ इति षोडशसर्गस्य तात्पर्यार्थः ॥

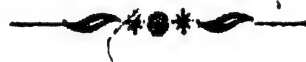
॥ अथ सप्तदशसर्गस्य सूची ॥

अथेत्यादिसंस्कारेत्यनैः षड्भिः । ६ । शिवेन माययाऽर्जुनस्य ज्येष्ठस्य पुत्रस्य
 हतेषु सत्तु अर्जुनस्य केवलं वाणेषु जयाशवर्णनम् । मूयइत्यादिना । १ । ततो
 नार्जुनस्य श्रुपातः । तस्येत्यादिना । १ । युद्धश्रमेणार्जुनस्य ज्ञातधर्मजन्मपत

नम् । कोधेत्यादिना । १ । तस्य कोधेन भुविकारवर्णनम् । सङ्ख्यादिना । १ ।
 बाणद्वाराऽर्जुनेन किरतसैन्यपातनम् । सङ्ख्यादिउमेत्यन्ताभ्याम् । २ । शिवश
 रौरेऽर्जुनवाणानां वैफल्यवर्णनम् । संश्रियमाण इत्यादितस्मै इत्यन्ताभ्याम् । २
 । शिवेन प्रीतिपूर्वकमर्जुनस्य पराक्रमसङ्घनम् । प्रत्याहतेत्यादियवमित्यनैश्च
 तुभिः । ४ । अर्जुनस्य युद्धनैपुण्यशिक्षार्थेन सह शिवस्य युद्धकरणम् । मुने
 रित्यादिवितन्वत इत्यन्ताभ्याम् । २ । अर्जुनवाणैः किरतसैन्यानां व्यस्ततावर्णनम्
 । सङ्ख्यादिना । १ । किरतसैन्यैः सभयमर्जुनदर्शनम् । क्षोभेणेत्यादिना । १ ।
 शिवस्य आकारवैरूप्यवर्णनम् । प्रसेदिवांसमित्यादिना । १ । अर्जुनम्यतिशिव
 स्याकोधवर्णनम् । विस्फार्येत्यादिना । १ । शिवेन धनुषि गुणारोपणम् । सव्ये
 त्यादिना । १ । शिवधनुषः शङ्खवर्णनम् । निजघ्नरे इत्यादि सोढेत्यनैस्त्रिभिः
 । ३ । शिववाणाघातेन छिन्नानामर्जुनवाणानां भूमौ पतनम् । अलंकृतानामित्या
 दिना । १ । स्वबाणच्छेदेनार्जुनस्य कोधः । वाणेत्यादिना । १ । अर्जुनवाणान्
 छित्वा शिववाणानां भूमौ पतनम् । चित्रीयेत्यादिना । १ । अर्जुनेन किरतानां ह
 दयेषु बाणखननम् । तस्येत्यादिना । १ । शिवेन स्वबाणद्वाराऽर्जुनवाणानां वा
 रणम् । अनामृशन्त इत्यादिना । १ । शिववाणाघातेनार्जुनस्य सुखज्ञानम् ।
 अस्त्रैरित्यादिना । १ । अर्जुनस्य बाहुवलं ज्ञात्वा शिवेन स्वसैन्यावलम्बनम् । त
 त इत्यादिना । १ । युद्धसमापनार्थं शिवेनार्जुनस्य तूणाद्वारानां मपहरणम्
 रिक्ते इत्यादितेनेत्यनैः पञ्चभिः । ५ । वाणे महणार्थं शून्यतूणे हस्तमर्पयित्वा वा
 णानप्राप्य अर्जुनस्य विविधतावर्णनम् । प्रतीत्यादिना । १ । अर्जुनेन दुःखात्
 तूणाद्वस्तोत्तेजनम् । पञ्चादिना । १ । अर्जुनेन वाणानामपहरणज्ञा
 नम् । तमित्यादिना । १ । अर्जुनोपरिशिवस्य वाणाघातः । जहारेत्यादिना ।
 शिवेन वाणद्वारा तस्य शरीरात् कवचापहरणम् । विकोषेत्यादिविशोधयन्ता

॥ कि० सं० ॥ भ्याम् । २ । कवचहीनार्जुनशरीरस्यतेजोवर्णनम् । अचिन्तेत्यादिना । १ ।
 ॥ सू० प० ॥ मून्वतूखद्वयस्यभूमिपतनम् । स्थितमित्यादिना । १ । शिवस्यशस्त्राघाते
 ॥ २३२ ॥ नार्जुनस्यशरीरखननम् । संरम्भेत्यादिना । १ । स्वसरीरेषुवाणपातादार्जु
 नस्यक्रोधवृद्धिः । ततइत्यादिसाम्यमित्यन्ताभ्यां । २ । अतिक्रुद्धेनार्जुनेनशिव
 शरीरेधनुसघातः । रयेणेत्यादिना । १ । शिवपुत्रेशकार्तिकेयेनस्ववक्षसितङ्क
 नुषोधारणम् । विकार्युक्कइत्यादिना । १ । शिवेनार्जुनोपरिवाणक्षेपणम् । उ
 पोळेत्यादिना । १ । शिवबाणेनार्जुनस्यपरितापवर्णनम् । ततइत्यादिना । १ ।
 तदनन्तरमर्जुनेनखड्गग्रहणम् । शरानित्यादिना । १ । अर्जुनेनखड्गद्वाराशिव
 बाणानांछेदनम् । यथेत्यादिना । १ । युद्धेअर्जुनस्यतेजोवर्णनम् । शिवेत्या
 दिना । १ । शिवस्यबाणाघातेनार्जुनहस्तात्खड्गस्यपतनम् । आक्षिप्तेत्यादिना
 । १ । भूमिपतितस्यखड्गस्यशोभावर्णनम् । सइत्यादिना । १ । अर्जुनेनशिवो
 परिकरकावृष्टिकरणम् । नीरंध्रेइत्यादिना । १ । शिवंप्रतिअर्जुनेनवृक्षादि
 क्षेपणम् । निश्शेषमित्यादिना । १ । शिवेनार्जुनक्षिप्तवृक्षादीनांदृशदिक्षुप्र
 क्षेपणम् । उन्मज्जन्नित्यादिना । १ । अतिक्रुद्धेनार्जुनेनशिवस्यवक्षसिभुज
 योशघातकरणम् । अभीत्यादिना । १ । भक्तवत्सलतयाशिवेनार्जुनस्यदुर्णय
 सहनम् ॥

॥ इतिसप्तदशसर्गस्यतात्पर्यार्थः ॥

॥ अथाष्टादशसर्गस्यसूचो ॥

ततइत्यादिनिपतितइत्यनैःयद्भिः । ६ । शिवार्जुनयोर्मुष्टियुद्धवर्णनम् । अ
 भीत्यादिवियतीत्यनैःयद्भिः । ६ । शिवार्जुनयोर्मूर्च्छयुद्धवर्णनम् । विस्मि
 तइत्यादिना । १ । अर्जुनस्यवाज्वीर्यदृष्ट्वाशिवस्यविस्मयः । तपसेत्यादिना ।

१। अर्जुनं प्रति शिवस्य नोयणम् । अथेत्यादिना । १। शिवं ज्ञात्वा तस्मिन् अर्जुन
 स्य प्रणामः । महेत्यादिना । १। शिवं दृष्ट्वा ऽर्जुनस्य विस्मयः । सिधितुरित्यादि
 ना । १। आकाशात्पुष्पादिवृष्टिः । आसेदुषामित्यादि हंसादित्यनाभ्यां । २। आ
 काशपथेनेन्द्रादिदेवगणानामागमनम् । मुदितेत्यादिना । १। वायुनायुद्धा
 न्नस्य शिवस्य सेवनम् । कृतेत्यादिना । १। अर्जुनेन शिवस्य स्तवकरणारम्भः ।
 शरेणमित्यपि असन्निदामित्यनौर्विशतिभिः । २०। अर्जुनकर्म कश्चिद्विस्तृतः ।
 आस्तिक्येत्यादिना । १। शत्रुजयकरणार्थं शिवं प्रत्यर्जुनस्य प्रार्थना । इतीत्यादि
 ना । १। अतिनुष्ठेन महादेवेनार्जुनाय पाश्र्वात्पतास्यदानम् । धनुर्विद्याशिक्ष
 णञ्च । सपिङ्गाक्षेत्यादिना । १। शिवं स्तुत्वा सूर्य्येणार्जुननिकटगमनम् । अ
 थेत्यादिना । १। शिवस्याज्ञां प्राप्य इन्द्रादिदिक्पालैरर्जुनाय सस्त्रसमूहदानम् ।
 असंहाय्येत्यादिना । १। देवगणैरर्जुनस्य प्रशंसनम् ॥

॥ इत्यष्टादशसर्गस्य तात्पर्यार्थः ॥

॥ इति किशोर्जुनीयनामग्रन्थस्य स्थूलतात्पर्यार्थः समाप्तः ॥

॥ सन १८१४ तः २० अगस्त ॥

॥ अथाकुरुते नौयमावस्यशुद्धशुद्धिपत्रम् ॥

पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
४	२	४	सत्सर्गः	सत्सर्गः
५	२	४	मुपसंख्यान	उपसंख्यान
५	२	११	बन्धुता	बन्धुताम्
६	१	२०	शङ्काह	शङ्काह
७	१	३	नम्र	नम्र
७	२	७	जिरे	जिरम्
८	१	१०	बाधे	बाधं
८	२	११	सचरिते	सचरितै
८	२	१७	सचरितेः	सचरितैः
९	१	७	मानते	माननम्
९	१	१७	कर्माण	कर्माणि
९	२	८	लट	लटः
१०	१	३	यावात्	यावत्
१०	२	१०	निश्चयः	निश्चय
११	१	१७	पदाजानि	पदाज्यानि
१२	२	१२	बुद्धहसे	बुद्धहसे
१४	१	१०	शान्ति	शान्तिं
१५	१	११	सोदीय	सोदीय
१५	१	१३	सोदीय	सोदीय
१५	१	१७	प्रयत्ने	प्रयत्ने

कि०स०॥	पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	वचन	शब्द
॥ अ० प० ॥	१७	१	६	दधीच्छा	दधीच्छा
॥ १ ॥	१७	१	८	पदा	पुदा
	१८	१	६	सन्ता	ससन्ता
	२१	१	८	मभिमाने	मभियाने
	२१	१	११	किमपेक्ष्य	किमवेक्ष्य
	२१	१	१४	वृद्धि	वृद्धि
	२१	२	६	निङ्० निङ्	लिङ्० लिङ्
	२१	२	१८	निगरेणेन	निगरणेन
	२२	२	३	अनपा	नअपा
	२३	१	१	इत्थ	इत्थ
	२३	१	७	अवितृप्त	अवितृप्त
	२४	२	२	अगमः	आगमः
	२४	२	५	श्लोघ्य	श्लोघ्य
	२४	२	१०	उपायातह	उपायाहत
	२४	२	२०	नर्थाभ्यां	नीत्यर्थः
	२५	१	१५	लिङ्०	लङ्
	२५	२	१५	रक्ष्य० रक्ष्या	रक्ष्या० रक्ष्याः
	२५	२	१६	रक्ष्य०	रक्ष्या
	२६	१	७	वाशरीरे	वाशरीरे
	२६	२	५	अपायो	अपायो
	२६	२	७	निशामन	निशामन

पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
३०	२	१४	इधामा	इधामि
३१	२	७	प्रयोन	प्रयोजन
३१	२	२०	द्वैयार्पनेन	द्वैपायनेन
३२	१	२	वक्षमाण	वक्ष्यमाण
३२	१	७	वेतो० डीप्	वेतो० डीय
३२	१	८	समाधय	समाधाय
३२	२	४	राज्ञा	राज्ञः
३२	२	६	मगुणात्	मगुणत्
३२	२	११	कार्णा	कर्णा
३२	२	२०	म्यकाश	म्यकाशन
३३	२	२	वेति	वेति
३४	१	१४	घंस० घस्ता	घस्तु० घस्तुं
३४	२	१	मृरयु	मृर्यु
३४	२	७	मेमथि	मेमथ
३४	२	८	कयप्	कय
३५	१	४	अन	अन
३५	१	६	सदस	सदवस
३५	२	१८	सत्प्रयः० वक्ष	सत्प्रयः० वक्ष
३६	१	३	प्रसन्नये	प्रसन्नये
३६	१	२०	प्रसन्नये	प्रसन्नये
३६	२	११	हयो	हयो

(॥ कि० सं० ॥)	पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	सुद्ध
॥ प्र० प० ॥	३६	२	१७	घ्राभ्या	घ्राह्मभ्या
॥ २ ॥	३७	१	१७	स्थानं	स्थानं
	३७	२	१	शाकटानः	शाकटायनः
	४३	२	२	कलहं ह	कलहंस
	४३	२	१३	दत	दनः
	४३	२	१५	स्थाली	स्थली
	४३	२	१६	डोप्	डोष्
	४३	२	२०	शोभा	शोभा
	४४	२	१७	पायोधसै	पयोधसै
	४४	२	२०	निकषाहार्ति	निकषाहा
	४६	१	१८	पल्लवाः	पल्लवाः
	४६	२	१६	डोप्	डोष्
	४८	२	४	गुणाइति	गुणाइति
	४८	२	१३	पारिणामेन	परिणामेन
	४७	१	४	न्यसमासेषु	न्यसमासेषु
	४७	२	१२	विघे	मिघोव
	५०	१	२५	प्रापयन्ति	प्रापयन्ति
	५०	१	२६	वेति	वेति
	५१	१	२	भिद्	भिद
	५१	१	५	यंक्ष	यक्ष
	५३	२	१	योयो	योयो

पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
५५	१	६	माभाषित्व	भाषित्व
५६	१	४	म्भवनाम्नां	म्भवनाम्ना
५६	१	१५	मिनांस्त्या	मिनास्त्या
५६	१	१६	डींवि	डींवि
५८	१	१	नेदै	नेदै
५८	१	११	न्नति	चति
५८	२	१८	कृत्वा नु	कृत्वा नु
५८	२	१९	रिखन्	चिखन्
५९	१	४	दनुत्तात्तो	दनुदात्तो
६१	२	८	ममूख	मयूख
६२	१	१७	दगिड	दागिड
६२	२	१७	कवप्	कवङ्
६५	२	१८	विशदे	विशद
६६	२	७	दरिद्राभ्यः	दरिद्रातिभ्यः
६६	२	१४	स्वसितै	श्रुसितैः
६७	१	३	डागमः	सुडागमः
६८	१	८	प्रणभिः	प्रणतिभिः
६८	२	४	स्येये	स्येवे
६८	२	१६	मृदुभिनृणै	मृदुभिस्तृणैः
६९	१	११	रास्थित	राहित
६९	२	३	वर्चस्तेय	वर्चस्तेयङ्

कि०स०॥	पत्र	पंक्ति	अशुद्ध	सुद्ध
॥ प्र० ५ ॥	७१	२	दत्तित	दत्ति
॥ ३ ॥	७२	१	पथाश्च	पथाश्च
	७२	१	भर्तुः	भर्तुः
	७२	२	डीप्	डीप्
	७३	१	सुङ्गनानां	सुङ्गनानां
	७३	१	संमभि	समभि
	७३	१	सौत्करु	सौत्करु
	७३	१	अतप	आतप
	७४	१	सध्वी	साध्वी
	७५	२	असमासान्तः	असमासान्तः
	७७	२	रुणं बहन्ती	रुणं बहन्ती
	७८	१	स्त्वन्याथा	स्त्वन्यथा
	७९	१	अरोढु	आरोढु
	७९	१	अमूचदने	अमुचदने
	७९	१	लाक्षिताः	लाक्षितः
	७९	२	कारोतीति	करोतीति
	७९	२	विष्टवद्वावा	विष्टवद्वावा
	८०	१	मैघघो	मैघघो
	८०	१	च्छायते	च्छाद्यते
	८१	१	ज्वलं	उज्वलं
	८१	२	अहये	अहये

पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
८२	१	१	चलावा	चलावाल
८२	१	८	मानिमीति	मानिनीति
८२	१	१३	क्रियादि	क्र्यादि
८२	२	३	आवहा० दियितो	आवहा० दयितो
८३	१	१०	लैताः० उपेयु	लैताः० उपेयु
८३	१	१७	स्वकपर	स्वकर
८३	२	३	कुसमानि	कुसुमानि
८३	२	१५	शत्रुप्रत्ययः	शत्रुप्रत्ययः
८४	१	४	शनीय	सनीय
८४	१	२०	कर्मणि	कर्मणि
८४	२	५	डीप्	डीप्
८४	२	१७	प्राणिनां	प्राणिना
८६	१	११	हस	हंस
८७	१	१	शीर्ष्य	शीर्ष्य
८७	१	१०	तटान्त	तटाभि
८७	१	१६	चन्दाना	चन्दना
८८	१	१५	मुपान्य	मुपान्त
९०	१	१८	क्रियादि	क्र्यादि
९१	१	१७	आव्यन्त	आव्यन्त
९१	२	७	लोपश्च	लोपश्च
९१	२	१७	उदविदे	नुदविदे

कि०स०॥	पत्र	पंक्ति	अशुद्ध	सुद्ध
॥ प्र० ५ ॥	७१	२०	लक्षणास्त	लक्षणास्त
॥ ४ ॥	७२	७	प्रकरांशु	प्रकरांशु
	७२	३	कर्तृकेषु	कर्तृकेषु
	७२	५	दर्शन	दर्शनं
	७२	१४	एकस्मिन्मा	एकस्मिन्मा
	७२	१७	सूय्या	सूय्या
	७२	२८	सन्नता	सन्नता
	७३	१२	धारत्रो	धारित्रो
	७३	७	दृशिरेद	दृशिरे
	७४	१७	वाचोत्त	वाचोत्त
	७४	१८	त्कस्यचित्क	त्कस्यचित्क
	७५	८	पाक्षिणि	पाक्षिणि
	७५	१७	नाऊर्द्धि	नाऊर्द्धि
	७६	२	शुभ्रामासो	शुभ्रामासो
	७७	२	स्यापरि	स्यापरि
	७८	६	अतपइति	अतपइति
	७८	४	तस्याभिषे	तस्याभिषे
	७८	६	रजतकुम्भ	रजतकुम्भ
१०२	१	६	वत्पुसा	वत्पुसा
१०२	१	११	पुनक्त	पुनक्त
१०२	२	३	वैयर्थ्या	वैयर्थ्या

पंख	पृष्ठ	पंक्ति	श्रुत	श्रुत
१०२	२	१५	प्राणय	प्राणय
१०३	२	१६	भूवास	भूवास
१०४	१	१७	विशेषण	विशेषण
१०४	१	१८	अर्थी	अर्थी
१०७	१	१७	तेषां ध्वनि	तेषां ध्वनि
१०७	१	२०	विवृत्तिमियाप	विवृत्तिमियाप
१०७	२	२	भवद्दिदी	भवद्दिदी
१०८	१	१७	पृथुस्तनी	पृथुस्तनी
१११	१	१३	नर्जयम्	नर्जयम्
१११	२	१६	अनउप	अनउप
११२	२	६	गुरुमि	गुरुमि
११३	२	६	कुमुदघन	कुमुदघन
११४	१	२०	प्रापुः	प्रापुः
११४	२	७	पयो	पयो
११५	१	१३	गृह्योवेति	गृह्योवेति
११५	२	१५	नुमागमः	नुमागमः
११६	१	१७	अरुमन	अरुमन
११६	२	७	कतिये	कतिये
११७	१	१६	मुनेमीन	मुनेमीन
११९	२	६	अनवा	अनवा
१२३	२	१५	अविज्ञाते	अविज्ञाते
१२३	२	२०	वृक्षास	वृक्षास

पञ्च	१२४	२	१८	योद्धुमि	योद्धुमि
॥ ५ ॥	१२५	२	७	निःकिञ्चरांश्रेय	निश्चितंश्रेयोनिः
	१२५	२	८	समीसा	समासालो
	१२५	२	१२	यम्ययपः	ययपः
	१२६	२	१७	चेति	चेति
	१२६	२	५	पदाणा	पदत्वा
	१२७	२	८	वादिक्कर्त्त	वादिकात्कर्त्त
	१२७	२	२	द्विधमभ्या० आगा	द्विधमभ्याकका० आगा
	१२८	१	१७	शक्रवस्त	शक्रवस्त
	१२८	२	१४	स्मारणीया	स्मारणीया
	१२९	१	१०	कन्याया	कन्याया
	१२९	१	१८	प्रसादो	प्रसादो
	१२९	२	१६	यस्मिन्	यस्मिन्
	१३१	१	७	प्रयत्न	प्रयत्न
	१३१	२	१७	केवा	केवा
	१३२	१	७	प्रति	प्रती
	१३२	१	१८	निमित्त० रक्षद्भिः	निमित्त० रक्षद्भिः
	१३३	२	७	दुःखैक	दुःखैक
	१३३	२	२०	मर्कयित्वे	मर्कयित्वे
	१३४	२	१५	रङ्गारः	रङ्गारः
	१३६	१	१५	द्विषोप्यम	द्विषोप्यमि
	१३७	१	५	महतीर्थः	महतीर्थः

पृष्ठ	पृष्ठ	पंक्ति	शब्द	शब्द
१३७	१	२५	अन्वया	अन्वया
१२८	१	२	ज्ञानि	ज्ञानि
१४०	१	२६	यच्छादसद	यच्छातसर्थ
१४०	१	२०	तेजोभिभि	तेजोभिभि
१४०	२	३	लिङ्	लिङ्
१४१	१	७	व्यापक	व्यापक
१४२	१	६	वर्तत	वर्तत
१४२	२	७	मयसां	मयसां
१४२	२	७	सुत	सुत
१४२	२	१४	सर्पाणां	सर्पाणां
१४३	२	२	नक्षत्रादी	नक्षत्रादी
१४३	२	१४	यावत्	यावत्
१४३	२	१८	युगप	युगपत्
१४४	२	२०	तीर्थार्थः	तीर्थार्थः
१४५	१	८	ममिमवि	ममिमवि
१४५	१	१६	पीडितो	पीडितो
१४५	२	२	शश्वतः	शश्वतः
१४५	२	१३	मौक्तिकानां	मौक्तिकानां
१४७	२	१०	मैत्रसूत	मैत्रसूत
१४८	१	१	सूक्तयोः	सूक्तयोः
१४८	१	१३	सजहति	सजहति
१४८	२	५	सतीति	सतीति

कि०स०॥ पत्र	पंक्ति	अंश	अंश
॥ ६ ॥ १४०	२	१०	कथये
१४०	२	११	चडिति
१४१	१	६	इदिना
१४२	१	३	अथो
१४२	१	१५	वीराहः
१४२	२	१६	महतो
१४३	१	१६	अमयन्ति
१४३	१	१७	खेचरैः
१४४	२	१३	किरिच्छ
१४५	१	१३	वाप
१४५	२	१०	एश्वर्य
१४७	१	१५	पियां
१४७	१	१५	परिपरिणाम
१६१	१	१२	प्रमाद्यन्तां
१६१	१	१६	अस्मत्का
१६१	१	१७	तथापि ८ कारिन्
१६२	१	१	किंवा
१६३	१	१५	सुखा
१६४	१	१४	काशिकायं
१६५	२	५	यथादा
१६५	२	६	तदा
१६७	१	६	कुर्वती

पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	शुद्ध	शुद्ध
१६७	१	७	जने	जेने
१७०	२	२०	नान	नानः
१७२	२	२५	भूपका • कारित्व	भूयका • कारित्व
१७३	२	१५	लघ	लघु
१७५	१	५	अयतः	अयतः
१७५	१	२०	अमय्य	अमय्य
१७६	१	१	सामये	सामये
१७६	१	८	सहित	सहित
१७७	२	२	शत्रुषु	शत्रुषु
१७७	२	१०	अस्था	अस्था
१७७	२	१७	अतो	अतो
१७७	१	६	आभोगो • यत्रया	आभोगो • यत्रया
१७७	२	२०	मृदव	मृदव
१८३	२	५	तस्मादप	तस्मादप
१८४	१	३	आत्मने	आत्मने
१८५	२	८	कपोले	कपोले
१८७	२	६	कपोले	कपोले
१८७	१	१०	मानै	मानै
१९०	१	१	शङ्को	शङ्को
१९०	२	७	सर्गाद	सर्गाद
१९३	१	४	आत्मस्ति	आत्मस्ति
१९४	२	१७	दस्यरागोदरोति	दरोति

कि०स०॥	पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अमृज	अमृज
॥ अ० प० ॥	१०४	२	१८	आसर	असवस्यगोर
॥ ७ ॥	१०५	१	१८	साफल्यं	साफल्यं
	१०५	२	५	सहारं	सहारं
	१०५	२	८	ज्वाला	ज्वाला
	१०५	२	१२	हिरण्मयीनि	हिरण्मयानि
	१०५	२	१७	हिरण्मया	हिरण्मया
	१०६	१	१०	नडिल्लता	नडिल्लता
	१०७	२	६	वितानैः	वितानैः
	१०७	२	९	अतोनु	अतोनु
	१०८	२	२०	धैर्यै	धैर्यै
	१०९	१	१७	संस्कारेदिति	संस्कारेति
२०२	१	७		विद्याया	विद्याया
२०५	१	६		व्यग्रेष्ये	व्यर्थे
२०५	२	१		तत्कार	तत्कार
२०६	१	४		शरे	शरे
२०८	२	१७		पयसामिव	पयसामिव
२०८	२	१८		सर्ज	सर्ज
२१४	१	१८		येषां	येषां
२१४	२	१४		विद्यादि	विद्यादि
२१६	२	१०		भुवनाति	भुवनानि

॥ इतिकिराताञ्जलीयकाव्यस्यश्रुतिपत्रम् ॥

